

1. נושא המחקר ומטרתו

עבודה זו תעסוק בספר 'פתחי תשובה' [בציטוטים של רבנים כתוב בקיצור 'פ"ת' או 'פת"ש'], חיבורו הגדול של ר' אברהם צבי אייזנשטט¹ [להלן: ר"א], שחי בליטא באמצע המאה הי"ט. החיבור נכתב סביב שלושה מחלקי השולחן ערוך [להלן: שו"ע] של ר' יוסף קארו והגהות הרמ"א: 'יורה דעה' [להלן: יו"ד],² 'אבן העזר'³ ו'חושן משפט',⁴ ומהווה בעיקרו מאסף של שאלות ותשובות הלקוחות ממאות ספרי שו"ת⁵ שאותם ערך ר"א לפי סדר הסימנים והסעיפים של חלקי השולחן ערוך. כבר בהוצאה הראשונה ר"א הדפיס את 'פתחי תשובה' בצמידות לשולחן ערוך, וחיבור זה מופיע על דף השולחן ערוך כמעט בכל הדפוסים עד ימינו.⁶

ר"א כתב גם הרחבות ודיונים על חלק מן ההלכות שהוא מביא, וקרא להרחבות אלה בשם 'נחלת צבי': 'ובמקום אשר האריך הענין יותר, פעם לבאר דברי רבותינו האחרונים ז"ל, ופעם לברר איזה דין חדש, הצבתי אותם לבדם בשולי היריעה ועשיתי להם ציונים קראתים בשם 'נחלת צבי'.⁷ גם חיבור זה מודפס בצמידות לשו"ע. ר"א מציין שכתב 'נחלת צבי' גם לחלק אבן העזר: 'וגם בחלק הזה חידשתי בעזרי' כמה חידושים וביאורים...כתבנית הספר נחלת צבי אשר על השו"ע יו"ד כבר אמורים', אך חיבור זה לא יצא לאור מעולם: 'אמנם לא עלתה בידי עתה שיהיו לבית הדפוס נמסרים, מפאת כמה טרדות הפתוחות לקודש ולחול וכמה סיבות שבלבי עצורים...'⁸ ואבד ברבות הימים. עבודה זו לא תעסוק בחיבור זה.

ה'פתחי תשובה' התקבל כגורם בעל משמעות הלכתית רבה בספרות הרבנית,⁹ מודפס דרך קבע כ'נושא כלים' במהדורות השונות של 'שולחן ערוך', ורבים הפוסקים שנשענים על המקורות המובאים בחיבור.

¹ ישנן צורות שונות של כתיבה עברית לשם זה. במקור: Eisenstadt.
² יצא לאור על ידי המחבר בוילנה, בשנת תקצ"ו (1836), ובמהדורה שנייה עם תיקונים והוספות בז'יטומיר בשנת תרי"ב (1852).
³ בהקדמתו לחלק 'אבן העזר' כתב ר"א שחיבר חלק זה בשנת 'הליכות עולם' (=תרי"ז). הספר כנראה נדפס רק בשנת תרכ"א, ביוהנסבורג, פרוסיה, על ידי שלושה מתלמידיו, אך עיינו בחאנעס, תולדות הפוסקים, עמ' 502, שהחיבור יצא לאור על ידי המחבר בשנת תרי"ט (1859). וכן כותב גם משה צינוביץ, **אישים וקהילות**, תל אביב, תש"ן, עמ' 93. ועיינו עוד לקמן בפרק 'דפוסים על אבן העזר' עמ' 39-42.
⁴ יצא לאור לאחר מותו של ר"א בוילנה, תרל"א.
⁵ ר"א אוסף ומביא תשובות שונות של פוסקים שחיו לפניו ואף מבני דורו, אך מדי פעם מוסיף גם את דעתו בנושא המדובר. בהקדמה למהדורה הראשונה לחלק 'יורה דעה' הוא מציין כי הוא השתמש ב-186 ספרי שו"ת.
⁶ עוד עיינו בפרק השני על ההוצאות השונות של 'פתחי תשובה'.
⁷ מתוך הקדמתו לחלק 'יורה דעה'.
⁸ מתוך הקדמתו לחלק 'אבן העזר'.
⁹ חשיבותו בעולם פסיקת ההלכה היא כה גדולה שאפילו בימינו זהו החיבור היחיד מן המאה הי"ט (על חלק 'יורה דעה') המוגדר כחומר חובה לבחינות ההסמכה לרבנות של הרבנות הראשית לישראל.

מטרת מחקר זה היא לבדוק את מבנהו, מקורותיו, ודרכו של המחבר בכתובת החיבור ובגיבוש פסיקותיו שלו. נוסף על כך, נחקר את שימושו של הספר, התקבלותו בספרות ההלכה, ובירור עניינו: האם 'פתחי תשובה' משמש ספר מקורות (מעין אנציקלופדיה), או ספר פסיקה בעל דרך הלכתית ומטרות פסיקה ברורות.¹⁰

'פתחי תשובה' התקבל תוך זמן קצר, ומהווה נדבך משמעותי בעולם הספרות הרבנית וההלכתית.¹¹ חשיבותו של המחקר הוא בכך שנוכל לבחון את הנושאים המפורטים:

1. כבכל סוגה ספרותית המכנסת נושאים ונתונים, סידורם וארגונם של אלו יכול לספק תמונות ברורות על צורת עבודתו של המחבר: שיטת הכינוס והארגון, יכולת הניסוח והתמצות, סידור הנתונים בסדר מסוים, מילות הקישור בין הנתונים ועוד. דברים אלה הם לעצמם נושא למחקר, ונוסף לכך: מבין השורות ייתכן שניתן להצביע על דעותיו, השקפותיו והעדפותיו של המחבר עצמו.

2. בדיקת הספר עצמו מעלה בפנינו אפשרויות של בחינות דרכי הוראה, שיטות הכרעה ובירורים מקיפים אודות מעמדם וסמכותם של חכמים שונים בדורות שקדמו לחיבור זה, וכן מבט מעניין על תפוצתם, נגישותם ודרכים להשגת ספרים באמצע המאה הי"ט. דוגמאות לכך הן: את מי רא"א בחר לצטט יותר מאחרים ואת מי פחות? ממי בחר להתעלם כליל? האם ישנם ספרים חשובים שלא היו בהישג ידו? מנין השיג את הספרים? האם ציטוטיו או הפניותיו מלמדים על הספרות המשפיעה בדורו? או שמכיוון שהפך למשפיע ומקובל כל כך, הרי שציטוטיו גרמו לחיבורים אחרים שהיו עלומים ופחות חשובים להיות ידועים ומקובלים בגלל העובדה שהוא התייחס אליהם בחיבורו?

3. טשרנוביץ¹² טוען שבשונה מהחיבורים אותם מזכיר כהשראה לעבודתו, רא"א מרבה להכניס את דברי עצמו, סברותיו ודעותיו בתוך דברי שו"ת של אחרים, וכן מפלפל

¹⁰ עבודת המאסטר של מרב ברמה, 'לדרכו של היחפץ חיים' בספר 'משנה ברורה', אוניברסיטת בר אילן, תשס"ח, העוסקת בפרשנות לחלק 'אורח חיים' של השו"ע, מציגה שאלה מרכזיות דומה לשאלתנו זו: 'מטרת המחקר היא לבחון האם הח"ח (=היחפץ חיים) שם לו למטרה לפסוק הלכה בחיבורו, או שיעדו היה ליקוט וריכוז התייחסויות האחרונים לפסקי השו"ע'. (מתוך המבוא לעבודה, עמ' 8).

¹¹ לדוגמה נביא שניים מגדולי הדור הקודם, שהיללו את 'פתחי תשובה' בדברים בעל פה. דברי החזון אי"ש (ר' אברהם ישעיהו קרליץ, בלארוס-בני ברק, 1878-1953) מובאים בספר 'מעשה איש' (צבי יברוב, בני ברק, תשנ"ט) חלק ב עמ' סב: 'ואמר רבינו שה'פתחי תשובה' הוא הפוסק האחרון שעל השולחן ערוך... ואמר להגר"ח (=ר' חיים קנייבסקי) שליט"א שהפ"ת מביא מספרי האחרונים אין זה שהעתיק סתם אלא בירר כל דבר....' גם בספר 'שר התורה' (שלמה חיים רוזנטל, ירושלים, תשס"ט) על הגאון מטשעבין (ר' בעריש דב וידנפלד, גליציה-ירושלים, 1881-1965) בעמ' 292 מסופר כך: 'פעם אמר שמכל ספרי המעתיקים הספר החשוב ביותר הינו 'פתחי תשובה יורה דעה', שאין כמותו לשבח משום שהעתיק את התשובות בצורה תמציתית וקולעת ביותר....דהיינו שקיצר והעתיק באופן שלא הניח לטעות בדבריו, ולא החסיר שום פרט או תנאי שנוגע לאותה הלכה...והיה סבור שיש להתייחס לדבריו כמכריע ולא רק כמעתיק'.

¹² טשרנוביץ, חיים, **תולדות הפוסקים**, חלק שלישי, ניו יורק, תש"ח, עמ' 329.

הרבה בדברי שו"ת שמביא.¹³ ייתכן מאוד שהתקבלותו הגדולה של החיבור איננה רק משום שהוא מאסף ועורך את דברי הקודמים לו, אלא מפני פסיקותיו העצמאיות. מכיוון שכך הרי שבדיקת תוכן פסיקותיו, התעוזה לחלוק על קודמיו, וחיידושו העצמאיים מהווים נושא חשוב למחקר.

2. שאלות המחקר

א. בהקדמה לחלק 'יורה דעה' רא"א מתאר במקצת את צורת עבודתו:

בכמה מקומות כתבתי עיין בספר פלוני סי' פלוני ולא כתבתי מה הוא כותב שם תדעו בטח כי אין שם דבר חדש הנוגע לענין ההוא להלכה אך לפלפולא בעלמא, ובמקום שכתבתי עיין בספר פלוני לענין אם היה כך וכך מהו הדין ולא כתבתי מסקנתו להלכה הוא מחמת כי הוא מסופק שם ולא העלה דבר ברור. גם השגחתי לדיוק בלישנא ופעמים כתבתי בלשון שכי' ופעמים שפסק ופעמים שהורה ופעמים מבואר שם והלשונות חלוקים זה מזה כידוע למשכילים...

השאלה העולה כאן היא כיצד ערך רא"א את מקורותיו? מה משמעותן של 'הלשונות החלוקים'? האם יש גם משמעות לסדר הבאת התשובות באותו סעיף?

ב. ניתוח טבלת המקורות בהם רא"א השתמש,¹⁴ מעלה כי ההתייחסויות הרבות ביותר מופנות לינדע ביהודה¹⁵ וליחת"ם סופר¹⁶ באופן מובהק. ליחת"ם סופר הוא התייחס רק במהדורה השנייה שיצאה לאור ב-1852, ויש כמעט 500 התייחסויות לדבריו. ישנן התייחסויות רבות גם ליפרי מגדים¹⁷, מהרש"ל¹⁸, 'שבות יעקב'¹⁹, 'פנים מאירות'²⁰ ו'חוות יאיר'²¹. רא"א מצטט פעמים רבות גם רבנים ספרדיים כדוגמת הרדב"ז²², וגם לרשב"ץ²³ הוא מתייחס פעמים רבות (66). לעומתם ישנם ספרי שו"ת רבים אותם הוא מצטט פעמים בודדות בלבד. במחקר זה אֶבְחַן מדוע ספרים מסוימים מצוטטים פעמים רבות ולעומתם אחרים מצוטטים רק פעמים בודדות?

¹³ כשהפלפול יוצא לגמרי מן הנושא המדובר הוא מציין את הדברים בקונטרס מיוחד בשם 'נחלת צבי'.

¹⁴ ראו לקמן בפרק 'דרך המחקר'.

¹⁵ ר' יחזקאל לנדא, פראג, 1793-1713.

¹⁶ ר' משה סופר, הונגריה, 1839-1762.

¹⁷ יוסף בן מאיר תאומים, פולין וגרמניה, 1792-1727.

¹⁸ ר' שלמה לוריא, ליטא ופולין, 1573-1510.

¹⁹ ר' יוסף בן יעקב רישר, גרמניה וצרפת, 1733-1670.

²⁰ ר' מאיר איזנשטט, אוסטריה, 1744-1670.

²¹ ר' יאיר בכרך, גרמניה, 1701-1638.

²² ר' דוד בן זמרא, מצרים וארץ ישראל, 1573-1479.

²³ ר' שמעון בן צמח דוראן, אלגיר, 1444-1391.

ג. ברשימת השו"תים המובאת בפתיחה ל'שערי תשובה'²⁴ (הספר ששימש כהשראה וכמודל לרא"א)²⁵ מוזכרים 178 ספרי שו"ת, אך ברשימתו בהקדמה לחלק 'יורה דעה' מציין רא"א שהשתמש רק ב-76 מתוכם – פחות ממחצית הספרים. הסבר חלקי יכול להיות שחלק מהספרים אין מקומם ברשימה ל'יורה דעה' משום שנכתבו רק על 'אורח חיים'. נשאלת השאלה מדוע התעלם מספרים מסויימים, וכן ככלל מדוע נבחרו חיבורים מסויימים כמקורות ולא אחרים?

ד. כאמור לעיל, חשיבותו של החיבור והתקבלותו בעולם פסיקת ההלכה גדולה מאוד. אם כן, כיצד ומתי התקבל הספר בעולם הרבנות והפסיקה?

ה. במחקר זה אעסוק גם בשאלות העוסקות בתכני הפסיקה: האם ישנו כיוון ודרך בפסקי ההלכה שרא"א מביא ופוסק בעצמו? האם ניתן להבין את דרך פסיקתו מתוך המקורות שבחר להפנות אליהם? כיצד הוא פסק בשאלות בנושאים קונקרטיים? ועוד.

אנחנו מאמינים שעיסוק בשאלות העריכה, המבנה, המקורות והתקבלותם יוביל גם לבירור כוונת המחבר ומגמתו בכתיבת החיבור. האם רצה לשמש ככלי עזר למורי הוראה וללומדים על ידי הנגשת ספרי שו"ת רבים, מעין אנציקלופדיה הלכתית של שאלות ותשובות, או שרצונו להוליך את הלומדים באמצעות מבנה החיבור לשיטת פסיקה ייחודית?

3. מצב המחקר

בתקופה האחרונה נכתבו מבואות שונים לספרות השו"ת ובצידם גם מחקרים. המבואות כוללים גם ביבליוגרפיה ומפתחות, וספרות המחקר מבררת סוגה זו באופן כללי: עריכתה, מטרותיה, התקבלותה ועוד.²⁶ אך כשאנו באים לעסוק מבחינה מחקרית בחיבור מן המאה ה-19, הנודע כ'נושא כלים' של השולחן ערוך, ומהותו היא איסוף וכינוס של ספרי

²⁴ רשימת השו"תים שאותם מביאים כותבי 'שערי תשובה' לא מופיעה בדפוס של האלמנה והאחים ראם. שם מופיעה רק הקדמתו של ר' אפרים זלמן מרגליות ולא הרשימה המלאה. הרשימה מופיעה במהדורת שו"ע עם פירוש 'פתחי עולם' בהוצאת דובער קאראסיק, וילנא, תרס"א.

²⁵ ראו בפרק 'בדיקת שימושו במאספים קודמים ובהשפעתם על דרך חיבורו', עמ' 49-50; 55-57.

²⁶ אזכיר רק כמה מן העבודות החשובות בנושא זה: מספרי הביבליוגרפיה ראוי לציין במיוחד את מפעלו הביבליוגרפי הגדול של גליק, תשובות, וכן ספרים נוספים: נחום רקובר, **אוצר המשפט – מפתח ביבליוגרפי למשפט העברי, חלק א**, ירושלים, תשל"ה; בועז כהן, **קונטרס התשובות: ביבליוגרפיה של ספרות השו"ת בצרף מבוא על ערכן לתולדות ההלכה וההתפתחות המשפט העברי**, אשדוד, תשנ"ח; מנחם נחום שפירא-כהנא, **אוצר השאלות ותשובות: מפתח ענייני כולל לספרי השאלות ותשובות מחתימת התלמוד עד זמננו**, ירושלים, תשנ"ו-תשס"ו.

מספרות המחקר יש לציין את החיבורים הבאים: יצחק זאב כהנא, **מחקרים בספרות התשובות**, ירושלים, תשל"ג, חיבור שיש בו אוסף של מגוון הוראות והכרעות מספרות השו"ת בנושאים שונים, וכן: חיים סולוביצ'יק, **שו"ת כמקור היסטורי**, ירושלים, תשנ"א; יהודה איזנברג, **ספרות השאלות והתשובות: מבחר מספרות השאלות והתשובות לתקופותיהן**, ירושלים, תשנ"ב; שמואל גליק, **אשנב לספרות התשובות**, ניו יורק וירושלים, תשע"ב, ועוד.

שו"ת, אנו נתקלים כמעט בקיר אטום. בכל אחד מן הפרמטרים שהוזכרו²⁷ ספרות המחקר היא דלה ביותר כך שאין מתודה מחקרית שעליה ניתן להסתמך. ישראל תא שמע אמר כך: 'חקר הספרות הרבנית של המאות האחרונות, הלא היא תקופת ה'אחרונים' הוזנח כליל במחקר המודרני, וממילא נשמט הנושא כולו מסדר היום של מחקר ההשכלה בישראל...'²⁸. דברים אלה נאמרו לפני כ-17 שנה על מחקר ספרות ה'אחרונים' בכלל ועל אחרוני המאה ה-18 בפרט. רא"א, מושא מחקר זה, נולד בעשור השני של המאה ה-19, ולכן בדקתי מה השתנה בתחום המחקר שעוסק בנושא ה'אחרונים' במאה ה-19.

מאז דברי תא שמע ועד היום ישנה התקדמות מסויימת במחקר ספרות ה'אחרונים', בעיקר לגבי ספרות השו"ת,²⁹ ולאחרונה ניכרת התעוררות גם בנושא מחקר המתודות הפרשניות והלמדניות שלהם³⁰ אך עדיין המחקר בראשית דרכו, ועדיין לא נקבעו מסמרות נטועים בדרך המתודית של מחקרים מסוג זה.

גם נושאי כליו של ה'שולחן ערוך' כמעט ולא נחקרו. אין מחקר המתמקד³¹ בדרכם הפרשנית של ה'שו"ת' וה'ש"ך',³² 'חלקת מחוקק'³⁴ ו'בית שמואל',³⁵ ה'מגן אברהם'³⁶ וספר

²⁷ הפרמטרים הם: חיבורים תורניים מהמאה ה-19, נושאי כלים של ה'שולחן ערוך' וספרי איסוף וכינוס של שו"ת. עבודתה של ברמה שהוזכרה לעיל בהערה 10 לעיל מציגה מתודה מחקרית (אם כי מצומצמת) לחיבור הכולל את שלושת הפרמטרים שהוזכרו.

²⁸ דברים שנאמרו בכנס שנערך מטעם מרכז זלמן שז"ר לציון מאתיים שנה לפטירתו של הגר"א, ונכתבו כמאמר: ישראל משה תא שמע, "הגר"א ובעל 'שאגת אריה', ה'פני יהושע' וספר 'ציון לנפש חיה'", **סידרא**, טו (תשנ"ט), עמ' 181.

²⁹ ראו בסקירתו של גליק, תשובות, חלק ד, עמ' 362-380, ועמ' 357-358, הוא מציין מאמרים מחקריים בודדים על ספרי שו"ת בני המאה ה-19 (כאשר יוצא מן הכלל הוא החת"ם סופר, שלו הוקדשו מספר מחקרים), ואף לא עבודת דוקטורט אחת על ספרות השו"ת של המאה ה-19. (הספר יצא לאור בשנת 2010, אך באותה השנה פורסמה עבודת הדוקטורט של מעוז כהנא: "מפראג לפרשבורג, כתיבה הלכתית בעולם משתנה, מ'הנודע ביהודה' אל ה'חת"ם סופר' 1730-1839", האוניברסיטה העברית, תש"ע. במבוא לעבודה נמצא סקירה על הספרות שנכתבה על ה'חת"ם סופר', עיינו שם עמ' 7-9).

³⁰ בשעת כתיבת שורות אלה ידוע לי על עבודות דוקטורט שנכתבות כעת: נעם סמט מאוניברסיטת בן גוריון כותב את עבודתו על החיבור 'קצות החושן' בהנחייתו של ד"ר רמי ריינר, ומיכל טיקוצ'ינסקי מאוניברסיטת בר אילן כותבת על יסודות השיטה הלמדנית בספר 'מנחת חינוך' בהנחיית פרופ' יוסף ריבלין.

³¹ טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, עמ' 138-172, מרחיב מעט ומנסה לתאר את דרכו של כל אחד מהם במספר עמודים בודדים. עיינו גם באלון, המשפט העברי, שהוא מקדיש לכל אחד מן הפרשנים שורות בודדות בלבד (כרך ב, עמ' 1187-1192).

³² ר' דוד הלוי סגל, פולין, 1586-1667, מודפס על דף השו"ע כנושא כלים על חלקים 'אורח חיים' ו'יורה דעה'.

³³ ר' שבתי כהן, פולין וליטא, 1622-1663, נושא כלים לחלקים 'יורה דעה' ו'חושן משפט'. ניסיון ראשון למחקר בנושא דרכו ההלכתית של הש"ך נכתב כעת על ידי יחזקאל פיגלין מאוניברסיטת בן גוריון עבודת תזה לתואר שני על קווים בדרכו ההלכתית של הש"ך ליחושן משפט בהנחייתו של ד"ר רמי ריינר.

³⁴ ר' משה מלימא, פולין וליטא, 1604-1658, נושא כלים לחלק 'אבן העזר'.

³⁵ ר' שמואל פייבוש, פולין וגרמניה, נפטר ב-1694, נושא כלים לחלק 'אבן העזר'.

³⁶ הרב אברהם אבלי גומבינר, פולין 1636-1682, נושא כלים לחלק 'אורח חיים'. גם כאן ישנו ניסיון ראשון למחקר, ואלעזר בראדט מאוניברסיטת בר אילן כותב עבודת דוקטורט על "פרשנות השולחן ערוך לאורח חיים על ידי חכמי פולין ואשכנז במאה הי"ז" בהנחייתו של פרופ' דניאל שפרבר.

מאירת עיניים.³⁷ כך שאין דרך מחקרית שעליה נוכל להסתמך בבואנו לחקור בתחום נושאי כליו של הישולחן ערוך.

'פתחי תשובה' הוא חיבור האוסף שבו הוא מביא לקורא תשובות רבות בדומה ליכנסת הגדולה, 'באר היטב', 'שערי תשובה' ועוד.³⁸ טרם נעשו מחקרים כלליים על סוגה זו (חיבורי 'אוסף'),³⁹ ומעט המחקרים שנעשו על חיבורים ספציפיים מדברים בעיקר על זיהוי קורות המחברים, תיאורי הדפוסים והמהדורות, אך לא נחקרה בהם שיטת האיסוף.⁴⁰

גם על חיבורו של רא"א טרם נעשה מחקר שיטתי. במספר אנציקלופדיות וספרי אישים נכתב ערך על שמו, לדוגמה האנציקלופדיה העברית,⁴¹ אוצר ישראל⁴² וכן ספרים נוספים בהם מוזכרים מעט פרטים על חייו ועל משפחתו,⁴³ ונעמוד על כך בפרק הראשון של העבודה.

מצאתי ניסיונות מועטים לתת קווים לדרך פסיקתו. אתאר אותם בקצרה:

1. **תולדות הפוסקים, חיים טשרנוביץ (רב צעיר), ניו יורק תש"ח, חלק שלישי, עמ' 328-330.** הספר מתאר את ההבדלים בין הפתחי תשובה לבין 'שערי תשובה' ששימש לרא"א השראה, וכן את ההבדלים שבין חלקי הספר השונים: 'יורה דעה', 'אבן העזר' ו'חושן משפט'.

---

³⁷ ר' יהושע פלק כ"ץ, פולין 1555-1614. מחבר הידרישה ופרישה' על ארבעת הטורים. נושא כלים לחלק 'חושן משפט'.

³⁸ על חיבורים אלה והשפעתם על 'פתחי תשובה' ראו בפרק ג 'ניתוח הקדמותיו של ה"פתחי תשובה"', עמ' 49-57.

³⁹ עיינו טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, עמ' 306-322, ו-325-328, ובאלון, המשפט העברי, עמ' 1193-1201.

⁴⁰ לפירוט ספרות מחקר זו ראו בפרק ג: 'ניתוח הקדמותיו של ה"פתחי תשובה"', עמ' 49-53.

⁴¹ אברהם צבי בן יעקב, "איזנשטט", האנציקלופדיה העברית, ב, ירושלים ותל אביב, תשי"א, עמ' 703.

⁴² יהודה דוד אייזנשטיין, אנציקלופדיה אוצר ישראל, ניו יורק, תרס"ו [להלן: אייזנשטיין, אוצר ישראל], עמ' 268.

⁴³ חייקל לונסקי, גאונים און גדולים פון נאענטן עבר, וילנא, תרצ"א. לונסקי מרחיב על קורות חייו, מעט על גדלות חיבוריו, וסיפורים על חכמתו וצדקותו; מרקאוויץ, שם הגדולים, אות א' סימן רנט, מתוארת שושלת המשפחה, ומעט על בניו, וכן מביא ספרים אחרים המצטטים אותו; חאנעס, תולדות הפוסקים, עמ' 502. חאנעס מספר בקצרה את תולדות חייו ותולדות משפחתו, ומתאר את הספר 'פתחי תשובה' וגם מספר דפוסים; הערשבערג, יזכור, עמ' 191-192. מספר מעט על חייו של רא"א, על מעבריו ממקום למקום, על החברותות שלו, וכמה אנקדוטות מעניינות על ימי לימודיו ורבנותו. עוד עיינו בפרק א' תולדותיו ומשפחתו.

ישנם עוד ספרי מאספים על רבנים שונים, אשר רא"א מוזכר בהם, אך אין בהם חידוש מיוחד. למשל: שלמה צוקרוב, ספרות ההלכה, ניו יורק, תרצ"ב, עמ' 237; בערל כהן, ליטע בוך איינס, ניו יורק, 1951, עמ' 8; אברהם שטרן, מליצי אש, כרך ב, ניו יורק, תשל"ה, עמ' 59; דוד הלחמי, חכמי ישראל – תולדות חייהם של חכמי ישראל באלף השישי, בני ברק, תשנ"ד.

2. **משה צינוביץ, אישים וקהילות, תל אביב, תש"ן, עמ' 93-95.** במאמר קצר מתאר צינוביץ את תועלתו של החיבור 'פתחי תשובה', מעט עניינים שבהם עסק רא"א וקצת אנקדוטות מימי חייו, שכנראה נלקחו מספר 'יזכור לקהילת ביאליסטוק' (להלן: יזכור).

3. **אהרון שפירא (עורך), הקדמת שלחן ערוך השלם, חלק יורה דעה, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 94.** מתאר במספר משפטים את אופיו של החיבור 'פתחי תשובה' וכן מתאר במעט את הדפוסים, אך מציין את ארבע המהדורות המרכזיות בלבד: דפוס ראשון בתקצ"ו, מהדורה שנייה בתרי"ב, המהדורה המתוקנת תר"ל, וההדפסה המקובלת עד ימינו – מהדורת תר"ס.⁴⁴

4. **חיים דביר, הקדמה לחלק אבן העזר, שלחן ערוך אבן העזר (אברהם קבלקין, עורך), מהדורת פריעדמאן, ירושלים, תשס"ח, עמ' 41-42, עמ' 52.** עוסק במהות הספר 'פתחי תשובה', בהבדלים בין 'אבן העזר' לבין 'יורה דעה', ובעיקר מתאר את רשימת המהדורות של שו"ע חלק 'אבן העזר' עד לשנת תרע"א.

ישנו מאמר אחד המתאר את הוצאות הדפוס של 'פתחי תשובה' (עם השו"ע) מהדפוס הראשון ועד לשנת 1900:

בצלאל ויכלדר ספר פתחי תשובה, בתוך קובץ תורני זכור לאברהם, חולון, תשנ"ה, עמ' קסו-קצג. ויכלדר שרטט את תולדות חייו על פי שתי ההקדמות לחיבור 'פתחי תשובה' וכן לפי ספר 'יזכור'. יתרונו של המאמר הוא בתיאור הדפוסים השונים של 'פתחי תשובה' ל'יורה דעה', 'אבן העזר' ו'חושן משפט'. הוא מתאר את ההבדלים ביניהם שנבעו בעיקר בגלל הצנזורה, ואת המהדורות שמנסות לתקן מהדפוס הראשון בשנת תקצ"ו ועד לשנת תרע"א. לאחר מכן רוב ההוצאות הן צילומים ולא מהדורות דפוס חדשות.

4. דרך המחקר

אתאר את שיטת המחקר:

1. **בחינת הקדמותיו:** רא"א כתב הקדמות מפורטות לחלק 'יורה דעה' ולחלק 'אבן העזר'. עיון מדוקדק בהקדמות אלו יאפשר לנו לפתוח צוהר להבנת מטרותיו בעת כתיבת החיבור, שיטת העבודה של רא"א, על מי הסתמך, צורת העריכה, וכיווני הפסיקה, וכן נברר האם הצהרת הכוונות בהקדמה עולה בקנה אחד עם גוף החיבור עצמו.

דוגמאות:

א. **מטרת חיבור העבודה:** נצטט מהקדמתו ל'יורה דעה': 'אך הסבה האמיתית אשר עוררתי לזה...ומה יתרון לאדם בכל עמלו, כל ימי חייו הבלו, אם לא יעשה דבר טוב

⁴⁴ על תיאור הדפוסים של 'פתחי תשובה' ראו בפרק ב' דפוסים והדפסות', עמ' 33-44.

זכרון לפעלו...אם לא ישים לב לתקן איזה דבר בעולם...אולי תמצא ידי עשות ספר א' (=אחד) שיהא קיים לדורות'. מפסקה זאת אפשר ללמוד שמטרתו של רא"א בכתיבת החיבור הייתה לעשות לו שם ושארית, לכתוב ספר שיזכר לדורות כדי שיזכרו את מפעלו שפעל בעולם. אך מדוע חיבר דווקא ספר מאסף שכזה? האם היה צורך מיוחד בחיבור מעין זה? מה היו כוונותיו ומטרותיו באיסוף ועריכת השו"תים שנכתבו לפניו?

ב. **המאספים הקודמים והשפעתם**: בהקדמתו ל'אבן העזר' כותב רא"א שאת פעולת איסוף השו"תים עשו כבר לפניו, והוא מציין את החיבורים: 'כנסת הגדולה', 'לקט הקמח', 'פנים חדשות', 'באר היטב' ו'שערי תשובה'. עם זאת, הוא מציין שעיקר ההשראה באה מהספר 'שערי תשובה' שחיבר הרב חיים מרדכי מרגליות מדובנא,⁴⁵ והשלים אחיו, הרב אפרים זלמן מרגליות מבראד:⁴⁶ 'והגם שכבר קדמוני והחלו לעשות מלאכה זו האהובה הני תרי אחי גדולי הדור חכמי ישיבה...בספר שערי תשובה, אך לא הספיקה להם השעה...ע"כ אמרתי אולי מקום הניחו לי מן השמיים והגדולים האלה הראו לי דרך...'. נרצה להבין את הצורך לכתוב ספר נוסף לאחר כל המאספים שהוא מציין בהקדמתו, ומדוע הוא מציין דווקא את 'שערי תשובה' כדגם לחיבורו כשכותב ש'על כן הסכמתי בדעתי לחבר גם על שו"ע יו"ד כדמותו וכצלמו'. במה שונה שערי תשובה משאר ספרי המאספים? מהן נקודות הדמיון והשוני בין הספר 'פתחי תשובה' של רא"א לבין החיבור 'שערי תשובה'?

2. **שימוש מקיף ופרטני ברשימת ספרי השו"ת שמביא רא"א**: בסוף הקדמתו ל'יורה דעה' מביא רא"א רשימה של כמעט מאתיים ספרים שבהם הוא השתמש לכתיבת חיבורו.⁴⁷ רשימה זו, בצורת טבלה, מופיעה לפנינו.⁴⁸ בטבלה מובאים שמות הספרים,

⁴⁵ ייתכן שיצא לאור בשנת 1820, ויש הטוענים שההשלמה על ידי אחיו הייתה מאוחר יותר. עיינו מרדכי צבי פויגל, **קונטרס מבוא השערים**, ירושלים, תשמ"ג, עמ' כ. ישנו דיון מי מהאחים היה המחבר האמיתי, ראו חיים חזקיה מדיני, **שדי חמד**, ניו יורק, תשכ"ב, בפרק 'כללי הפוסקים', סימן טו ס"ק כח. על הרב חיים מרדכי מרגליות עיינו: וונדר מאיר, 'רבי חיים מרגליות אב"ד דובנא בעל השערי תשובה', **אורייתא**, יג (תשמ"ג), עמ' קיט-קכב; וונדר מאיר, **אלף מרגליות**, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 301-314; אפרים בנימין שפירא, **תולדות השערי תשובה**, ירושלים, תשס"א ועוד.

⁴⁶ מחבר הספר 'מטה אפרים'. פרטים עליו עיינו במאיר וונדר, **אנציקלופדיה לחכמי גליציה**, כרך ג, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 915-931; וונדר מאיר, **אלף מרגליות**, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 651-677.

⁴⁷ יש להעיר כי רשימת החיבורים המופיעה בחלק 'אבן העזר', נכתבה על ידי תלמידיו של רא"א, ולא על ידו, כפי שנוכח בגוף העבודה (עיינו לקמן עמ' 42). בחלק 'חושן משפט' אין רשימה של חיבורים בהם השתמש, כנראה משום שחלק זה יצא לאור לאחר מותו והוא לא הכין רשימה מסודרת של מקורות אליהם הפנה בדבריו.

בדיקת תוכן החלקים 'אבן העזר' ו'חושן משפט' מגלה שאכן הוא השתמש בספרים אחרים, אך לפחות חלק מן החיבורים עוסק בתוכן הספציפי של אותו החלק, ולכן לא הביא אותם ב'יורה דעה'. לדוגמה: בחלק 'חושן משפט' הוא מרבה לצטט את 'קצות החושן' מאת ר' אריה לייב בן יוסף הכהן (יצא לאור בזלקאווא ב-1831) ואת 'שער משפט' מאת ר' ישראל איסר בן זאב וולף (יצא לאור במאהילוב ב-1810) שעוסקים רק בחלק 'חושן משפט', ובחלק 'אבן העזר' הוא מביא את 'שו"ת בית מאיר' מאת ר' מאיר בן יהודה מפוזנר (פפד"א, 1787), ואת 'יד אפרים' מאת ר' אפרים זלמן מרגליות, מחבר השערי תשובה העוסקים רק בענייני 'אבן העזר'.

טבלת מקורות על חלק 'אבן העזר' הדומה לטבלה שלפנינו תופיע כנספח לעבודה זו.

מקום ושנת ההדפסה הראשונה ופרטים על המחברים: שם, מקום פעילות, שנת לידה ופטירה, מספר האיזכורים של ספר זה בתוך ה'פתחי תשובה' והערות נוספות. סדר המקורות בטבלה הוא לפי הסדר שבו הם מופיעים ב'פתחי תשובה': רשימת החיבורים היא בסדר האלף-בית, אך לא מסודרת לפי אלף-בית פנימי (כך למשל 'אגודת אזוב' (6) מופיע אחרי 'ארבעה טורי אבן' (4)). עיון בטבלה יכול ללמד אותנו רבות על מקורותיו ובחירותיו של רא"א, הערכתו לפוסקים מסוימים והתעלמותו מאחרים, השוואות לספרי מאספים אחרים, וכן מבט על ספרות השו"ת המקובלת בתקופתו.⁴⁹

⁴⁸ **המקורות שבהם השתמשתי למילוי הטבלה:** אייזענשטיין, אוצר ישראל; בוקסבוים יוסף, 'זר זהב על שולחן ערוך יורה דעה', מוריה, שנה 20 [א-ב], כסלו תשנ"ה; גליק, תשובות; שמואל גליק, **אשנב לספרות התשובות**, ירושלים וניו יורק, תשע"ב; ישראל אברהם גרינבוים, **ספר חכמי פולין**, ירושלים, תשס"ט; מאיר וונדר, **אנציקלופדיה לחכמי גליציה**, ירושלים, תשנ"ו; מארקוויץ, שם הגדולים; מרדכי מרגליות, **אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל**, "מאיר איזנשטט", ד, תל אביב, תש"י; נח עמינוח ויוסף ניצן, **גדולי האחרונים**, ירושלים, תשס"א; נחום רקובר, "סדנאות במשפט עברי בנושא לשון הרע", תשס"ו, מהדורה אינטרנטית,

אתר <http://www.mishpativri.org.il/researches/mekorotlashonhara.htm>; אתר האינטרנט דעת www.daat.ac.il; אתר www.hebrewbooks.org; אתר האינטרנט www.virtualjudaica.com; הגרסה המקוונת של תקליטור אוצר החכמה; תקליטור השו"ת של אוניברסיטת בר אילן גרסא 20+.

⁴⁹ גם תרצה יהודית קלמן בעבודת המאסטר שלה נקטה בדרך דומה: היא מיפתה את כל ספרי הפוסקים שמביא ר' יוסף קארו בהלכות נידה וטבילה (סימנים קפג-ר) בספרו הגדול 'בית יוסף', ומתוך מיפוי זה הגיעה למסקנות על מגמות בפסיקתו: השימוש בספרים שמקורם באשכנז, השפעתו של ר' משה איסרליין והשפעת הדפוס על בחירת המקורות של ר' יוסף קארו. עיינו בתרצה יהודית קלמן, **השימוש בפוסקים אשכנזים בספר בית יוסף: הלכות נידה וטבילה כמקרה מבחן**, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון, תשע"ב.

4.א. טבלת המקורות שרא"א מציין בהקדמתו ל'פתחי תשובה', חלק 'יורה דעה':

שם הספר	שם המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים שונים	מספר אזכורים	הערות נוספות
1	אבן שהם	אליקים גץ בן מאיר	הילדסהיים, גרמניה	1705-1643	דירנפורט 1733	מאירת עינים	יצא לאור על ידי בנו, מאיר
2	אדני פז	אפרים בן שמואל זנויל הקשר	אלטונא, המבורג	נפטר ב-1759	אלטונא 1743		
3	אמונת שמואל	אהרון שמואל בן ישראל קידנובר	וילנא, קראקא, פפד"מ	1676-1614?	פפד"מ 1683		תפארת שמואל על הרא"ש
4	ארבעה טורי אבן	אלעזר בן שמואל רוקח	אמסטרדם, צפת	1742-1665	למבערג 1789		
5	אור הגנוז	מאיר איזנשטט	איזנשטט	1670-1744	פיורדא 1767	פנים מאירות (126)	שו"ת על יין נסד. לא מצאתי בפת"ש הפניה לשם
6	אגודת אזוב	משה זאב בן אליעזר מרגליות	טיקטין, ביאליסטוק	1830-1767	ביאליסטוק 1824		
7	אורח מישור	יוחנן בן מאיר קרמינצר	ליסא	1735-1665	ברלין 1723		חידושים על מסכת נזיר. בסוף יש חידושים על 'דרכי משה' יורה דעה
8	בשמים ראש	מיוחס לרא"ש ⁵⁰	גרמניה-ספרד	1327-1250	קראקא 1785		מאסף-ר' יצחק די מולינא
9	בתי כהונה	יצחק בן יהודה הכהן רפפורט	איזמיר, ירושלים	נפטר ב-1755	איזמיר 1736		
10	בית יעקב	יעקב בן שמואל	צויזמיר, פולין	1696-1625	דיהנפורט 1696		
11	בית לחם יהודה	צבי הירש בן עזריאל מוילנה	לובלין, וילנה	נפטר ב-1733	זאלקווא 1733		לזיהוי המחבר, עיינו בגליק, תשובות, כרך א, עמ' 498-497

⁵⁰ יש הטוענים כי ספר זה נכתב על ידי שאול ברלין (1740-1794), שהיה הרב של פפד"א, והיה בעצם מהוגי ההשכלה העברית. ראו במשה פלאי, **עטרה ליושנה: המאבק ליצירת יהדות ההשכלה**, בני ברק, תשע"ב עמ' 222-227, וכן במאמרו של אליעזר בראדט, "ציונים ומילואים למדור 'נטעי סופרים'", **ישורון**, כד (תשע"א), עמ' תכה ובהערה 5. שם מפנה למקורות לגבי הפולמוס סביב הספר.

	שם הספר	שם המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים שונים	מספר אזכורים	הערות נוספות
12	שו"ת בני חיי	חיים בן מנחם אלגאזי	איזמיר, רודוס	נפטר ב- 1671	אורטא קיוואי 1712		5	קורא לו גם 'בני חייא'
13	ברית אברהם	אברהם צבי הירש פצינובסקי	פילץ, פיוטרקוב	1819-1777	דירנפורט 1819		40	
14	בית אברהם	אברהם בן יצחק כהן צדק	זמוש, טרלא	1780-1720?	ברלין 1753		3	
15	בית שמואל אחרון	שמואל בן משה פנחס פאנקנפלד	פוזנא	1807-1737	נאוידואהר 1806	ב"ש	13 (5)	
16	שו"ת בית חדש	ר' יואל סירקיש	בריסק, קרקוב	1640-1561	פרנקפורט 1697	ב"ח	9	באיזכורים לא חילקתי בין שני הספרים
17	ב"ח חדשות	ר' יואל סירקיש			קארעץ 1785		9	
18	שו"ת בית אפרים	אפרים מרגליות	ברודי	1828-1762	לבוב 1818		84	כתב את 'שערי תשובה'
19	באר שבע	יששכר בער אילנבורג	גוריצה, איטליה	1623-1570?	ונציה 1614		10	
20	בגדי כהונה	משולם זלמן בן שלמה הכהן	פיורדא	1820-1739	פיורדא 1807		16	
21	באר יעקב	יעקב בן אברהם ברלין	פיורדא	נפטר ב- 1685	פיורדא 1767		24	
22	בית הלל	הלל בן נפתלי הירץ	וילנה, המבורג, לבוב	1690-1615	דירנפורט 1691		3	חלק א' על יורה דעה
23	בית לחם יהודה	צבי הירש בן עזריאל מוילנה	לובלין, וילנה	נפטר ב- 1733			5	עיניו מספר 11
24	ספר בני חיי	חיים בן מנחם אלגאזי	איזמיר, רודוס	נפטר ב- 1671				עיניו מספר 12
25	בית אפרים	אפרים מרגליות	ברודי	1828-1762				עיניו מספר 18
26	בני יונה	יונה בן אליהו לנדסופר	פראג	1712-1678	פראג 1803		29	על הלכות ספר תורה
27	בני אהובה	ר' יונתן אייבשיץ	אלטונא, המבורג	1764-1694	פראג 1819		9	ביאורים על הרמב"ם, ספר נשים
28	בכור שור	אלכסנדר סענדר שור	זאלקווא	1737-1673?	זאלקווא 1733		15	פירוש על חולין, והל' שחיטה וטריפות
29	ספר ברכי יוסף	חיים יוסף דוד אזולאי	ירושלים-ליורנו	1806-1724	ליורנו 1774	בר"י, חיד"א	35	לא חילקתי בין הספר והשו"ת
30	בינת אדם	אברהם דאנציג	דנציג, וילנה	1820-1748	וילנא והורדאנא 1828		9	מחבר הספר חיי אדם

	שם הספר	שם המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים שונים	מספר אזכורים	הערות נוספות
31	בית יהודה	יהודה עייאש	אלג'יר, ירושלים	1760-1700	ליוורנו 1746		11	רק במהדורה השנייה
32	גאוני בתראי	מאסף - בעל שאגת אריה (152)			טורקא 1763		3	תשובות ב"ח, ט"ז, תוס' יו"ט ועוד
33	גינת ורדים	אברהם בן מרדכי הלוי	מצרים	1714-1650?	קושטא 1716		1	מובא גם בספרו 'גן המלך'
34	גבעת שאול	שאול בן משה	לומאז' (לומזה), ליטא	1771-1718	זאלקאווא 1774		42	
35	דברי יוסף	יוסף בן עמנואל אירגאס	ליוורנו	1730-1685	ליוורנו 1742		12	
36	דברי אגרת	מנחם מנדל בן שמעון שטינהארט	הילדסהיים, גרמניה	1825-1768	רדלהיים 1812		2	למרות הביקורות עליו ועל פסקיו ⁵¹
37	דרכי נועם	מרדכי בן יהודה הלוי	קהיר	נפטר ב- 1685	ויניציאה 1697		8	אביו של היגית ורדים'
38	דת אש	אורי שרגא פייבש חלפן	פראג, ברודי	1707-1640	ברלין 1743		7	
39	דגול מרבבה	ר' יחזקאל לנדא	פראג	1793-1713		דגמ"ר	15	מודפס עם השו"ע
40	דרך חיים	חיים ברודא	גרודנו.	נפטר ב- 1826	גרודנו 1823		2	הספר נקרא תורה אור ודרך חיים
41	שו"ת הרא"ש	רבינו אשר	גרמניה-ספרד	1327-1250	קושטא 1517		2	
42	ר' אליעזר מזרחי	אליעזר מזרחי	טורקיה	1536-1435	קושטא 1546	רא"מ	7	
43	שו"ת הר"ן	ר' ניסים	קירואן, תוניסיה	1057-990				לא מצאתי
44	ריב"ש	ר' יצחק בר ששת	ספרד, אלג'יר	1408-1326			18	
45	הר הכרמל	אליהו בן יחזקאל מרגליות	ביילגורי, פולין		פפד"א 1782		32	
46	השיב רבי אליעזר	אליעזר בן שלמה זלמן ליפשיץ	גרמניה	נפטר ב- 1748	נויביד 1749		9	חלק ב' של הספר הוא דמשק אליעזר'
47	הר אבל	אברהם חיים בן שמעון אפנהיים	פעציל, הונגריה		לבוב 1825		5	הלכות אבלות

⁵¹ בעניין הוויכוח האם היה ניצן ראשון לרפורמיסטים או שמר על גבולות ההלכה עיינו ב: Michael A. Meyer, *Response to Modernity: A history of the Reform Movement in Judaism*, Detroit, 1995, p. 37, and Jacob Katz, "Towards a Biography of the Hatam Sofer", *Profiles in Diversity: Jews in a Changing Europe, 1750-1870* (ed. Frances Malino, David Jan Sorkin), Detroit, 1998, p. 252.

	שם הספר	שם המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים שונים	מספר אזכור-ריס	הערות נוספות
48	ושב כהן	רפאל בן יקותיאל זיסקינד כ"ץ	ליא, אלטונא, המבורג	1803-1722	אלטונא 1792		11	כתב את תורת יקותיאל, מס' 169
49	זכרון יוסף	יוסף בן מנחם שטיינהארט	אלזס	1776-1700	פיורדא 1773		33	אביו של דברי אגרת, מס' 36
50	זכרון יצחק	יצחק בן יוסף הוכגלרנטר	זמוש, פולין	נפטר ב- 1827	חמ"ד 1800		18	בנו של 'משנת חכמים'
51	חוט השני	יאיר בכרך	וורמס, קובלנץ, גרמניה	1701-1638	פפד"מ 1679		26	בעל חוות יאיר
52	חות יאיר	יאיר בכרך	וורמס, קובלנץ, גרמניה	1701-1638	פפד"מ 1699	חוי"י	115	
53	חכם צבי	צבי בן יעקב אשכנזי	אלטונה, אמסטרדם	1718-1658	אמסטרדם 1712		38	
54	חינוך בית יהודה	יהודה לייב בן חנוך פפרעשי	שנייטוד	1705-1645	פפד"מ 1708		19	לוקט ונדפס על ידי בנו
55	חוות דעת	יעקב לורברבוים מליסא	ליסא	1832-1770	פולנאה 1805	חוי"ד, ח"ד	47	
56	חכמת אדם	אברהם דאנציג	וילנא	1820-1748	וילנא והוראדאנא 1828	חכ"א	27	חיי אדם, בינת אדם (מס' 30)
57	חמודי דניאל	דניאל בן יעקב	הורדנא	נפטר ב- 1807	הורדנא 1810		54	
58	חומות ירושלים	דוד בן יעקב קליינרמאן	שערשאב		פפד"א 1807		24	על או"ח עד הלכות תפילין ועד בכלל
59	חת"ס סופר	משה סופר	פערשבורג, הונגריה	1839-1762	פערשבורג 1840	ח"ס, חת"ס	444	רק במהדורה השנייה
60	שו"ת ברכי יוסף	חיים יוסף דוד אזולאי	ירושלים-ליוורנו	1806-1724				רק במהדורה השנייה
61	חמדת שלמה	שלמה זלמן ליפשיץ	ורשה	1839-1765	ורשה 1835		25	רק במהדורה השנייה
62	טור האבן	אליעזר בן ניסן אוירבך	דובנא	נפטר ב- 1829	פוריצק 1818		4	
63	יד אליהו	אליהו בן שמואל	לובלין, אייבשיץ, חברון	1740-1660	אמסטרדם 1712		42	י"א שנפטר ב- 1712 (פרויקט השו"ת)
64	מהרש"ל (+יש"ש)	שלמה לוריא	בריסק, אוסטראה, לובלין	1573-1510	לובלין 1574	יש"ש +שו"ת	170	

	שם הספר	שם המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים שונים	מספר אזכורים	הערות נוספות
65	יד הקטנה	דב בעריש בן יעקב גוטליב ⁵²	שיניבה, גליציה	1796-1740?	למבערג 1800		10	חיבור על י"ד החזקה לרמב"ם
66	ישועות יעקב	יעקב משולם בן מרדכי בורנשטיין	לבוב	1839-1775	זאלקווא 1809		12	
67	יריעות האהל	אריה לייב בן שמואל רובינשטיין	סטאנב	1810-1740	מזירוב 1794		12	רק במהדורה השנייה
68	כנסת יחזקאל	יחזקאל בן אברהם קאנצלבוגן	אלטונא, המבורג	1739-1648	סאדילקאב 1732		42	שם משפחתו היה קצינאלפוגין
69	כתר כהונה	יצחק אברהם בן דב כ"ץ	פינטשוב	1809-1743	זלקאווא 1805		8	צאצא של הש"ך
70	כרתי ופלתי	ר' יונתן אייבשיץ	אלטונא, המבורג	1764-1690	אלטונא 1763	כו"פ	5	מובא פעמיים בייערות דבש'
71	כנסת הגדולה	ר' חיים בנבנישתי	טורקיה	1673-1603	1657 ואילך		17	חלקי הספר נדפסו לאורך שנים רבות
72	לחמי תודה	ישעיהו באסאן	פאדובה, רג"ו איטליה	נפטר ב- 1739	ונציה 1741		7	
73	לבושי שרד	דוד שלמה איבשיץ	צפת, גליציה	1814-1755	מוהילוב 1812		66	
74	לוית חן	אריה יהודה לייב בן שמואל גרשון.	סוקל?	1729-1660	זלקאווא 1732		6	הודפס עם התוספת 'אור יקרות' של בנו בנימין זאב וואלף
75	לחם הפנים	משה יקותיאל קויפמן	קוטנא, פולין	נפטר ב- 1722	הנאו 1716			
76	שו"ת מהרי"ט	יוסף מטראני	צפת	1639-1568	קושטא- ונציה 1642		3	
77	אלשיך	משה אלשיך	צפת	נפטר ב- 1600	ויניציאה 1605			
78	מהר"י לבית הלוי	יעקב בן ישראל הלוי	זאנטי, איטליה	1636-1565?	וינציה 1614		4	
79	מהר"ל בן חביב	לוי בן חביב	שאלוניקי, צפת	1541-1480	ויניציאה 1565	מהרלב"ח	9	
80	מגיד מראשית	חיים אלפנדרי	טורקיה	1733-1660	קושטא 1710		2	

⁵² ספר 'יד הקטנה' יצא לאור בתחילה בעילום שם מחברו, אך בהוצאה השנייה הסיר בעל ה"שואל ומשיב" (הרב שאול נתנזון, שו"ת שואל ומשיב, מהדורה קמא, למבערג, תרכ"ה) בהסכמתו את המסווה מעל פניו, וכתב: 'כי אף שהעלים המחבר מרוב ענוותנותו את שמו – אמנם ידענו גם ידענו כי הוא היה הרב הגדול הצדיק הנשגב מוהר"ר דב בעריש גאטליב ז"ל ששינאווע...'

	שם הספר	שם המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים שונים	מספר אזכורים	הערות נוספות
81	מעיל צדקה	יונה בן אליהו לאנדסופר	פראג	1712-1678	פראג 1757		33	בני יונה, כנפי יונה
82	מקום שמואל	שמואל בן אלקנה	אלטונה, מיטאווי	נפטר ב- 1738?	אלטונה 1738		37	
83	מהר"ם זיסקינד	מרדכי זיסקינד רוטנבורג	לובלין		המבורג 1716		11	
84	מהר"ם גלאנטי	משה גלאנטי	צפת	1614-1540?	וינציה 1608		3	
85	מים חיים	חזקיה דה סילבה	ירושלים	1695-1656	אמסטרדם 1730	פרי חדש	3	חידושים על הרמב"ם
86	מהריט"ץ	יום טוב בן משה צהלון	צפת	1638-1559	ונציה 1694		3	יצא לאור על ידי נכדו
87	משפטי שמואל	שמואל בן משה קלעי	ארטא, שאלוניקי	נפטר ב- 1582?	ונציה 1599		3	
88	מהר"ם פאדווא	מאיר קנצלבווג	פדואה, איטליה	1565-1482	ונציה 1553	פדואה	1	הודפס עם שו"ת מהר"י מינץ
89	מהר"ם לובלין	מאיר בן גדליה	לובלין	1616-1558	ונציה 1619		16	יצא לאור על ידי בנו, גדליה
90	מהר"י בן לב	יוסף בן דוד אבן לב	טורקיה	1580-1505	אמסטרדם 1726		9	
91	שו"ת מספר מנחת יעקב	יעקב בן יוסף רישר	פראג, ורמיזא, מץ	1733-1670	פראג 1689		33	לא חילקתי בין השו"ת לבין הספר, ראו מס' 99
92	מהר"ם בר ברוך	מאיר בן ברוך	רוטנברג, גרמניה	1293-1215	קרימונה 1557	מהר"ם מרוטנברג	2	
93	מאיר נתיבים	מאיר בן צבי הירש מרגליות	לבוב, אוסטרחה	נפטר ב- 1790	פולנא 1791		24	
94	משאת בנימין	בנימין בן אהרון סלניק	פודהייצא, גליציה	1620-1530	קראקא 1633		7	
95	מים רבים	רפאל בן אליעזר מלדולה	איטליה, צרפת	נפטר 1740	אמסטרדם 1737		14	
96	מנחם עזריה	מנחם עזריה מפאנו	מנטובה, איטליה	1620-1548	דיהרנפורט 1788	רמ"ע מפאנו	1	
97	מגן אברהם	אבהם אבלי גומבינר	קראקא, פולין	1682-1637			13	מודפס עם השו"ע
98	משנה למלך	יהודה רוזאניס	קושטא	1727-1657	קושטא 1731		20	מובא גם בספרו 'פרשת דרכים'
99	מנחת יעקב	יעקב בן יוסף רישר	פראג, מץ, ורמיזא	1733-1670	פראג 1689		33	עיינו מס' 91
100	מכתב אליהו	??					2	
101	מקור חיים	ר' יעקב לורברבוים מליסא	ליסא, פולין	1832-1770	1807		6	נתיבות המשפט

	שם הספר	שם המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים שונים	מספר אזכור-רים	הערות נוספות
102	מעשה רוקח	מסעוד חי רוקח	ונציה, ליוורנו, טריפולי	נפטר ב- 1769	ויניציאה 1742		3	
103	מצמיח ישועה	יהושע העשיל בר מאיר	בוחאב ישן		נאוידוהאר 1782		2	פירוש על ה'מרדכי'
104	מרכבת המשנה	ר' שלמה בן משה מחלם	חלמא, לבוב	1781-1717	פפד"א 1751		8	
105	מחנה אפרים	אפרים נבון	טורקיה, ירושלים	1735-1677	קושטא 1738		3	
106	משנת חכמים	יוסף בן יעקב יצחק הוכגלרנטר	זמוש, פולין	1807-1740	לבוב 1790		32	אביו או דודו של 'זכרון יצחק'
107	משכנות יעקב	יעקב בן אהרון ברוכין	קרלין	נפטר ב- 1844	וילנא 1837?		71	רק במהדורה השנייה
108	נודע ביהודה	ר' יחזקאל לנדא	פראג	1793-1713	פראג 1776		473	
109	נחלת שבעה	שמואל בן דוד משה הלוי	פולין	1681-1625	1667		10	
110	נחלה ליהושע	יהושע צונצין	קושטא	נפטר ב- 1569	קושטא 1731		4	
111	נקודות הכסף	ש"ך	וילנא	1663-1622	פפד"א 1677		48	
112	נופת צופים	מאיר תאומים	לבוב	1820-1764	פפד"א 1782		3	
113	נחלת עזריאל	פנחס בן עזריאל הלוי	אמסטרדם, שערעשעב		הורדנא 1817		13	
114	סדורו של שבת	חיים בן שלמה טירר	טשרנוביץ, צפת	1818-1760	מאהילוב 1813		3	מהדורות רבות
115	סדרי טהרה	אלחנן בן שמואל זאנוויל אשכנזי	דאנציג	1776-1712	ברלין 1773		4	הלכות נידה
116	סדור הגאון מליסא	יעקב לורברבוים מליסא	ליסא, פולין	1832-1770	זולקאווא 1828		4	
117	סולת למנחה	יעקב בן יוסף רישר	פראג, וורמייזא, מץ	1733-1670	דעסוי 1696		4	חיבר גם את מנחת יעקב
118	עבודת הגרשוני	גרשון אשכנזי	ניקלשבורג, וינה, מץ	1693-? 1615	פפד"מ 1699		11	
119	ר' עקיבא איגר	עקיבא איגר	נולד באיזנשטט, פוזנן	1837-1761	ורשה 1834		77	
120	שו"ת עמודי כסף	שבתי בן אליעזר זוסמאן הכהן	סוקולוב, ליוורדן (הולנד)		ורשא 1884	נכדו של הש"ך		עיינו גם ב'ספר עמודי כסף' (124)

	שם הספר	שם המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים שונים	מספר אזכור-רים	הערות נוספות
121	עצמות יוסף	יוסף בן יצחק אבן עזרא	סופיה, בולגריה	1589-1506	שלוניקי 1601		1	
122	עצי ארזים	נח חיים בן אברהם מאיר ברלין	המבורג		פירודא 1790		6	על טור ושו"ע אבן העזר
123	ערך לחם	יעקב בן אברהם קסטרו	מצרים	1610-1525	קושטא 1718	מוהריק"ש	?	יצא לאור על ידי נינו
124	ספר עמודי כסף	שבתי בן אליעזר זוסמאן הכהן	סוקולוב, ליורדן (הולנד)		ורשא 1884			יצא לאור על ידי נכדו, רא"א לקח מכת"י
125	עקרי דינים	דניאל בן משה דוד טירני	פירנצה, איטליה	1814-1740	פירנצה 1803		5	
126	פנים מאירות	מאיר איזנשטט	איזנשטט	1744-1670	אמסטרדם 1715		136	מאבות אבותיו של המחבר
127	פרח מטה אהרון	אהרון הכהן פרחיה	שאלוניקי	1697-1627	אמסטרדם 1703		19	
128	פאר הדור	רמב"ם	מצרים	1204-1135	אמסטרדם 1765		6	מדפיס: מרדכי בן יצחק תמה, ירושלים
129	פרי תבואה	יהודה לייב מרגליות	אב"ד שעברשין	1811-1747	נאוידוואר 1795		31	
130	פני יהושע	יהושע בר יוסף	קראקא	1648-1578?	אמסטרדם 1715	נקרא גם 'יהושע חריף'	10	סבא רבה של בעל 'פני יהושע' על הש"ס
131	פני אריה	אריה לייב ברסלוי	רוטרדם, עמדין	1809-1741	אמסטרדם 1790		22	
132	פרי חדש	חזקיה דה סילוה	ירושלים	1695-1656			96?	יש סוברים שחי ב-1659, כתב 1698, גם את 'מים חיים'
133	פרי מגדים	יוסף בן מאיר תאומים	ברלין, לבוב, פרנקפורט	1792-1727			223?	
134	פאר הלכה	פרץ בן מנחם נחום אוירבך			זאלקווא 1738		1	
135	פתח הבית	אברהם טיקטין	גלונא פולין, ברעסלוי	1820-1774	דיהנפורט 1820		11	
136	צמח צדק	מנחם מנדל קרוכמל	פולין, צ'כיה	1661-1600	אמסטרדם 1675		52	
137	ציון לנפש חיה	ר' יחזקאל לנדא	פראג	1793-1713		נודע ביהודה	13	חלקים רבים נדפסו במקומות שונים

	שם הספר	שם המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים שונים	מספר אזכורים	הערות נוספות
138	קרית חנה	גרשון קובלאנץ זליגמאן	מץ, צרפת		מץ 1785		6	
139	רדב"ז	ר' דוד בן זמרא	מצרים, צפת	1573-1479			162	
140	רשב"צ	ר' שמעון בן צמח דוראן	אלגיר	1444-1391	ליוורנו 1745		63	
141	רשב"ש	ר' שלמה בן שמעון דוראן	אלגיר	1467-1400	ליוורנו 1742		1	בן הרשב"צ
142	ר"א בן חיים	אדריאנופול, קושטא	אדריאנופול, קושטא	1530-1610	קושטנטינא 1610	ראנ"ח, מהראנ"ח	23	
143	ראש יוסף	יוסף בן שאול אישקאפה	איזמיר	1662-1570	איזמיר 1658		4	
144	רב משולם	אברהם משולם זלמן בן צבי	אוסטרהא, לונדון	נפטר ב- 1777	קארעץ 1783		4	בן החכם צבי, אח היעב"ץ, נדפס על ידי בנו
145	רב פנינים	יוסף בן מאיר תאומים	ברלין, לבוב, פרנקפורט	1792-1727	פפד"א 1782	פרי מגדים	1	
146	רגל ישרה	גדליה ליפשיץ	הנובר, דאנציג	נפטר 1826	דירנפורט 1777		1	שיורי רש"י, אביו של התפארת ישראל
147	שבות יעקב	יעקב בן יוסף רישר	רישא, וורמיזא, מץ	1733-1670	אופנבך 1719	מנח"י, סולת למנחה	176	
148	שאלת יעב"ץ	יעקב עמדין	גרמניה	1776-1698	אלטונא, 1738		90	
149	שיבת ציון	שמואל בן יחזקאל לנדא	פראג	נפטר ב- 1834	סאדילקוב 1834	בנו של הנודע ביהודה	48	
150	שמן רוקח	אלעזר בן אריה לייב לב	בוהמיה	1837-1758	נאוידוואר 1788		17	
151	שאגת אריה	אריה לייב בר אשר גינצבורג	מינסק, וולוז'ין, מץ	1785-1695	פפד"א 1756		16	
152	שארית יוסף	יוסף בן גרשון מרדכי הכהן	קראקוב	1591-1511	קראקא 1590		1	גיסו של הרמ"א
153	שתי הלחם	משה חאגיז	ירושלים	1751-1672?	וונדסבק 1733		5	
154	שער נפתלי	נפתלי בן אליעזר קאנצלבווגן	פפד"א	נפטר ב- 1824	פפד"א 1797		3	

	שם הספר	שם המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים שונים	מספר אזכורים	הערות נוספות
155	שער אפרים	אפרים בן יעקב הכהן מוילנא	וילנא	נפטר ב- 1678	זולצבך 1688		25	
156	שמש צדקה	שמשון מורפורגו	אנקונה, איטליה	1740-1681	ונציה 1704		49	
157	שב יעקב	יעקב בן בנימין הכהן פופרש	פראג, פפד"מ	1740-1670	פפד"מ 1742		24	רבו של 'סדרי טהרה'
158	שמלה חדשה	אלכסנדר סנדר בן אפרים זלמן שור	בריסק, לובלין	1737-1673?	זאלקווא 1733	תבואות שור	1	
159	שני לוחות הברית	ישעיהו הלוי הורביץ	פראג, אשכנז, ארץ ישראל	1628-1558	אמסטרדם 1648	שלי"ה	28	
160	שערי תשובה	מרדכי מרגליות	דובנא	1820-1780	דובנא 1820?		2	על אורח חיים
161	שער המלך	יצחק בן משה נוניס-בלמונטי	איזמיר	נפטר ב- 1774	שאלוניקי 1771		59	על הרמב"ם
162	שערי אפרים	אפרים מרגליות	ברודי	1828-1762	דובנא 1820	שערי תשובה	?	
163	תרומת הדשן	ישראל איסרלן	גרמניה	1460-1390	ונציה 1519		18	
164	תפארת צבי	צבי בן ישראל בנימין בישקו	בראד, גלונא, המבורג	1807-1740	לבוב 1816		54?	
165	תשובה מאהבה	אלעזר בן דוד פלקעלס	פראג	1826-1754	פראג 1809		55	
166	תולדות יצחק	יצחק בן יקותיאל זלמן	מוהילב	1803-1735?	שקלוב 1803		30	'עולת יצחק' על דברים רבה. אחיין ה'פנים מאירות'.
167	תשואת חן	שמשון בן יעקב יוסף יוזפא הלוי	ראדזין, וורשא ועוד		דובנו 1797		16	
168	תבואות שור	אלכסנדר סנדר בן אפרים זלמן שור	בריסק, לובלין	1737-1673?	זולקאווא 1733	שמלה חדשה ובכור שור	6	בדפוס מופיע 'תבואות שור' הכוונה היא ל'תבואות שור'
169	תפארת למשה	משה בן אברהם	הורדנא, קראקא	1640?	ברלין 1776		52	יצא לאור כמאה שנה אחרי מותו
170	תפארת ישראל	ישראל ליפשיץ	גרמניה	1861-1782	מקומות שונים	פירוש על המשנה	7?	

	שם הספר	שם המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים שונים	מספר אזכור-רים	הערות נוספות
171	תורת חיים	חיים בן שבת שבת	שאלוניקי	1647-1557	שאלוניקי 1722		2	
172	תורת השלמים	יעקב בן יוסף רישר	רישא, וורמיזא, מץ	1733-1670	פולנאה 1802	מנחת יעקב	1	ראו מס' 147
173	תורת יקותיאל	רפאל יקותיאל זיסקינד כ"ץ	המבורג	1803-1722	ברלין 1772		2	ראו 'ושב כהן', מספר 48
174	תפארת צבי-נדה	צבי בן ישראל בישקו	בראד, גלונא, המבורג	1807-1740			54?	ראו מס' 164
175	תיבת גמא	יוסף תאומים	ברלין, לבוב, פרנקפורט	1792-1727	פרנקפורט 1782	פרי מגדים	13	ראו מס' 133
176	תפארת ישראל	ר' יונתן איבשיץ	אלטונא, המבורג	1764-1690	קרלוסרוא 1773	הלכות נידה	2?	כרתי ופלתי-הלכות נידה

טבלה זו תשמש אותנו רבות לאורך כל העבודה. בכל פעם שיוזכר במחקרנו אחד החיבורים המופיעים בה, נציין בסוגריים את מספרו בטבלה וכך נדע את הפרטים הביוגרפיים על המחבר.

דוגמאות לשימושיה המחקריים של הטבלה:

א. **הערכתו לאישים מסוימים**: את החתם סופר (59) רא"א ציטט כמעט חמש מאות

פעמים בחלק 'יורה דעה', יותר מכל חכם אחר. כנראה שהערכתו של רא"א אל החת"ס ופסקיו הייתה גדולה מאוד, כפי שגם נוכיח אחר כך בגוף העבודה. מכאן נוכל להמשיך ולבדוק האמנם זוהי הסיבה היחידה שהוא הרבה להפנות אליו? האם נוכל לגלות סיבות נוספות?

ב. **השוואות לספרים מאספים אחרים ששימשו מודלים לחיבורו**: הרא"א מעיד על

עצמו שניסה להמשיך את מפעלם של האחים מרדכי ואפרים-זלמן מרגליות בספרם 'שערי תשובה': 'ואופן חיבור זה ומעשהו בקודש הוא כמעשה הספר 'שערי תשובה' על או"ח... על כן הסכמתי בדעתי לחבר גם על שו"ע יו"ד **כדמותו וכצלמו**'.⁵³ ניתן היה לחשוב שרא"א ישתמש באותם מקורות שבעלי 'שערי תשובה' מביאים. כבר הזכרנו לעיל⁵⁴ שהוא השתמש בפחות ממחצית הספרים המוזכרים בספר 'שערי תשובה'. מדוע, כפי ששאלנו לעיל, בחר לא לצטט מהספרים שעליהם הסתמכו כותבי 'שערי תשובה', בפרט כאשר רצה להיות ממשיך דרכם?

3. **בדיקת גוף החיבור**: על ידי בדיקת נקודות שונות בגוף החיבור עצמו, נוכל לנסות להבין את אופי החיבור ואת כוונתו של המחבר בכותבו יצירה זו:

א. נברר האם ישנה עקביות בעריכת התשובות, האם ניתן לגלות אילו מחברים וספרים רא"א העריך יותר מאחרים, האם ניתן להסיק כמי הוא נוטה להכריע בפסיקותיו מבין הדעות השונות אותן הוא מביא.

ב. בבדיקת תוכן הציטוטים שמביא מספרי השו"ת נוכל לבדוק האם רא"א רק מצטט את קודמיו, ואם כן ערכו של הספר הוא כספר מכנס. או אולי הוא מתמצת את דברי המחברים הקודמים, ולפיכך ישנו ערך גדול בבדיקת אופן הצגת המקורות בפני הקוראים.

ג. על ידי העמקה בהוספות ובפסקי ההלכה העצמאיים של רא"א נבדוק האם הוא פסק בעקביות לפי אסכולה מסוימת או אדם מסוים? האם יש לו דרך פסיקה עצמאית משלו? כיצד הוא התייחס לאירועים ולנושאים ספציפיים?

⁵³ מתוך הקדמת 'פתחי תשובה' ל'יורה דעה'.

⁵⁴ בפרק 'שאלות המחקר' לעיל.

4. **בדיקת התקבלותו של החיבור** : כפי שהזכרנו לעיל, חשיבותו של החיבור היא רבה בעיני הפוסקים. נבדוק כיצד הוא התקבל על ידי בני דורו באשכנז ובעדות ספרד, ואף על ידי חכמים מפורסמים שהיו מבוגרים ממנו בשנים רבות.⁵⁵ יש לברר האם הוא התקבל במעמד של פוסק או רק מאסף? האם הייתה ביקורת על דרכו בעריכה, באיסוף או בפסיקה? האם הדפסתו עם ה'שולחן ערוך' נבעה מחשיבותו הגדולה או אדרבה, הדפסתו עם ה'שולחן ערוך' גרמה לכך שהוא יתקבל וייחשב בעולם הרבנות והפסיקה?

לאור כל האמור לעיל, אני מקווה כי בראש ובראשונה עבודה זו תשפוך אור על אישיותו ועבודתו הגדולה של ר' אברהם צבי הירש איזנשטט: התוכן, דרכי האיסוף ובחירת המקורות, העריכה, הפסיקות היחודיות שלו, והשפעתו הרבה. עבודה זו תוכל גם לשמש ככלי עזר לחוקרי ספרות ההלכה של המאה ה-19, נושאי כליו של השו"ע וספרות השו"ת, ובעיקר תהווה מעין 'יריית פתיחה' לעיון ולמחקר בדרכי האיסוף, העבודה והעריכה של ספרי המלקטים.

---

⁵⁵ את חלקו הראשון של החיבור הוא פרסם בהיותו בן 22.

שער ראשון : רקע

ר' אברהם צבי הירש נולד למשפחת איזנשטט,⁵⁶ (לקמן רא"א) משפחה מפורסמת של רבנים, שבאה מהעיר איזנשטט אשר בגבול אוסטריה-הונגריה, אחת מ'שבע הקהילות' אשר נהנו מאוטונומיה דתית ותרבותית, והפכו למרכז יהודי חשוב מסוף המאה ה-17 ועד לגירוש היהודים משם בשנת 1938.⁵⁷

1.א. קורות חייו

הרא"א נולד בביאליסטוק ויש כמה דעות לגבי שנת הולדתו: בהקדמתו לחלק אבן העזר, בתארו את חלקו הראשון של חיבורו, הוא כותב 'ואם כי אז צעיר לימים הייתי, משנתי כ"ב ונקי שנית...' כלומר, כשהיה בן 22 יצא לאור חיבורו על 'יורה דעה', הקדמה זו נכתבה בתמוז תקצ"ו (1836)⁵⁸ ולפיכך נוכל להסיק שהוא נולד ב-1814. יש הטוענים שנולד בשנת 1813 (תקע"ג),⁵⁹ ולעומת זאת בציטוט לעיל מהספר 'שם הגדולים השלישי' נראה שנולד ב-1815: 'הרב מו"ה אברהם צבי הירש אייזענשטאט, הגאון המובהק והמפורסם בחיבוריו שהיה אבד"ק ברעסטהאויץ ובק"ק אוטיאן, נפטר בעיר קעניגסבערג בשנת **תרכ"ח** ג' אלול בן נ"ג שנה לימי חייו...' ⁶⁰ מכאן משמע שנולד בשנת תרע"ה, 1815. אך בספר 'היזכור הראשון לקהילת ביאליסטוק' כתוב שנולד בשנת 1812.⁶¹

פרטים מעטים נוספים על חייו:⁶² בגיל 15 בערך התחתן עם ינטא רייזל⁶³ בת ר' יהודה ליב הכהן מגרונדא, ופתח חנות של מוצרי נייר ומכשירי כתיבה. הלקוחות העיקריים היו מוסדות השלטון שישבו בביאליסטוק. אשתו ניהלה את החנות והוא ישב ולמד בבית

⁵⁶ ישנן צורות שונות של כתיבה עברית לשם זה. במקור: Eisenstadt.
⁵⁷ לקריאה על שבע הקהילות עיינו למשל: יקותיאל יהודה גרינוואלד, **מצבת קודש**, ניו יורק תשי"ב; משה גולדשטיין, "מאמר שבע קהילות" בתוך: **השר רבי צבי פנקס** (בעריכת הרב יהודה איסר אונטרמן), תל אביב, 1955, עמ' קנו-קפב; Gedenkbuch der untergegangenen Judengemeinden des Burgenlandes. By: Gold, Hugo, Tel Aviv, Olamenu, 1970.

⁵⁸ על שנות ההוצאה לאור של חיבוריו עיינו לקמן בפרק ב, 'דפוסים והדפסות', עמ' 33-44.
⁵⁹ עיינו למשל: אברהם צבי בן יעקב, "אייזנשטט", האנציקלופדיה העברית, ב, ירושלים ותל אביב תשי"א, עמ' 703; אברהם שטרן, **מליצי אש**, כרך ב, ניו יורק, תשל"ה, עמ' 59; שלמה צוקרוב, **ספרות ההלכה**, ניו יורק, תרצ"ב, עמ' 237; דוד הלחמי, **חכמי ישראל – תולדות חייהם של חכמי ישראל באלף השישי**, בני ברק, תשנ"ד (מהדורה שלישית).

⁶⁰ משה מרקאוויץ, שם הגדולים, אות א סימן רנט. חאנעס, תולדות הפוסקים, עמ' 502. וכן מובא בהקדמה לספר 'משאת בנימין' (97), שו"ת שכתב בנו של רא"א, ונערך על ידי נכדיו, וילנא, תרפ"ה: 'בשנת תרכ"ח הגיע לו השמועה הנוראה ע"ד [=על דבר] הסתלקותו של אביו הגאון בעל הפ"ת שנפטר בקעניגסברג (ג' אלול תרכ"ח)'.
⁶¹ הערשבערג, יזכור, עמ' 192, וכן מביא אייזענשטיין, אוצר ישראל, עמ' 268, וכן ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קסז.

⁶² פרטים אלו לקוחים מתוך הערשבערג, יזכור, עמ' 191-192; חייקל לונסקי, לעיל ה"ש 43, עמ' 87-104; ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קסו-קסז; ללא ציון שם מחבר, **רבותינו שבגולה – חלק שני**, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 245-250.
⁶³ נפטרה בגיל 77 בה' בטבת תר"ן (1890).

מדרשו של יחיאל נעכעס, יחד עם גרשון חן טוב⁶⁴ ור' שמואל הלוי.⁶⁵ כשמוסדות השלטון עברו מביאליסטוק לגרודנא⁶⁶ העסק התמוטט ורא"א התמנה לדיין בגרודנא.⁶⁷ לאחר מספר שנים, בשנת 1836, קיבל משרת רבנות בברסטוביץ (עיירה קטנה ליד ביאליסטוק),⁶⁸ ובשנה זו גם הוציא לאור את המהדורה הראשונה של חיבורו הגדול 'פתחי תשובה' על 'יורה דעה', לאחר שנרפא ממחלה קשה.⁶⁹ רא"א כתב גם תשובות⁷⁰ וחיידושים נוספים⁷¹ אך הוא נמנע מלפרסמם.⁷² בשנת תרט"ז (1856), ויש שסבורים שזה היה ב-1854),⁷³ קיבל את הצעת קהילת אוטיאן ונהיה רבה של העיר. בשנת תרכ"ח (או תרכ"ה) הוצע לו לשמש דיין בביאליסטוק, אך הוא נסע לקניגסברג על מנת למצוא מרפא למחלתו, שהה שם מהחורף של אותה שנה ועד לג' באלול, נפטר ונקבר בבית העלמין המקומי. ישנן דעות שונות לגבי שנת פטירתו, האם זו שנת 1865 או 1868.⁷⁴ נראה שהמחלוקת נובעת ממה בדיוק כתוב על מצבתו. בספר 'היזכור הראשון לקהילת ביאליסטוק' מובא הכיתוב על המצבה: 'נאסף אל עמו בשם טוב ביום ו' עש"ק ג' אלול ונקבר ביום א' ה' אלול תרכ"ה לפ"ק'. ומכאן כנראה העתיק ויכלדר.⁷⁵

⁶⁴ מחבר הספר 'מנחה חדשה', חידושים בלימוד גמרא מפרשים ופוסקים על סדר פרשיות התורה, יצא לאור על ידי בן אחותו, דוד בן לוי סלוצקי, ורשה, תרל"ד.

⁶⁵ מחבר הספר 'בגדי ישע', וילנא, תר"ד.

⁶⁶ כיום נקראת גרודנא ונמצאת בבלארוס.

⁶⁷ בספר שיצא על ידי קהילת גרודנא: דב רבין, "תולדות עדת ישראל בהורודנא (גרודנא)", **אנציקלופדיה של גלויות**, ט, ירושלים, תשל"ג, עמ' 86-93, מוזכרים דיינים ורבנים רבים שניהנו בתחילת במאה ה-19 בגרודנא, אך שמו של רא"א לא מוזכר כלל.

⁶⁸ כיום נקראת Birastavica או Vialikaja ונמצאת בגבולה המערבי של בלארוס.

⁶⁹ וכך כותב בהקדמתו ליו"ד: 'ומה גם אשר זה זמן לא כביר יד ה' נגעה בי שנחליתי ונדכיתי עד מאד אשר כמעט נתיאשו ממני מהיות איש...'. גם לאחר מכן היה חולה מאוד, וראו אצל לונסקי, לעיל ה"ש 43, כיצד הבריא באורח פלא, על מנת שיוכל להשלים את חיבורו גם לחלקי 'אבן העזר' ו'חושן משפט'. לונסקי גם מביא ספורים שנתפרסמו על 'מופתים' שאירעו במחיצתו, על ברכותיו שנתקיימו ועל קפידתו שהיתה עושה רושם.

⁷⁰ בגוף החיבור הוא מזכיר זאת מספר פעמים: 'ובתשובת כ"י (=כתב יד) הארכתי בזה ותיצאתי קושיית המחברים על הש"ך... שכולם הקשו על הש"ך ואני ישבתי דברי הש"ך בזה בס"ד על נכון' (צה ו); 'גם בשו"ת שלי כ"י השגתי ג"כ על תשובת כנסת יחזקאל הנ"ל והעליתי ג"כ להתיר...' (קג ב); וכן: 'ובתשובה כ"י העליתי דאותם האנשים המקבלים עליהם ליתן בשר לחיילות המלך שצריכים דוקא לשחוט בסכין בדוק וגם צריך שהשוחט מומחה ישחוט לזה...' (קז ו).

תשובה אחת שלו לגבי גט שיש בו טעויות מופיעה ב'שו"ת ציוני', של מחותנו הרב אהרון זעליג בן נפתלי ציוני מלוצין (הודפס בוילנא, תרל"ה), חלק א סימן יא. הודפסו גם שאלות ששאל את הרב יחיאל בן אהרן הלר כשהיה רב בברסטוביץ בספר 'עמודי אור' (קניגסברג, תרט"ו), סימנים נט וצב.

⁷¹ בסימן קפה ס"ק ה כותב רא"א: 'ובדרושי הוכחתי...' – אולי ניתן לשער שגם כתב דרשות, אך אין לכך כל עדות אחרת.

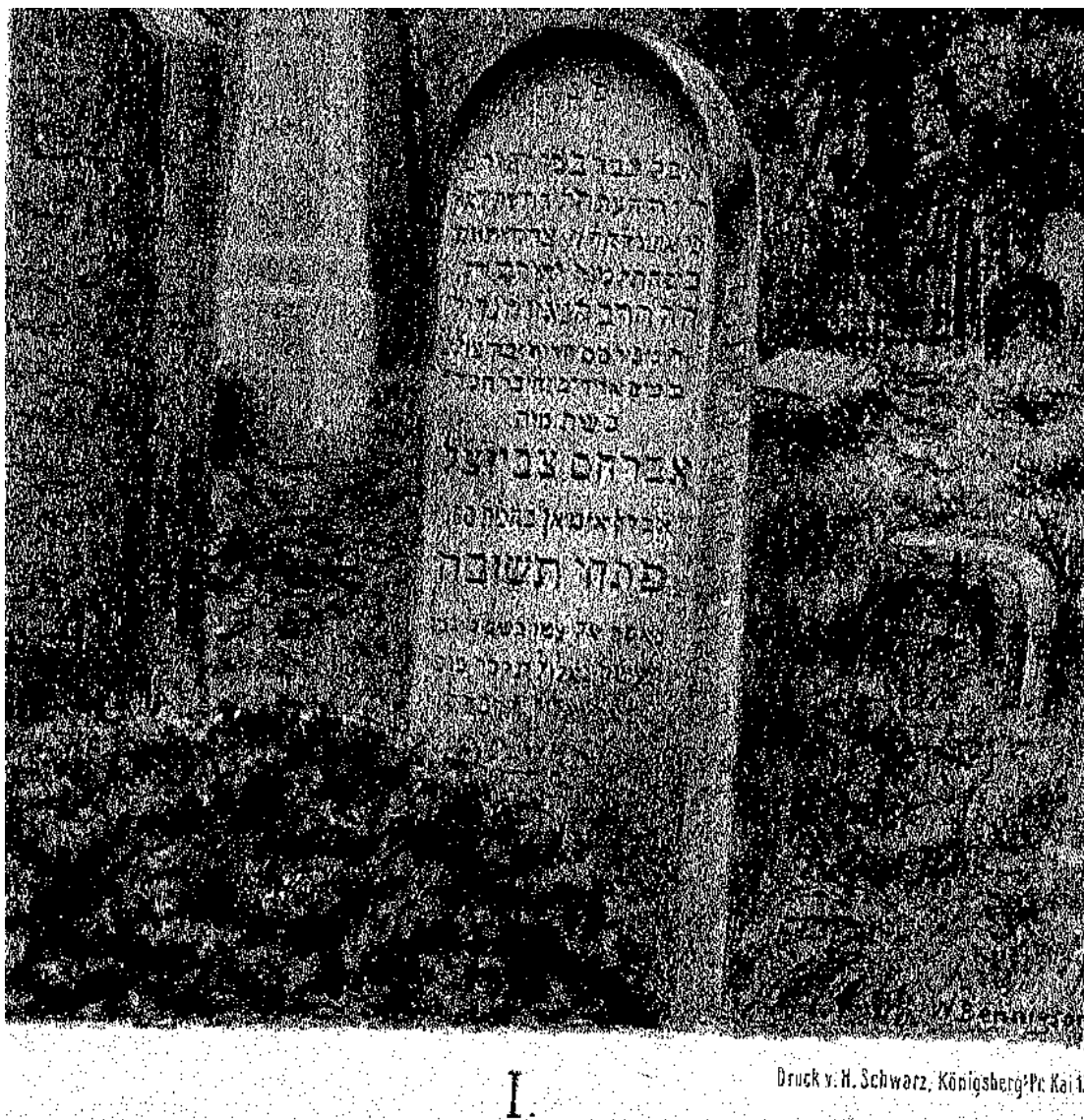
⁷² וכך הוא כותב בהקדמה ליו"ד: 'ואם כי תודה לאל תחת ידי הרבה חידושים אשר חנני יוצר המאורות, אך לגדולי חקרי לב דברי הם למותרות, ולקטנים כערכי אשר לא ראו מאורות, חשכו הרואות בארובות לצרות הצרורות ודי לנו אם עמדנו בראשונים להבין ולהורות'.

⁷³ עיינו בדב לוין (עורך), **פנקס הקהילות**, כרך ליטא, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 120.

⁷⁴ ב'פנקס הקהילות' (לעיל) סבורים ששנת פטירתו היא 1866.

⁷⁵ וכן מופיע באייזענשטיין, אוצר ישראל, עמ' 268.

בספר החברה קדישא של קהילת קניגסברג⁷⁶ נמצאת התמונה של מצבתו,⁷⁷ אך בתמונה זו שנת פטירתו לא ברורה:

זוהי התמונה היחידה של קברו של רא"א. הקבר נהרס יחד עם כל בית הקברות היהודי הישן של קניגסברג במלחמת העולם השנייה, ועל שטח בית הקברות נבנו בתים בתקופת השלטון הקומוניסטי.⁷⁸ אך בסוף הספר של החברה קדישא מודפס הכיתוב שעל מצבתו:⁷⁹

⁷⁶ Edward Birnbaum, *Die Graeber unserer Lieben in: Festschrift zum 200 jaehrigen Bestehen des israelitischen Vereins f. Krankenpflege und Beerdigung Chevra Kaddisha zu Koenigsbert*, Kaliningrad, 1904.

⁷⁷ שם, עמ' 48.

⁷⁸ אציין את עזרתו של הרב דוד שוודיק, שליח חב"ד בקלינינגרד, לחיפושים אחר מצבתו של רא"א.

⁷⁹ ללא ציון עמוד.

Rabbiner Abr. Hirsch Eisenstadt au
(1868)

(69/3)

(a. Hirsch, I.)

פ"נ

אבל כבוד בני תמרורים
רוח דעת התורה והיראה
מאתנו לקחה צדקות אהב
ביום התלמוד ידו רבה
היה הרב הגאון הגדול
המפורסם חריף ובקי צולל
במים אדירים וחובב חבורי
כש"ת מו"ה

אברהם צבי זצ"ל

אבד"ק אוטיאן בהמ"ח ספרי

פתחי תשובה

נאסף אל עמו בשם טוב ביו'

ו' עש"ק ג' אלול ונקבר ביום

א' ה' אלול תרכ"ח לפ"ק

תנצב"ה

זהו הכיתוב אותו העתיקו אנשי החברה קדישא של אוטיאן ממצבתו של רא"א בשנת 1904, ומכאן נראה בעליל כי נפטר בשנת 1868.⁸⁰ אך הדבר אינו מוכרח מכיון שקיימת האפשרות כי הכיתוב על גבי המצבה לא היה ברור. עברו יותר מ-35 שנים מפטירתו ועד שהועתק הכיתוב, כך שייתכן שקשה לזהות במדויק מה שנחקק על המצבה. נוסף לכך, לא ברור אם אנשי החברה קדישא העתיקו נכון או שטעו בין האותיות ה"א וחי"ת. כמו כן, מבחינת ימי השבוע, גם בשנת תרכ"ה וגם בשנת תרכ"ח התאריך ג' באלול חל ביום ו' (וממילא ה' באלול חל ביום א' בשבוע).

נראה שניתן להוכיח ששנת פטירתו היא מאוחרת מתרכ"ה. הרב אליהו דוד רבינוביץ'-תאומים כתב את הביוגרפיה העצמית שלו בספר 'סדר אליהו'. בספרו הוא כותב: 'בקץ תרכ"ה⁸¹ נסעתי... נזדמן לי לשבות באוטיאן בשבת נחמו שמה הכרתי את הגאון בעל פ"ת

⁸⁰ וכך גם מובא בדוד יצחק טרובי, 'יידישער חנוך אין אוטיאן אין אנהויב פון 20-טן יארהונדערט', בתוך: 'יזכור בוך אוטיאן און אומגעגנט' (בעריכת פרומע מלמד), תל אביב, תשל"ט, עמ' 99; וכן באברהם צבי בן יעקב, "איושטט", האנציקלופדיה העברית, ב, ירושלים ותל אביב, תשי"א, עמ' 703, ועוד.

⁸¹ הביוגרפיה מסודרת לפי שנים. קטע זה מופיע תחת הכותרת 'שנת תרכ"ו'. אם כך הרי שדברינו מקבלים משנה תוקף.

זצ"ל, ודברנו הרבה יחד בד"ת...⁸² שבת נחמו היא השבת שלאחר תשעה באב, וידוע שרא"א שהה מספר חודשים לפני פטירתו בקניגסברג עקב מחלתו,⁸³ שם נפטר בג' באלול. מכאן ניתן להוכיח שנפטר בשנת תרכ"ח, ולא תרכ"ה. ונסיים פרק זה בידיעה שפורסמה ב-9/12/1868 בעיתון 'המגיד',⁸⁴ השבועון הראשון בשפה העברית, שיצא לאור על ידי אליעזר ליפמאן זילבערמאן בעיר ליק (Lyck),⁸⁵ וכך נכתב על רא"א לאחר מותו:⁸⁶

ווילנא – לא איש בשורה אנכי היום. הנה שמועה באה מעיר קעניגסבערג כי לוקח ארון אלקים, הוא הרב הגאון המפורסם כש"ת מו"ה אברהם צבי הירש בהה"ג יעקב אייזענשטאט בע"המח ס' "פתחי תשובה" רב אב"ד בעיר אוטיאן. ביום ו' עש"ק ג' אלול (תרכ"ח) עלה רוחו אל האלקים וממחרת השבת שב עפרו אל קבר...באביב ימיו בהיותו עוד בביאליסטאק עיר מולדתו הוציא לאור את ספרו פ"ת על יו"ד (תקצ"ז),⁸⁷ ויצא לו שם לתהלה ולתפארת וכל הרבנים שתו בצמא את דבריו, ועוד נחלתו שפרה עליו בהערות יקרות ונקבן בשם 'נחלת צבי'... בשנת תרי"ט⁸⁸ הפליא לעשות באורו פתחי תשובה גם על אבן העזר וכל יושבי על מדין תהלתו יספרו ולפני שנה כלה מלאכתו מלאכת הקודש גם על חושן משפט ואורח חיים (נוספות לש"ס), אך אהה! בעמל נפשו לא ראה צדיק כי אחזהו השבץ ויחלש חצי גוו, והיד הממהרת לכתוב אמרי שפר, יבשה כחרס והיתה כגוש עפר! – בראש הקיץ נסע לקעניגסבערג לדרוש ברופאים...ויקו לבא לביתו על ראש השנה, אבל נכזבה תוחלתו ותוחלת כל עדתו כי פתאום באה שמשו נספה בלי יומו בן חמישים ושש שנה.⁸⁹

והנה מלבד גדלו בתורה ויראתו הטהורה היה פלא יועץ וחכם מחוכם ושאלו עצה מפיו מרחוק ומקרוב ועצתו היתה אמונה – כהדת כהדעת היו אהובות בעיניו. 'אך אוילים המה' (אמר אלי בחורף העבר) האומרים כי האמונה והתבונה אינן יכולות לדור במדור אחד, זו לעומת זו אל הוכיח, והבועט באחת לעולם לא יצלח.

חיים שלמה מבית לוי איש אוטיאן.⁹⁰

⁸² הרב אליהו דוד רבינוביץ'-תאומים, **סדר אליהו**, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 29. ותודה לרב אליעזר יהודה בראדט שהפנה אותי למקור זה.

⁸³ ראו חייקל לונסקי (ה"ש 43), עמ' 99-100, וכן רבותינו שבגולה (ה"ש 62), עמ' 250.

⁸⁴ עוד על עיתון זה ראו באתר עיתונות יהודית היסטורית, בתוך אתר הספריה הלאומית

<http://www.jpress.org.il/publications/Hamagid-he.asp>

⁸⁵ בין ביאליסטוק לקניגסברג – ליטא של אז, כיום נמצאת בפולין בשם Elk.

⁸⁶ בית לוי, חיים שלמה, הודעה, 'המגיד', 9.12.1868, עמ' 45. ותודה לד"ר דב הכהן שהפנה אותי למקור זה.

⁸⁷ על שנת ההוצאה הראשונה של חלק יו"ד ראו בפרק 'הדפוסים וההדפסות' עמ' 33.

⁸⁸ על שנת ההוצאה הראשונה של 'אבן העזר' ראו בפרק 'הדפוסים וההדפסות', עמ' 41.

⁸⁹ כבר ראינו שעל מצבתו רשום שהיה בן 53.

⁹⁰ לא מצאתי פרטים ביוגרפיים על אישיות זו, אך מצאתי מספר הודעות חדשותיות שהעביר מהעיר וילנא ופורסמו בעיתון 'המגיד'.

את הקדמתו ל'יורה דעה' הוא חותם :

אברהם צבי הירש באמ"ו הרב המופלג בתורה וביראה מהר"ר יעקב אייזנשטאט
זצ"ל נכד להג' החסיד מהר"ם א"ש זצ"ל בעל פנים מאירות ולהגאון החר"ף
הגדול מוהר"ר הירץ זצ"ל שהיה אב"ד בק"ק זאלקווא. ומהר"ם א"ש הוא נכד
להגאון מהר"ם כ"ץ אביו של הגאון המפורסם בפסקיו בעל הש"ך ז"ל זכותם
יעמד לי עד עולם.⁹¹

מכאן נובע שסבו מצד אביו היה המהר"ם א"ש,⁹² שהוא ר' מאיר אייזנשטאט,⁹³ מחבר ספר
השו"ת 'פנים מאירות', ושהמהר"ם א"ש היה אחיינו של הש"ך (בן אחותו).⁹⁴ וסבו מצד
אמו היה ר' הירץ אב"ד של זאלקווא.⁹⁵

אך, ישנן עדויות שהמהר"ם א"ש לא היה סבו ממש אלא אחד מאבות אבותיו :

הרב מו"ה אברהם צבי הירש אייזנשטאט, הגאון המובהק והמפורסם בחיבוריו
שהיה אבד"ק ברעסטאוויץ ובק"ק אוטיאן, נפטר בעיר קעניגסבערג בשנת תרכ"ח
ג' אלול בן נ"ג שנה לימי חייו...בן הרב הגדול מו"ה יעקב מעיר ביאלעסטאק
בהרב מו"ה משה בהגביר מו"ה מיכאל אייזנשטאט מבריסק דליטא בהגאון
מו"ה שלמה מבריסק⁹⁶ בן הגאון מו"ה מיכאל אבד"ק קלעצק ובק"ק מיר, אחי
הגאונים...שהיו בני הגאון רשכבה"ג מו"ה מאיר שהיה אב"ד ור"מ דק"ק

⁹¹ ניסוח חתימת ההקדמה דומה מאוד לחתימת ההקדמה של הספר 'אור חדש' שנכתב
בידי הנכד (בן בתו) של ה'פנים מאירות', אלעזר בן אלעזר קאליר שהיה אבד"ק בקהילות
זאבלעדווא, רעכניץ וקאלין. הוא לא כתב ספרי שו"ת אלא חידושים על מסכתות שונות
ופירוש על התורה. מצוטט ב'פתחי תשובה' כמסורת בעל פה על ידי שו"תים שונים. וכך
הוא כותב בהקדמה לחידושו על מסכת פסחים (יצא לאור בפפד"א, תקל"ו - 1776):
'...אבי אמו הגאון המפורסם בישראל החסיד מהר"ם א"ש זצלה"ה בעל שלשה חלקי
התשובות פנים מאירות...נכד הגאון המפורסם בדורו מהר"ם כ"ץ זצלה"ה אביו של הגאון
המפורסם בפסקיו בעל שפתי כהן זצלה"ה'.

⁹² על המהר"ם א"ש ופועלו עיינו למשל מרדכי מרגליות, **אנציקלופדיה לתולדות גדולי
ישראל**, "מאיר אייזנשטאט", ד, תל אביב, תש"י, עמ' 1011-1013; שלמה שפיצר, "על
פעילות ה'פנים מאירות' ב'שבע הקהילות'", **צפונות**, שנה ג, ב, תשנ"א, עמ' פג-פז.

⁹³ ישנו אדם נוסף שכונה המהר"ם א"ש והוא ר' מאיר אייזנשטאט, מנהיג ופוסק הונגרי,
שפעל בחציה הראשון של המאה ה-19. חיבר את השו"ת 'אמרי אש'.

⁹⁴ וכן מובא בישראל טוביה אייזנשטאט, **דעת קדושים**, פטרבורג, תרנ"ז-תרנ"ח, עמ' 190-
187.

⁹⁵ וכך הבינו רבים את ייחוסו המשפחתי. ראו למשל חאנעס, תולדות הפוסקים, עמ' 502:
'פתחי תשובה' הר"ר אברהם צבי הירש בהר"ר יעקב אייזנשטאט מביאליסטאק נכד
להגאון בעל פנים מאירות...ונכד הגאון החר"ף מ' הירץ אבד"ק ואלקווא' (כך מופיע
בדפוס, ו' בתחילת שם העיר), וכן מובא בדברי אהרון שפירא בהקדמה **לשלחן ערוך
השלם**, חלק יורה דעה, ירושלים, תשנ"ו.

⁹⁶ בספר 'דעת קדושים' (ה"ש 94), עמ' 196-197, מובא שלר' שלמה מבריסק הייתה רק בת
אחת, והיא נישאה לאברהם משאקלאב, וגם להם נולדה רק בת אחת שנישאה לר' דוד
הדיין מווארשה, כך שהשושלת שמביא מרקאוויץ איננה מבוררת דיה. אך לעניינינו מוכח
שהרבה דורות עברו מה'פנים מאירות' ועד לרא"א.

שידלואוץ ובק"ק פרוסטיץ ובק"ק אייזענשטאט באונגריין בעל מחבר ספר פנים מאירות ועוד ספרים.⁹⁷

מכאן נובע שהמהר"ם א"ש היה סב סבו של סבו של רא"א, ואכן לפי הידוע, דבר זה הגיוני מבחינת השנים, משום שהמהר"ם א"ש נולד בשנת 1670,⁹⁸ והרא"א בשנת 1813,⁹⁹ כך ברור שכשרא"א כותב שהוא נכדו של המהר"ם א"ש, הוא מתכוון לכך שהוא צאצא שלו ממשפחתו.

ב. בהקדמה שכתב רא"א ל'פתחי תשובה' לחלק 'יורה דעה' נכתבה פסקה נוספת שמקומה לפני מה שכתב רא"א בחתימת ההקדמה על סביו :

והנה יש ת"י (=תחת ידי) שו"ע יו"ד מאא"ז אבי אמי רבתי הה"ג החסיד מהר"ר נפתלי הירץ זצ"ל עם כמה הגהות ודברים מחודשים בכת"י... וכתבתי כמה דברים בשמו בתוך ספר זה למען יהיו דובבות שפתותיו, ידעתי כי גם בעודנו חי זאת היתה מגמותו.

וכן בספר 'היזכור הראשון קהילת ביאליסטוק',¹⁰⁰ יש מאמר קצר לתולדותיו של בעל ה'פתחי תשובה', וכך כתוב (בתרגום חופשי לעברית) :

מצד אמו, היה הפתחי תשובה נכדו של הרב החסיד ר' נפתלי הערץ מביאליסטוק, שהיה גדול בתורה (וה'פתחי תשובה' מזכיר אותו בהקדמה לחיבורו ומביא ממנו חידושים והגהות¹⁰¹ שנמצאו על גליונות השו"ע שלו).¹⁰²

יש הטוענים ששני האישים המוזכרים בתור סבו מצד אמו : נפתלי הירץ מביאליסטוק, והירץ אב"ד זאלקווא אינם אותו איש,¹⁰³ וכך גם ניתן להבין מדברי שלמה באבער, בספרו על קהילת זאלקווא :

ה"ר נפתלי הירץ נפטר בדמי ימיו עוד בחיי אביו... ובניו אחריו בן ובת... והבת היתה אשת הרב הגאון מוה' יהודא א"ש מק"ק ביאלא,¹⁰⁴ בהגאון מהר"ם א"ש בעל פנים מאירות.¹⁰⁵

⁹⁷ מרקאוויץ, שם הגדולים, אות א' סימן רנט, עמ' 62.

⁹⁸ אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, 'מאיר איזנשטט' (לעיל ה"ש 92), עמ' 1011.

⁹⁹ ראו לקמן על שנת לידתו.

¹⁰⁰ ישנו ספר יזכור נוסף לקהילת ביאליסטוק : דער ביאליסטאקער יזכור בוך (י' שמולעוויטש, א' ריבאלאווסקי, ש"א קראניק (עורכים)), ניו יורק, תשמ"ב. בספר זה רא"א לא מוזכר כלל.

¹⁰¹ עיינו למשל סימן שכט סק"ב, סימן שמא סקט"ו.

¹⁰² הערשבערג, יזכור, עמ' 191, הערה 41, ובמקור ביידיש : 'פון דער מוטערס צד איז ער געווען אן אייניקל פון הרב החסיד ר' נפתלי הערץ, א ביאליסטאקער. ווי מ'זאגט, איז דער לעצטער געווען א גדול בתורה (דער "פתחי תשובה" ברענגט אים אין דער הקדמה פון יו"ד, אז ער האט זיך באנוצט מיט די חידושים אויף די גליונות פון יורה דעה פון זיין זיידן).

¹⁰³ עיינו במאמר : "אילן יוחסין של בעל ה'פתחי תשובה' מצד אמו", באתר האינטרנט 'תולדות ושורשים בעם ישראל' : http://toladot.blogspot.com/2011/01/blog-post_07.html.

מכאן נובע שבתו של ר' נפתלי הירץ נישאה לבנו של המהר"ם א"ש, בעל ה'פנים מאירות'. אך הרא"א היה בנו של יעקב, ולא של יהודא, וכן כבר הוכחנו לעיל שלא ייתכן שהיה נכדו של המהר"ם א"ש אלא צאצא שלו, ולכן גם ר' הירץ מזאלקווא, אשר בתו נישאה לבנו של המהר"ם א"ש, איננו סבו של הרא"א אלא אחד מאבות אבותיו,¹⁰⁶ ואילו סבו ממש זהו נפתלי הירץ מביאליסטוק, אשר ניתן להבין מתוך דברי הרא"א בהקדמתו שעוד הכיר אותו בחייו: 'ידעתי כי גם בעודנו חי זאת היתה מגמותיו'.

לסיכום: בחתימת ההקדמה בספרו 'פתחי תשובה' הרא"א לא כתב מי היו סביו ממש, אלא לאילו משפחות חשובות הוא מיוחס, כנראה כדי לתת משנה תוקף לספרו. בפרט שהוא כתב אותו בגיל צעיר מאוד (תחילת שנות העשרים לחייו), ורצה להיתלות על אילנות גדולים, ולכן הגיע עד לש"ך.¹⁰⁷

גם על אביו ידועים רק פרטים מועטים,¹⁰⁸ וכן לא ידוע מדוע ומתי המשפחה עברה מאיזנשטאט לביאליסטוק.¹⁰⁹

¹⁰⁴ העיר ביאליסטוק נקראת כך כי היא שוכנת על גדות הנהר ביאלה.

¹⁰⁵ שלמה באבער, קריה נשגבה-זאלקווא, קראקא, תרס"ג, עמ' 64.

¹⁰⁶ ר' הירץ נפטר בשנת תצ"א (1731), כך שברור שלא היה סבו של הרא"א.

¹⁰⁷ הש"ך נפטר ב-1663, כמאה ושבעים שנה לפני הוצאת ה'פתחי תשובה' על יו"ד. עוד על הקשר המשפחתי בין הש"ך למהר"ם א"ש עיינו ב'הקשר המשפחתי שבין הש"ך ל'פנים מאירות'" באתר האינטרנט 'תולדות ויורשים' בעם ישראל: http://toladot.blogspot.com/2011/04/blog-post_25.html.

¹⁰⁸ הערשבער, יזכור, עמ' 191 כותב שאביו ר' יעקב היה סוחר ולמדן. עיינו גם בספרו של חייקל לונסקי (לעיל ה"ש 43), עמ' 88, שכותב שאביו היה מגדולי סוחריו ביאליסטוק ולשיעורו ב'שולחן ערוך' ומפרשיו אשר הגיד בכל יום לפני קהל לומדים יצא מוניטין על רוב חריפות ובקיאיות.

¹⁰⁹ הובא לעיל כי מיכאל בנו של ה'פנים מאירות' היה רב בקלצק, ובנו, שלמה, היה רב בבריסק. כלומר הפלג הזה של המשפחה (ל'פנים מאירות' היו תשעה בנים ושתי בנות, עיינו ב'ידעת קדושים' (ה"ש 94), עמ' 192-193) עבר לליטא שנים רבות לפני הולדת רא"א.

‘פתחי תשובה’ של הרא”א לא יצא כספר עצמאי אלא תמיד בצמידות ל‘שולחן ערוך’.

ב.1. דפוסים של חלק ‘יורה דעה’

דפוס ראשון הוציא המחבר בעצמו בדפוס בנימין בן אריה דוד סג”ל,¹¹² בשנת תקצ”ו 1836¹¹³ בוילנא (להלן: מהדורת וילנא תקצ”ו), הדפוס כלל את השו”ע והרמ”א, ‘באר הגולה’,¹¹⁴ ‘באר היטב’¹¹⁵ ו‘פתחי תשובה’ בלבד. לחלק א’ יש שני עמודי שער: בעמוד הראשון כתוב בשפה הרוסית שהספר הודפס בדפוס ב’ רוטנברג,¹¹⁶ ובשער השני מופיע בעברית שהודפס על ידי בנימין בן דוד ארי’ סג”ל.¹¹⁷

בעמוד השני, המפורט יותר, כותב רא”א כך:

פתחי תשובה והוא פתח גדול לידע כל הדינים החדשים הנמצאים בספרי שו”ת ראשונים ואחרונים, כל דבר במקומו הראוי לו בטעמו ונימוקו והערות נכונות בכמה מקומות והמה באים בסימנים, הושם לאות אצל כל חידוש כמין שושן לומר זה חדש הוא... ישמע חכם יוסיף לקח... וימצאו בהם נחת. כל אלה עשתה ידי בעזה”י אברהם צבי הירש באמ”ו הרב מהור”ר יעקב אייזנשטאט נ”י מביאליסטאק.¹¹⁸

¹¹⁰ תיאור מהדורות הדפוס בצורה מתומצתת מופיע בויכלדר, ספר ‘פתחי תשובה’, עמ’ קעא-קצג.

¹¹¹ בפרק זה נעזרתי במקורות: ישעיהו וינוגרד, אוצר הספר העברי; פרידברג, בית עקד ספרים, עמ’ 1006-1007; בצלאל ויכלדר, ‘ספר פתחי תשובה’, עמ’ קסו-קצג; אתר האינטרנט ‘אוצר הביבליוגרפיה העברית’, <http://www.hebrew-bibliography.com>, אתר www.hebrewbooks.org, ואתר הבלוג ‘תולדות ושורשים’, <http://toladot.blogspot.co.il>.

¹¹² כך מופיע בעמוד השער בדפוס.

¹¹³ בעמוד השער השני מופיע שהודפס בשנת ‘חובר חבורים מחוכם’... אייזנשטיין, אוצר ישראל, חלק ראשון, עמ’ 268, טען שההוצאה הראשונה הייתה בשנת ת”ר (1840). לדעתי הדבר נובע מטעות דפוס (או כתב יד), בספר ‘היזכור לקהילת ביאליסטוק’ המוזכר לעיל מודפס שהחיבור יצא בשנת תקצ”י [שהרי ק+צ+י בגימטריה הם ר’], ומכאן כנראה ההבנה שזו שנת ת”ר, אך ברור שזו טעות בדפוס או בהעתקת כתב היד, כאשר הכוונה היא לתקצ”ו.

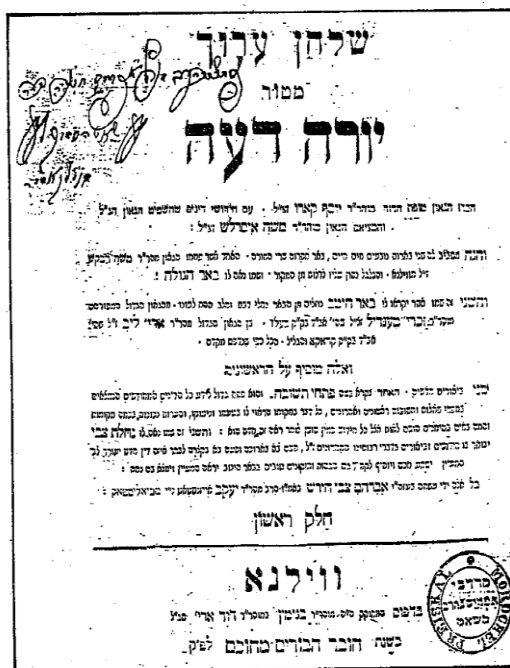
¹¹⁴ חיבורו המפורסם של רבי משה רבקהש (וילנא, 1591-1671) המקיף את כל ארבעת חלקי השולחן ערוך, ומטרתו לציין את מקורותיו של השולחן ערוך, מדברי הגמרא והראשונים.

¹¹⁵ לשאלת זיהויו של ‘באר היטב’ עיין לקמן עמ’ 51 הערה 225.

¹¹⁶ כך בוינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ’ 202, וכן ברישום העותק בספריה הלאומית בירושלים (מספר פריט 8140 v 23).

¹¹⁷ וכך מביא ויכלדר, ספר ‘פתחי תשובה’, עמ’ קעא-קעב. באתר ‘אוצר הביבליוגרפיה העברית’, <http://www.hebrew-bibliography.com>, המדפיס מופיע כאדם אחד בשם ‘סגל [רוטנברג]’.

¹¹⁸ מתוך שער הספר בדפוס.

עמודי השער הראשון והשני- וילנא תקצ"ו

לאחר ההקדמה מופיעה גם אזהרה בזו הלשון:

שמעו אלי רודפי צדק וכל בית ישראל האזינו, הן איסור השגת גבול ידוע מלאו דאל תסיג גבול רעך (דברים י"ט) גם גלוי לכל העמים חוק זכות מחברי ספרים בתוקף פקודת אדונינו הקיר"ה לבל יתערב איש זר לחזור ולהדפיסו בלי רשיון מהמחבר כל הימים אשר הוא חי, ואף אחר ישוב אל אחוזת אבותיו במשך כ"ה שנים בלי רשות יורשיו, ובטוח אני באחב"י שלא יעלה על לב איש לפרוץ הגדר (ולכן לא הי' מן הצורך להעתיק כל הנוסח מהסכמת הגאונים) וכל אשר יעבור ויפרוץ ענש יענש ככל העובר על דת התורה ועל דת אדונינו הקיסר יר"ה.¹¹⁹

הסכמות לספר ניתנו מחמישה מרבני ליטא: א. ר' אברהם אבלי פעסועלער אב בית דין וילנא ומחבר הספר 'באר אברהם'.¹²⁰ ב. ר' אריה לייב קנצליבוגן, אב בית דין בריסק.¹²¹ ג. ר' אליהו ב"ר יעקב, אב בית דין סלובודקה. ד. ר' דוב בעריש אשכנזי, אב בית דין

¹¹⁹ הדבר דורש בירור. האזהרה הזו מופיעה לאחר ההקדמה של רא"א, אך בתשובת 'שואל ומשיב' (מהדורה א', חלק א סימן מד. עיינו עוד בפרק 'הוויכוח על הדפסת הספר', עמ' 191-192), כותב הרב נתנזון כך: 'וכאן המחבר עצמו אין לו כח וזכות בזה מאחר שבהדפסה ראשונה שנת תקצ"ו לא נזכר שום איסור ואם היה נזכר איסור הי' אפשר לדון שיש איסור עד כלות זמן שגבל ואף לאחר שנמכר הספרים אבל אם לא נזכר שום זמן אין מקום לאיסור כלל'. הרב נתנזון טוען שבמהדורת תקצ"ו אין שום איסור על הדפסת הספר, גם לא לזמן מסוים, ואילו עינינו הרואות שאזהרה כזו קיימת שם. קשה להניח שבידו הייתה מהדורת לעמבערג תרי"ב, משום שהוא מזכיר במפורש את ההדפסה הראשונה משנת תקצ"ו. אולי ניתן לשער שחלק מן הספרים הודפסו עם האזהרה, וחלקם לא.

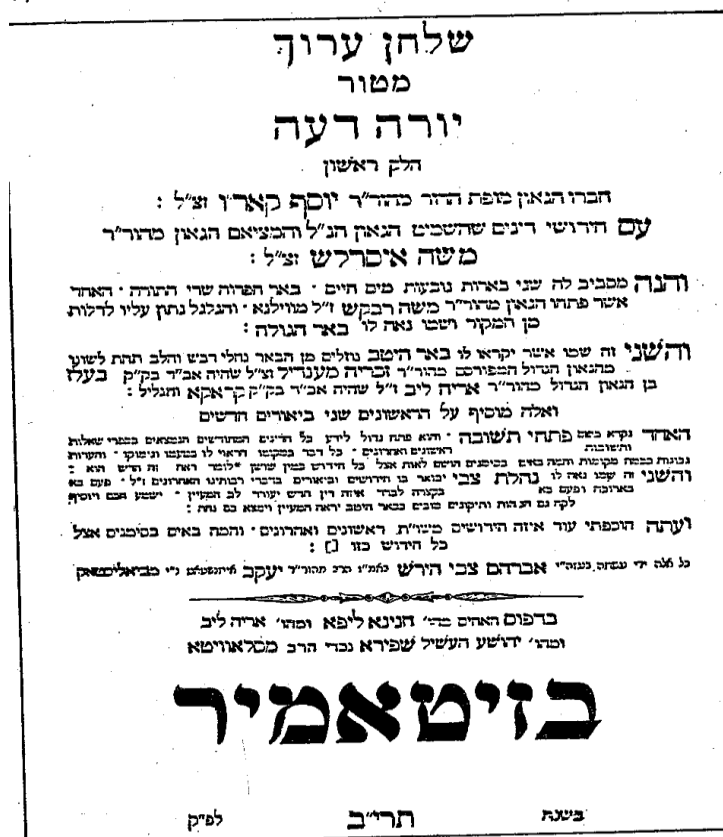
¹²⁰ פאסוואהל 1764-וילנא 1836.

¹²¹ נפטר ב-1837.

סלאמינא מחבר הספר 'נודע בשערים'. ה. ר' בנימין (בן ר' יהושע יהודה לייב דיסקין), אב בית דין הורדנא.¹²²

בשנת תרי"ב הודפס בדפוס ויניארץ בלמבערג שו"ע עם 'באר הגולה' ו'באר היטב', ובתוספת 'פתחי תשובה'. מהדורה זו זהה כמעט למהדורת וילנא תרצ"ו.¹²³

באותה השנה, תרי"ב, יצא ה'פתחי תשובה' לאור בהוצאה שנייה, על ידי האחים חנינא ליפא, אריה לייב ויהושע השיל שפירא¹²⁴ בז'יטומיר,¹²⁵ בשתי מהדורות. האחת היא 'אשלי רברבי' הכוללת את הש"ך, הט"ז, 'פרי מגדים' ועוד פרשנים, וגם כוללת את ה'פתחי תשובה',¹²⁶ והשנייה כוללת את ה'שולחן ערוך' ופירושו הרמ"א עם 'באר הגולה', 'באר היטב' ו'פתחי תשובה' בלבד (להלן: מהדורת ז'יטומיר תרי"ב).¹²⁷

שער זיטאמיר תרי"ב - המהדורה המצומצמת

סלונים 1798-1844.¹²²
 ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קעו-קעז; וינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ' 436.¹²³
 כך כתוב בעמוד השער בדפוס, וכך מביא ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קעז-קעה, אך בוינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ' 333, משמיט את שמו של אריה לייב, כנראה משום שבשנה זו עזב אריה לייב את השותפות עם שני אחיו ופתח לו דפוס עצמאי. עיינו חיים דב פרידברג, **תולדות הדפוס העברי בפולניה**, תל אביב, תש"ל,² עמ' 135.
 דפוס זה נוסד בשנת תר"ז (1847) על ידי בניהם של המדפיסים מסאלוויטא, עיינו שם, וכן לקמן בפרק על הדפוסים של חלק 'אבן העזר'.
 מסי' 8073 V 23.¹²⁶
 מסי' 53 A 2316 וכן במאגר הספרים הסרוקים של הספרייה הלאומית וכן במאגר הספרים הסרוקים של הספרייה הלאומית:
 חלק א: <http://web.nli.org.il/sites/nli/Hebrew/library/Pages/BookReader.aspx?pid=1196286>
 חלק ב: <http://web.nli.org.il/sites/nli/Hebrew/library/Pages/BookReader.aspx?pid=1200565>.

במהדורות אלו רבה יד הצנזור הרוסי, ובכל מקום שמוזכרים ענייני חרם, נידוי, מומר ודומיהם הביטוי הושמט או שונה.¹²⁸ דוגמאות:

הסימן והס"ק	דפוס ראשון – תקצ"ו	דפוס שני – תרי"ב
ריז א	בקהל שגזרו בחרם על שוחט	בקהל שגזרו בהסכמה על שוחט
שם	משמע כשחיתת מומר	משמע כשחיתת עוזב דת
שם י	דה"ה במומר לעכומ"ז ובמומר לערלות	דה"ה בעוזב דת
ריח א	במי שנשבע שלא ילמד את בנו כתב פולי"ש בענין דאין התרה	במי שנשבע שלא ילמד את בנו כתב בענין דאין התרה

כן הושמטו סימנים קטנים ואף סימנים שלמים.¹²⁹ למשל: רנא א,¹³⁰ רנב ה,¹³¹ ו,¹³² י,¹³³ רסו יד, רסח-רסט,¹³⁴ רפא ה.¹³⁵ הצנזורה פעלה בתקיפות ברוסיה באותה התקופה, כנראה בגלל גזירת הדפוס משנת תקצ"ו,¹³⁶ ולכן התיקונים, החיסורים והשינויים הרבים.¹³⁷ במהדורות אלו רא"א הוסיף הפניות והתייחסויות לחיבורים נוספים¹³⁸ והם מצוינים בסוגריים מרובעים. בסוף חלק א' של המהדורה המצומצמת מופיע לוח תיקון ששלח רא"א עצמו.¹³⁹

נסקור כעת את המהדורות של 'פתחי תשובה' שהודפסו במרוצת השנים, ונשווה בינן לבין ההדפסות הראשונות:

בשנת תרי"ח (1858)¹⁴⁰ יצא לאור 'שולחן ערוך' 'יורה דעה' עם ה'פרשנים הקלאסיים' (ש"ך, ט"ז, 'באר הגולה', 'באר היטב') בלמערג על ידי אברהם יוסף מדפיס, עם ה'פתחי

¹²⁸ דוגמאות נוספות להשוואה בין נוסחאות הדפוסים ניתן לראות בויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קעד וקעו, שם גם מציין מה תוקן במהדורת וילנא, תר"ל, ומה לא תוקן.

¹²⁹ עיינו ויכלדר, שם, שמציין שכל הסימנים שהוזכרו חזרו במהדורת וילנא תר"ל.

¹³⁰ מדובר בעברייני לתיאבון שאם נשבה אין מחוייבים לפדותו.

¹³¹ מדובר על המנהג לפדות שבויי יהודים ביותר משוויים של שבויי עכו"ם.

¹³² שם מובאים דברי ה'חיות יאיר' שמתיר לשבוי לברוח מהשבי.

¹³³ שצריך לפדות אחד שתפסוהו בטענה שזינה עם זונה, וכותב שהעכו"ם מוחזקים להעליל ולשקר.

¹³⁴ כל הלכות גרים.

¹³⁵ לגבי ספר תורה שפסול אם כתבו מסור.

¹³⁶ עיינו לקמן בתיאור דפוס 'פתחי תשובה' לחלק 'אבן העזר' עמ' 39-44.

¹³⁷ עיינו חיים דב פרידברג, **תולדות הדפוס העברי בפולניה** (ה"ש 124), עמ' 135 המתאר

ביקורת תמידית מטעם הממשלה שהיה על בית הדפוס הזה. ועיינו גם בפנחס קאן, "לקורות בית הדפוס של ראם בוילנא", **קרית ספר**, י"ב, ירושלים, תרצ"ה-תרצ"ו, עמ' 115, על הצנזורים בבתי הדפוס בוילנא בעקבות גזירת הדפוס.

¹³⁸ ראו לקמן בפרק על מקורותיו של רא"א, עמ' 71 ובהערה 285.

¹³⁹ החלק הראשון של המהדורה המצומצמת מסתיים בסימן קפב, במהדורה הגדולה חלק א' מסתיים בסימן קכב.

¹⁴⁰ וינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ' 333. הוא מוסיף שיש מהדורה שיצאה בז'יטומיר, תרט"ו על ידי האחים שפירא. הוא מציין שלקח זאת מפרידברג, בית עקד ספרים, עמ' 1006, שמציין מהדורה זו כמי שנדפסה עם ה'פתחי תשובה'. אך מהדורה כזו לא מופיעה

תשובה', ועם פרשנים נוספים ('יד אפרים' והגהות הרב ברוך פרענקיל תאומים). ה'פתחי תשובה' זהה ל'פתחי תשובה' שהודפסה במהדורת וילנא תקצ"ו.¹⁴¹

בשנת תרכ"א,¹⁴² בלמבערג הודפס השו"ע 'יורה דעה' עם ה'פתחי תשובה' (זהה למהדורה שהודפסה בוילנא בתקצ"ו), בדפוס אברהם יוסף, בנו של אהרון מדפיס.¹⁴³

מהדורה נוספת של ה'שולחן ערוך' עם ה'פתחי תשובה' (שזהה לדפוס וילנא תקצ"ו) הודפסה גם כן בשנת תרכ"א בלעמברג על ידי מאיר בן מרדכי הלפרין ויוסף צבי באלאבאן.¹⁴⁴

בשנת תרכ"ה¹⁴⁵ בלעמברג הודפס בדפוס מענקיש ושפרכער ה'שולחן ערוך' עם 'פתחי תשובה' הזהה למהדורת וילנא תקצ"ו.¹⁴⁶

בשנת תרכ"ו בז'יטומיר בהוצאת אריה לייב שפירא¹⁴⁷ כתבו בשער כך: 'עם ביאור חדש הנקרא 'פתחי תשובה' מהרב החריף מוהר"ר אברהם צבי אייזן שטאט מביאלאסטאק'. ה'פתחי תשובה' זהה לז'יטומיר תרי"ב. הודפס עם הקדמת הש"ך ו'הפרי מגדים' אך ללא הקדמת ה'פתחי תשובה'.

באתר 'אוצר הביבליוגרפיה העברית', וכן היא לא נמצאת בספריה הלאומית. כנראה שהכוונה אצל פרידברג היא לשו"ע 'אורח חיים' שיצא לאור באותה שנה בדפוס זה, ווינוגרד לא בדק היטב.

¹⁴¹ וינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ' 442; ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קעט; פרידברג, בית עקד ספרים, עמ' 1006.

¹⁴² בספריה הלאומית ישנה מהדורה הרשומה שנדפסה בקרוטושין תר"ך (המקום והתאריך מופיעים בסימן שאלה. מס' 8154 v 23), וכן מביא וינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ' 646. מהדורה זו לא מופיעה באתר 'אוצר הביבליוגרפיה העברית', ולכן כנראה ששנת ההוצאה תר"ך היא טעות. לאחר שראיתי את הספר עצמו נראה שמהדורה זו היא מהדורת לעמבערג תרי"ב, אך בעמוד השער לא מצוין מקום הדפוס וחסר הכיתוב הלועזי של מקום ההוצאה ושנת ההוצאה.

¹⁴³ וינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ' 449; ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קעט.

¹⁴⁴ וינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ' 449; ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קעט. בשנת 1860 היה ויכוח גדול בין המדפיסים על זכויות הדפסת החיבור. עיינו בפרק 'הויכוח על הדפסת הספר' עמ' 191-192. מעניין שלמרות הפסק של הרב נתנזון לטובת ר' אברהם מדפיס, הרי שיוסף הירש בלאבאן הדפיס את הספר ב-1861 בניגוד לפסק הדין.

¹⁴⁵ פרידברג, בית עקד ספרים, עמ' 1006 מציין גם מהדורה של שו"ע עם 'פתחי תשובה' שיצאה לאור בשטטין תרכ"ד, אך בפועל מהדורה זו היא ללא ה'פתחי תשובה'. (בספריה הלאומית מס' 8064 V 23).

¹⁴⁶ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קפ. (בספריה הלאומית מס' 3124 A 55) מהדורה זו מעניינת במיוחד מכיוון שההקדמה נלקחה מהמהדורה השנייה, ז'יטומיר-תרי"ב (יש בה את ההוספות), אך גוף החיבור הוא מהמהדורה הראשונה, וילנא-תקצ"ו. גם צורת הדף אחרת: בשאר הדפוסים ה'פתחי תשובה' מופיע בצמידות ל'באר היטב' ואילו במהדורה זו הוא מופיע בצד, מתחת ל'באר הגולה ונקודות הכסף'. עוד על מהדורה זו עיינו בצלאל ויכלדר, 'נקודות הכסף לבעל הש"ך', בתוך: **קובץ תורני זכור לאברהם**, חולון, תשנ"ג, עמ' עט, והערה 23 שם.

¹⁴⁷ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה' עמ' קפ; פרידברג, בית עקד ספרים, עמ' 1006.

בשנת תר"ל בולנא בדפוס ר' יוסף ראובן ב"ר מנחם מן ראם¹⁴⁸ הודפסה מהדורת 'שולחן ערוך' הכוללת רק את 'באר הגולה', 'באר היטב' ו'פתחי תשובה'. במהדורה זו ניסו לתקן את השינויים של הצנזורה ממהדורת זייטומיר תרי"ב, וכן הוספות מאת המחבר¹⁴⁹ ואותן הדפסות בדיוק גם בתרל"ג ותרל"ו.¹⁵⁰ במהדורה זו גם מופיעה אזהרת המדפיסים על זכות ההוצאה לאור:

הזכות על הדפסת הביאורים פתחי תשובה ונחלת צבי על כל ארבעה חלקי השו"ע הן אותן שכבר נדפסו והן שלא נדפסו עדיין גם ההוספות החדשות מהמחבר שהוסיף על אותן שכבר נדפסו קנינו אנחנו המדפיסים האלמנה והאחים ראם מוילנא מהגאון המחבר זצוק"ל על משך חמישה עשר שנים ע"פ שטר מכירה כדת הנמצא בידנו, וע"פ חוקי תורתנו הקדושה וחוקי כל עם ומדינה אינו רשאי שום אדם להדפיסו כולו או מקצתו במתכונתו או שלא במתכונתו בלעדיו.¹⁵¹

בשנת תרל"ו בלעמברג הדפיס אברהם יוסף מדפיס את 'שולחן ערוך' עם 'פתחי תשובה' שזהה למהדורת וילנא תקצ"ו.¹⁵²

בשנת תר"ם הוצאת האלמנה והאחים הדפיסה את 'שולחן ערוך' עם המפרשים, ורוב המהדורות עד ימינו הם צילום של המהדורה הזו. 'פתחי תשובה' שמודפסת בו זהה למהדורה המתוקנת שהודפסה בולנא בתרל"ל.¹⁵³

יש לציין כי בשנת תשנ"ו החל 'מפעל שלחן ערוך השלם' בהוצאת מכון ירושלים ומטרתם להדפיס את 'שולחן ערוך' וכל המפרשים במהדורה מוגהת ומתוקנת, שבה נפתחו ראשי התיבות, הוחזרו הביטויים המקוריים שמלפני גזירות הצנזורה ותוקנו טעויות דפוס

---

¹⁴⁸ עד תרל"א הדפוסים נקראו על שמו ולאחר מכן בלחץ השלטונות שם הדפוס השתנה ל'אלמנה והאחים'. עיינו ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה' עמ' קעו, הערה 25.

¹⁴⁹ זו מהדורה שיצאה לאחר פטירת רא"א. ההוספות במהדורה זו מצויינות בסוגריים מרובעים וכוכבית. גם כאן יש טעויות הדפסה ושיבושים. (עיינו למשל א, ד: ההוספות של מהדורת תרי"ב מופיעות בסוגריים עגולים ולא מרובעים). מעניין שבהקדמה למהדורה זו המדפיסים מביאים רק 2 ספרים שנוספו במהדורת זייטומיר תרי"ב (שו"ת חת"ם סופר ושו"ת משכנות יעקב) ולא את כל השישה המוזכרים במהדורת זייטומיר תרי"ב.

¹⁵⁰ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קעו. אך פרדיברג, בית עקד ספרים, עמ' 1006, מביא שיש הוצאה בולנא תרל"א, וכנראה שמתכוון להוצאה הזו.

¹⁵¹ זכות הדפסת 'פתחי תשובה' לחלק 'יורה דעה', דפוס וילנא, תר"ל. אזהרה דומה הודפסה גם בחלק 'חושן משפט', וילנא-תרל"א: 'זכות הדפסת הביאורים פתחי תשובה ונחלת צבי על כל חלקי השו"ע קנינו אנחנו המדפיסים האלמנה והאחים ראם מהגאון המחבר זצ"ל, כפי השטר מכירה שנמצא בידנו, וע"פ חקי תורתנו הקדושה, וחקי כל עם ומדינה אינו רשאי שום איש להדפיסו כלו או מקצתו או להוציאו לאור לא במדינתנו ולא בחו"ל'.

¹⁵² ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קפ. זוהי ההדפסה הראשונה של השו"ע עם נושאי הכלים השלם.

¹⁵³ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קפ. יש להעיר שבמהדורה זו (שהיא המהדורה המקובלת עד ימינו) ציינו באופן שונה את ההוספות מן המהדורה השנייה (זייטומיר תרי"ב, ואת ההוספות מן המהדורה השלישית (וילנא תר"ל): ההוספות של המהדורה השנייה מופיעות בסוגריים מרובעים, ושל המהדורה השלישית בסוגריים מרובעים בתוספת כוכבית.

רבות. לאחר שהוציאו שני כרכים מחלק 'יורה דעה' שינו את שם ההוצאה ל'מהדורת פריעדמאן' ובשיתוף עם מכון 'מורשה להנחיל' הגיעו עד סימן רסט.

בפרוייקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן השתמשו במהדורת וילנא תר"ם.¹⁵⁴

ב.2. דפוסים של חלק 'אבן העזר'¹⁵⁵

הדפוס הראשון של חלק 'אבן העזר'¹⁵⁶ כולל את שו"ע והרמ"א, 'באר הגולה', 'באר היטב'¹⁵⁷ ו'פתחי תשובה'. בעמוד השער לא מופיעים שם, מקום ושנת ההוצאה.

שער פתחי תשובה לאבן העזר ללא ציון המדפיס, מקום ושנת ההוצאה

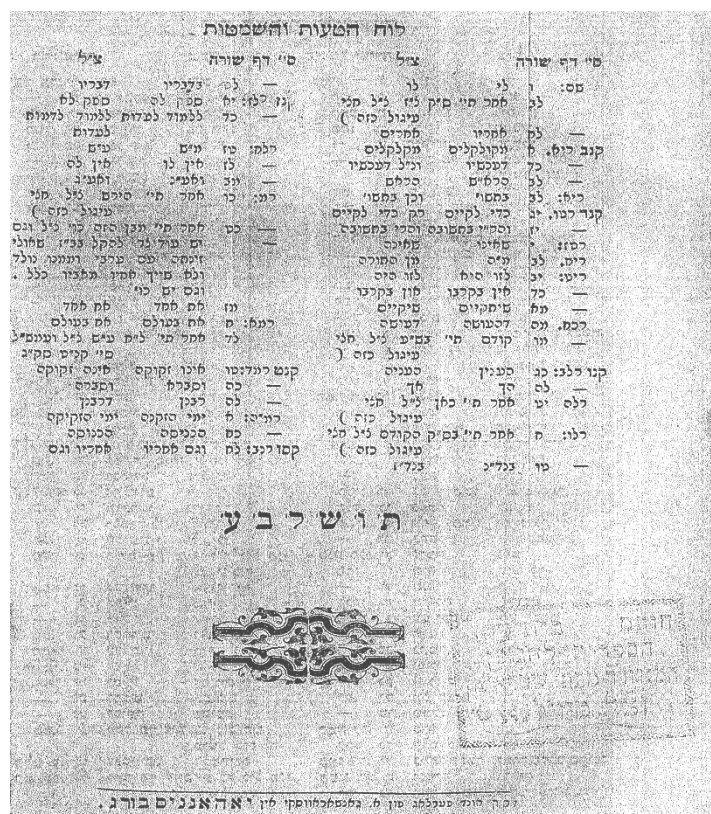
¹⁵⁴ יש לציין שבפרוייקט השו"ת לא הקפידו לציין באופן נפרד את ההוספות של המהדורה השלישית. בדפוס וילנא תר"ם הוספות אלו מופיעות בסוגריים מרובעים וכוכבית, ואילו בפרוייקט הממוחשב הביאו את ההוספות רק בסוגריים מרובעים, ללא הכוכבית, כך שלא ניתן להבחין בין המהדורה השנייה לשלישית. עיינו על כך עוד בנספח לעבודה זו, וראו שם נקודות ביקורת נוספות על פרוייקט השו"ת, עמ' 210-216.

¹⁵⁵ בנוסף למקורות שהוזכרו לעיל לתיאור הדפוסים על חלק 'יורה דעה', ראו גם חיים דביר, הקדמה מהדורת פריעדמאן.

¹⁵⁶ מס' 8084 v 23 באתר הספריה הלאומית.

¹⁵⁷ של הרב יהודה אשכנזי מטיקטין.

רק בתחתית העמוד בסוף החלק השני, לאחר 'לוח הטעות והשמטות', מופיעים שם ומקום הוצאת הספר: גאנשאראווסקי, יאהאנניסבורג.¹⁵⁸

נוכל לשער שחלק זה הודפס בפרוסיה ולא באחת מערי רוסיה או ליטא, אזור מגוריו של רא"א, בשל גזירת הדפוס שהייתה ברוסיה משנת תקצ"ו (1836) ועד תרכ"ב (1862). [נרחיב קמעא בנושא גזירה זו: ¹⁵⁹משפחת שפירא מהעיר סאלוויטא (וואלהין), הקימה בית דפוס והחלה להדפיס בשנת תקנ"א (1791) על פי רשיון מהנסיך הפולני סאנגאשקי. מדפיסים אלו קיבלו הסכמות מגדולי הדור בליטא ובוואלהין¹⁶¹ להוציא הוצאה חדשה של התלמוד הבבלי, והדפיסו את התלמוד בין השנים תקס"א-תקס"ו (1801-1806). לאחר מכן הם הדפיסו את המהדורה השנייה (תקס"ח-תקע"ג, 1808-1813), וקיבלו הסכמות גם מרבנים נוספים,¹⁶² וכל חותמי ההסכמות גבלו איסור השגת גבול מההדפסה למשך 25 שנה מעת השלמתה. לאחר מכן הדפיסו גם מהדורה שלישית (תקע"ז-תקפ"ב, 1822-1817). בשנת תקצ"ה רצו המדפיסים מוילנה¹⁶³ להדפיס את התלמוד הבבלי על אף שלא

¹⁵⁸ הייתה במזרח פרוסיה, פולין של ימינו.

¹⁵⁹ סיכום זה לקוח מתוך: חיים דב פרידבורג, **תולדות הדפוס העברי בפולניה** (ה"ש 124), עמ' 107-109, 126. עוד על איסור הדפסת הספרים ברוסיה עיינו למשל: בצלאל לנדוי, "דפוסים עבריים מפורסמים", **מחניים**, קו (תשכ"ו), עמ' קח-קכג; ישראל ארליך, **ספר יעקב לסלוי – שער ג: העלילה על מדפיסי ש"ס סאלוויטא**, תל אביב, תשמ"ה, עמ' 252-246; Saul M. Ginsburg, *The Drama of Slavuta*, Lanham, MD, 1991; לויפר, **משונצינו ועד וילנא – תולדות הדפסת התלמוד**, תשע"ב, עמ' 187-190.

¹⁶⁰ הספר הראשון שהדפיסו היה שישה סדרי משנה.

¹⁶¹ בין חותמי ההסכמות היו ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, ר' בצלאל מרגליות מאוסטרהא, ר' בנימין ברודא מהורדאנא.

¹⁶² וביניהם גם ר' שניאור זלמן מלאדי, האדמו"ר הזקן, מייסד חסידות חב"ד.

¹⁶³ השותפים מנחם מן ושמחה זימל.

עברו 25 שנה מהסכמת הרבנים, בטענה שנמכרו כל עותקי הספרים שהדפיסו מדפיסי סאלוויטא. הריב בין שני בתי הדפוס הגיע לבתי הדין הרבניים. היו שתמכו במדפיסי וילנא והיו שצידדו במדפיסי סאלוויטא, והויכוח לא הגיע לכלל הכרעה ברורה (גם רא"א מתייחס למחלוקת זו בסימן רל"ו ס"ק א': 'ובתשו' כ"י מש"ב הגאון המפורסם מהר"ר אפרים זלמן מרגליות זצ"ל ראיתי שאין דעתו כן אם דאף אחרי נמכר עדיין יש לו כל הזכות עד תום הזמן, והאריך בראיות. ושמעתי אשר ע"פ מעשה שהיה נחלקו בזה הענין עמודי התוך הגאונים גדולי דורינו נרם יאיר ולא נודע מי נצח את מי ואיך יפול דבר'). בחודש אייר תקצ"ה נמצאה גופה של אחד מכורכי דפוס סאלוויטא תלויה באחד מבתי הכנסיות. כומר מקומי בעזרת עדותם של שני יהודים מומרים טענו כי ידי משפחת שפירא ברצח, משום שכורך זה ידע שהדפיסו ספרים כנגד האמונה הנוצרית ללא רשיון וביקורת. בני משפחת שפירא הוכנסו לכלא ועונו קשות,¹⁶⁴ והצאר גזר לסגור את כל בתי הדפוס בוואלהין ובליטא. בית הדפוס בוילנא הצליח להשיג רשיון לאחר כמה חודשים לחזור ולפעול, ואילו בניהם של המדפיסים מסאלוויטא פתחו בית דפוס בז'יטומיר בשנת תר"ז (1847), ואלו היו שני בתי הדפוס היחידים היהודיים שפעלו באזורים אלו עד לשנת 1862, בה הסיר הצאר אלכסנדר את הגזירה]

הסיבה להדפסת החיבור בפרוסיה ובהחבא היא משום שאיסור הדפסת הספרים העבריים ברוסיה הסתיים רק בשנת 1862. נראה שהצנזורה לא אפשרה להדפיס את החיבור, ולכן לא הדפיסו בדפוסים המורשים ברוסיה, בוויילנא ובז'יטומיר.¹⁶⁵

גם בחלק זה ישנם ניסוחים שייתכן שהודפסו מאימת הצנזורה, כאשר ברוב המקרים מופיעה המילה 'עוזב דת',¹⁶⁶ אך יש גם עשרות מקרים בהם המילה 'מומר' מופיעה: קכט, יד; קמ, ה; קנו, י; קסט, לד; קעג, ה, ועוד. בחלק זה המדפיסים מלבוב לא הקפידו על אחידות, כך שבמהדורות הצילום שמשמשים בהם עד ימינו נשארו הניסוחים השונים ולא תוקנו.¹⁶⁷

בגב עמוד השער כתוב שיש לספר זה 20 הסכמות 'מכבוד הרבנים הגאונים גדולי דורנו...ומפני הוצאות הדפוס לא הדפסנו אותם'. וכן בקשה שלא להשיג את הגבול ולהדפיס את הספר.¹⁶⁸ שם גם מצוין כי 'הספר הובא לדפוס על ידי שלושה תלמידי הרב המחבר'.¹⁶⁹

¹⁶⁴ אחד העיניניים היה לעבור בין שורות של חיילים המכים אותם על גבם עם מגלביהם, וסיפור זה היווה השראה לסיפורו של י' ל' פרץ, 'שלוש מתנות'.

¹⁶⁵ על התופעה של בתי דפוס שצמחו ליד הגבול, כאשר מטרתם היתה להבריח ספרים לתוך האימפריה הרוסית בתקופת גזירת הדפוס עיינו בבן-ציון דינור, "דמותה ההיסטורית של היהדות הרוסית ובעיות החקר בה", ציון כב, (תשי"ז, חוברות ב-ג), עמ' 107-108 ובהערה 48, וביצחק יודלוב, **דגלי מדפיסים**, ירושלים תשס"ב, עמ' 112, הערה 8. ¹⁶⁶ על המשמעות של השינויים בתואר זה עיינו בפרק 'התייחסותו של רא"א לעוזבי הדת' עמ' 153.

¹⁶⁷ עיינו למשל בשו"ע 'אבן העזר' סי' יז סעיף ג שמודפס: 'ישראל מומר לעכו"ם', וב'פתחי תשובה' מצטטים את השו"ע במילים: 'ישראל עוזב דת' (סקכ"ב), וכן גם בסי' קנו סעיף ג מובא בשו"ע: 'נפלה לפני יבם מומר', ואילו ב'פתחי תשובה' מודפס: 'לפני יבם עוזב דת' (סק"ד). במהדורות החדשות של אבה"ע המילים שונו: במהדורת ראש פינה (תשנ"ז) שינו זאת לישראל משומד, ובמהדורת פריעדמאן (תשס"ח) לישראל מומר.

¹⁶⁸ באותן מילים המובאות באזהרת המחבר בחלק יו"ד וילנא תקצ"ו.

¹⁶⁹ לא ידוע מי היו.

לדעו ידוע שיש ח"י עשרים הסכמות על חזון זה. מכבוד
הרבנים הגאונים גדולי דורנו. רבני מדינתנו י"ז.
והמה נכתובים. ומפני הוצאות הדפוס לא הדפסנו אותם. ואם
נשאל לגדולה גדולה כל יוסף עוד חנוש להדפיסו בלתי רשיון
מלמחצה זצ"ל הנה חיסור הסגת גבול ידוע ונאמר בתוס"ק ארור
אשר יסוג גבול העכו גם גלוי לכל העינים חוק זכות מחזרי
ספרים בתוקף פקודת חזונו הקיר"ה ונעוץ אני באחז"י שלא
יעלה על לב איש לפרוץ הגדר וכל אשר יעבור ענוש יענש ככל
העוזה על דם אחרים ועל דת חזונו הקיסר יר"ה:
ספר כלו כונן לבית הדפוס ע"י מלכא חלמידי סגן המזכר נ"י.

בראש הספר מופיעה ההקדמה של ה'באר היטב' ושל רא"א. ובראש החלק השני מובאים
לוח ראשי תיבות, לוח הסימנים (מפתח) לכל הספר, ולמרות הוצאות הדפוס מופיעות גם
שתי הסכמות: של הרב נתנזון ושל הרב יעקב צבי מקלנבורג, בעל ה'כתב והקבלה'.
בראש החלק השני של 'אבן העזר' מובאת רשימת הספרים בצורה הדומה לרשימה בראש
חלק 'יורה דעה'. על פי הניסוח ניתן לשער שתלמידיו רשמו אותה, ולא רא"א: 'שמות
התשובות והספרים, הנחמדים והיקרים, שבספר פתחי תשובה נזכרים, דבריהם מאירים,
זכותם יגן עלינו לדור דורים', ואילו בהקדמה ל'יורה דעה' נכתב: 'שמות התשובות
והספרים אשר פרשתי מצודתי עליהם ודלה דליתי מנהרות נחלי איתן... כלומר, את
רשימת הספרים ל'יורה דעה' כתב רא"א, ואת הרשימה ל'אבן העזר' – תלמידיו.
שנת ההוצאה כלל לא מוזכרת בשער וגם לא בחיבור, אך בהקדמתו כותב רא"א 'אלה
דברי המחבר הבא עה"ח בשנת הליכות עולם (תרי"ז)', ולכן רבים סברו שזו הייתה שנת
הוצאת הספר,¹⁷⁰ אך הסכמת ה'כתב והקבלה' ניתנה רק בשנת תרכ"א כמופיע בתחילת
החלק השני, ולכן מקובל להניח שהספר הודפס בתרכ"א.¹⁷¹
ניתן להוכיח באופן ודאי שה'פתחי תשובה' על חלק 'אבן העזר' לא יצא לאור בשנת תרי"ז
אלא מאוחר יותר. בחלק זה רא"א מביא יותר ממאה ושלושים הפניות ל'שו"ת החת"ם
סופר' (על חלק 'אבן העזר') אשר יצא לאור בשנת תרי"ח (חלק א) ותרי"ט (חלק ב).¹⁷²

¹⁷⁰ כך למשל באברהם צבי בן יעקב, "איזנשטט", האנציקלופדיה העברית, ב, ירושלים
ותל אביב, תשי"א, עמ' 703, וכן מופיע בכותרת הספר ב'אוצר הביבליוגרפיה העברית', אך
בערך המורחב מופיע ששנת ההוצאה היא תרי"ז-תרכ"א.

¹⁷¹ כך מבינים פרידברג, בית עקד ספרים, עמ' 1007; וינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ'
347, ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קפה, הקדמת מהדורת פריעדמאן, עמ' 42. אך עיינו
בשמעון משה חאנעס, תולדות הפוסקים, עמ' 502, שם מובא שהחיבור יצא לאור על ידי
המחבר בשנת תרי"ט (1859), וכן כותב גם משה צינוביץ, אישים וקהילות, תל אביב,
תש"ן, עמ' 93.

¹⁷² כאשר בדרך כלל המובאות מהחת"ם סופר מופיעות בסוגריים.

כלומר, ברור שהחיבור לא יצא לאור בשנת תרי"ז, מכיוון שמצוטטים בו ספרים שיצאו לאור בשנת תרי"ט. כנראה שרא"א אכן סיים את הספר מוקדם יותר,¹⁷³ וכתב את ההקדמה עוד בשנת תרי"ז, אך כשהגיעו לידי דברי החת"ם סופר הוסיף אותם בסוגריים במקומות המתאימים, והספר הודפס רק בתרכ"א.¹⁷⁴

מהדורה נוספת של ה'אבן עזר' הודפסה בשנת תרל"ד בוויילנא, עם 'באר הגולה', 'באר היטב' ו'פתחי תשובה'.¹⁷⁵

בשנת תרל"ו הודפס ה'שולחן ערוך' עם כל המפרשים כולל 'פתחי תשובה',¹⁷⁶ בלעמברג על ידי אברהם יוסף מדפיס סג"ל. זו המהדורה הראשונה שבה הודפסו כל ארבעת חלקי ה'שולחן ערוך' עם נושאי הכלים.

בשנת תרל"ו בלעמברג, בדפוס מרת פעסיל באלבאן, יצאה מהדורה נוספת שכמעט זהה למהדורת לעמברג שהוזכרה לעיל.¹⁷⁷

בשנת תרל"ט בוילנא בדפוס האלמנה והאחים ראם, הודפס ה'שולחן ערוך' עם 'באר הגולה' ו'באר היטב', ונוסף לספר גם 'סדר גיטין וחליצה' מר' מיכל מקראקא עם ביאור ה'פתחי תשובה'.¹⁷⁸ מהדורה זו הודפסה שוב בתרמ"ד¹⁷⁹ ובתרנ"ה.

בשנת תרמ"ו בלבוב, בדפוס באלאבאן יצא לאור 'שולחן ערוך' הכולל שישה עשר מפרשים,¹⁸⁰ וזו המהדורה שממנה עד היום רוב המהדורות מצולמות.

---

¹⁷³ עיינו לקמן בפרק 'תכנון מוקדם', עמ' 116-117.

¹⁷⁴ ברצוני להעיר שבספריה הלאומית ראיתי שלושה עותקים של הספר, אחד במיקרופילם (2008F 168) ושניים בדפוס. בעותק מודפס אחד ובמיקרופילם ההקדמות מופיעות בחלק א ורשימת הספרים וההסכמות בחלק ב, ובעותק השני הדבר הפוך: ההקדמות הן בחלק ב, ורשימת הספרים וההסכמות הם בחלק א. כנראה שבעותק השני הכורך התבלבל, וכך גם העירו באתר הספריה הלאומית בתיאור המפורט של הספר. חיים דביר, בהקדמת מהדורת פרידמאן, כנראה ראה רק את העותק השני, ולכן כתב 'בהקדמה בכרך ב חתום המחבר בשנת 'הליכות עולם' היא שנת תרי"ז' (יש להעיר גם שבמהדורת המיקרופילם באמצע סימן ד ישנם מספר דפים מסימנים קכו-קכז, ואז חוזר להמשך סימן ד).

¹⁷⁵ הקדמת מהדורת פרידמאן, עמ' 52. אך ויכלדר לא מציין הוצאה זו, ואולי נעלמה ממנו. במהדורה זו רשימת הספרים שרא"א השתמש בהם מופיעה בסוף החלק הראשון (בספריה הלאומית מס' 8066 V 23).

¹⁷⁶ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קפז. מהדורה זו לא מופיעה בהקדמת מהדורת פרידמאן. כנראה שדביר (כותב ההקדמה) לא כלל בסקירתו את השו"ע השלם, אלא רק את הדפוסים של חלק 'אבן העזר'. במהדורה זו לא הכניסו את רשימת הספרים.

¹⁷⁷ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קפז, מהדורה זו נמצאת בספריית אוניברסיטת בר-אילן (מס' מיון A 552.3) אך לא מצאתי בספריה הלאומית וכן בהקדמת מהדורת פרידמאן לא מזכירים אותה. גם במהדורה זו ה'פתחי תשובה' מודפס בצד הדף, מתחת ל'באר הגולה', ולא במרכז הדף.

¹⁷⁸ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קפז; הקדמת מהדורת פרידמאן, עמ' 52.

¹⁷⁹ ויכלדר כותב שמהדורה זו זהה לוילנא תרל"ט, אך בהקדמת מהדורת פרידמאן בעמ' 42 טוענים שבמהדורה זו תוקנו טעויות דפוס ושיבושים.

¹⁸⁰ בספריה הלאומית מס' A 253 58 ובהקדמת מהדורת פרידמאן, עמ' 52, עיינו שם לרשימת הפירושים. אך ויכלדר לא מזכיר מהדורה זו.

בשנת תשנ"ז יצא לאור על ידי 'מכון ראש פינה' חלק 'אבן העזר' מוגה על פי כתבי יד ובתוספת מראי מקומות (בעריכת הרב ניסים דרעי). בשנת תשס"ח יצא לאור חלק 'אבן העזר' על ידי 'מכון מורשה להנחיל' בהוצאת פריעדמאן, שהזכרנו לעיל.

ב.3. דפוסים של חלק 'חושן משפט'

בשנת תרל"א,¹⁸¹ בבית הדפוס האלמנה והאחים ראם, לאחר מות רא"א (נחלת צבי' מודפס בסוף הספר, ולא על הדף עצמו) יצא לאור 'שולחן ערוך' ופירוש הרמ"א עם 'באר הגולה', ו'באר היטב',¹⁸² עם חידושי דינים מהט"ז ומספר 'אבן העזר',¹⁸³ בדפוס זה מופיעה אזהרת האלמנה והאחים ראם, על זכויות ההדפסה של החיבור.¹⁸⁴ לאחר מכן הודפסו מהדורות נוספות בתרל"ה, תרמ"ד ותרנ"ו בבית דפוס זה. בשנת תרל"ו בלעמברג בדפוס אברהם מדפיס סגל הודפס 'שולחן ערוך עם כל המפרשים'.¹⁸⁵ בשנת תרמ"ב בלעמברג יצא לאור 'שולחן ערוך' עם כל המפרשים בבית הדפוס הנגידה פעסיל באלבאן.¹⁸⁶ לאחר מכן, בשנת תרנ"ח, בלעמברג, הודפסה מהדורה נוספת, וממהדורה זו צולם 'שולחן ערוך' הנפוץ בימינו.¹⁸⁷

---

¹⁸¹ בשער הדפוס מופיעה שנת 1871 כשנת ההדפסה, אך מצאתי מודעה בעיתון 'המגיד' מ-28/12/1870 וזו לשונה: 'הודעה מהמדפיסים ראם... יצאו כעת לאור בעז"ה אלה הספרים: (א) ארבע שלחן ערוך הקטנים... עם באר הגולה ובאר היטב ופתחי תשובה ונחלת צבי... השו"ע יו"ד וחו"מ **כבר נגמרו**, והחלנו עתה להדפיס את השו"ע או"ח...'. כלומר שבסוף 1870 כבר נגמרה הדפסתו של חלק 'חושן משפט'.

¹⁸² של ר' זכריה מענדל מבעלז. עיינו בפרק 'שימושו במאספים הקודמים והשפעתם על דרך חיבורו', עמ' 51 ובהערה 225 שם.

¹⁸³ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קץ ובהערה 51 שם.

¹⁸⁴ הספר היה ערוך ומוכן בידי רא"א והוא מכר את זכויות ההדפסה שלו (ושל שאר החלקים) למשפחת ראם, אך לא זכה שיצא לאור בחייו. היו גם אנשים שרא"א התחייב לספק להם את הספר, וכך מופיע במודעה של משפחת ראם שהזכרנו לעיל: 'מי מהחותמים אשר חתם א"ע (=את עצמו) על קבלת שו"ע חו"מ (=חושן משפט) הנ"ל מידי הרב המחבר ס' פתחי תשובה ויתן לו ערובתו, יפנה נא אלינו במכתב וישלח לנו תעודתו וישיגהו מידינו...'.¹⁸⁵

¹⁸⁵ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קצג.

¹⁸⁶ שם.

¹⁸⁷ שם.

פרק ג: ניתוח הקדמותיו של ה'פתחי תשובה'

רא"א כתב הקדמות¹⁸⁸ על שני חלקים מספרו: על חלק 'יורה דעה' ועל חלק 'אבן העזר'. על חלק 'חושן משפט' הוא לא כתב הקדמה מאחר שחלק זה יצא לאור לאחר מותו.¹⁸⁹

1. מטרת כתיבת החיבור

בהקדמה ל'יורה דעה' הוא מספר מדוע החליט להוציא ספר שכזה. המטרה העיקרית לפי דבריו היא כדי שיהיה לו שם וזכר, ושספרו יהיה קיים לדורות:

'אך הסבה האמיתית אשר עוררתי לזה...כבר הרבה שנים משני חיי כלעומת שבאו...ומה יתרון לאדם בכל עמלו, כל ימי חיי הבלו, אם לא יעשה דבר טוב זכרון לפעלו אשר חק עולם יהיה לו, וגם כי ירדם בקבר דעת שפתיו ברור ימללו...אם לא ישים לב לתקן איזה דבר בעולם, לכן החי יתן אל לבו להשים כל מאווי, להניח אחריו ברכה ולהציב לו יד בחייו...אולי תמצא ידי עשות ספר א' שיהא קיים לדורות.'¹⁹⁰

משפטים אלו מועתקים מילה במילה¹⁹¹ מהקדמתו של ר' יחזקאל סגל לנדא מפראג, בהקדמתו לספרו 'ציון לנפש חיה': 'ויאמר יחזקאל מה יתרון לאדם בכל עמלו, כל ימי חיי הבלו, אם לא יעשה דבר טוב זכרון לפועלו, חק עולם יהיה לו, גם כי ירדם בקבר דעת שפתיו ברור מללו.'¹⁹²

רא"א מציין שההשראה למבנה הספר¹⁹³ נלקחה מהחיבור 'שערי תשובה'¹⁹⁴ על חלק 'אורח חיים' של השו"ע שחיבר הרב חיים מרדכי מרגליות, והשלים אחיו, הרב אפרים זלמן:¹⁹⁵

---

¹⁸⁸ הקדמות אלו השפיעו השפעה גדולה והיו מיוחדות במינן עד כדי כך שמחברים רבים העתיקו קטעים שלמים מהקדמותיו מילה במילה. עיינו לקמן בפרק 'גניבות ספרותיות – העתקת קטעים מההקדמה', עמ' 198-203.

¹⁸⁹ וילנא, תרל"א, בדפוס האלמנה והאחים ראם.

¹⁹⁰ מתוך הקדמתו ל'יורה דעה'.

¹⁹¹ ישנם ביטויים בודדים נוספים בהם השתמש רא"א בהקדמתו הלקוחים מספרים אחרים. למשל: 'ועליתי השערה שערי קרית ספר וירדתי לגנים ללקוט שושנים' המופיע בהקדמת הספר 'שערי אפרים' – חיבור על הלכות קריאת התורה שחיבר ר' אפרים זלמן מרגליות (דובנא, תק"פ).

¹⁹² יחזקאל סגל לנדא, חידושי הצ"ח השלם, ירושלים, תשמ"ט. רעיון זה מובע במילים אחרות גם בהקדמה לספר 'נודע ביהודה' שכתב לנדא: 'אך אמרתי בלבי, סופי לעפר שובי, וזה כל האדם ולמה שם אדום, ואשכב כאבן דומם ונפשי תאבל ותשומם, טוב אעשה דבר שפתי ידובבו בקבר, ואהיה כענבים בכומר (אולי הכוונה כרם?), והלכה בשמי נאמר, אגורה באהלך עולמים, וזכרי לכל הימים...'

¹⁹³ על ההבדלים בעריכה ובצורת הכתיבה בין 'שערי תשובה' ל'פתחי תשובה' עיינו טשרנוביץ תולדות הפוסקים, עמ' 329. וכן לקמן בפרק 'השפעת ה"שערי תשובה" – נקודות דמיון ושוני', עמ' 55-57.

¹⁹⁴ עיינו בהקדמה של ה'שערי תשובה' המופיעה במודפסת בראש חלק או"ח של השו"ע, שם ר' אפרים כותב מהי מטרת החיבור. יש לציין שהרא"א לקח ביטויים ייחודיים מהקדמה זו וכתב אותם בהקדמתו.

¹⁹⁵ פרטים על הספרים והמחברים ראו בפרק 'בדיקת שימושו במאספים קודמים ובהשפעתם על דרך חיבורו', עמ' 49-53.

ואופן החיבור הזה ומעשיהו בקודש הוא כמעשה הספר שערי תשובה על או"ח (=אורח חיים) שחיבר ש"ב¹⁹⁶ הגאון מהר"ח מרדכי ז"ל אב"ד מדובנא (והשלימו אחיו הגאון המפורסם מהרא"ז מרגליות ז"ל) אשר הניף בעים רוח מבינתו לאסוף ולקבץ אמרות טהורות חידושי דינים משו"ת ראשונים ואחרונים (אשר לא כל אדם זוכה שיהיו נמצאים אצלו) והעמידם סדרים סביבות השלחן הטהור.

197

ובהקדמתו ל'אבן העזר' הוא כותב שמטרת הספר היא לכנס את ספרי השו"ת שנכתבו עד לתקופתו, וכבר היו ספרים שהקדימו אותו מבחינת המטרה:

והאמת הוא שאין זה דבר חדש וכבר היה לעולמים, שכבר נתעוררו ע"ז גדולי החכמים הלא המה ספר כנסת הגדולה, חיבור נחמד ויקר מפז לא יסולה. ואחריו הלכו הנמושות, אלה הזקנים שקנו חכמה ופרישות, בס' באר היטב ללקט הקמח ופנים חדשות.¹⁹⁸ אך ידוע ומפורסם כי מימיהם של גאוניו אלו ועד עכשיו נתווספו כמה ספסלי בבי מדרשא גדולי דור ודור שניתן להם חכמה במידה גדושה, ויצאו לאור הרבה ספרי שו"ת מגדולי ישראל... וזה לבד די לפני לסדר קיצור פסקי דינים היוצאי מתוך דבריהם...¹⁹⁹

רשימת המקורות בהם נעשה שימוש ב'פתחי תשובה' (המופיעה בטבלה בחלק השלישי במבוא לעבודה זו) הובאה על ידי רא"א בהקדמה לחלק 'יורה דעה'. אנו נתייחס למשמעויות שניתן לייחס לה, ולספרים המופיעים בגוף החיבור ולא מופיעים ברשימת המקורות, בעיקר בשער השני 'איסוף ובחירה'.

ג.2. דרכו בפסיקת ההלכה על פי דבריו בהקדמות

ג.2.א. פסיקה לאור מקרים תקדימים (שו"תים) לעומת קודיפיקציה (ספרי פסק והלכה)

בהקדמתו ל'אבן העזר' הוא מרחיב בעניין איסוף השו"תים ובעצם מבאר את דרכו בפסיקת ההלכה. רבים מפוסקי ההלכה מתקופת הראשונים ואילך נקטו בשיטת הקודיפיקציה. כלומר, ישנו מקרה המופיע בתלמודים, אנו נלמד ממנו הוראה כללית מחייבת, והוראה זו היא המופיעה בספרי ההלכה.²⁰⁰ לדעת רא"א הפסיקה צריכה להילמד

¹⁹⁶ ראשי התיבות של אותיות אלו הם ש"ב=שאר בשרי, ומכאן שרא"א והאחים מרגליות היו קרובי משפחה, אך לא מצאתי בספרי הביוגרפיות ותולדות המשפחות קשר משפחתי ביניהם.

¹⁹⁷ מתוך ההקדמה ליו"ד.

¹⁹⁸ פרטים על הספרים והמחברים ראו בפרק 'בדיקת שימושו במאספים קודמים ובהשפעתם על דרך חיבורו', עמ' 49-53.

¹⁹⁹ מתוך ההקדמה ל'אבן העזר'.

²⁰⁰ על מגמת הקודיפיקציה והשלכותיה ראו באריכות באלון, המשפט העברי, עמ' 938 ואילך, שם מתאר שני סוגי קודיפיקציה, ספרי ההלכות (שהמייצג שלהם הוא הלכות

מתוך מקרים, ולדמות מקרה למקרה (מעין פסקי דין תקדימיים). לשונה של הלכה עקרונית יכולה להתפרש בדרכים שונות המנסות להבהיר מה כתוב. מאידך, פסיקה מתוך תקדימים מלמדת כיצד התייחסו חכמים שונים למה שכתוב ולאפשרויות העולות מן הכתוב:

ובהרבה ספרי שאלות ותשובות קריתי...מצאתי וראיתי בדבריהם הרבה חידושי דינים וחקירות נפלאות...והם נחוצים מאוד לפני מורה הוראות, הן מצד הנמצא בה דינים מחודשים אשר בדברי מפרשי השו"ע אינם מפורשים, ואף באלו הדברים שכבר הם נזכרים בדברי גדולי האחרונים, עוטרי השו"ע והמגינים, טוב יותר לסמוך על הגדולים בעלי התשובות באשר דבריהם להלכה למעשה מחוטבות, ומאד לפני המורה יערב כאשר איזה שאלה לפניו יקרב וימצא אותו הנדון בעצמו או עניין קרוב כבר בא באיזה תשובה ונפסק הלכה למעשה מפי גדול ורב, כי יהיה לו עמוד גדול לסמוך עליו דמעשה רב.²⁰¹

הזכרנו כבר כי ההשראה למבנה הספר נלקחה מהחיבור 'שערי תשובה'.²⁰² יתרון נוסף מובא בהקדמה לספר זה: 'וגם כתבו הפוסקים שיותר יש לסמוך על תשובות מעל הפוסקים, מאחר שמשיבי הלכה למעשה הרבה מדקדקים בה יותר ממה שכותבים לעצמם פסקי דינים שאפשר שלא נאמר רק להלכה ולא למעשה'.

ניתן לסכם ולומר שלדעת רא"א ישנם ארבעה יתרונות עיקריים לפסיקה מתוך ספרי שו"ת על פני פסיקה מתוך ספר פרשני שנכתב מסביב לישולחן ערוך:

א. ישנם מקרים רבים אשר נכתבו בספרי השו"ת, אך אינם מופיעים במפרשי השו"ע;

ב. גם כאשר נמצא הדין העקרוני בשו"ע ומפרשי עדיף לסמוך על התשובה שבספרי השו"ת, משום שבהם נמצא פסק הדין הלכה למעשה;

ג. אם הפוסק יראה את המקרה או מקרה דומה לו בספר שו"ת אחר, יהיה לו מקור נוסף שעליו יוכל לסמוך כתקדים;

ד. כותבי התשובות מדקדקים הרבה יותר בהלכה מאשר הפרשנים של ה'ישולחן ערוך' משום שכתובתם היא פסיקה למעשה ולא רק דיון תיאורטי (על פי השערי תשובה').

ניתוח היתרונות מעלה כי רא"א מעדיף בבירור את שיטת הפסיקה על פי תקדימים על פני הקודפיקציה. הפסיקה מתוך מקרים היא העדיפה לדעתו ולכן הוא פורס לפני העושים

הרי"ף), וספרי הפוסקים, כגון 'משנה תורה' לרמב"ם, והשו"ע של ר' יוסף קארו. עיינו גם בביקורות על מגמה זו, ובעיקר של הראב"ד, המובא בהערה על הקדמתו של הרמב"ם ל'משנה תורה', ובהשגות ר' שלמה לוריא (המהרש"ל), **ים של שלמה**, קראקא, שצ"ג, בהקדמתו למסכתות בבא קמא וחולין, ובעיקר בהקדמה השנייה לחולין.

²⁰¹ מתוך ההקדמה ל'אבן העזר'.

²⁰² עיינו בפרק 'מטרת כתיבת החיבור' לעיל עמ' 45, ונעסוק בכך בהרחבה בפרק הבא.

שימוש בחיבורו יריעה רחבה ביותר של ספרי שו"ת, על מנת שהמשתמש יוכל לראות לפניו את מה שנפסק במקרים אלו, ולא רק את ההלכה העקרונית.²⁰³

למרות האמור, יש לציין כי רא"א לא הסתמך על ספרי שו"ת בלבד, אלא הרבה להביא ולצטט מה'שולחן ערוך' וממפרשיו,²⁰⁴ וכן מחיבורים שונים אשר מסודרים על סדר ה'שולחן ערוך' ואינם ספרי שו"ת: א. מתוך הרשימה של 192 ספרים בהקדמתו ל'יורה דעה', ישנם 118 ספרי שו"ת ו-74 ספרי פירושים וחיידושים. ב. מתוך 57 ספרים שנוספו ברשימה המובאת לאחר ההקדמה על חלק 'אבן העזר', ומופיעה כנספח ב' לעבודה זו, רק 17 מהם הם ספרי שו"ת, ואילו 40 הם חיבורים מסוג אחר.

כשקוראים את הקדמותיו בתשומת לב ניתן לראות שהוא ציין: 'ועליתי השערה שערי קרית ספר וירדתי לגנים ללקוט שושנים, משו"ת ראשונים ואחרונים, גם מהרבה ספרים שונים...'²⁰⁵ ההפניות לחיבורים המפרשים את השו"ע בולטת בעיקר בהלכות נידה (סימנים קפג-ר), שם רא"א מסתמך בעיקר על ארבעה חיבורים שאינם ספרי שו"ת: 'חוות דעת' (55), 'סדרי טהרה' (115), 'תורת השלמים' (172), ו'כרתי ופלתי' (70).

ג.2.ב. הנטייה להקל

על פי ההקדמה, ניתן להבין שדרכו ההלכתית חותרת לפסוק לקולא בענייני 'אבן העזר': 'כמעשה הספר הראשון (הכוונה ל'פתחי תשובה' על 'יורה דעה') בטוב טעמייהו, מבואר בו כל הדינים המחודשים... והוא מסודר על כל השו"ע אבה"ע (=אבן העזר) מראשיתו ועד סופו, נוטה למקום טהרה עיקרו ונופו'.²⁰⁶ וכן בהמשך:

כי מחמת זה כל השאלות וספיקות המאורעים, אשר בדינים השייכים לחלק אה"ע פוגמים ונוגעים אין בהם עסק לרבנים הצעירים, רק להגדולים שבדור המה מסורים... ואף גם באלו לא אחד בהם שיסמוך על דעתו לבד כ"א ע"פ שנים או

²⁰³ עוד לפניו כתבו על היתרון של הפסיקה מתוך המקרים ולא מתוך התאוריה. לדוגמה: ר' יעקב מולין (המהרי"ל), אחד מאבות הפסיקה האשכנזית, מאות 14-15: 'ומה שכתבת שאין לסמוך על התשובות, אדרבה הלכה למעשה הווי' וילפינן מינייהו טפי מדברי הפוסקים שלא היו בשעת הוראה ... ומשום הכי גרסינן בתלמודא בכמה דוכתין והלכה למעשה... והתשובות שפסקו על המעשה היינו הלכה למעשה וכל רבותי' שאחר התלמוד כולו מיינתו מתשובות דקמאי, ואנן יתמי דיתמי כ"ש וכ"ש' (יעקב מולין, שו"ת מהרי"ל, ירושלים, תש"ס, סימן עב). לעומתם יש שהתנגדו לפסוק מתוך ספרי השו"ת, ראו למשל ביצחק זאב כהנא, מחקרים בספרות התשובות, ירושלים, תשל"ג עמ' 100-106; אלון, המשפט העברי עמ' 1119-1122, 1139, 1144-1172; מנחם אלון, מפתח השאלות והתשובות של חכמי ספרד וצפון אפריקה (כרך ראשון), ירושלים, תשמ"א, עמ' יד; רצון ערוסי, 'דרכים בחקר ההלכה ובבירורה', תחומין ב, תשמ"א, בפרק 'זהירות בהסתמכות על ספרות השו"ת', עמ' 518-520.

²⁰⁴ בסימן רמב"ס ס"ק ח הוא מציין את דעת המהרש"א, שאין לפסוק מתוך השו"ע, אך מכריע בניגוד לדעתו: 'ואפשר דדוקא בזמן הרב מהרש"א שלא היה עדיין שום חיבור על השו"ע אבל האידנא שנתחברו הט"ז וש"ך ומג"א ושאר אחרונים וכל דין מבואר הטעם במקומו שפיר דמי להורות מתוך השו"ע והאחרונים'. לדוגמה: מספר ההפניות והאזכורים של השו"ע בחלק יורה דעה מגיע לכ-770.

²⁰⁵ מופיע באותו הניסוח גם בהקדמה ל'יורה דעה' וגם בהקדמה ל'אבן העזר'.

²⁰⁶ מתוך ההקדמה ל'אבן העזר'.

שלשה שבהלכה מצויינים...וקרא זה אל זה להצטרף אליו בכח זהירא.²⁰⁷ אם בשביל שיצא הדין לאמיתו כהוגן וכשורה, או כי היכי דלימטי שיבא מכשורא.²⁰⁸

נקודה נוספת שניתן להבין מהדברים היא שהספר נכתב למטרות עזר לפסיקה, בשביל דיינים, ולא בשביל הלומד והמעין הפשוט, וכך גם משתמע מחלקים קודמים בהקדמתו.²⁰⁹

ג. בדיקת שימוש במאספים קודמים ובהשפעתם על דרך חיבורו

כאמור, רא"א בהקדמתו ל'אבן העזר' כותב שאת פעולת איסוף השו"תים עשו כבר לפניו, והוא מציין את החיבורים: 'כנסת הגדולה', 'לקט הקמח', 'פנים חדשות', 'באר היטב' ו'שערי תשובה'. עם זאת, הוא מציין שעיקר ההשראה באה מהספר 'שערי תשובה' שחיבר הרב חיים מרדכי מרגליות מדובנא,²¹⁰ והשלים אחיו, הרב אפרים זלמן מרגליות מבראד:²¹¹ 'והגם שכבר קדמוני והחלו לעשות מלאכה זו האהובה הני תרי אחי גדולי הדור חכמי ישיבה...בספר שערי תשובה, אך לא הספיקה להם השעה...ע"כ אמרתי אולי מקום הניחו לי מן השמיים והגדולים האלה הראו לי דרך'. כלומר, הרעיון הוא לכתוב ספר שיהיה לו מבנה כמו של 'שערי תשובה'. ובהקדמה ל'יורה דעה', שכתב כעשרים שנה קודם לכן מזכיר רק את 'שערי תשובה' שהווה את המודל לחיבורו, ולא את שאר החיבורים שמזכיר בהקדמה ל'אבן העזר':

ואופן החיבור הזה ומעשהו בקודש הוא כמעשה הספר שערי תשובה...אשר הניף בעים רוח מבינתו לאסוף ולקבץ אמרות טהורות חידושי דינים משו"ת ראשונים

²⁰⁷ ראו בפרק 'התייחסותו של רא"א ל"עוזבי הדת"', שנטייתו שם היא להקל בענייני עגונות, עמ' 157.

²⁰⁸ על פי הבבלי, סנהדרין ז עמוד ב, שם מסופר על רב הונא שכשהיה יושב לדון היה מצרף עמו עוד עשרה תלמידי חכמים 'כי היכי דנימטיין שיבא מכשורא', שפירושו כדי שנקבל רק קצת נסורת מהקורה, והכוונה היא שאם יטעו בפסיקה האחריות תיפול על כולם, ולא על דיין אחד (ורש"י מפרש שם לעניין העונש שיתחלק בין כולם).

²⁰⁹ 'והם נחוצים מאוד בפני מורי הוראות...ומאד לפני המורה יערב כאשר איזה שאלה לפניו יקרב וימצא אותו הנדון בעצמו או עניין קרוב...כי יהיה לו עמוד גדול לסמוך עליו מעשה רב', 'וכמעט א"א לפסוק שום דין מתוך השו"ע לבד אם לא יעינו ויעמיקו בספרי שו"ת השייכים...'. על כך כתב גם יהודה גלינסקי, **ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14 – אספקטים היסטוריים, ספרותיים והלכתיים**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשנ"ט, עמ' 8-10, שם נטען שחלק 'יורה דעה' מ'ארבעה טורים' נכתב בשביל הרבנים פוסקי ההלכה, וחלקים 'אבן העזר' ו'חושן משפט' נכתבו בשביל הדיינים, ולא בשביל המעין העממי שלו מיועד החלק 'אורח חיים'.

²¹⁰ ייתכן שיצא לאור בשנת 1820, ויש הטוענים שההשלמה על ידי אחיו הייתה מאוחר יותר, עיינו מרדכי צבי פויגלעל, **קונטרס מבוא השערים**, ירושלים, תשמ"ג, עמ' כ'. ישנו דיון מי מהאחים היה המחבר האמיתי, ראו חזקיה מדיני, שדי חמד, ניו יורק, תשכ"ב, פרק 'כללי הפוסקים', סימן טו ס"ק כח. על הרב חיים מרדכי מרגליות עיינו: מאיר וונדר, 'רבי חיים מרגליות אב"ד דובנא בעל השערי תשובה"', (ה"ש 45), עמ' קיט-קכב; מאיר וונדר, **אלף מרגליות** (ה"ש 45), עמ' 301-314; אפרים בנימין שפירא, תולדות הישערי תשובה' (ה"ש 45), ועוד.

²¹¹ מחבר הספר 'מטה אפרים'. פרטים עליו עיינו במאיר וונדר, **אנציקלופדיה לחכמי גליציה** (ה"ש 46), עמ' 915-931; וונדר מאיר, **אלף מרגליות** (ה"ש 45), עמ' 651-677.

ואחרונים...והעמידם סדרים סביבות השולחן הטהור...ובמתק שפתיו ונועם לשונו פעמים מאריך בטוב טעם ודעת ופעמים מקצר ברצון חכמים היודעים במחוג, והנה דבר גדול עשה בזה ועלה לרצון לפני חכמי ישראל.

כפי שכתבתי במבוא לעבודה, יש להבין את הצורך לכתוב ספר נוסף לאחר כל המאספים שהוא מציין בהקדמתו, ומדוע רא"א מציין דווקא את 'שערי תשובה' כדגם לחיבורו כשכותב ש'על כן הסכמתי בדעתי לחבר גם על שו"ע יו"ד כדמותו וכצלמו'. במה שונה 'שערי תשובה' משאר ספרי המאספים? במה דומה ה'פתחי תשובה' של רא"א לחיבור 'שערי תשובה'?

לפני שנעסוק בשאלות אלו אתאר בקצרה את ספרי המאספים אותם מביא רא"א בהקדמתו ל'אבן העזר'. אין זה נושא המחקר, ולכן לא אוסיף דברים חדשים בנושא זה. מעטים הם החוקרים שתיארו ספרים אלו. התיאור הקצר שאני מביא לקוח בעיקר מתוך דברי טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ודברי אלון, המשפט העברי:

הכנסת הגדולה:²¹² עיקר עניינו הוא לאסוף ספרי שו"ת. סידר את ספרו לפי סדר הטור, ודבריו מובאים בצורה של הגהות לטור והגהות לבית יוסף. הספר מהווה לא רק מאסף פירושים לספרים אלו, אלא גם חידושים ופלפולים בדברי ראשונים ואחרונים על סדר השו"ע,²¹³ שכן לעיתים קרובות הוא גם דן בנושא ומביע את דעתו והכרעתו ולא מסתפק בהבאת החומר וסידורו.²¹⁴ הוא מבקר גם את דרכו של ה'פנים חדשות':²¹⁵ 'מחברו לא הוציא תמצית הדין מן התשובה עצמה אלא מן השאלה או מסופה של התשובה או מן המפתחות' וכן מותח ביקורת על סדר הדברים בספר 'פנים חדשות'.²¹⁶ פסיקתו כמעט תמיד כפסיקת השולחן ערוך' והרמ"א, ולא כספרי השו"ת שחולקים עליהם.²¹⁷

פנים חדשות:²¹⁸ לא מסודר על סדר השולחן ערוך'. אלא הוא מצרף כמה הלכות ביחד, כגון הלכות ציצית ותפילין, הלכות קריאת התורה והפטרה, הלכות עגונא דאתתא, הלכות דיינים ופשרה. וכך כותב טשרנוביץ: 'עצם הליקוטים אינם סובבים על פי סימני השו"ע באופן שאין הם מקושרים עם השו"ע אלא על פי צירופי העניינים ולא על פי חיבור אורגני

²¹² מאת ר' חיים בן ישראל בנבנישתי (1603-1673), היה רבה הראשי של איזמיר שבטורקיה, ונודע כלוחם גדול בשבתי צבי ולאחר מכן תמך בו, לאחר התאסלמותו של שבתי צבי חזר ללחום במאמיניו. ספרו הוא ליקוט של תשובות שנכתבו לאחר תקופת השולחן ערוך', ויצא לאור לראשונה ב-1658. על גדלותו של הספר כבר העיד החיד"א: 'ובלעדו לא ירים איש מורה הוראה הבקי בדרכי הוראה והוא מיראי הוראה את ידו בשום הוראה עד שילך מהרה לבית הכנסת' בנחת רוח יערה יורה יורה' (שם הגדולים, מערכת הגדולים, אות ח' סימן יז). וגם 'שדי חמד' מעיד ש'הרב מגן אברהם לא היה רואה דברי הפוסקים במקומם (!) כי אם היה סומך על דברי החב"ב בכנסת הגדולה' (כללי הפוסקים אות כ). ראו יחיאל דוב ולר, "ספר כנסת הגדולה על אורח חיים", בתוך: **קובץ תורני זכור לאברהם**, חולון, תשנ"ד-תשנ"ה, עמ' עז.

²¹³ טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, עמ' 314.

²¹⁴ אלון, המשפט העברי, עמ' 1197.

²¹⁵ עיינו לקמן.

²¹⁶ אלון, המשפט העברי, עמ' 1197 הערה 41.

²¹⁷ עיינו טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, עמ' 318.

²¹⁸ מאת ר' יצחק בר אברהם חיים ישורון, הודפס בונציה בתי"ח (1651).

עם סימניו, כי רובם ככולם של הליקוטים הם הוספות לדיני השו"ע, כלומר עניינים חדשים שיש להם במדת מה דמיון וקשר עם דיני השו"ע, שמחבר השו"ע לא עמד עליהם.²¹⁹ הוא משתמש ב-33 ספרי שו"ת,²²⁰ ובעצם מהווה מעין מפתח לשו"תים כדי שהמעין ידע היכן לחפש, אך רק לעיתים מביא את המסקנות כיצד יש לפעול להלכה.

לקט הקמח:²²¹ מסודר באותו האופן של 'פנים חדשות', ומביא בספרו את כל החומר המובא ב'פנים חדשות' וגם את ההקדמה.²²² משתמש ב-63 ספרי שו"ת.²²³ מציג גם את צדדי הספק וגם את מסקנת ההלכה.

אלון מסכם את המטרה המשותפת לכל ספרי הליקוטים:

המטרה היא אפוא להוסיף את הדעות השונות שבשו"ת שהיו כבר בזמנו של הר"י קארו והרמ"א אך לא הובאו אצלם מפני שטרם יצאו לאור; להוסיף את הדעות השונות שבספרי שו"ת שנתחברו לאחר זמנם; וכן להביא דברים שנתחדשו במשך הזמן בספרות ההלכה.²²⁴

באר היטב:²²⁵ חיבור זו שונה מקודמיו בכך שהוא **תמצית הוראותיהם** של מפרשי ה'שולחן ערוך' **בלי להיכנס לפלפולים ולדיונים**.²²⁶ בהקדמת ה'באר היטב' לחלק 'אבן

²¹⁹ שם, עמ' 320.

²²⁰ כך כתוב בהקדמת הספר.

²²¹ ר' משה בן יעקב חאגיז נולד ב1672 בירושלים והסתובב הרבה בעולם. מראשי הלוחמים בשבתאות. ספרו נקרא לקט הקמח – הקטן משה חאגיז.

²²² אך לא את מפתח המקורות של ה'פנים חדשות'. ראו אלון, המשפט העברי, עמ' 1195 הערה 32, ועמ' 1199 הערה 46.

²²³ נוסף על ספרי השו"ת שמביא ה'פנים חדשות', טשרנוביץ כותב ש'המלקט מונה מ"ג ספרי שאלות ותשובות שהשתמש בהם' וזו כנראה טעות דפוס, כי בהקדמת הספר הוא מונה 63 ספרים.

²²⁴ אלון, המשפט העברי, עמ' 1195.

²²⁵ (הסקירה המובאת לפנינו נלקחה מאברהם יהודה גולדראט, "על מפרשי השו"ע – ספרי 'באר היטב' לחלק יו"ד", **תגים**, ב (תשל"א), עמ' 5-30 ומיחאל דוב ולר, "מהדורות באר היטב לשו"ע [א], **ישורון**, יז (תשס"ו), עמ' תתכה-תתלו, ויחאל דוב ולר, "מהדורות באר היטב לשו"ע [ב], **ישורון**, יט (תשס"ז), עמ' תתלה-תתנו: ספרי ליקוטים שונים בשם 'באר היטב' נתחברו על ידי חכמי הלכה שונים. בשו"ע שלפנינו בחלקים אורח חיים ואבן העזר נמצא 'באר היטב' של ר' יהודה אשכנזי מטיקטין (נדפס לראשונה באמסטרדם בשנת תק"ב, 1742). על 'חושן משפט' ישנו חיבור דומה שערך ר' זכריה מנדל מבעלז (נולד ב-1706).

על חלק 'יורה דעה' יצאו שלושה חיבורים בשם 'באר היטב': של ר' יהודה אשכנזי מטיקטין (לקמן: רי"ט) בשנת תצ"ו (1736); של ר' משה דיין בזאקלוב (גולדראט מביא שנדפס בתק"ב (1742), אך ולר טוען שזו טעות), אך ספר זה אבד וזכרו ולא נדפס שנית; ושל זכריה מנדל מבעלז (לקמן רז"מ) בשנת תקי"ד (1754). הרב אברהם אופנהיים ערך את חיבורים של רי"ט ושל רז"מ והוסיף עליהם הוספות שונות ואת הגהותיו שלו בשם 'אשל אברהם'. ה'באר היטב' של רי"ט עם ההוספות יצא לאור בשנת תקל"ו (ולר טוען שב-תקל"ז) על ידי יוסף פרופס, ושנה לאחר מכן יצא ה'באר היטב' של רז"מ עם ההוספות של 'אשל אברהם' על ידי אברהם פרופס, אחיו של יוסף. במהדורה זו לא הקפיד הרב אופנהיים ושילב את דברי רי"ט בתוך דברי רז"מ, כך שקשה להבחין בין הכותבים. מהדורה זו היא שהייתה לעיני מדפיסי וילנא והיא המופיעה בשו"ע עד ימינו. בדף השער מופיע 'באר היטב' להרב הגאון המפורסם מוהר"ר זכריה מענדל זצ"ל אבד"ק בעלז', כאשר בעצם זה ביאור משולב של רי"ט ושל רז"מ. וכך מסיים ולר את דבריו על 'באר היטב'.

העזר' מובא שבחיבור 'מבואר היטב דברי ש"ע וכל הדינים השייכים לאה"ע מפוסקים ראשונים ואחרונים וחידושי דינים ומכל שאלות ותשובות הנמצאים, הכל בקיצור נמרץ לקטתי...'²²⁷ אך ה'באר היטב' גם מפרש את ה'שולחן ערוך' על דעת עצמו ומכריע בין מפרשים שונים ואף חולק עליהם, מקשה ומיישב מדעתו:

גם ברוב מקומות שהקשה הבית שמואל או החלקת מחוקק קושיא עצומה או הבית שמואל הקשה על החלקת מחוקק דבר מה ת"ל בטוב טעם ודעת תירצתי, ובאיזה מקומן של שבח"ים²²⁸ נופך משלי הוספתי, ממש אין סימן אשר אין שם דבר חידוש שחידשתי, וחלילה לי להחזיק טובה כי לכך נוצרתי...ועידי וסהדי במרומים כי לא להתגדר ח"ו חיבור זה ביארתי.²²⁹

ה'באר היטב' גם מגיע אל המקורות בספרי הראשונים מהם לקחו מפרשי השו"ע את דבריהם. בניגוד לפרשני השו"ע הוא מקצר בפלפולים ודיונים ומתמקד בהבנת פשט ה'שולחן ערוך' כדי להכריע להלכה, דבר המקל מאוד על מי שרוצה להגיע לפסק מתוך הפרשנים ללא צורך להעמיק בפלפולי ההלכה, עד כדי כך שנקרא בפי רבנים 'שולחן ערוך קטן',²³⁰ כי ניתן לפסוק לפיו ללא צורך בעיון רב. ה'באר היטב' גם מוסיף שו"תים מעבר לסיכום דברי פרשני ה'שולחן ערוך' בעיקר בחלקי 'אורח חיים' ו'אבן העזר'. נסכם מתוך דבריו של גולדראט:

לחלק יורה דעה: 'היוצא מכל זה שהרב אברהם אופנהיים ערך מחדש את הבאר היטב ליורה דעה. הבאר היטב לר"ז מענדל שימש לו כבסיס, ועליו הוסיף את הבאר היטב לר"י טיקטין או שהביאו במקום הבאר היטב לר"ז מ כפי ראות עיניו. יש שהעדיף את הנוסח המקוצר של הר"י טיקטין לעומת האריכות לשון של הר"ז מ, אבל לרוב הוא בחר את הנוסח של הר"ז מ. נוסח החדש של הרב אברהם אופנהיים הועתק ברוב הדפוסים שלאחריו, וכן הוא בשו"ע שלפנינו. וא"כ אין זה נכון לומר על הבאר היטב לר"ז שלפנינו שחיברו הר"ז מענדל, אלא הנכון הוא שחיברו הר"ז מענדל והר"י טיקטין בעריכתו של הר"א אופנהיים'.

ישנם עוד חיבורים נוספים בשם 'באר היטב'. עיינו אברהם יהודה גולדראט, "על מפרשי השו"ע – ספרי ה'באר היטב' לחלק 'אורח חיים', תגים, ג-ד (תשל"ב), עמ' 24-39. שם בעמ' 31-32 הוא גם מנסה להסביר מדוע נקראו כל כך הרבה חיבורים בשם זה, ואין כאן מקום לאיסור השגת גבול. ועיינו עוד אברהם יהודה גולדראט, "על מפרשי השו"ע – באורי 'באר היטב' לחלק חושן משפט, תגים, ה-ו (תשל"ה), עמ' 11-24; יחיאל דוב ור, מהדורות באר היטב לשו"ע, בתוך: קובץ תורני 'זכור לאברהם', תשנ"ב, קיב-קכב.

²²⁶ טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, מדמה זאת לפעולתו של ר"י קארו כשכתב את השו"ע מתוך דברי ה'בית יוסף', ואת הגהותיו של הרמ"א מתוך ה'דרכי משה'. ואכן הוא מייחד ל'באר היטב' פרק נפרד שקורא לו 'שלחן ערוך הקטן' (עמ' 306-312), ואילו את שאר הספרים שהזכרנו הוא מכניס תחת הכותרת 'תמצית פסקי שו"ת' (עמ' 312-330). לעומתו אלו, המשפט העברי, מכניס את כולם בחדא מחתא בפרק 'ספרי ליקוטים מתוך שאלות ותשובות, לפי סדר הטור והשולחן ערוך' (עמ' 1193-1203).

²²⁷ מתוך הקדמת ר"י טיקטין ל'אבן העזר'.

²²⁸ זהו משחק מילים מהמשנה זבחים ה: 'איזהו מקומן של זבחים' – כאן הוא משבח את חידושו שלו.

²²⁹ מתוך הקדמת ר"י טיקטין ל'אבן העזר'. ההבדל בינו לבין ר"א הוא גדול בכך שר"א ממעיט להכניס את דעותיו האישיות, ואלו ר"י טיקטין מעיד שכמעט אין סעיף שלא כתב בו את דעתו העצמאית. וראו עוד לקמן בפרק 'בירור מגמת הספר': פסיקה או הנגשת המקורות לפוסקי ההלכה, עמ' 165-167.

²³⁰ ראו למשל תשובת ה'שואל ומשיב' בפרק 'הוויכוח על הדפסת הספר', עמ' 191-192.

ה'באר היטב' מיסודו של הר"י מטיקטין²³¹ זכה להכרה וקבע מקומו בעולם ההלכה כספר עזר שימושי, לקט מצוין ומועיל ליושבי על מדין ומורי הוראה בישראל. הספר השיג את מטרתו שהציב לו מחברו: 'לדעת כל דין ודין שמובא בש"ע ובנושאי כליו וגם בספרי שו"ת שלאחר הש"ע' – על בוריו, טעמו ונימוקו – ובקיצור נמרץ ובסגנון קל ושוה לכל.²³²

ג.3.א. שימושיו והתייחסותו של רא"א לחיבורי 'באר היטב'

מה הייתה החשיבות הגדולה של ה'באר היטב' [מופיע בציטוטים: בה"ט] בעיניו של רא"א עד כדי שהחליט להדפיס את החיבור 'באר היטב' בצמידות לחיבורו שלו? (כאשר שניהם מהווים את 'נושאי הכלים' של ה'שולחן ערוך' והרמ"א במהדורת וילנא תקצ"ו, ובמהדורה המצומצמת מז'יטומיר תרי"ב)²³³

נעיין לדוגמה בציטוט מה'פתחי תשובה' בו הוא מפנה ל'באר היטב'. בחלק 'יורה דעה' בסימן ר"מ סעיף קטן י"ג כותב רא"א: 'עיין בתשובת כנסת יחזקאל סי' ל"ה הובא בבאר היטב של מהרי"ט סימן רס"ד סק"ג'. מדוע הפנה רא"א את המעיין ל'באר היטב' ולא לדברי 'כנסת יחזקאל' (68) ישירות? ניתן להעלות מספר השערות לכך:

א. הספר 'כנסת יחזקאל' לא היה בידו של רא"א ולכן הפנה אותנו למקור אחר אשר מביא את דבריו;

ב. להרבה מן הקוראים אין את 'כנסת יחזקאל', ואילו 'באר היטב' הוא נגיש הרבה יותר, משום שמדפיסים רבים צירפוהו עם ה'שולחן ערוך' [וכן עשה אף רא"א];

ג. ייתכן שרצה לתת לקורא רוחב יריעה. כלומר, את המקור תוכל למצוא בכמה מקומות המביאים אותו;

ד. סיכום המקור על ידי ה'באר היטב' הוא מצוין, ומספיק לראות שם ללא עיון במקור עצמו.

ההשערה הראשונה איננה יכולה להיות נכונה, משום שרא"א מפנה ישירות ל'כנסת יחזקאל' עשרות פעמים בחיבורו, כלומר שהוא ודאי עיין בספר.

ההשערה השנייה נראית כנכונה אך לא מבוררת דיה. רא"א הדפיס את ה'באר היטב' של רז"מ מבעלז בצמידות ל'פתחי תשובה', כך שהיה יכול להפנות ישירות ל'באר היטב' זה, אך לא לחיבורו של מהרי"א מטיקטין. האם חיבור זה היה נפוץ יותר מאשר 'כנסת יחזקאל'? הסברה נותנת שכן. כנראה שה'באר היטב' התפרסם יותר מאשר ספר שו"ת של רב מקומי, ומכיוון שהשו"ת אינו ספר מפורסם כל כך יהיה קשה לאנשים למצוא אותו ולעיין בו ישירות, ולכן רא"א מעדיף להפנות את הקורא לספר נפוץ יותר, ה'באר היטב'. אך, כפי שכתבנו, זוהי השערה שאינה מבוססת כל צרכה.

²³¹ החיד"א ב'שם הגדולים' מערכת ספרים אות ב' מבקר את ה'באר היטב' של רז"מ, וטוען שאין בהם שום חידוש, וממליץ ללמוד את ה'באר היטב' של הר"י מטיקטין גם על יו"ד.

²³² אברהם יהודה גולדראט, "על מפרשי השו"ע – ספרי 'באר היטב' לחלק יו"ד", תגים, ב (תשל"א), עמ' 5.

²³³ עיינו בפרק 'דפוסים של חלק יו"ד', עמ' 33-36.

גם ההשערה השלישית נשמעת הגיונית.

ההשערה הרביעית נראית ההגיונית ביותר, משום שבהרבה מן המקרים ה'באר היטב' לא מצטט את המקורות שהוא מביא אלא מתמצת רק את המסקנה ההלכתית העולה מהם, ורא"א סמך על סיכומו של ה'באר היטב' ולא ראה צורך לחזור על כך, אלא רק להפנות את הקורא לסיכום שניתן לסמוך עליו, ללא אריכות הפלפול וללא הדיון במקורות שמצויים בתשובה עצמה.²³⁴

דוגמאות נוספות: א. בסימן ר"מ ס"ק כ כתוב ב'פתחי תשובה': 'עיין באר היטב דהוא הדין חמותו'. ה'באר היטב' מסכם את הדין מתוך דברי ה'בית חדש'.²³⁵ ב. סימן רמ"ב סק"י ב'פתחי תשובה': 'עיין באר היטב בשם ש"ך...'. ג. סימן רמ"ב סק"י: 'עיין באר היטב מה שכתב בשם מהרי"כ'.²³⁶ בכל הדוגמאות שהזכרתי, ובעוד רבות נוספות, הוא מפנה ל'באר היטב' המביא רק את המסקנה ההלכתית מתוך החיבורים, כנראה משום שהעריך את סיכום ה'באר היטב' וסמך עליו מאוד. דרכו של רא"א חוזרת ברבות מהפעמים בהן הוא מצטט את ה'באר היטב'. הוא מפנה ל'באר היטב' (של רז"מ או של מהרי"א), כאשר האחרון מצטט מקור מסוים, ורא"א לא מפנה למקור עצמו.

ההפניות של רא"א ל'באר היטב' הן גם כאשר 'באר היטב' **מצטט (ולא מסכם)** מקורות שונים, אפילו כשהמקור הוא הש"ך והט"ז. **במקום להפנות לש"ך עצמו, רא"א מפנה את הקורא ל'באר היטב' המצטט באופן מדויק את דברי הש"ך.** לדוגמה, 'יורה דעה' רג ב; רסה, ח ; רסז, יב; רעג, ז. כאן פשוט הדבר שמכיוון שהדפיס את חיבורו ללא הש"ך והט"ז אלא רק עם ה'באר היטב', הרי שהגיוני שיפנה לחיבור זה (ה'באר היטב' הודפס בצמידות ל'פתחי תשובה') ולא למקורות שאינם בנמצא. תופעה זו נמצאת גם בחלק 'אבן העזר', לדוגמה: בסימן קטו ס"ק א רא"א פותח את דבריו: 'עיין באר היטב מה שכתב...'. עיון ב'באר היטב' מעלה כי רא"א ציטט **במדויק** את דברי ה'בית שמואל', והפנה את הלומדים לדברי ה'באר היטב' ולא למקור הדברים ב'בית שמואל', למרות שהוא אחד מנושאי הכלים המרכזיים של 'שולחן ערוך' 'אבן העזר' ומודפס דרך קבע בצמידות לשו"ע.

ב'פתחי תשובה' ישנו גם דקדוק גדול בדברי ה'באר היטב', ובעיקר של הרי"א מטיקטין.²³⁷ רא"א מבקר את הבנתו של רי"א מטיקטין את הפוסקים: 'עיין באר היטב של הרב מהרי"ט ז"ל שכתב על זה שהש"ך חולק. והמעין בש"ך יראה דהא ליתא'.²³⁸ עיון באר היטב של הרב מהרי"ט ז"ל. ומה שכתב בשם בית יעקב... עיין בבית יעקב שם דנהפוך הוא...'.²³⁹ רא"א גם מוצא פעמים רבות שהרי"א מטיקטין טעה בהעתקת דברי קודמיו: 'עבה"ט של הרב מהריט ז"ל מה שכתב בשם הש"ך ובמח"כ (=ובמחילת כבודו) העתיק

²³⁴ וזו הייתה גם דרכו של רא"א כאשר הביא את ספרי השו"ת. הצד השווה שבהם שניהם מסכמים להלכה את דברי הקודמים להם ללא הפלפול והדיון במקורות. עוד עיינו בפרק 'ציטוט או תמצות', עמ' 98.

²³⁵ פירושו של ר' יואל סירקיש (פולין 1561-1640) על הטור.

²³⁶ ר' יוסף כהן, בשו"ת 'שארית יוסף' (152).

²³⁷ ורק פעמיים מצאתי הערה דומה על ה'באר היטב' של רז"מ מבעלז: 'יורה דעה', רנב ז, ו'חושן משפט', עז ו.

²³⁸ 'פתחי תשובה', יו"ד, קכג ס"ק ד.

²³⁹ שם, קכז ס"ק ג.

שלא כדת, דנהפוך הוא...²⁴⁰, 'כתב בה"ט של הרב מהרי"ט ז"ל בשם תשובת פמ"א...ובמח"כ העתיק שלא כדת...²⁴¹. 'ובבה"ט של הרב מהרי"ט ס"ק ת' לא העתיק יפה',²⁴² 'עבה"ט של הרב מהרי"ט ומ"ש בשם שבו"י בכור שנתן לרועה כו' לא העתיק יפה',²⁴³ 'ומ"ש הבה"ט...אך באמת לא העתיק כראוי',²⁴⁴ 'ומ"ש הבה"ט עוד בשם מהרי"ם מינץ...הנה לא העתיק יפה'.²⁴⁵

דוגמאות אלו ועוד רבות נוספות²⁴⁶ מראות את החשיבות הרבה שהעניק רא"א ל'באר היטב'. הוא עבר היטב על דבריו ובדק את כל מקורותיו של 'באר היטב'. אין אף חיבור נוסף שעליו הוא כותב במילים אלו.²⁴⁷ בספרים האחרים רק לעיתים רחוקות הוא מציין שהייתה טעות סופר לדעתו, אך לא מצוין (כמעט) לגבי שום ספר שלא העתיק יפה וכיו"ב.²⁴⁸

סיבה נוספת ואולי החשובה ביותר לכך שרא"א בחר להצמיד את חיבורו ל'באר היטב' היא משום שרצה להמשיך את דרכו של ה'שערי תשובה'.

ג.ב. השפעת ה'שערי תשובה' – נקודות דמיון ושוני

מכל ספרי המאספים שהזכרנו ה'שערי תשובה' היה הראשון לסדר את חיבורו בצמידות ל'שולחן ערוך', וכך הוציא אותו לאור יחד עם ה'באר היטב', בניגוד לאחרים שיצאו כספרים נפרדים, ללא ה'שולחן ערוך'. הוא אסף תשובות מתוך כמאתיים ספרי שו"ת. בתחילת כל סעיף הוא מציין לעיין ב'באר היטב' (ולא ב'מגן אברהם' או ב'ט"ז).²⁴⁹ בעל 'שערי תשובה' מכריע בין הדעות החלוקות ולא רק מסדרם לפניו, והוא מביא את השו"תים על פי העניין ולא לפי גדלות המחברים או זמנם.²⁵⁰ מטרתו הייתה להוסיף שו"תים שקודמיו לא הביאו, ובעיקר להביא חדשים שלא היו בתקופות הקודמות.²⁵¹

טשרנוביץ רומז על ההבדל בין 'שערי תשובה' לשאר המלקטים:

²⁴⁰ שם, פז ס"ק יג.

²⁴¹ שם, רנא ס"ק ה.

²⁴² שם, קצ ס"ק כ.

²⁴³ שם, שיג ס"ק ב.

²⁴⁴ 'אבן העזר', כא ס"ק ב.

²⁴⁵ 'אבן העזר', קכט ס"ק לט.

²⁴⁶ ראו למשל: 'יורה דעה' רפב ס"ק יג; 'אבן העזר' קכז ס"ק ב; שם קמב ס"ק א.

²⁴⁷ ומצאתי יוצא מן הכלל יחיד והוא הספר 'כרם שלמה' של הרב שלמה האס (פרעסבורג 1843), שעליו כותב רק פעמיים ש'העתיק שלא כדת' (אבה"ע פט א) ו'ולכאורה לא העתיק יפה' (שמות אנשים ונשים אות ר'-רבקה).

²⁴⁸ כלומר, הטעויות בשאר הספרים הם באשמת הסופרים, המדפיסים או המעתיקים, ואילו ב'באר היטב' האשמה היא במחבר עצמו.

²⁴⁹ עיינו טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, עמ' 326, ובהערה 11 שם.

²⁵⁰ על הסדר בתוך כל סעיף קטן ב'פתחי תשובה' עיינו בפרק 'ההשערות העולות מסדר עריכת המקורות', עמ' 121-126.

²⁵¹ על פי ההקדמה ל'שערי תשובה'.

גם ההרצאה אינה זו של מלקט אלא של מסדר. הוא מציע פרובלימה (=בעיה), על פי רוב פרובלימה חדשה שלא נתעוררה בשו"ע ומפרשיו, ושקל וטרי בה עפ"י המקורות ומביא את הדעות השונות של השו"ת שדנו בה ומכריע בה על פי רוב או שמניח את ההכרעה להמורה.²⁵²

ספר 'שערי תשובה' מבקר הרבה את המקצרים שלפניו וגם את השו"תים, וללא ויכוחים רבים מביא את דעתו שלו, ומחזק אותה בעזרת תשובה אחרת.

במה דומה ה'פתחי תשובה' ל'שערי תשובה'?

א. 'שערי תשובה' מציין בהקדמתו רשימה של כמאה ושמונים ספרי שו"ת אותם הוא מביא,²⁵³ וגם כך עשה רא"א – מצרף רשימה של כמאה ושמונים ספרים.

ב. רא"א הדפיס את חיבורו באותו פורמט של ה'שערי תשובה', כלומר, בצמידות ל'שולחן ערוך' ולרמ"א, ובתוספת ה'באר היטב'.²⁵⁴

ג. כמעט בכל הסעיפים מתחיל 'שערי תשובה' את דבריו בהפניה ל'באר היטב'. גם רא"א מתחיל מאות סעיפים בהפניה ל'באר היטב'.²⁵⁵

ד. לפי תיאורו של טשרנוביץ לעיל צורת העבודה דומה: ב'שערי תשובה', ובצורה דומה גם ב'פתחי תשובה', מופיע מקרה חדש הקשור לנושא שבו עוסקים ה'שולחן ערוך' והרמ"א. ה'שערי תשובה' וה'פתחי תשובה' מפנים אל ספרי השו"ת המתייחסים למקרה החדש, ולעיתים גם מוסיפים את דעתם שלהם בנושא.

מכיון ש'שערי תשובה' נכתב רק על חלק 'אורח חיים', רא"א קיבל עליו את המשימה להשלים את החיבור על שלושת החלקים האחרים של ה'שולחן ערוך', כאשר 'פתחי תשובה' יצא לאור כ-10-15 שנים אחריו,²⁵⁶ והרגיש גם את הצורך לשלב שו"תים שנתחדשו מאז ספרי המאספים הקודמים. אך למרות שניסה להמשיך את דרכו של 'שערי תשובה', טשרנוביץ טוען שרא"א 'לא הגיע לאותו המעוף ולאותו אומנות ההרצאה של בעלי שערי תשובה'.²⁵⁷ ב'שערי תשובה' מוצגת דילמה מדומה או מעשית ומסביב לה יש דעות וסברות של פוסקים שונים, בסיכום ולא בהעתקה של דברי המחברים האחרים,

²⁵² טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, עמ' 326, ובהערה 11 שם.

²⁵³ כאמור לעיל, רשימה זו לא מופיעה בדפוסים של השו"ע שלפניו.

²⁵⁴ טשרנוביץ מעיר יפה: 'הדפסת פירוש ידוע עם חיבור מקובל עושה את הפירוש מקובל כהחיבור עצמו: לדוגמא פירש"י על החומש נתקבל ונתקדש כהתורה עצמה...אלמלי לא היו התוספות מחוברים עם הש"ס בודאי שהלומדים לא היו קובעים בהם את לימודם כדרך שהוא מקובל היום' (עמ' 313).

²⁵⁵ בגוף החיבור על 'יורה דעה' מבדיל רא"א בין 'באר היטב' לבין 'באר היטב' של הרב מהרי"ט' כאשר הראשון מתייחס לר' זכריה מנדל והשני לר' יהודה טיקטין. בחלק יו"ד יש כ-770 הפניות לבאה"ט של רז"מ מבעלז (שבהם הוא כותב: 'עיינו באר היטב'), ועוד כ-100 לבאה"ט של ר"י מטיקטין. (שבהם כותב: 'עיינו באר היטב' של הרב מהרי"ט).

²⁵⁶ ישנו ויכוח בין החוקרים על שנת ההוצאה המדויקת של 'שערי תשובה'. ייתכן שיצא לאור בשנת 1820, ויש הטוענים שההשלמה על ידי אחיו הייתה לאחר מכן, עיינו מרדכי צבי פויגל, **קונטרס מבוא השערים**, ירושלים, תשמ"ג, עמ' כ'.

²⁵⁷ טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, עמ' 329.

בעוד שב'פתחי תשובה' הוא מרבה לתמצת את התשובות בלשון המחברים, ואף זאת לא בעקביות.²⁵⁸ נקודה נוספת היא שרא"א מוסיף לעיתים את סברותיו ודעותיו, ואף מפלפל הרבה בשו"ת שהוא מביא, לעומת הישערי תשובה' שמשתדל להימנע מכך.

---

²⁵⁸ טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, טוען שצורת ההרצאה והאיסוף של חלק 'אבן העזר' הוא טוב יותר מהחלקים האחרים.

נספח: מבנה ההקדמות לחיבור: בעיות העריכה וההשוואה לאנציקלופדיה העברית

כפי שכתבנו, רא"א בהקדמותיו מנסה לשרטט את הרציונל בבנייתו וסידורו של החיבור 'פתחי תשובה'. ההקדמה הארוכה והמפורטת ביותר היא על חלק 'אבן העזר', ולכן נתמקד בה.

חלוקת הנושאים בהקדמה לחלק זה היא:

1. רקע כללי (על הספקות בהלכה);
2. היסטוריה של חיבורים המנסים להתמודד עם הבעיה (ספרי הפרשנים);
3. רקע אישי וכיצד נולד הרעיון לכתיבת החיבור;
4. ניסיונות קודמים לערוך חיבור דומה;
5. מדוע יש צורך בחיבור נוסף;
6. כיצד חיבור זה עונה על הצורך;
7. מבנה החיבור (על סדר ה'שולחן ערוך', מופיע בהקדמה ל'יורה דעה');²⁵⁹
8. לשון וסגנון;
9. הדגשות בתוכן הדברים;
10. שיטת העריכה;
11. אירועים שהשפיעו על המחבר ומשתקפים בגוף החיבור (בהקדמה ל'יורה דעה');
12. השגיאות האפשריות בחיבור;
13. סיכום – הבעת תקווה שהחיבור יתקבל וישפיע.

נקודות 1-6 מסבירות את הצורך בחיבור, ומנסות להצדיק את כתיבתו. נקודות 7-11 עוסקות בשאלות של עריכה, סגנון ותוכן, ושתי הנקודות האחרונות עוסקות בספחים.

הסוגה של ספרי מאסף כוללת סוגים שונים של חיבורים: ספרים בסגנון 'פתחי תשובה' כגון החיבורים המאספים מהם שאב רא"א את ההשראה לספרו, ספרי קודיפיקציה הלכתיים, אנציקלופדיות, לקסיקונים ועוד. רבים מעורכי ספרים אלו כתבו גם כן הקדמה לחיבוריהם. בדקתי הקדמות של ספרים מסוגה זו²⁵⁹ בהשוואה להקדמה של 'פתחי תשובה', ולהפתעתי גיליתי כי מבנה ההקדמה של 'פתחי תשובה' מקביל בצורה מדויקת²⁶⁰ למבנה המבוא של האנציקלופדיה העברית.²⁶¹ גם במפעל גדול זה של טובי החוקרים והמומחים בתחומם, עסקו העורכים באותן הסוגיות שרא"א מצא לנכון לפרוס לפני הקורא. יש לציין נקודת דמיון בין החיבורים בכך שעורכי האנציקלופדיה לא כתבו את כל הערכים, אלא הפנו ערכים רבים לכותבים מומחים חיצוניים, וכך גם הם עסקו

²⁵⁹ הקדמות הספרים שנבדקו היו: א. ספרי קודיפיקציה הלכתיים: 'משנה תורה' לרמב"ם, 'ארבעה טורים' לר' יעקב בן ר' אשר, 'בית יוסף' לר' יוסף קארו. ב. החיבורים שהיוו השראה ל'פתחי תשובה': כנסת הגדולה, לקט הקמח, לחם הפנים, באר היטב (לר' יהודה טיקטין), שערי תשובה. אנציקלופדיות יהודיות: 'פחד יצחק' לר' יצחק למפרונטי ואנציקלופדיה תלמודית בעריכת שמואל יוסף זווין. לקסיקונים: יודאיקה לקסיקון בעריכת יובל קמרט ולקסיקון ציוני בעריכת אפרים ומנחם תלמי.

²⁶⁰ מלבד הנקודה השלישית, כאשר עורכי האנציקלופדיה לא פירטו את הרקע האישי של כותבי הערכים ולא של העורכים, ושינוי הסדר בנקודות 8-10.

²⁶¹ האנציקלופדיה העברית, מבוא, א, ירושלים ותל אביב, תש"ט, עמ' 25-38.

בשאלות בחירת המקורות, תמצותם ועריכתם, בדומה לעבודתו של רא"א ב'פתחי תשובה'.

והרי ההשוואה:²⁶²

<u>פתחי תשובה</u>	<u>אנציקלופדיה עברית</u>	
'יתברך הבורא וישתבח היוצר כל, הוא אלוקינו אשר לכבודו בראנו, ותורת אמת זו תורה שבכתב נתן לנו, וחיי עולם זו תורה שבעל פה נטע בתוכנו... מפאת צרות רבות וכמה סיבות... וגם נולדו ספיקות בדינים והוראות'	'מאז ומעולם שאף האדם להקיף את כל התופעות בעולמו הפנימי ובעולם הסובב אותו...' (קטע א' עמ' 26)	רקע כללי, והסיבות לכתיבת חיבורים כאלו
'ויקם לנו מושיעים אבירי הרועים חכמי דור ודור אשר לנו טעמי תורה מודיעים... פירושי רש"י ותוספות ורבינו משה בר נחמן... בה"ג ורב אלפסי ורבינו משה בן מיימון... ובחמלת ה' על עמו... ויהי ה' את יוסף והשפיע עלימו... ללמד לעם עוד בדרך קצרה... ולהעריך שלחן לפנייהם... ואחר כך ניגש משה ה"ה הגאון רבי משה איסרלש.... וגם אחריהם קמו גדולי ישראל... וחיברו ספרים יקרים... ובפרט ספרי שאלות ותשובות...'	'נסיון ראשון להקיף כל ידיעות אנוש יש לראות בכתבי אריסטו... ונעשה ניסיון לחבר אנציקלופדיה מקצועית, כך כתב פלוניוס את חיבורו הגדול תולדות הטבע...' (קטע א' עמ' 26) 'את הרעיון של השכלה אנציקלופדית... הורישה התרבות העתיקה לימי הביניים... אחד מספרי הלימוד הנפוצים ביותר במאות הראשונות של ימי הביניים הוא... ספר אחר שנחשב באותה תקופה לאוצר גדול של המדע האנושי הוא...' (קטע ב' עמ' 26-28)	היסטוריה של חיבורים שניסו לענות על הבעיה או הצורך
'כי טוב הדבר ללקט... הלכות ודינים, לקרבם אחד אל אחד... ולסמכו אל השו"ע. והאמת שאין זה דבר חדש... וכבר נתעוררו על זה גדולי חכמים, הלא המה ספר כנסת הגדולה... באר היטב ולקט הקמח ופנים חדשות...'	'בכל התקופות של האנציקלופדיים השתתפו יהודים... אמנם רוח האנציקלופדיים השתלט על חכמי ישראל עוד במאה הי"ח... הכין הרב האיטלקי ר' יצחק למפרונטי אנציקלופדיה תלמודית... (קטע ד' עמ' 29-30)	הנסיונות הקודמים לערוך חיבור דומה

²⁶² רוב הציטוטים מהקדמות ה'פתחי תשובה' הם מחלק 'אבן העזר'. כאשר ציטטתי מההקדמה לחלק יו"ד ציינתי זאת בסוגריים.

<u>פתחי תשובה</u>	<u>אנציקלופדיה עברית</u>	
<p>י'אך ידוע ומפורסם כי מימיהם של גאונים אלו ועד עכשיו נתווספו כמה ספסלי בבי מדרשא...ויצאו לאור הרבה ספרי שו"ת מגדולי ישראל...וזה לבד די לפני לסדר קיצור פסקי דינים היוצאים מתוך דבריהם...</p>	<p>י'ואולם משזכינו בארץ ישראל לתחיית הלשון העברית, לחינוך שכולו עברי...הרגשנו בחוסר ספרות מקצועית כללית...נכתבו ספרי לימוד...נתחברו גם אנציקלופדיות קטנות...אולם...לא השיגו את ההוצאות המרובות...לא השיגו את קצב ההתפתחות בארץ...הצעיר בישראל...עומד נבון לפני מיעוט החומר העומד לרשותו...' (קטע ה' עמ' 31-32)</p>	<p>הצורך בחיבור מאסף מעבר לנסיונות הקודמים</p>
<p>י'היו הדברים קרובים נכוחים וטובים, אל המתאווים לשנות דרך קצרה...ומי האיש החפץ להבין ולהשכיל מוצא הדברים ומקורם...בקל יבור דרך הפתח הזה, ובאורם יחזה...' (אבה"ע) י'ונטיני שכמי לסבול המשא הגדול... וחקרתי בדבריהם ובינותי בספריהם...וקבצתי על יד אמרות טהורות...וכל ענין כתבתי בטעמה ונימוקה...סליתי סולת נקיה... וירדתי לגנים ללקוט שושנים משו"ת ראשונים ואחרונים, גם מהרבה ספרים שונים, מספרם בערך מאה ושמונים...' (יו"ד)</p>	<p>י'לכל אלה אומרת להיענות האנציקלופדיה העברית... משימה גדולה זו העמיסה על עצמה... תקיף את כל מושגי התרבות...תקיף את כל קנייני האומה העברית...תקיף את כל מה שהוא מסגולותיה של ארץ ישראל...תהיה אוצר דעת להלכה ולמעשה... המוציאים לאור הזמינו מאות משתתפים ככותבי ערכים ועשרות עורכי מדורים מגדולי המדע...' (קטע ה' עמ' 33-34)</p>	<p>כיצד החיבור שלפנינו מספק את הצורך</p>
<p>י'סדרים סביבות השלחן הטהור...המסודר וערוך לפנינו מאת עמודי ההוראה...מהר"ר יוסף קארו ז"ל, ומהר"ר משה איסרליש ז"ל' (יו"ד)</p>	<p>י'עכשיו שהמדעים נמצאו במצב שוטף ודינמי, קיבלה האנציקלופדיה את צורת המילון וסידרה את פרקי המדעים וחידושיהם סידור אלפביתי...' (עמ' 27-28)</p>	<p>מבנה החיבור</p>

	<u>אנציקלופדיה עברית</u>	<u>פתחי תשובה</u>
שיטת העריכה	<p>שאלת הסלקציה...הרי ששאלת בחירת הערכים היא שאלת השאלות...</p> <p>העברנו פרטים רבים למאמרים גדולים ומרוכזים...</p> <p>לא כללנו באנציקלופדיה חומר מילוני, הבאנו רק אותם האישים שנעשו בעלי ערך היסטורי קיים...</p> <p>בעיה שניה שהוכרחנו לפתור היתה זו של עיקר וטפל בתוך כל ערך עצמו...' (קטע ה' עמ' 33-34)</p>	<p>יובכן נתחזקתי והתעודדתי...ובספרים הראשונים והאחרונים בינותי...ותמצית דבריהם מיציתי, וכל הדינים המיוחדים שמצאתי בדבריהם ליקטתי...ובסדר נכון אותם סידרתי...' (אבה"ע)</p> <p>יוכל ענין כתבתי בטעמה ונמוקה... וכתבתי בכמה מקומות דברים מיוחדים אשר הוספתי מדעתי...' (יו"ד)</p> <p>עם מה דנקיטנא נפשאי בקצרה כל מה שאפשר, אעפ"כ בא העניין ברוב דברים, גזירה שמא יטה מנתיב הישר, ובמקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר...' (אבה"ע)</p>
לשון וסגנון	<p>'...על המערכת הוטל תפקיד לשוני וסגנוני קשה ורב האחריות...שאפנו לקיצור ולפשטות: נמנענו מסלסולי לשון...שאפנו לקבוע סגנון סינטיטי שיש בו ממורשת הלשונית ששימשו בלשון במשך תקופות ארוכות' (קטע ה' עמ' 35-36)</p>	<p>'אודיע לכל קורא נעים קצות דרכי בחבורי הזה...גם השגחתי לדייק בלישנא ופעמים כתבתי בלשון שכתב, ופעמים שפסק, ופעמים שהורה ופעמים מבואר שם, והלשוניות חלוקים זה מזה כידוע למשכילים' (יו"ד)</p>
הדגשות בתוכן הדברים	<p>'במחלקת מדעי הרוח שאפנו להבליט... את מדעי החברה. בתחום מדעי התרבות ביקשנו את הסטאטי...הדגשנו את ערכי הפילוסופיה...' (קטע ז' עמ' 35-36)</p>	<p>'ואופן החיבור הזה ומעשהו... מבואר בו כל הדינים המיוחדים...והוא מסודר על כל שו"ע אבה"ע מתחילתו ועד סופו, נוטה למקום טהרה עיקרו ונופו...' ²⁶³</p>
אירועים שהשפיעו על העריכה	<p>'בעצם ימי עבודתנו על ספר ראשון זה...קמה מדינת ישראל. שאפנו לצייר בדפים אלה את גודל השעה וקדושתה...הסברנו את דרך התחדשותנו הלאומית והחברתית לכל גילוייה ושאפנו' (קטע ז' עמ' 35-38)</p>	<p>'בגד עלי הזמן עד מאוד בשנה הזאת...מתה עלי רחל היא אמי מורתי הצנועה וחסודה המפורסמת בכשרון מידותיה וצניעותה...' ²⁶⁴ (יו"ד)</p>

²⁶³ הוא מדגיש כי בחלק 'אבן העזר' הוא נוטה להקל.

²⁶⁴ נראה שאירוע זה השפיע על פסיקותיו. עיינו בפרק 'מצוות כיבוד אם', עמ' 142-143.

שגיאות ומי אשם	אנציקלופדיה עברית	פתחי תשובה
	<p>י'אין אנו מעלימים עין מן החסר והיתר ומן המשגים והטעויות הכרוכים באנציקלופדיה זו. ראשית – משום שהיא מפעל שיתופי וענקי, ושנית – וביחוד, משום שהיא ניסיון ראשון בממדים כאלה בלשונונו' (קטע ח' עמ' 37-38)</p>	<p>י'אמנם אם ימצא המעיין איזה מקום אשר לא יהיה מכוון כמו שאמרתי, אל יאשימני בזה, כי לא בשלי הטעות אך בשל המעתיקים...' (אבה"ע)</p> <p>י'ואם אחר החקירה והעיון תראו אשר טעיתי ושגיתי, אנשי חסד יודיעום לי בעודני חי...אודה ולא אבוש כי כן דרכי מעודי לקבל האמת ממי שאמרו...' (יו"ד)</p>
סיכום	<p>י'דומנו כי עלה בידינו לתת הרבה ידיעות יסודיות, אמיתיות ומדויקות, שכנגדן הידיעות הפגומות בטילות באלף...בטוחים אנו כי הכנסנו נכס חשוב לתרבות ישראל.</p> <p>אם בספר זה ימצאו משכילי העם...ספר מפיץ השכלה... ברמה הרצויה להם. ואם יראו בו רבים ספר מדריך בחיים ומעורר להשתתפות בחיי העם ויצירתו, בבניין הארץ ובהתחדשות האומה – והיה זה שכרנו' (קטע ח' עמ' 37-38)</p>	<p>י'ובטחתי בחדסד עליון ית"ש שגם חברי זה ימצא חן בעיני חכמי תעודה, כאשר גלוי וידוע לפני מביני מדע...' (אבה"ע)</p> <p>י'ומה' אשאל עזר אשר יורנו תורותיו ומצוותיו ונלכה באורחותם, ינחנו בנתיב הישר להבין דברי חכמים וחידותם' (יו"ד)</p>

מה מלמדת אותנו השוואה זו? בראש ובראשונה על חשיבתו ותפיסתו המדעית-ביקורתית-מודרנית של רא"א. ישראל תא שמע טוען כי 'השפעותיה האינטלקטואליות של תנועת ההשכלה האירופית המתעוררת ניכרות בתחומי הספרות הרבנית האורתודוקסית בת הזמן...בהביאם אליה פריחה לימודית ומתודולוגית חסרת תקדים',²⁶⁵ ומוסיף כי 'שניהם יחדיו'²⁶⁶ מציינים את ראשיתו של המהפך בלימוד התלמוד המאפיין את לימוד התורה בליטא מאז ועד לימינו אנו, והמקרב את לומדיה – יותר מכל סגנון לימוד אחר אל דרך הלימוד הביקורתית מדעית'.²⁶⁷ רא"א, שחי בתקופה שבה ההשכלה חדרה לליטא,²⁶⁸ כתב את ההקדמה לאבן העזר יותר מ-90 שנה לפני שנכתבה ההקדמה לאנציקלופדיה, אך

²⁶⁵ ישראל משה תא שמע, "הגר"א ובעל 'שאגת אריה', היפני יהושע' וספר 'ציון לנפש חיה': לתולדותיהם של הזרמים החדשים בספרות הרבנית ערב תנועת ההשכלה", **סידרא**, טו (תשנ"ט), עמ' 181.

²⁶⁶ הכוונה היא לגר"א ולבעל 'שאגת אריה', שחיו והשפיעו בסוף המאה ה-18.

²⁶⁷ שם, עמ' 186.

²⁶⁸ עיינו על כך בהרחבה בפרק על 'התייחסותו של רא"א ל"עוזבי הדת"' עמ' 158-161.

הוא בנה אותה בדיוק באותו האופן, הן מבחינת המבנה והן מבחינת התוכן. הוא מתמודד עם אותן השאלות איתן התמודדו עורכי האינציקלופדיה העברית: מדוע צריכים את החיבור שאני מחבר, מהי שיטת העריכה, ההקפדה בענייני הלשון, מהי הרוח הנושבת בין דפי החיבור ועוד.²⁶⁹

עניין נוסף העולה מן ההשוואה, וחשוב לעניינה של עבודה זו, הוא שאלת העריכה. דומה כי כל מחבר העוסק באיסוף, תמצות ועריכה של דברי קודמיו נתקל בשאלות קשות של בחירת המקורות, עריכתם, סגנון הגשת הדברים, שאלת כמות החומר הראוי, הרלוונטיות, ועוד, ואין קריטריונים ברורים לעריכת ספרים כאלו. אביא רק דוגמה אחת לדברים:

בשנת תשס"ט יצא לאור הספר: 'השלב האחרון: מחקרי החסידות של גרשם שלום', בעריכת דוד אסף ואסתר ליבס.²⁷⁰ ספר זה הוא קובץ מאמרים של שלום ה'מבקש לשקף את תפיסת החסידות של גרשם שלום'.²⁷¹

יונתן מאיר כתב מאמר ביקורת על הספר ב'תרביץ' עח. במאמרו הוא מתאר את הנסיונות להחדרתם בעברית²⁷² של כתביו המפוזרים של שלום, ומציין אחד עשר ספרים המאספים את כתביו של שלום בנושאים שונים.²⁷³ ובעניין זה הוא מוסיף ומעיר כי: **'כל מלקט ועורך התווה דרך משלו בהצגה המחודשת של דברי שלום, ולא ננקטה דרך אחידה בהחדרתם. היו שבחרו בדרך צמצום, ואחרים – בדרך הרחבה'**.²⁷⁴

הביקורת שלו מדברת על כך שאין קו אחיד ואין קריטריונים ברורים לעריכת ספרי מאספים ומלקטים, אף כשמדובר בעורכי ומאספי חיבורים של אדם אחד (וקל וחומר של מחברים הרבה).

הפועל היוצא מדבריו הוא שכל עורך של אנציקלופדיה, לקסיקון, ספר מאסף, עבודת קודיפיקציה ודומיהם קובע לעצמו קריטריונים של איסוף, עריכה, בחירת מקורות וסיכום, ואין אחידות וכללים ברורים בספרים מסוג זה.²⁷⁵

כפי שנוכחנו לדעת, גם רא"א כשערך את ספרו 'פתחי תשובה' וגם עורכי האנציקלופדיה העברית התחבטו באותן השאלות. ישנן סוגיות איתן העורך התמודד כבר בשלב עריכת

---

²⁶⁹ על פי דבריו של תא שמע ניתן לשער שזוהי אחת הסיבות שה'פתחי תשובה' התקבל בצורה כל כך גורפת בעולם היהודי: משום שהעולם המסורתי נשאב שלא מדעת להלך המחשבה של עולם המחקר המודרני, וקוראיו של ה'פתחי תשובה' נטו לקבל את הסגנון 'המודרני' של החשיבה והעריכה.

²⁷⁰ הוצאת עם עובד ומאגנס, ירושלים.

²⁷¹ דברי העורכים בהקדמה, עמ' יא. בספר יש נספחים על כל מאמר מאת חוקרים שונים כחביבה פדיה, דוד אסף, משה אידל, יהודה ליבס ועוד שתפקידם 'להציע את הרקע וההקשר ההיסטוריוגרפי של המאמר המסוים, ולתאר ככל שניתן את התקבלותו והשפעתו על עולם המחקר'. הספר נערך לפי נושאים (הבעש"ט וראשית החסידות, בין דביקות למשיחיות: היבטים רעיוניים ומיסטיים בחסידות, על ספרים וסופרים), ו'כל המאמרים שכוונסו בספר זה נבדקו, הוגהו, והודפסו מחדש'.

²⁷² יונתן מאיר, 'גנזי שלום', **תרביץ**, עח, חוברת ב (תשס"ט), עמ' 256 הערה 2 על כינוס כתביו של שלום בגרמנית ובאנגלית.

²⁷³ שם, עמ' 256-257.

²⁷⁴ שם, עמ' 257.

²⁷⁵ נקודות ביקורת נוספות ראו גם בפרק 'הביקורת על ספרי המאספים', עמ' 172-180.

הספר, וישנן שעולות בתהליך האיסוף, העריכה והכתיבה, שאי אפשר היה לשער מראש, או שהעורך לא צפה שהן יצוצו.

במחשבה ראשונית, עורכי האנציקלופדיה העברית חשבו שלאחר שישה עשר כרכים הם יסיימו את כל העבודה, אך בפועל הדבר לא קרה, ולאחר שישה עשר כרכים הם הגיעו רק עד לאות ז' לערך 'זרע'. ביקורת רבה הופנתה אז כלפי העורכים הן בגלל האורך, הן בגלל העיכוב והן בגלל המחיר. בכ"ה בניסן תשכ"ד (7.4.1964) התקיים בירושלים סימפוזיון מטעם האנציקלופדיה העברית, ובו הגיבו חלק מעורכיה, ובראשם ישעיהו ליבוביץ', על דברי הביקורת שהופנו כלפיהם. הדברים הודפסו בחוברת 'דרכה של האנציקלופדיה העברית'.²⁷⁶

גם כאן נוכל לגלות שהנושאים אליהם התייחסו עורכי האנציקלופדיה מקבילים לנושאים אותם העלה רא"א בהקדמותיו, בעיקר לחלק 'אבן העזר', שזהו החלק שיצא זמן רב לאחר הוצאת החלק הראשון על 'יורה דעה':

<u>האנציקלופדיה העברית</u>	<u>פתחי תשובה</u>	
דגמים שהלכנו בעקבותיהם בשיטת העבודה	'דוגמה מובהקת לטיפוס זה היא ה'בריטניקה'...אנחנו משתדלים ללכת בדרך זו...ונוהגים לפי השיטה של הבריטניקה...' (ליבוביץ', עמ' 12)	'ואופן החיבור הזה ומעשהו בקודש הוא כמעשה הספר 'שערי תשובה'...על כן הסכמתי בדעתי לחבר גם על שו"ע יו"ד כדמותו וצלמו...' (יו"ד)
תוך כדי עבודה – הסיבות לאריכות הדברים	'בשנים אלה עוברת האנציקלופדיה ותעבור במידה רבה את הגבולות המשווערים מראש...שבמקרה זה האיכות היא הגורם הקובע והמכריע, גם אם נצטרך משום כך להרחיב את היריעה... ההכרח להאריך נובע מסיבה נוספת הקשורה באישיותם של המשתתפים וברמתם...אין כל אפשרות להציע להם שיכתבו על נושאים גדולים סקירה קצרה' (ליבוביץ', עמ' 11-12)	'אפס כי לא נהגתי במחברת הזאת לקצר כ"כ בלשון, כדרך שעשיתי בחיבורי הראשון, וטעמי ונימוקי בזה ידוע ליודעים ומבינים... בהגיע תור פסק הלכה בדינים השייכים לחלק אבה"ע האריכו למעניתם...כי לחומר הענינים לא רצו לסמוך על דעתם וסברתם...ולזאת גם אנוכי בהעתקת דבריהם, הוכרחתי להעתיק כל צדדיהם...'

²⁷⁶ דרכה של האנציקלופדיה העברית, תל אביב, תשכ"ה.

פתחי תשובה	אנציקלופדיה עברית	
<p>י'מאד כלתה נפשי לזכות את הרבים בדבריהם הנעימים, אפס כי קצר המצע מהשתרע...לכן הוצרכתי להשמיט את אשר נשאו ונתנו בעומק השמועות...אך את הדברים אשר העלו להלכה לקחתי אותם לי, ואטמנם בתוך חיבורי...' (יו"ד)</p>	<p>י'כדי לקדם את האנציקלופדיה, יש לזכור בראש ובראשונה את מה שנקרא סוד הצמצום' (מזר,²⁷⁷ עמ' 18).</p> <p>י'בעיה אחרת...היא התאמת החומר המתקבל מידי המחברים... התאמת דבריהם למסגרת מסוימת...וכן ההתאמה למסגרת מרחבית מסוימת' (ליבוביץ' עמ' 14)</p>	<p>סוד הצמצום</p>
<p>י'אשר בדינים השייכים לחלק אהע"ז פוגעים ונוגעים, אין עסק בהם לרבנים צעירים, רק להגדולים שבדור הם מסורים...'</p>	<p>י'אגע גם בעניין הפופולריזציה...כנראה שאי אפשר להימנע במפעל אנציקלופדי מרמות שונות: יש תחומים מסויימים שקורא משכיל יתמצא בהם בקלות, ויש אחרים שבהם לא יתמצא באותה מידה. פופולריזציה כללית...מחייבת בהחלט הורדת הרמה הכללית' (ליבוביץ', עמ' 32)</p>	<p>למי החיבור מיועד?</p>

כפי שכתבנו לעיל, תוך כדי העבודה נתקלו העורכים בבעיות שונות שעליהן היו צריכים לתת את הדעת. מעניין לראות שחלק מן הבעיות צפה רא"א מראש, והתייחס אליהן כבר בהקדמתו לחלק הראשון של חיבורו, חלק 'יורה דעה': המודל לפיו הוא כתב את ספרו, ההפניות, והצורך בצמצום היריעה.

בשתי נקודות ניתן לראות שישנה התייחסות גם מצד רא"א וגם מצד עורכי האנציקלופדיה, אך נקודת המבט היא שונה לגמרי:

א. ההתייחסות לביקורת – ההתייחסות של עורכי האנציקלופדיה היא לשלוש נקודות ביקורת עיקריות: אורך, מחיר, והתחייבות לזמן הסיום: 'אולם לאחרונה הותקף מפעל האנציקלופדיה העברית בשל 'כשלונות' מסוג אחר, הנוגעים להיקף האנציקלופדיה, קצב הוצאתה לאור ומחירה'.²⁷⁸ לעומת זאת, רא"א הוציא את ספרו בהוצאה עצמית, ולא היה מחויב לתקציב מסוים, לאורך מוגבל של החיבור וזמן סיום הכתיבה. ולכן לא התייחס לנקודות אלו. הביקורת שהטרידה אותו

²⁷⁷ בנימין מזר, פרופסור לארכיאולוגיה מקראית, נשיא האוניברסיטה העברית וחתן פרס ישראל (1968) ערך את האנציקלופדיה המקראית, וגם הוא מתאר כי נתקל בבעיות דומות, עיינו שם, עמ' 17-18.

²⁷⁸ דבר ההוצאה לחותמים, שם, עמ' 4.

הייתה שאלת 'מי שָׁמַךְ?', כלומר בעוד שעורכי האנציקלופדיה מכירים את ערכם, ואת חשיבותם של כותבי הערכים, רא"א חש שהוא צריך להצדיק ולבאר מדוע הוא ראוי לכתוב ספר שכזה: 'כי אני מכיר את ערכי ויודע אני קוצר השגתי...מה אני כי יתאו את פריי...אמנם אנוכי באתי לא לסתור ולא לבנות כי אם לעורר לב המעיין ...'²⁷⁹ בעוד שלעורכי האנציקלופדיה זה ברור שמשימה זו שהוטלה על כתפיהם ראויה להם, ואין אצלם כלל התחבטות בשאלה זו.

יש לשים לב שרא"א צפה את הביקורת מראש, והתייחס אליה כבר בהקדמתו לחלק 'יורה דעה', ואילו עורכי האנציקלופדיה לא צפו בעיות אלו מלכתחילה, ורק לאחר שנתקלו בחיצי הביקורת בפועל, נדרשו לשאלות הנזכרות. נקודת דמיון בנושא זה היא שהביקורות על שני הספרים אינן ביקורות ענייניות,²⁸⁰ אלא צדדיות בלבד, והחיבורים התקבלו בהתלהבות על ידי קהל הקוראים.²⁸¹

ב. בחירת המקורות – רשימת המקורות שרא"א מביא בראש חלק 'יורה דעה' כוללת 192 חיבורים שמתוכם הוא ליקט וערך את ספרו.²⁸² עורכי האנציקלופדיה העברית כתבו בראש כל כרך את כותבי הערכים בנושאים השונים, ובמקרים שכותב הערך איננו אחד מן העורכים, ציינו את שם הכותב לאחר הערך שכתב. עורכי האנציקלופדיה העברית מנסים להסביר מדוע נבחרו דווקא הכותבים האלה: 'המוציאים לאור הזמינו מאות משתתפים ככותבי ערכים, ועשרות עורכי מדורים מגדולי המדע'²⁸³ בארץ ובחוץ לארץ, בישראל ובעמים. נענו פרופסורים ומרצים שבאוניברסיטה העברית ובטכניון העברי, הרופאים החשובים...נענו גם רבים מאנשי המדע בחוץ לארץ ...'. רא"א לא מסביר מדוע הוא בחר דווקא מקורות אלה, אלא רק מפרט את שמות החיבורים, ואין אנו יודעים מה חשיבותם בעיניו או בעיני פוסקי ההלכה בדורו, מדוע מביא יותר מפוסק זה ופחות מפוסק אחר, ממי בחר להתעלם ומדוע ושאר שיקולים בבחירת מקורותיו.²⁸⁴

²⁷⁹ מתוך הקדמת 'פתחי תשובה' ל'יורה דעה'.

²⁸⁰ מתוך דברי ליבוביץ': 'זה כמה שנים, למעשה מיום שנכנסתי לעבודה זאת, הייתי תמה וגם מצטער, ואפשר לומר אפילו סובל משלא נשמעה ביקורת עניינית על המפעל.' (דרכה של האנציקלופדיה העברית, תל אביב, תשכ"ה, עמ' 30).

²⁸¹ 'וזכיתי לסדר פתחי תשובה על השלחן הטהור...נתקבל בעיני חכמי הדור באהבה וחיבה...' (מתוך ההקדמה ל'אבן העזר').

²⁸² ישנם עוד עשרות ספרים אותם הביא אך לא ציין את שמותיהם בהקדמה. עיינו לקמן בפרק 'פשר הסתירה בין ההקדמה לבין השימוש בפועל', עמ' 77-80.

²⁸³ נשאלת השאלה האם אלו באמת גדולי המומחים בתחומם שאליהם מתייחסת החוברת 'דרכה של האנציקלופדיה העברית' שהוזכרה לעיל. שם מצוין כי 'כיום משתתפים בה, בין השאר 28 זוכי פרס נובל' (עמ' 7), ועיינו בליבוביץ' (שם, עמ' 14-15) שמספר שהאסטרונם המלכותי לשעבר, מנהל מצפה גריניץ' כתב את הערך על תולדות האסטרונמיה, וגרשם שלום כתב את הערך 'קבלה'. ליבוביץ' גם מספר כי ישנם ערכים בהם לא ידוע מי המומחה, כגון הערכים בנושא הודו או סין: 'הצרה היא שאצלנו חסרים מומחים לתחום הזה עד כדי כך, שאין בינינו גם מי שיכול לומר מיהו המומחה לנושא זה, חסר אפילו המומחה למומחיות' (שם, עמ' 31).

²⁸⁴ וכל השאלות הללו זקוקות להתייחסות, כמובן. ובכך עוסק חלק הארי של עבודה זו.

סיכום:

מבנה ההקדמות ותכניהן מלמדים אותנו על חשיבתו המדעית-ביקורתית של רא"א, וכן על שאלות העריכה איתן התמודד, ויכולתו לצפות את הבעיות העתידיות. ייתכן שבהקדמות אלה בנה רא"א מספר אבני יסוד לדרך מתודולוגית לכל מחבר ספר מאסף. כל כותב חיבור כזה אמור להתמודד ואף לענות על השאלות המוצגות לקמן:

כהכנה לעריכת הספר:

1. מהו הרקע לעריכת ספרים שכאלה (הצורך והרקע ההיסטורי)?
2. מי עשה את המלאכה לפניך?
3. מדוע יש צורך בספר המאסף שלך, ומה הוא מוסיף על גבי הקודמים לך?
4. מהם מקורותיך, ומדוע דווקא הם מהווים את המקורות לחיבורך?

בדרך העבודה:

5. כיצד תבנה את החיבור (אלפביתי, לפי נושאים, צמוד לספר קודם או בסדר אחר)?
6. מהי שיטת העריכה?
7. מהו סגנון הכתיבה שלך (אריכות לעומת קיצור, לשון וכיו"ב)?
8. האם ישנן נטיות מסוימות שלך, או אירועים חיצוניים שהשפיעו על העריכה?

שאלות כלליות על מהות הספר:

9. מהי לדעתך הביקורת הצפויה עליך, וכיצד תתמודד עמה?
10. למי אתה מייעד את החיבור?

שער שני : איסוף ובחירה

פרק ד – מהם מקורותיו של בעל ה'פתחי תשובה'?

בהקדמתו ל'יורה דעה' כותב רא"א שהסתמך על כמאתיים ספרי שו"ת: 'וירדתי לגנים ללקוט שושנים משו"ת ראשונים ואחרונים. גם מהרבה ספרים שונים מספרם בערך מאה ושמונים' (אך בעצם יש 186) במהדורה הראשונה, והוסיף עוד שישה במהדורה השנייה.²⁸⁵ סך הכול מדובר ברשימה של 192 ספרים שונים שאליהם הוא מתייחס ומביא מהם את הפסקים.

בטבלה שמופיעה בפרקי המבוא לעבודה זו ניסיתי לזהות את כל הספרים שהוא כותב בהקדמתו: מי המחבר, היכן ומתי חי, מהו הדפוס הראשון, ואת מספר הפעמים שרא"א מתייחס לכל ספר בספרו שלו על 'יורה דעה'. עליי לציין שספרים מפורסמים שהודפסו במספר מהדורות – לא כתבתי את שנת ההוצאה הראשונה. כמו כן מספר ההתייחסויות לכל ספר איננו מדויק: לעיתים הוא חוזר על שם הספר ללא מובאה חדשה;²⁸⁶ לעיתים הציטוט מהספר מובא מתוך ספר אחר;²⁸⁷ לעיתים זו התייחסות של כותב מסוים לכותב אחר, ועוד. אך בכל אופן יש כאן תמונה כללית שמשקפת במידה לא מבוטלת את הספרים מהם ציטט רבות, והספרים שכמעט ולא ציטט מהם.

יש לציין כי ישנם חיבורים שרא"א לא הביא ברשימת הספרים שבהקדמתו, והוא מצטט מהם רבות, ואלו הם כתבי הראשונים: רש"י, רמב"ם, רמב"ן וכיו"ב, וכן 'שולחן ערוך' ומפרשיו ה'קלאסיים', כגון רמ"א, ש"ך, ט"ז 'באר היטב'. הציטוטים מספרים אלו רבים מאוד, וכנראה שרא"א לא ראה לנכון לציין אותם במיוחד, מפני שזו דרך רגילה של פרשני ה'שולחן ערוך' אשר מצטטים את הפרשנים שלפניהם ודנים עליהם, ובזה אין חידוש ולכן לא ציין זאת (וייתכן שגם מפני ריבוי הציטוטים).²⁸⁸

לפי נתוני הטבלה, נוכל להגיע להשערות ולמסקנות מסוימות על דרכו ובחירותיו של רא"א.

---

²⁸⁵ ההוספות הודפסו במהדורה השנייה בסוגריים מרובעים. ששת הספרים שהוא הוסיף הם: 'שו"ת ברכי יוסף של החיד"א' (29 - ספר ברכי יוסף כבר מצוטט בראשונה), 'בית יהודה' של הרב יהודה עייאש מאלג'יר (31), 'שו"ת החת"ם סופר' (59), 'חמדת שלמה' לר' שלמה ליפשיץ מוורשה (61), 'יריעות האהל' לר' אריה לייב רובינשטיין (67), ו'משכנות יעקב' לר' יעקב מקרלין (107). שני הראשונים הם רבנים מהמזרח, שייתכן שספריהם לא היו מצויים בידו במהדורה הראשונה. כל השאר (חוץ מר' אריה לייב רובינשטיין) היו עדיין בחיים כשהוא הוציא לאור את המהדורה הראשונה, וייתכן שהספרים עדיין לא היו מפורסמים ונפוצים כל כך באותו הזמן (עיינו בטבלת המקורות).

²⁸⁶ לדוגמה, בסימן יג ס"ק ו' כותב רא"א: 'וכן בס' לבושי שרד חולק ג"כ על התבואות שור'.

²⁸⁷ למשל, סימן לב ס"ק א': 'עיינו בדגמ"ר שכתב...ועיינו מ"ש לקמן ס"ק שאח"ז בשמו ולעיל סי' כ"ז בשם שו"ת תולדות יצחק סימן א'.

²⁸⁸ לדוגמה, ה"ט"ז מצוטט כ-590 פעמים, והש"ך מצוטט כ-770 פעמים.

מתוך ניתוח הטבלה²⁸⁹ נראה שההתייחסויות הרבות ביותר מופנות ל'נודע ביהודה' (108) ול'חת"ס סופר' (59) באופן מובהק. כפי שהזכרנו לעיל, ל'חת"ס סופר' הוא התייחסות אך ורק במהדורה השנייה, ז'יטומיר 1852,²⁹⁰ ויש כמעט 500 התייחסויות לדבריו. ישנן התייחסויות רבות גם ל'פרי מגדים' (133), מהרש"ל (64), 'שבות יעקב' (147), 'פנים מאירות' (126)²⁹¹ ו'חוות יאיר' (52). נתון שאולי אמור להפתיע הוא החשיבות הגדולה שנותן רא"א לרדב"ז (139), שהיה רב ספרדי שחי במצרים ובארץ ישראל. גם לרשב"ץ (140) הוא מתייחס פעמים רבות, בעוד שרבנים ספרדיים שבדורות הקרובים לו ולבני דורו זוכים להתייחסות מצומצמת יותר. ייתכן שהסיבה לכך היא שספריהם של הרדב"ז והרשב"ץ היו מפורסמים מאוד, מכיוון שהם חיו כ-300-400 שנה לפני רא"א, והספרים החדשים עדיין לא הגיעו אליו (או אל הקהילות באירופה).

כשאנו באים לבחון מדוע ישנם חיבורים מסוימים שאליהם הוא מפנה מספר רב של פעמים, וישנם חיבורים שאליהם הוא מפנה מעט, נוכל להעלות על דעתנו שתי השערות מרכזיות:

- א. אם הספר קצר הרי שאין הרבה הפניות אליו, אך ככל שהספר ארוך יותר, הרי שמספר ההפניות אליו יהיה גדול יותר. הסברה נשמעת הגיונית מאוד, אך מבחינת הספרים המופיעים בטבלה ברור שהדבר איננו כך. לדוגמה: בחלק 'יורה דעה' של שו"ת 'גינת ורדים' (33) יש 82 סימנים, וב'פתחי תשובה' יש הפניה אחת בלבד אל חיבור זה, ואילו בשו"ת 'דברי יוסף' (35) יש רק 22 סימנים העוסקים בענייני 'יורה דעה',²⁹² ורא"א מפנה אליו 12 פעמים בחלק זה.
- ב. רא"א מביא ספרים רבים העוסקים בנושא אחד בלבד. כבר הזכרנו לעיל²⁹³ את החיבורים העוסקים בהלכות נידה (סימנים קפג-ר), שם רא"א מסתמך בעיקר על ארבעה: 'חוות דעת' (55), 'סדרי טהרה' (115), 'תורת השלמים' (172), ו'כרתי ופלתי' (70). כל החיבורים הללו נכתבו רק על הלכות נידה, כך שוודאי שמספר ההפניות אליהם חייב להיות מצומצם, מכיוון שהם עוסקים רק ב-18 סימנים מתוך 403 בחלק 'יורה דעה', ולא ניתן להשוותם לחיבורים העוסקים בכל ענייני 'יורה דעה'. הדבר נכון גם לחיבורים העוסקים רק בענייני טריפות וכשרות [בכור שור' (15)], ענייני אבילות [הר אבלי' (47)] או ענייני יין נסך [אור הגנוז' (5)] ועוד.

²⁸⁹ יש לציין כי במהדורה השנייה (ז'יטומיר, תרי"ב), רא"א ציין בהקדמתו רק שישה מהספרים שהוסיף על המהדורה הראשונה, בעוד שבפועל ישנם מקורות רבים מאוד המופיעים בגוף החיבור במהדורה השנייה שלא הופיעו במהדורה הראשונה, ואינם מוזכרים בהקדמה, כגון 'בנין עולם', 'שב שמעתתא', 'בכורי עתים', 'כבוד חכמים', 'עצי לבונה', 'פרי תואר', 'קהלת יעקב', 'עמק הלכה', 'עמודי אור', ועוד רבים.

²⁹⁰ 'שו"ת חת"ס סופר' על 'יורה דעה' יצא לאור בשנת 1840, לאחר מותו של החת"ס סופר, ו-4 שנים לאחר שיצאה לאור המהדורה הראשונה של ה'פתחי תשובה'.

²⁹¹ כאן ניתן להסביר בפשטות שמכיוון שרא"א היה צאצא שלו וכבר בהקדמתו ניתלה בכבודו, הרי שברור שהפנה אליו פעמים רבות.

²⁹² על פי המפתח המופיע בסוף ספר השו"ת.

²⁹³ בעמ' 48.

פרק ה – כיצד בחר רא"א באילו ספרים להשתמש?

ה.1. יחסו של רא"א ל'חת"ם סופר'

הפוסק המצוטט ביותר בחלק 'יורה דעה' הוא ה'חת"ם סופר',²⁹⁴ שאת פסקיו הוא מביא רק במהדורה השנייה, אך בדברי רא"א ניכרת הערכה רבה לדמות זו. בסימן מ"א הוא מביא תשובה של ה'חת"ם סופר', לגבי מחט שנמצאה בחלל בית הכסות, שדעתו של ה'חת"ם סופר' היא להחמיר:

ועיין בתשובת חתם סופר סימן מ"ה שדעתו קרובה להטריף כי היה תחוב ויצא מחמת נענוע וטילטול מ"מ בהיותו במקומות שנהגו לאכלם לא מנע מהם (וכבר כתב כן גם בסי"ס ל"ג ע"ש) ובק"ק פרשבורג מנהג פשוט הוא להטריף בכל ענין. ושוב הביא עובדא וזה לשונו: 'פעם אחת סמוך ליו"ט של פסח באו לפני שוחטי דמתא ואמרו שכבר יותר מכ"ד שוורים נטרפו ע"י סירכא הנ"ל ואין שום בשר בקהלה גדולה כזו, ומחמת שיותר חששתי שיורגלו ליקח משחוט חוץ ממקומות שאין דעתי נוחה ליקח משם, אמרתי לבחור הרע במיעוטו ונתתי רשות להבודקים אם ימצא מכאן ואילך עוד סירכא הנ"ל ישפכו הפרש בלי שום בדיקה ואחר השפיכה יבדקו בעור הכרס אם לא נתחב שום דבר אבל על הפרש לא יבדקו, והבודקים הוצרכו לקבל עליהם שלא ללמוד להקל בפעם אחר. ומאז יצאו מלפני ושחטו י"ט בהמות ולא היה שום סירכא ושם פקפוק ונדנד כלל ואמרתי ברוך ה' אשר הרחיב לנו ולא הוצרכתי לכנוס לקולא הזאת אשר לבי מאד נוקף עליו עכ"ל.

זהו המקרה הפלאי שעליו מעיד ה'חת"ם סופר'. במקרים כאלו נהגו להחמיר בפרשבורג, קהילתו של ה'חת"ם סופר'. מכיוון שמצאו יותר מ-24 שוורים שנטרפו בגלל החומרא, הוא הסכים להקל בקושי, אך הדבר לא נצרך כי תשעה עשר שוורים שנשחטו לאחר מכן נמצאו ללא כל חשש, ולא היה צריך לפסוק בדרך הקולא. כאן מסיים רא"א: 'העתקתי כל זה להראות גודל כח הצדיקים וכמו שאמרו בחולין דף ז' ע"ב מה בחייהם כך כו' עיין פירוש רש"י שם'. הוא מתייחס למצוטט בתלמוד הבבלי על ר' פנחס בן יאיר, הידוע בצדיקותו: 'בכה רבי ואמר: מה בחייהן כך במיתתן על אחת כמה וכמה', ורש"י שם מפרש: 'שהרי במיתתן גדולים יותר מבחייהן'.

במקום נוסף ניתן לראות את הערכתו של רא"א ל'חת"ם סופר', וכך הוא כותב: 'שוב נדפס תשובת חתם סופר וראיתי בסי' י"ד שהביא דברי שער המלך הנ"ל וכתב עליו

²⁹⁴ ר' משה סופר, הונגריה 1762-1839, נולד בפרנקפורט והיה לרבה של פרעשבורג (ברטיסלבה בירת סלובקיה, בימינו). כינויו הוא ר"ת של ספרו: **חידושי תורת משה**. מחקרים רבים נכתבו על חייו, רבנותו ופסקיו אזכיר רק מעט מזער: אליעזר כ"ץ, **החת"ם סופר**, ירושלים, 1960; יקותיאל צבי זהבי, **מהחת"ם סופר ועד הרצל: תולדות חיבת ציון וראשית הציונות בהונגריה, טרנסילבניה, סלובקיה, רוסיה הקרפטית, צפון יוגוסלביה ובורגונד: משנת תקנ"ט (1799) עד תרס"ד (1904)**, ירושלים, תשכ"ו; משה סמט, **החדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה**, ירושלים, תשס"ה. (יש עוד ספרים, עבודות דוקטורט ומאמרים רבים, עיינו בסקירה הביבליוגרפית בגליק, תשובות, חלק ד', עמ' 375-376).

דהראיה מש"ס דבכורות יש לדחות [ממש כמו שכתבתי בנחלת צבי. **שבח לה' יתברך** שזכיתי לכוון לדעתו].²⁹⁵

ניתן לראות בבירור את הערכתו העצומה לחת"ס סופר, ואולי זאת הסיבה שהוא מצטט אותו פעמים רבות כל כך.

בחלק 'יורה דעה' רא"א מפנה את המעיינים ליותר מ-90 אחוזים מתשובותיו של שו"ת 'חת"ס סופר'. מתוך שני (356) תשובות של החת"ס סופר בחלק 'יורה דעה', רא"א מפנה ל-321 ציטוטים שבשו"ת חת"ס סופר. בסך הכול יש 35 תשובות (מתוך 356, כאמור) שמביא 'חת"ס סופר' בחלק 'יורה דעה' ורא"א לא מתייחס אליהן ב'פתחי תשובה'. בדיקת תשובות אלה מעלה שרובן אינן תשובות כלל אלא דיונים על דברי ראשונים או פלפול בסוגיות תלמודיות,²⁹⁶ דיונים וסיכומים בנושאים שונים,²⁹⁷ וכן שאלות בנושאים שאינם קשורים לחלק 'יורה דעה' – כמו ענייני טומאות וטהרות, קרבנות.²⁹⁸ ניתן להסיק בבירור שרא"א **רצה** להפנות את המעיין **לכל** התשובות בנושאי 'יורה דעה' שמביא 'חת"ס סופר'. מסקנה זו גם עולה מתוך דבריו:

עיי' שם²⁹⁹ בסימן ס"ב משמע שהתיר לעשות כן להרהין אצל הנכרי במשכנתא אף בהרבה ספק דרוסות³⁰⁰ אך כל דבריו שם לעניות דעתי צריך עיון ממה שכתב הוא ז"ל בעצמו בתשובות הסמוכות שם **ולכן לא העתקתי דברי התשובה הזאת**.³⁰¹

רא"א מסביר ומתנצל מדוע לא העתיק את תשובה ס"ב מתוך חת"ס סופר 'יורה דעה'. הוא טוען שה'חת"ס סופר' סותר את עצמו בתשובות אחרות, ולכן רא"א החליט לא לצטט אותו. מתוך התנצלות זו ניתן לראות **שמגמתו הייתה להביא את כל תשובותיו של ה'חת"ס סופר'**, וצריכה להיות סיבה מיוחדת שהשמיט חלק מתשובותיו ולא הביא אותן.

בהשוואה לשו"תים אחרים אותם רא"א מביא ניתן לראות שזה דבר יוצא דופן: הוא מביא כשני שלישים מתשובותיו של ה'נודע ביהודה' שבחלק 'יורה דעה', כמחצית מתשובותיו של ה'חוות יאיר', ורק מעט יותר משליש מתשובותיו של סבו הגדול, ה'פנים מאירות'. מדוע הרבה רא"א לצטט את דברי 'חת"ס סופר' הרבה יותר מכל שו"ת אחר,³⁰² עד כדי הבאת כמעט כל דבריו בתוך ספרו?

²⁹⁵ 'פתחי תשובה', חלק 'יורה דעה', פז יד.

²⁹⁶ תשובות כו, עא, צ, קיד, קל, קלב, קמ, קמא, קנא.

²⁹⁷ תשובות קלג, קצד, ריט, שכא.

²⁹⁸ תשובות יב, קכז, קנב, רלה, רלו, שנו.

²⁹⁹ הכוונה ל'שו"ת חת"ס סופר'.

³⁰⁰ בתשובה סא מדבר 'חת"ס סופר' על האם מותר לתת לנכרי בהמה למשך זמן ארוך או שחוששין לתקלה, ומביא שהשו"ע מתיר (וב'פתחי תשובה' מביא תשובה זו), ובתשובה סב הוא טוען שמותר לתת לו גם בהרבה ספק דרוסות.

³⁰¹ 'פתחי תשובה', נז כג.

³⁰² ראוי לציין כי ישנם ספרי שו"ת נוספים בהם הוא הפנה את הקוראים (כמעט) לכל התשובות שבספר, כגון 'תולדות יצחק' (166) שרא"א מפנה ל-22 מתוך 24 התשובות שבספר (כ-92%), ו'יתשואות חן' (167) שמפנה ל-29 מתוך 34 (כ-85%), אך אלה ספרים

ניתן להעלות לכך מספר השערות:

1. כפי שראינו, לרא"א הייתה הערכה גדולה ליחסי סופר' לצדקותו, וכפי הנראה גם לתורתו, ולכן מביא כמעט את כל דבריו.

2. ייתכן שרא"א רצה לסדר את תשובות החת"ם סופר לפי סדר הישולחן ערוך' להקלה על הלומדים, ולכן הכניס כל תשובה של החת"ם סופר הקשורה לסימן מסוים ב'ישולחן ערוך' בתוך חיבורו. השערה זו נראית רחוקה מהמציאות מכיוון שדבר זה לא היה נצרך מכיון שכבר במהדורות הראשונות של שו"ת יחסי סופר'³⁰³ בניו של היחסי סופר' כתבו בסוף הספר מפתח שבו הפנו כל תשובה לסעיף המתאים ב'ישולחן ערוך'. זאת ועוד, עיון קצר מגלה שהתשובות בשו"ת יחסי סופר' מסודרות פחות או יותר על פי סדר הישולחן ערוך', כך שיש צורך בטרחה מועטת על מנת לקשר בין התשובה של היחסי סופר' לבין הסימן ב'ישולחן ערוך'.

3. ניתן גם לשער שהסיבה קשורה לאירועים שקרו בתקופה שבה חי רא"א. תנועת ההשכלה החלה להשפיע ביתר שאת בליטא בשנות ה-40 של המאה ה-19.³⁰⁴ היחסי סופר', שלא חי בליטא, אלא בפרשבורג, ונפטר ב-1839, היה ידוע במלחמתו הבלתי מתפשרת ברוחות החדשות שנשבו מצד המשכילים.³⁰⁵ נוכל לשער שהרצון של רא"א לשקע את דברי היחסי סופר' בתוך חיבוריו ולפרסם אותם ברבים נבע מן המוטיבציה להילחם באותם רעיונות משכיליים, שהחלו לצבור תאוצה באזור מגוריו באותה התקופה.³⁰⁶

4. בתשובות חכמי ליטא מהמאה ה-19 ניתן לראות ששו"ת חת"ם סופר' כמעט ולא מובא בחיבוריהם. בחלקים הראשונים של ספר השו"ת של הנצי"ב מוואלוז'ין 'משיב דבר',³⁰⁷ היחסי סופר' כמעט ואינו מופיע: בחלק א' של 'משיב דבר' – יש רק שתי מובאות מחלק 'אורח חיים' של היחסי סופר', ואף לא מובאה אחת מחלק 'יורה דעה'. בחלק ב' של 'משיב דבר' הנצי"ב מביא את דברי היחסי סופר' מחלק 'יורה דעה' פחות מעשר פעמים. גם הרב יצחק אלחנן ספקטור, רבה של קובנה,³⁰⁸ מביא את דברי היחסי סופר' פעמים בודדות בלבד. בשו"ת 'באר יצחק'³⁰⁹ הוא מתייחס רק לשש תשובות של היחסי סופר' מחלק 'יורה דעה' ולשתי תשובות בלבד מחלק 'אורח חיים' (לשם השוואה, את שו"ת

קצרים מאוד בני 20-30 תשובות בלבד. בחלק 'יורה דעה' של שו"ת חת"ם סופר' יש מעל 350 תשובות, וכאמור הוא מפנה ליותר מ-90% מהן.

³⁰³ מהדורת פרעשבורג, תר"א.

³⁰⁴ בתי ספר יסודיים הוקמו בתחילת שנות ה-40, ובשנת 1847 הוקם 'בית המדרש לרבנים בוילנא'.

³⁰⁵ המקורות בנושא זה רבים וידועים, ואפנה את הקורא לביבליוגרפיה על החת"ם סופר המצויה בגליק, תשובות, חלק ד' עמ' 375-376.

³⁰⁶ ראו בהרחבה בנושא זה בפרק על יחסו של רא"א ל'עוזבי הדת', עמ' 160-161.

³⁰⁷ הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, 1816-1893, ראש ישיבת וואלוז'ין. ספר השו"ת שכתב 'משיב דבר' יצא לאור לאחר מותו על ידי אשתו ובניו בוורשה, תרנ"ד.

³⁰⁸ הרב יצחק אלחנן ספקטור, רבה של קובנה, 1817-1896.

³⁰⁹ יצא לאור בקניגסברג, תרי"ט.

ינודע ביהודה' הוא מצטט קרוב למאתיים פעמים). גם בספר השו"ת שלו 'עין יצחק'³¹⁰ הוא מביא רק שתי עשרה פעמים את ה'חת"ס סופר' מחלק 'יורה דעה'. גם בספר השו"ת 'שאלת דוד'³¹¹ מתייחס המחבר רק פעם אחת ל'חת"ס סופר' בחלק 'יורה דעה' ושלוש פעמים בחלק 'אבן העזר'. אפילו חכם שחי מאוחר יותר, ר' חיים עוזר גרודז'נסקי,³¹² ב'שו"ת אחיעזר'³¹³ מביא את ה'חת"ס סופר' פעם אחת בחלק 'יורה דעה' (לצורך השוואה: ה'נודע ביהודה' מופיע מאות פעמים).

אנו רואים את הניגוד הגדול בין רבים מחכמי ליטא במאה ה-19 אשר כמעט ואינם מתייחסים ל'חת"ס סופר' לבין רא"א אשר מביא את דבריו מאות פעמים בחלק 'יורה דעה' בלבד, ובעצם מביא את כל הספר. ניתן להסביר זאת בשלוש דרכים:

א. הספר היה יקר המציאות, ולא היה קיים בידי הלומדים, ולכן רצה רא"א להנחילו לחכמי ליטא. הסבר זה לא מניח את הדעת דיו מכיוון שפעמים רבות רא"א כותב 'עין בחת"ס' ומפנה לסימן מסוים, אך לא מצטט את דברי ה'חת"ס סופר'.³¹⁴ כלומר אם הוא מפנה את המעיין להסתכל בספר, כנראה שחשב שהספר של ה'חת"ס סופר' מצוי בידי הלומדים.

ב. הסגנון של איסוף שונה מסגנון של תשובה. רא"א כאספן תשובות, מביא פעמים רבות את דברי ה'חת"ס סופר', בעוד שחכמי ליטא המוזכרים לעיל כתבו תשובות בעצמם, ולא אספו תשובות של אחרים, ולכן לא הרבו להשתמש בדברי שו"תים הקודמים להם, ובכללם ה'חת"ס סופר'. גם הסבר זה אינו מתיישב על הדעת מכיוון שראינו שחכמי ליטא מצטטים ספרי שו"ת אחרים פעמים רבות, כך שהדבר לא תלוי בסגנון ואופי הכתיבה.

ג. ההסבר שכנראה הכי מניח את הדעת הוא שבליטא לא אהבו את פרשבורג. חכמי ליטא לא העריכו מספיק את ה'חת"ס סופר' בפרט, ואת דרך הלימוד של חכמי הונגריה ככלל.³¹⁵ רא"א, שמקורו הונגרי, ומוצאו הוא מ'שבע הקהילות', רצה לתקן זאת ולהעלות את קרנו של ה'חת"ס סופר' ולכן הביא אותו כל כך הרבה פעמים.³¹⁶

³¹⁰ יצא לאור בוילנא, תרמ"ט (1889).

³¹¹ ר' דוד בן שמואל פרידמן המכונה ר' דוידל קרלינר, רבה של קרלין, 1828-1917. ספרו "שאלת דוד" יצא לאור בפיוטרקוב, תרע"ג.

³¹² וילנא, 1863-1940.

³¹³ יצא לאור בוילנא, תרפ"ב.

³¹⁴ למשל: סימן ב ס"ק ב; סימן טז ס"ק ו; סימן כד ס"ק ה.

³¹⁵ על ההבדלים בין דרך הלימוד והפסיקה של חכמי הונגריה לעומת חכמי ליטא במאות ה-19 וה-20 ראו בין היתר: מרדכי ברויאר, **אוהלי תורה - הישיבה, תבניתה ותולדותיה**, ירושלים, תשס"ד, עמ' 50-52, 90-92, 146-149, 209-212, ועוד; משה ליכטנשטיין, 'בין שני הרים: עולמו הלימודי של הרב עמיטל', בתוך: **לעבדך באמת - לדמותו ולדרכו של הרב יהודה עמיטל** (בעריכת ראובן ציגלר וראובן גפני), ירושלים, 2011, עמ' 127-136. ישנם גם חוקרים המתארים את עולם הישיבות בליטא ודרכי הלימוד שם, ראו למשל שאול שטמפר, **הישיבה הליטאית בהתהוותה**, ירושלים, תשס"ה, וכן יש המתארים את עולם הישיבות בהונגריה ואת דרכי הלימוד שם ראו למשל: אברהם פוקס, **ישיבות הונגריה בגדולתן ובחורבן**, ירושלים, תשל"ט.

³¹⁶ לפני שהיה רבה של פרשבורג, ה'חת"ס סופר' שימש כרב במטרסדורף כשמונה שנים משנת תקנ"ח ועד ראשית תקס"ז (1798-1806), וחלק מהזמן אף היה באיזנשטאט.

ה. 2. פשר הסתירה בין ההקדמה לבין השימוש בפועל

כאמור, בהקדמתו לחלק 'יורה דעה' (במהדורה הראשונה) רא"א מביא רשימה בת 186 ספרים,³¹⁷ אך בדיקה מעמיקה יותר מגלה עשרות ספרי שו"ת שהוא מפנה אליהם בתוך גוף החיבור, שאינם מוזכרים בהקדמה.

כבר הזכרנו לעיל שההשראה ל'אופן החיבור הזה ומעשיהו בקודש' נלקחה מהספר 'שערי תשובה' על אורח חיים.³¹⁸ בטבלה שלפנינו מופיעה רשימת ספרים, שאת כולם מביא ה'שערי תשובה' בהקדמתו,³¹⁹ אך רא"א לא מציין ספרים אלו ברשימת המקורות שלו, למרות שהפניות לכל אחד מספרים אלו כן הובאו בגוף החיבור, בין פעם אחת לשלוש פעמים (למעט מקרים שהוא מצטט מספרי שו"ת אחרים המביאים מהם, דבר שקורה לעיתים בודדות בלבד). הספרים הם:

הספר	המחבר	היכן חי ומתי	מקום ההוצאה ³²⁰ ושנת ההוצאה
שו"ת מהר"א ששון	אהרן ששון	שלוניקי וטורקיה	שנ"ז
דברי ריבות	יצחק בן שמואל אדרבי	שאלוניקי, 1584-1510	שאלוניקי, שמ"ב
שו"ת בצלאל אשכנזי	בצלאל אשכנזי	מצרים וארץ ישראל, 1594-1520	ונציה, שני"ה
זרע אברהם	אברהם בן דוד יצחקי	ארץ ישראל, (היה 'הראשון לציון'), 1715	קושטא, תצ"ג
חיים שאל	חיים דוד אזולאי	ארץ ישראל ואיטליה, 1806-1724	
יכין ובעז	צמח, ואחיו שמעון דוראן	אלג'יר, ירש את כס הרבנות ב-1467	ליוורנו, תקמ"ב
שו"ת ר' יחיאל באסאן	יחיאל באסאן	רודוס, קושטא 1625-1550	קושטא, תצ"ז
לחם רב (לחם משנה)	אברהם די בוטאן	שאלוניקי, 1588-1545	שאלוניקי ת"ך

לקורותיו בערים אלו עיינו למשל: יקותיאל יהודה גרינוואלד, **מצבת קודש**, ניו יורק, תשי"ב, עמ' 126-139.

³¹⁷ כך מופיע בדפוס וילנא, תר"ס.

³¹⁸ עיינו לעיל בפרק 'מטרת כתיבת החיבור', עמ' 45-46.

³¹⁹ גם ה'שערי תשובה' מביא בהקדמתו רשימה של כ-180 ספרים שהיוו את מקורותיו לחיבורו. רשימה זו לא מופיעה בדפוסים הרגילים שלפנינו.

³²⁰ שם מקום ההוצאה בטבלה נרשם לפי המופיע בדף השער של הדפוס הראשון.

הספר	המחבר	היכן חי ומתי	מקום ההוצאה ושנת ההוצאה
מטה יוסף	יוסף בן חיים משה נזיר		קושטא, תצ"ד
משאת משה	משה ישראל		קושטא, תצ"ד
מקור ברוך	ברוך בן שלמה קלעי		איזמיר, תי"ט
מים עמוקים	אליהו בן חיים (ראנ"ח) ואלהו מזרחי (רא"ם)	קושטא, 1530-1610 קושטא, ?1435-1526	ויניציאה, ת"ז
פני משה	משה בן ניסים בנבנישתי	קושטא	קושטא, תל"ד
פרח שושן	ישועה בן אברהם שבאבו	מצרים, המאה הי"ח.	קושטא, תצ"ג
מהרשד"ם	שמואל בן משה די מדינה	שאלוניקי, 1506-1589	שאלוניקי
מהרש"ך	ר' שלמה בן אברהם הכהן	יוון 1520-1601	שאלוניקי, שמ"ו
תורת חסד	חסדאי בן שמואל הכהן פרחיה	סלוניקי	שאלוניקי, תפ"ג
בארות המים	יצחק בן אליהו שאנג"י		סלוניקי, תקט"ו
אור ישראל	ישראל בן אליעזר ליפשיץ	קליווא, גרמניה	קליווא תק"ל
נהר שלום	שבתאי ונטורה	איספליטארו (ספליט), נולד ב- 1740	ונציה, תק"ל
בנימין זאב	זאב בן מתתיה	ארטא, יוון	ונציה, רצ"ט
באר עשק	שבתאי באר	איטליה, נפטר ב-1634	ונציה, תל"ד
הלכות קטנות	יעקב חאגיז	מרוקו, איטליה, ירושלים, 1620-1674	ויניציאה, תס"ד
מאמר מרדכי	מרדכי הלברשטט	דיסלדורף, גרמניה	ברונא, תפ"ג (1723)
מהר"מ מינץ	משה מינץ סג"ל	איטליה, גרמניה, פולין, 1415-1480	קראקא, שע"ז (1617)

נוסף לכך ישנם עוד כ-20 ספרים המצוטטים ב'פתחי תשובה'³²¹, ולא מופיעים בהקדמתו וגם לא בהקדמת 'שערי תשובה':³²²

- פרשת דרכים – בעל ה'משנה למלך' (98);
- מים חיים – של בעל ה'פרי חדש' (132);
- קול יעקב – יעקב שאול מאיזמיר, 1760;
- חמדת ימים – אליעזר בן יעקב אבד"ק אמסטיבאווי,³²³ הורדנא, תקס"ז;
- יערות דבש, אורים ותומים – ר' יהונתן איבשיץ (70);
- מוצל מאש – יעקב חיים אלפאנדארי;
- גבולות בנימין – בנימין בן שמחה הכהן רפפורט, לבוב, תקמ"ט;
- שם חדש – אריה לייב צינץ מפלאסק;
- אשל אברהם-אברהם בן שאול ברודא, פפד"מ תק"ז;
- צלעות הבית ובית מאיר – מאיר בן יהודה לייב, פוזנר, תקצ"ו;
- גן המלך – של בעל מחבר 'גינת ורדים' (33);
- שו"ת מהרי"ק – ר' יוסף קולון 1420-1480, ונציה, רע"ט;
- שו"ת המבי"ט – ר' משה בן יוסף טיראני, שאלוניקי, תורכיה, צפת, 1500-1580;
- ספר יום תרועה – ר' משה אבן חביב (1654-1696), קושטנדינא תפ"ו;
- ספר מהר"ם ברבי – מאיר ברבי מפרשבורג, דיהרנפורט, תקמ"ו;
- שתי ידות – מנחם בן יהודה די לונזאנו, ויניציאה, שע"ח;
- פרדס דוד – הרב דוד בן יואל די שבועק, זולצבך, תקמ"ו;
- תורת נתנאל של בעל קרבן נתנאל – יעקב נתנאל וויל (1687-1769);
- ספר לדוד אמת – חיד"א (29);
- תורת חסד – חסדאי בן שמואל הכהן פרחיה, שלוניקי, תפ"ג;
- עיון יעקב – שחיבר בעל שבות יעקב (147);
- בית דוד – יוסף דוד בן שבתאי מסלוניקי, סלוניקי, ת"ק;
- קצות החושן – אריה לייב בן ר' יוסף הכהן, נפטר ב-1812 – ספר פירוש על 'שולחן ערוך' 'חושן משפט';

³²¹ גם כאן כל אחד מהספרים ברשימה זו מצוטט בין פעם אחת לשלוש פעמים.

³²² ברשימה זו לא כלולים חיבורים המובאים בציטוט מספר אחר, וכן חיבורים המובאים רק במהדורה השנייה. אציין שבמהדורה השנייה ישנם חיבורים רבים אשר לא מופיעים בהקדמה. נראה שכשרא"א תיקן את ההקדמה לקראת המהדורה הזו, לא הקפיד להביא את כל רשימת הספרים הנוספים אלא רק שישה מהם, כפי שהרחבתי על כך לעיל.

³²³ רא"א קורא לו כאן דודו: 'ועיינו מ"ש דודי הרב הגדול מהר"א ז"ל בספר חמדת ימים דרוש ו', ויתכן שהיה אביו של דודו כמובא בספר 'דברי ישעיה' של הרב ישעיה בן אריה לייב אלגאזי, פיוטרקוב תרפ"ו, 1926: 'הגאון מ' ארי' לייב אבד"ק וואלפא [דודו של הגאון מ' אברהם צבי איזנשטט אבד"ק בערסטאוויטש בעל 'פתחי תשובה'] בן הג"מ אליעזר אבד"ק אמסטיבאווי בע"ס חמדת הימים'.

- ספר המקנה – פנחס הלוי הורביץ (1730-1805) – פירוש למסכת קידושין.

מה פשר תופעת השמטת החיבורים הרשומים לעיל מהרשימה שאותה רא"א מביא בהקדמה?

הסברה הפשוטה ביותר היא שמכיוון שבחיבור עצמו הפנה אליהם רק פעמים בודדות, לכן לא ראה לנכון לכתוב זאת בהקדמתו.³²⁴ אך סיבה זו אינה אפשרית משום שישנם ספרים נוספים שמופיעים ברשימת המקורות שמביא הרא"א על אף שמצוטטים מהם פעמים בודדות בלבד בגוף החיבור. לדוגמה, 'פאר הלכה' של פרץ בן מנחם נחום אורבך (134), 'רב פנינים' של בעל ה'פרי מגדים' (145), 'רגל ישרה' של גדליה ליפשיץ (146), אשר כל אחד מהם מובא רק פעם אחת בגוף החיבור.

נוכל לשער שרא"א החליט להוסיף את רשימת הספרים אליהם הפנה את הקוראים לאחר שסיים לכתוב את הספר.³²⁵ רא"א עבר על כל החיבור בצורה מהירה, וכתב את כל הספרים שזכר, ושעלו לנגד עיניו. ספרים המובאים פעמים בודדות בלבד לא קפצו לנגד עיניו בקריאה המהירה, והוא לא זכר שהביא מהם לאחר כמה שנות עמל ויגיעה, ולכן הם לא מופיעים ברשימת המקורות.

מתוך עיון בטבלה הראשונה, הכוללת את רשימת החיבורים שאותם ציין בעל 'שערי תשובה' ולא מופיעים בהקדמת ה'פתחי תשובה', עולה כי רובם ככולם של החיבורים הם של חכמי יוון ותורכיה (ומעטים מאיטליה) מסוף המאה ה-16 ועד אמצע המאה ה-18. עולות כאן מספר שאלות: מדוע הביא רא"א רק ציטוטים בודדים מחכמים אלה? הלא הכיר אותם, ולכן הפנה אליהם, ואם כן מדוע הסתפק בהפניות מועטות? מדוע כמעט כל הספרים ברשימה זו הם מאזור תורכיה ויוון? ומדוע לא כלל ספרים אלו ברשימה שבהקדמתו? נוכל לשלול את הסברה שרא"א רצה להימנע מפסיקה או מהבאת מקורות הבנויים על מסורת פסיקה של אותם המקומות, שהרי ספרים בעלי אוריינטציה כזו מופיעים בטבלת המקורות שהביא בהקדמה שמקורם בסלוניקי, איזמיר, ואיטליה, כגון 'בני חיי' של חיים בן מנחם אלגאזי מאיזמיר (12); 'מגיד מראשית' של חיים אלפנדארי מטורקיה (80); 'משפטי שמואל' של שמואל בן משה קלעי משאלוניקי (87); 'פרח מטה אהרון' של אהרון פרחיה משאלוניקי (127). וכעת שאלתנו מהדהדת ביתר שאת: מדוע נמנע מלהזכיר הספרים המצויינים לעיל בהקדמתו?

ה.3. מניין השיג רא"א את הספרים?

³²⁴ אולי בדומה לאדם הכותב עבודה אקדמית לאורך זמן, שעשוי לשכוח לציין ברשימות הביבליוגרפיות מקור שמופיע מספר מועט של פעמים.

³²⁵ יש לשלול את ההשערה ההפוכה, שכתב את ההקדמה לפני כתיבת הספר או במהלכו, וזאת ניתן להוכיח בקלות לפי תיאוריו בהקדמה על הכתיבה שכולם נכתבו בלשון עבר, ולכן ברור שהספר היה לפניו כשכתב את ההקדמה.

בפרק זה ננסה לענות על השאלה האחרונה. כפי שראינו, רא"א מצטט ומביא מתוך מאות ספרי שו"ת וחיבורים שונים. בתקופה שבה לא הייתה לכל אחד ספריה שכללה ספרים רבים,³²⁶ יש יסוד סביר להניח שהייתה לו, או בעירו, ספריה מכובדת,³²⁷ שהרי רק כך יוכל לעיין במאות הספרים אליהם הפנה את הקוראים. זאב גריס כותב:

כל שבקי בתולדות יהודי מזרח אירופה יודע שהמוסד ללימוד תורני גבוה שרווח שם...בסוף המאה הי"ח, היה בית המדרש...ספריות בית המדרש שימשו מקור לכתבי יד שיודפסו כמו גם לקוחות לשיווק הספרים אליהן ומרכז להפצת ספרים לבאים בתוכן. ציבור הלומדים הקבוע בהם וציבור הלומדים המזדמן...אלו העשירו והרחיבו ספריותיהם הפרטיות בהשפעה ישירה ומצטברת של חיי הרוח שהתקיימו בבתי המדרש.³²⁸

לא מצאתי כל עדות ישירה על ספריות תורניות גדולות בערים שבהם גר ופעל רא"א (ביאליסטוק, גרודנה וברסטוביץ). עדויות עקיפות על קיומה של ספריה בגרודנה מצאתי אצל דב רבין שמעיר כבדרך אגב כי 'ב-1862 ייסדו המשכילים בגרודנה ספריה ציבורית ראשונה לספרות וכתבי עת חילוניים (בתי-עקד לספרי קודש היו קיימים ליד בתי המדרש בעיר גם מקודם)',³²⁹ ואילו דובנוב כותב: 'מפנקסה של הורדנא'³³⁰ נעשתה אותה העתקה משנת תקס"ו...ונשתמרה עד ימי המלחמה האחרונה (מלחמת העולם הראשונה) בידי פרנסי הקהילה בהורדנא'.³³¹ יש להניח שאם היו שם ספרים שנשמרו יותר ממאה שנה, היו גם תנאים סבירים לשמור אותם, כנראה בספריה של בית כנסת מרכזי או מוסד דומה. כאמור, אלו רק עדויות עקיפות לקיומה של ספריה תורנית בגרודנה. כמו כן, לא מצאתי כלל עדויות על קיומן של ספריות בביאליסטוק ובברסטוביץ' במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה.

אמנם 'לא מצאתי אינה ראייה', אך אנתח את הקדמתו ל'אבן העזר' שבה כותב רא"א כך:

³²⁶ בהקדמתו ל'יורה דעה', רא"א כותב על מחברי ה'שערי תשובה': 'אשר הניף בעים רוח מבינתו לאסוף ולקבץ אמרות טהורות חידושי דינים משו"ת ראשונים ואחרונים (אשר לא כל אדם זוכה שיהיו נמצאים אצלו)'.
³²⁷ יש להעיר שהספריה הגדולה בוויילנא של ר' מתתיהו שטראשון, בנו של הרש"ש, התפתחה רק מאוחר יותר, ונפתחה לציבור רק בשנת 1892. לפרטים על ר' מתתיהו והספריה ראו למשל: דוד ראדנער, "שני צנתרות הזהב: לתולדות הרה"ג ר' שמואל ובנו ר' מתתיהו שטראשין", בתוך: **כנסת הגדולה (תולדות אנשי שם)** (בעריכת יצחק סובאלסקי), ורשה, תרנ"א, עמ' 22; פרידה שור, **מ'ליקוטי שושנים ועד 'בריגדת הנייר': סיפורו של בית עקד הספרים ע"ש שטראשון בוויילנא**, תל אביב ואריאל, תשע"ב.

³²⁸ זאב גריס, **ספר סופר וסיפור בראשית החסידות**, תל אביב, תשנ"ב, עמ' 61-62, והערות בעמ' 37-39 ובהפניות שם, וכן זאב גריס, **הספר כסוכן תרבות**, תל אביב, תשס"ב, עמ' 70-71 ובהערה 2 שם. עיינו גם בדבריו של מרדכי זלקין: 'מראשית העשור השני של המאה התשע-עשרה חל במרחב הליטאי תהליך התחדשות של של מסגרות לימוד מקומיות שפעלו עוד בשלהי המאה השמונה-עשרה, וייסוד של ישיבות מקומיות, עיירתיות ועירוניות חדשות...' (מרדכי זלקין, "עיר של תורה - תורה ולימודה במרחב העירוני הליטאי במאה התשע-עשרה", בתוך: **ישיבות ובתי מדרשות** (בעריכת עמנואל אטקס), ירושלים, תשס"ז, עמ' 131).

³²⁹ **אנציקלופדיה של גלויות**, חלק ט, גרודנה-גראדנע, ירושלים, תשל"ג, עמ' 96.

³³⁰ הכוונה היא לגרודנה.

³³¹ שמעון דובנוב, **פנקס ועד הקהילות בליטא**, ברלין, תרפ"ה, הקדמה, עמ' XXIII.

וגם האמת אגיד בלי כחד שלא היו אצלי כל החבורים כאחד יחד רק קצתם האידנא וקצתם בזימנא אחרינא, ואנא קמא קמא דמטא לידי נקיטנא ומייתנא. ועל דבר שדרשו חז"ל בפירוש הכתוב: 'לא יערוך רמיה', וכמה פעמים הוצרכתי לחזור ולעיין בספר שכבר הבאתי ולא השגתיו פעם שניה.

כלומר, רא"א מעיד כי לא היו בידיו כל הספרים כאחד, ואף לעיתים, כאשר כבר השיג ספר מסוים, ורצה לחזור ולעיין בו לא הצליח להשיג אותו שנית.

על קשייו של רא"א בהשגת הספרים ניתן ללמוד גם מדבריו בגוף החיבור. בחלק 'יורה דעה': 'וכעת אין הספר שאילת יעבץ לפני',³³² 'וכעת אין הספר פני אריה לפני...' ³³³, 'וכעת אין ס' הנ"ל (הכוונה היא ל'שו"ת זכרון יוסף') לפני' ³³⁴ ודוגמאות נוספות. ³³⁵ הבאתי דווקא את הדוגמאות האלה כי אלו ספרי שו"ת שרא"א הביא ברשימה בהקדמתו ל'יורה דעה' ומפנה אליהם עשרות פעמים ובכל זאת הם לא היו נגישים לו כל הזמן, וכשרצה לעיין בהם שוב הם לא היו תחת ידו. הוא מעיד על עובדה זו גם בחלק 'אבן העזר': 'כעת אין תשובת חכם צבי לפני',³³⁶ 'אין תשובת הרשד"ם כעת ביד',³³⁷ ודוגמאות נוספות. ³³⁸

הדוגמה המובהקת ביותר למחסור בספרים היא עדותו ש'כעת אין תשובת פנים מאירות חלק א' לפני ויש לעיין בו...'.³³⁹ כלומר, **אפילו ספרו של סבו הגדול, בעל ה'פנים מאירות', לא שכן דרך קבע בספרייתו.**

בהקדמה לחלק 'אבן העזר', מעט לפני הציטוט לעיל, רא"א מודה למי שנתן לו רשות לעיין בספריו:

ברם זכור אותו האיש לטוב ה"ה כבוד ידידי הרב המאור הגדול המפורסים ערוגת הבשם כש"ת מוה' יוסף נ"י אב"ד זבלודאווא אשר לו ספרים הרבה יותר מלכל הרבנים שבגבולינו וכל אשר שאלו עיני לא אצל ממני, לכן בכל לבי אברכהו ולעד אזכרהו.

לר' יוסף מזבלודאווא³⁴⁰ הייתה ספריה חשובה אשר השתמשו בה רבנים ומדפיסי ספרים. גם המדפיסים בדפוס ראם בוילנא השתמשו בשירותי הספריה של חכם זה. בתחילת 'שולחן ערוך יורה דעה' שבהדפסתם הם מודים לו על שאיפשר להם להשתמש בכתב-היד שברשותו:

³³² סימן ח ס"ק א.

³³³ סימן עב ס"ק א.

³³⁴ סימן קצח ס"ק טז.

³³⁵ סימן מז ס"ק ב, סימן רפו ס"ק יח, סימן רפט ס"ק א, ועוד.

³³⁶ 'אבן העזר', סימן א ס"ק טו.

³³⁷ 'אבן העזר', סימן קמה ס"ק א.

³³⁸ 'אבן העזר' סימן ה ס"ק ט, סימן קכא ס"ק ז, סימן קמד ס"ק ה, ועוד.

³³⁹ 'פתחי תשובה', חלק יו"ד, סימן לג ס"ק י. הוא כותב כך לאחר שמביא את דברי ה'שובות יעקב' שמצטט את דברי ה'פנים מאירות' הנזכרות לעיל, ורא"א טוען שצריך לעיין שם שוב כי בחלק ב ה'פנים מאירות' כותב אחרת.

³⁴⁰ כיום Zabludow, כ-20 ק"מ מדרום לביאליסטוק.

הרה"ג המפורסם כו' מוהר"ר יוסף שליט"א במוהר"ר אברהם אבלי ז"ל אבד"ק זבלודאווא, עטר את היו"ד בספר מטה יהונתן³⁴¹ הנ"ל אשר היה צפון באוצרו בכת"י.

לוי אוצינסקי, בספרו 'נחלת אבות', מספר גם הוא על יוסף מזבלודאווא :

וגם המדפיסים דווילנא השתמשו הרבה בספריו בעת הדפסת היורה דעה, רבנים גדולים נסעו לראות את בית עקד ספרים אשר היה לו יקר המציאות. נפטר זקן ושבע ימים ט"ו בחדש אדר ראשון שנת תרמ"ו.³⁴²

בהספד שנשא עליו ר' אייזיק לייב ספיר לאחר פטירתו³⁴³ הוא מזכיר ברמז את הספרים שהיו לר' יוסף: 'כן נלמוד ממעשיו לקיים מצות הכנסת אורחים כמוהו אשר היה ממשכן ספריו אשר היו חביבים עליו כחייו ליתן נדבה לאורח...'³⁴⁴ היו בספרייתו ספרים אשר היו חשובים לו ביותר, ובכל זאת היה מוכן למשכנם, כדי לקיים מצוות הכנסת אורחים.³⁴⁵

את תודתו לר' יוסף מביא רא"א בהקדמתו ל'אבן העזר', ולכן נוכל להניח שאת רוב חיבורו על חלק 'אבן העזר' הוא כתב כשהיה רב בברסטוביץ. רא"א שירת שם ברבנות כ-20 שנה, משנת 1836 (השנה שבה יצאה לאור המהדורה הראשונה של 'יורה דעה') ועד שנת 1856, שאז עבר לאוטיאן, וב-1857 כבר סיים את החיבור על 'אבן העזר'. המרחק בין ברסטוביץ לזבלודאווא הוא יותר מ-50 קילומטר (בקו אוויר). ייתכן שמפעם לפעם השתמש רא"א בספרייתו של ר' יוסף, אך ברור הדבר שהספריה בזבלודאווא לא הייתה זמינה לרא"א כל העת, ולו בשל המרחק הגיאוגרפי ביניהם, דבר שהקשה על רא"א להשיג חלק מן הספרים.

העובדה שלרא"א היה מחסור בספרים הייתה ידועה גם לאחר התקבלותו ותפוצתו הרבה של החיבור. בשנת תר"ן (1890), יצא לאור הספר 'דלתי תשובה' על ידי יעקב בן דוד וילנצ'יק אב בית דין בעיר פיקאלי. כדוגמת רא"א גם הוא כתב בספרו ליקוט מספרים

³⁴¹ ספרו של ר' יהונתן אייבשיץ (70).

³⁴² לוי אוצינסקי, **נחלת אבות**, וילנא, 1894, עמ' כו.

³⁴³ ההספד הודפס כדרוש ו' בספר 'שרגי טובא' שהוציא המחבר אייזיק לייב ספיר, וילנא, 1909, עמ' כו-לא. וכך כתוב בכותרת הדרוש: 'הספד שאמרת על פטירת הרב הג' הצדיק מו"ה יוסף זללה"ה האב"ד דק"ק זאלודאווא, ביום ג' ט' ימים לחדש אדר שני שנת תרמ"ו לפ"ק בבית המדרש הגדול דק"ק הנ"ל, שנפטר ט"ו ימים לחדש אדר ראשון בליל שבת קדש'.

³⁴⁴ שם, עמ' לא.

³⁴⁵ כאן המקום להעיר שב'ספר הזכרון לקהילת זאבולדאווא' ר' יוסף אינו מוזכר בין רבני העיר, ראו: שמואל צעסלער, יוסף רעזניק ויצחק צעסלער- עורכים, **זאבולדאווע יזכור בוך: די געשיכטע פון דער יידישער קהילה זאבולדאווע פון איר בראשית ביז איר פארטייליקונג דורך די נאצישע רוצחים**, בואנוס איירס, 1961 (תורגם בחלקו לעברית על ידי יעקב טוראל-גוטליב, תל אביב, תשמ"ז). בספר מוזכר רק רב יוסל'ה אחד שהיה עני מרוד (עמ' 37), וכן מוזכרות 2 ספריות: האחת שנוסדה לפני מלחמת העולם הראשונה על ידי חברת משכילים (עמ' 57), וכן ספרייתו של ר' ניסן גריברג, המלמד דרדקי (עמ' 67-68).

שונים³⁴⁶ (וגם חידושים משל עצמו), ובעמוד השער הדפיס כך: 'בם יכנסו כל הדינים המחודשים מגאוני קמאי ובתראי, בין אותם שהיו בזמן הפ"ת ולא הובאו בספרו, ובין אותן שנתחדשו אחריו עד היום הזה...'³⁴⁷. הוא טוען שהיו ספרים בתקופת רא"א שלא נכנסו לחיבור 'פתחי תשובה'.

הנצי"ב מוולוז'ין³⁴⁸ בהסכמתו לספר 'דלתי תשובה' כותב כך: 'בהיותי בוויילנא בא לפני הרב הגאון חריף ובקי מהור"ר יעקב נ"י אב"ד דק"ק פיקעלי, והראה חזותו לפני שהוא מדפיס חיבור יקר על יו"ד מכונה בשם דלתי תשובה כעין הפתחי תשובה, היינו שמביא משו"ת שלא ראה בעל פ"ת...'. גם הרב מלכיאל צבי טננבוים³⁴⁹ כותב בהסכמתו:

והוא ספר כולל כמה חידושי דינים על כל היו"ד וקראו בשם דלתי תשובה מלוקט מכמה ספרי הגאונים ז"ל הקדמונים אשר השמיטם הגאון בעל פ"ת ז"ל, **או שלא שזפתו עיני הבדולח לראותם**, וגם מכמה ספרי הגאונים ז"ל האחרונים שנתחברו אחר חיבור הפ"ת.

כלומר, גם כותבי ההסכמות מבינים **שהסיבה שרא"א לא הביא ספרים מסוימים בחיבורו היא מפני שספרים אלו לא היו בידו**.

גם הרב חיים חזקיה מדיני כותב בספרו 'שדה חמד': 'הנה פשיטא לי כי הרב הפ"ת לא היה בידו ס' הכנה"ג כדמוכח מדבריו במקומות רבים.'³⁵⁰

ספר חשוב נוסף המנסה ללכת בדרכו של ה'פתחי תשובה' הוא 'אוצר הפוסקים' – ביבליוגרפיה עצומה בהיקפה שמביאה ספרות שו"ת ענפה ביותר לחלק 'אבן העזר' של ה'שולחן ערוך'. בהקדמה לספר כותב הרב איסר זלמן מלצר על נחיצותו של חיבור כדוגמת ה'פתחי תשובה': 'ה'פתחי תשובה' האיר אמנם את עיני הרבנים – **אבל הוא לא השתמש אפילו בכל אותם הספרים שכבר נדפסו עד ימיו, מפני שלא היו תחת ידו**.³⁵¹

את דבריו ממשיך הרב הרצוג, הרב הראשי לישראל בפתיחה ל'אוצר הפוסקים':

עמד הגאון ר' אברהם צבי אייזנשטדט ז"ל וחיבר את ספרו 'פתחי תשובה' על סדר השו"ע וכל רב מורה ודיין מישראל יודע להעריך ולהוקיר את פעלו הרב והעצום, **אבל הפ"ת בכל תועלתו הרבה איננו נותן סיפוק מלא, ובעיקר, מפני**

³⁴⁶ הוא מציין בהקדמתו שעבר על שמונה מאות (!) ספרים.

³⁴⁷ יעקב בן דוד וילנצ'יק, **דלתי תשובה**, וילנא, תר"ן, עמוד השער.

³⁴⁸ הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, ראש ישיבת וולוז'ין ומחבר הספרים 'העמק דבר' על התורה, שו"ת 'משיב דבר' ועוד. נפטר ב-1893.

³⁴⁹ רבה של לומז'ה, מחבר ספר השו"ת 'דברי מלכיאל', נפטר ב-1910.

³⁵⁰ שדי חמד חלק א, חיים חזקיה מדיני, ניו יורק, תשכ"ב, עמ' 20.

³⁵¹ הרב איסר זלמן מלצר, "הקדמה", בתוך: **אוצר הפוסקים**, כרך א, בעריכת הרב יצחק אייזיק הרצוג, ירושלים, תש"ז.

שהספרים שנמצאו במחיצתו אינם אלא חלק, וחלק לא גדול, מהאוצר הענקי

של אותה הספרות העולה לאלפי ספרים ולרבבות תשובות.³⁵²

הערות אלו מצטרפות לאמור לעיל ולקביעה שכפי נראה ספרים רבים לא היו בידיו של רא"א, ולעיתים היו בידיו לזמן מוגבל. ייתכן מאוד שספר מסוים היה תחת ידו לתקופת זמן מוגבלת, וספר אחר – לתקופת זמן ארוכה יותר, וזו הסיבה שההפניות מועטות לספר אחד ומרובות לספר שני. אינני יכול להוכיח זאת כרגע, אך ניתן אולי לשער שהספרים שהובאו בפרק הקודם שמקורם בתורכיה, יוון ואיטליה, לא נמצאו בליטא, והם הגיעו לידו לזמן מועט, ולכן הביא מהם מעט מאוד, לא כבבחירה מודעת, אלא פשוט מחוסר נגישות לעיין ולבדוק את הדברים.

---

³⁵² פתיחת הרב יצחק אייזיק הרצוג, **אוצר הפוסקים**, כרך א, ירושלים, תש"ז.

כפי שנוכח בפרק הבא, רא"א לא מצטט את התשובות אלא מסכם אותן. בדרך כלל הוא בוחר לדלג על הדיון ההלכתי, על הסברות והטעמים, ומציג לפני הקורא את המסקנה ההלכתית. וכך כתב בהקדמה לגבי החיבורים אליהם הוא מפנה בספרו:

ומאד כלתה נפשי לזכות את הרבים בדבריהם הנעימים, אפס כי קצר המצע מהשתרע, להעתיק כל דברות קדשם שהם כמעין הנובע, ולכן הוצרכתי להשמיט את אשר נשאו ונתנו בעומק השמועות... אך את הדברים אשר העלו להלכה לקחתי אותם לי ואטמנם בתוך חיבורי.³⁵⁴

דבריו אלה סותרים לכאורה את מה שכתב לפני כן בהקדמה:

וירדתי לגנים ללקוט שושנים משו"ת ראשונים ואחרונים, גם מהרבה ספרים שונים מספרם בערך מאה ושמונים, וחקרתי בדבריהם בינותי בספריהם... **וקבצתי על יד אמרות טהורות**, לבני ישראל הדרך להורות, **וכל ענין כתבתי בטעמה ונמוקה, למען לא יהיה כגזירה וכחוקה.**

לפי דבריו אלה, היינו מצפים שבתשובות שמביא יפרט את הטעם והנימוק של כל דעה, ויכתוב את הסברות לכאן ולכאן 'למען לא יהיה כגזירה וחוקה', אך כפי שהוכחנו, הוא דווקא מתמצת את דברי המחברים שמביא, ומוציא מהם רק את המסקנה ההלכתית ללא הדיון, הסברה והטעם.

נוכל לשער שהתכנון המקורי שלו היה להאריך ולהביא את טעמי הדינים והסברות, אך מטעמים כלכליים (הוצאות דפוס למשל) הוא נמנע מכך. זו השערה שקשה לקבל מכיון שכפי שראינו, כבר בסעיף הראשון הוא כותב רק את ההלכה ללא הסברות, כלומר שלא חזר בו במהלך העבודה. כמו-כן את המבוא רא"א כתב לאחר שסיים לכתוב את ספרו, כך שקשה לתאר שכתב שהוא מפרט את הטעמים, בעוד שבפועל לא עשה כך.

נראה לי שפירוש הדברים הוא אחר. **ייתכן שבדבריו אלה רא"א מסביר מדוע הוא בחר תשובות מסוימות מתוך הספרים ולא תשובות אחרות.** הרי הספרים השונים שהביא מלאים בתשובות ובהלכות הרלוונטיות לענייני 'יורה דעה',³⁵⁵ ומדוע בחר להביא דווקא את התשובות הספציפיות האלו ולא אחרות? עלינו לנסות ולהבין מדוע '**קבצתי על יד אמרות טהורות**', ולא הביא את כל ההלכות (אפילו בצורה מתומצתת).

נראה שיש להבין כי המשפט 'וכל ענין כתבתי בטעמה ונמוקה' אין פירושו שרא"א כתב את הטעם והנימוק לכל עניין, אלא הוא כתב את העניין **בגלל** הטעם והנימוק. מכיוון שיש

³⁵³ תודתי נתונה לרב חנוך חיימוביץ' על הבסיס הרעיוני לפרק זה, וכן על חלק מן הדוגמאות.

³⁵⁴ מתוך ההקדמה ליו"ד.

³⁵⁵ הדוגמה הפשוטה ביותר היא המובאה הראשונה ב'פתחי תשובה' סימן א ס"ק א', מתוך הספר 'שמלה חדשה'. זהו הציטוט היחיד מספר זה בכל ה'פתחי תשובה' ל'יורה דעה', למרות שכל כולו עוסק בדיני שחיטה וטריפות.

למקרה מסוים טעם ונימוק – רא"א הפנה אליו. כלומר, רא"א בחר להפנות את הקוראים למקרים רבים שבהם הטעם והנימוק של הדין מובילים לחידוש הלכתי ולהבדל בין הדעות השונות. ובמילים אחרות: הדין בטעם ההלכה ונימוקה הביאו אותו להפנות את הלומדים דווקא אל הלכה זו.

אנסה להסביר השערה זו באמצעות מספר גדול של דוגמאות כדי להבהיר, ובעיקר מכיוון שהיא עונה על שאלה מרכזית ביותר בדיוננו – כיצד בחר רא"א את התשובות שהביא.

1. איסור נגיעה בנידה – ה'שולחן ערוך' פוסק: 'לא יגע בה אפילו באצבע קטנה, ולא יושיט מידו לידה שום דבר ולא יקבלנו מידה, שמא יגע בבשרה'.³⁵⁶ רא"א מביא שתי תשובות ובהם מקרים חריגים עד קיצוניים:

בתשובת נודע ביהודה (108) תניינא חלק יורה דעה סי' קכ"ב נשאל באיש ואשה הדרים בכפר ואין שם יהודי או יהודית זולת הזוג לבדם, האם מותר לבעלה לעמוד עליה כשהיא טובלת לראות שתהא כולה תחת המים ואם יכול לתמכה בידיו לדחפה תחת המים...ועיין בתשובת שמש צדקה (156) חלק יורה דעה סי' ס"ז שכתב שמי שמתה אשתו רחמנא לצלן והיא נדה רשאי לגעת בה עיין שם.³⁵⁷

מה גרם לרא"א להביא שאלות אלה: האם מותר לבעל לסייע לאשתו להיכנס למקווה כדי להיטהר לבעלה כשזוג יהודי חי לבדו, והאם מותר לגעת בגופת אשתו המתה כשהיא נידה?

נראה שהמחלוקת העקרונית העומדת בבסיס הדין של איסור נגיעה בנידה היא זו שעמדה לנגד עיניו כשבחר להציג בפני הקוראים דווקא מקרים אלו.

הרמב"ם טוען שדין זה הוא איסור מן התורה. מהפסוק 'ואל אשה בנדת טומאתה לא תקרב',³⁵⁸ לומדים שאסור אף לגעת בה.³⁵⁹ לעומתו, סובר הרמב"ן: 'אבל כפי העיון בתלמוד אין הדבר כן שיהיה בקריבה שאין בה גלוי ערוה כגון חבוק ונשוק לאו ומלקות...כי אצלם זה האיסור מדרבנן...אלא קרא אסמכתא בעלמא...'³⁶⁰ כלומר, רק קריבה שמובילה לגילוי ערוה, היא האסורה מן התורה, ולא כל נגיעה, אלא שרבנן רצו להרחיק את האדם מן העבירה, ואסרו את הנגיעה באופן גורף.

גם ה'נודע ביהודה'³⁶¹ שאליו הפנה רא"א בתחילת הסעיף מציין בדבריו את המחלוקת שהבאנו, וטוען שלדעת הרמב"ם יהיה אסור לגעת באשתו הנידה עד שתעלה מן המים, משום שהנגיעה עצמה היא איסור תורה, ואילו לדעה השנייה, שאומרת שאם נגיעה אינה גורמת לקירוב בשר הרי שאין בה איסור, הרי שכך יהיה הדין במקרה זה.

³⁵⁶ שו"ע, יו"ד, קצה ב. וכן נפסק ברמב"ם הלכות איסורי ביאה פרק י"א הלכה י"ח, ו'בתורת הבית הארוך לרשב"א' בית שביעי שער שני, ג ע"ב ד-ע"א.

³⁵⁷ 'פתחי תשובה', סימן קצה ס"ק ב.

³⁵⁸ ויקרא יח יט.

³⁵⁹ ספר המצוות, מצוות לא תעשה שנג.

³⁶⁰ השגות הרמב"ן לספר המצוות, מצוות לא תעשה שנג.

³⁶¹ 'נודע ביהודה' מהדורה תניינא 'יורה דעה' סימן קכב.

כך גם במקרה השני – אם התורה אסרה נגיעה בנידה, הרי שגם לאחר מותה האיסור עומד בעינו. ואם הטעם הוא כדי שלא יגיעו לקירוב בשר, הרי שאין בעיה בנגיעה בגופת אשתו המתה כשהיא נידה.

זו דוגמה ראשונה לכך שרא"א מפנה למקרים בספרים שונים בגלל ההבדלים בטעם ובנימוק שיוצרים הבנה הלכתית מחודשת במקרים ספציפיים.

2. האם טבילה למגע מועילה לתשמיש – הפתחי תשובה מביא בשם 'חמודי דניאל' (57):³⁶² 'אם היה בעלה חולה ר"ל, וספרה שבעה נקיים וטבלה בכדי שתוכל ליגע בו ולא כוונה לתשמיש, נראה דאותה טבילה מהני אף לתשמיש'.

המקרה הזה מובא משום שיש מחלוקת בין הפוסקים לגבי נידה שטבלה בלא כוונה. ה'שולחן ערוך' פוסק: 'נדה שטבלה בלא כוונה כגון שנפלה לתוך המים או שירדה להקר, הרי זו מותרת לבעלה'.³⁶³ אך הרמ"א שם מביא דעה נוספת בשם הרשב"א³⁶⁴ וראשונים נוספים:³⁶⁵ 'ויש מחמירים ומצריכין אותה טבילה אחרת', והרמ"א מסכם: 'ויש להחמיר לכתחילה'.

נראה שהמקרה שאותו מביא 'חמודי דניאל', מתייחס לאותה המחלוקת שראינו בדוגמה הקודמת לגבי סיבת איסור הנגיעה בנידה: לדעת הרמב"ם איסור הנגיעה הוא איסור תורה בדומה לתשמיש, ולכן אם טבלה לצורך נגיעה תהיה מותרת גם בתשמיש, כי שני הדברים הם היינו הך מבחינת רמת האיסור, ואילו לדעת הרמב"ן, שאיסור הנגיעה הוא רק הרחקה, הרי שיתכן מאוד שבמקרה הנידון היה אוסר, מכיון שטבילה לנגיעה היא רק כדי 'להתגבר' על איסור דרבנן, ואין כאן כוונה כלל להיטהר מטומאת הנידה.

כפי שראינו במקרה הקודם הרשב"א פוסק כרמב"ם, וטוען שאיסור הנגיעה הוא שווה ערך ברמתו לאיסור התשמיש, ולכן, על פי הבנת 'חמודי דניאל' יתיר את התשמיש למי שטבלה לשם נגיעה, למרות שאוסר אם טבלה רק כדי להקר.

רא"א מביא מקרה זה מכיוון שהוא נוגע בטעם ההלכה של איסור נגיעה, ובמקרה זה ההלכה המוסכמת תהיה לקולא, אף לדעת הפוסקים המחמירים, והאישה תהיה מותרת לבעלה. זהו מקרה נוסף שהבנת טעם ההלכה יוצר פסיקה מחודשת במקרה מסוים.

3. איסור בשר בחלב ב'בן פקועה' – מבחינה הלכתית, אין איסור לבשל בשר עם חלב שיצא מבהמה לאחר מיתתה,³⁶⁶ בין אם הבהמה מתה באופן טבעי ובין אם נשחטה.³⁶⁷ רא"א דן במקרה של 'בן פקועה'. 'בן פקועה' הוא וולד שנמצא בבהמה לאחר שנשחטה, כלומר הוא

³⁶² הספר 'חמודי דניאל' היה מצוי בכתב יד אצל רא"א, ולכן אין הפניה לסעיף מדויק.

³⁶³ שו"ע, יו"ד, קצח מח. על פי הבבלי חולין לא ע"א-ע"ב. הרמב"ם ובעקבותיו השו"ע פוסק שם כרב שאשה שנאנסה וטבלה (=טבלה שלא בכוונה) מותרת לבעלה, ואילו הרשב"א והגהות אשרי ועוד פוסקים כר' יוחנן שהאישה אסורה לו.

³⁶⁴ בחידושו למסכת חולין דף לא, ד"ה 'ולעניין'.

³⁶⁵ ר' ירוחם, רוקח, הגהות אשרי.

³⁶⁶ שו"ע, יו"ד, פז ו.

³⁶⁷ ש"ך, שם, סעיף יד.

עוד לא נולד, אלא לאחר ששחטו את האם התברר שהוא נמצא בתוך בטנה, והצליח להמשיך לחיות. לגבי 'בן פקועה' יש הלכות מיוחדות³⁶⁸ שהמפורסמת שבהן היא שניתן לאכלו בלא שחיטה³⁶⁹ משום ש'בן פקועה' נחשב כשחוט על ידי שחיטת אמו. ולכן, אם 'בן פקועה' נחשב שחוט, ואין איסור בישול בשר בחלב שיצא לאחר מיתת הבהמה או שחיטתה, הרי שעולה שאלה מעניינת:

ושמעתי בשם הגאון החסיד ר' עקיבא איגר (119)³⁷⁰ נר"ו³⁷¹ שנסתפק המבשל בשר בחלב של בת פקועה מהו? אי אמרינן דכיון דאינו טעון שחיטה...הוי כחלב שחוטה ופטור, או דילמא כיון דראויה לילד מקרי שפיר בחלב אמו.³⁷²

צדדי הספק הם שמצד אחד הרי ש'בן פקועה' (במקרה שלנו 'בת פקועה') נחשב לשחוט מבחינה הלכתית, ואם כן הרי נפסק כבר שאין איסור לבשל בשר בחלב היוצא מבהמה שחוטה.³⁷³ מצד שני – בפסוק האוסר בשר בחלב כתוב: 'לא תבשל גדי בחלב אמו', ואם כן, מכיון ש'בת הפקועה' ראויה להוליד ולהיות אם, הרי שגם החלב שלה נכלל באיסור 'בחלב אמו', ולכן האיסור קיים גם על החלב של 'בת פקועה'.³⁷⁴ שוב אנו מבינים כי הספק הוא בטעם הדין, ולכן רא"א בחר להביאו.

4. אכילת פת של מומר – ישנו איסור לאכול פת של גויים, מחשש שקירבה יתירה עלולה להוביל לנישואי תערובת: 'אסרו חכמים לאכול פת של עממים עובדי כוכבים, משום חתנות'.³⁷⁵ כאשר פרטי הדין מובאים ב'שולחן ערוך', מעיר רא"א:

ועיין בספר תפארת למשה (169), שכתב דלפי טעם זה שרי בישול של מומר דמשום חתנות ליכא...אלא שהיה עוד טעם מבואר בבית יוסף דשמא יאכילנו דברים אסורים. ולפי זה גם בישול של מומר דהוי ככופר לכל התורה כולה, ושמא יאכילנו דברים האסורים, עיין שם.³⁷⁶

אם איסור אכילת פת עכו"ם הוא משום חתנות, הרי שניתן לאכול פת מומר – שהרי 'ישראל אעפ"י שחטא ישראל הוא' ואין איסור בחתונה אתו. אך אם הטעם הוא שמא יאכילנו מאכלים אסורים הרי שיש חשש דומה גם בישראל מומר. הרי לנו מקרה נוסף שטעם הדין נותן 'נפקא מינה' הלכתית, ולכן רא"א בחר להביא הלכה זו בפני הלומדים.

³⁶⁸ ערך 'בן פקועה', **אנציקלופדיה תלמודית**, כרך ג, עמ' שסז-שעד.

³⁶⁹ עיינו משנה חולין ד ה, רמב"ם מאכלות אסורות פרק ה הלכות יג-יד, שו"ע, יו"ד, יג ב.

³⁷⁰ מופיע בחידושי ר' עקיבא איגר המודפסים עם השו"ע, בהערה על הש"ך ס"ק יד.

³⁷¹ נְטִירָה רַחֲמָנָא וּפְרָקִיָּה (=ישמרהו הקב"ה ויפדהו או ויגאלהו).

³⁷² 'פתחי תשובה', יו"ד, סימן פז ס"ק יד.

³⁷³ כך פוסק 'שער המלך' (161) הלכות איסורי מזבח, פרק יג הלכה א, וכך מבין גם ר' עקיבא איגר, אך כותב שיעדיין לדינא צריך עיון, וכן פוסק למסקנה החת"ם סופר (59) חלק יו"ד, סימן יד.

³⁷⁴ וכן כותב ה'נודע ביהודה' (108) תניינא, חלק יו"ד, סימן לו.

³⁷⁵ שו"ע, יו"ד, קיב א. מקור הדין הוא במשנה עבודה זרה ב ו.

³⁷⁶ 'פתחי תשובה', יו"ד, קיג ס"ק א.

5. האם רב המכה את תלמידו חייב בתשלומי נזק? הישולחן ערוך' כותב: 'לא יכה אותו המלמד מכת אויב מוסר אכזרי, לא בשוטים ולא במקל, אלא ברצועה קטנה',³⁷⁷ הדברים מבוססים על דברי הבבלי, בבא בתרא כא ע"א: 'וא"ל רב לרב שמואל בר שילת: כי מחית לינוקא, לא תימחי אלא בערקתא דמסנא'.

מה הדין במקרה שהמלמד הגזים וגרם נזק גופני לילד? רא"א מביא את דברי 'קרית חנה' (138) הדן בנושא זה: 'עיין בשו"ת קרית חנה סי' כ"ב בדין מלמד שהכה לתלמידו ושבר את רגלו חייב בחמשה דברים'³⁷⁸ ומנדין אותו עד שיפייס להנחבל ע"ש'.

ה'קרית חנה' מספר על המקרה הבא:

ונשאלה ממנו בדבר המלמד שהכה לתלמידו, תלמיד קטן כבר שית וכבר שבע עד ששבר רגלו, ורוצה המלמד לפטור את עצמו מחמשה דברים בחשב שהרב המכה תלמידו פטור. ורץ למשנה פרק קמא דמכות דף ח' ע"א: 'אבא שאול אומר מה חטיבת עצים רשות יצא האב המכה את בנו והרב הרודה את תלמידו ושליח ב"ד (=בית דין)' ואם כן כשם שפטור מגלות פטור מחמשה דברים אם הזיקו, עד כאן דבריו.³⁷⁹

המלמד ששבר את רגל התלמיד טוען שהוא פטור מתשלומים, ומבסס את דבריו על דברי המשנה³⁸⁰ המדברת על הורג בשוגג שחייב לגלות לעיר מקלט. מדברי המשנה משמע שרק במקרה של הריגה בדבר שהוא רשות – ישנו דין גלות, אך מכיון ששליח בית דין ורב המכה את התלמיד – זה דבר מצוה, הרי שאם הרגו בשוגג – הם פטורים מגלות.

גם הרמב"ם פוסק כך בפרק ה' מהלכות רוצח, הלכה ו:

וכן הרב המכה את תלמידו או שליח בית דין שהכה את בעל דין הנמנע מלבוא לדין והמיתו בשגגה פטורין מן הגלות שני לחטוב עצים, לדברי הרשות, יצא האב המכה את בנו והרב הרודה את תלמידו ושליח בית דין שהרי שגגו והרגו בשעת עשיית המצוה.

הרב פטור מגלות אם הרג את התלמיד בשוגג, אך האם הוא פטור גם מתשלומים? הרמב"ם לא כותב זאת במפורש, אך לכאורה אם דינו של הרב שווה לדין שליח בית דין הרי שוודאי שהרב המכה פטור גם מתשלומים, כפי שכותב ה'בית יוסף': 'כתוב במישרים'³⁸¹ נתיב ל"א חלק ב: שליח בית דין יכול להכותו אם מסרב בו כשמשכנו בזרוע בשוק וכן בכל מקום שמסרב לשליח בית דין אם הכהו או הזיק ממונו פטור אפילו יכול

³⁷⁷ שו"ע, יו"ד, רמו י.

³⁷⁸ הכוונה היא לחמשת סוגי התשלומים שכל מזיק צריך לשלם לניזוק: נזק, צער, בושת, שבת וריפוי. עיינו שו"ע, חלק יחושן משפט', תכ ג.

³⁷⁹ שו"ת 'קרית חנה', סימן כב.

³⁸⁰ משנה מכות ב ב.

³⁸¹ ספרו של רבינו ירוחם בן משולם, פרובנס-ספרד (1290-1350 לערך).

להצילו בדבר אחר³⁸², וכן פסק גם הרמ"א ב'חושן משפט', סימן ח' סעיף ה': 'והשליח ב"ד... וכן יוכל בעצמו לעשות דין במסרב בו להכותו, וכן אם הזיקו (בממונו) פטור'.

'קרית חנה' לא מקבל זאת, ומחייב את המלמד לשלם את נזקי התלמיד, וכן לפייס אותו: 'ולפי עניות דעתי שהמלמד הלז צלל במים אדירים והעלה בידו חרס שמחרימין ומנדין אותו עד שיפייס הנחבל'.³⁸³ הוא טוען שתי טענות ומביא שלוש הוכחות לטענה שהחובל בתלמידו אינו דומה לשליח בית דין שהזיק, ולמרות שהשליח פטור, הרי שיש לחייב את המלמד.

הטענות: 1. שכר המלמד הוא גם שכר שמירה על הילדים, ואם עליו לשמור על הילדים מפגיעות של אחרים, קל וחומר שאסור לו עצמו לפגוע בהם.

2. לשון המשנה היא: 'אב המכה את בנו, ורב הרודה את תלמידו', שנינו הלשון מלמד שלרב אסור להכות את תלמידו, אלא רק 'לרדות' בו, כאשר ההנחה היא שרדייה פחותה ממכה.

ההוכחות: 1. בבלי בבא קמא פז ע"א: 'החובל בבנו הגדול ייתן לו מיד'. מכאן שיש לשלם לילדים שפגעו בהם, ובעלי התוספות בפירושים על הבבלי מכות ח' לא מחלקים בין אם חבל לדבר הרשות או חבל לשם מצווה.

2. 'המזיק אשתו בתשמיש המיטה – חייב, כי בעי ליה לעיוני'.³⁸⁴ כלומר, גם אם הוא עושה מצווה (עונה), ומזיק תוך כדי זה – צריך לשלם.

3. רץ לקידוש לבנה או בערב שבת אפילו שזה למצווה – חייב אם הזיק.³⁸⁵

אנו רואים מקרה נוסף שמביא רא"א שהפסיקה תלויה בטעם הדין – האם משווים בין דינו של הרב המכה את תלמידו לדינו של שליח בית הדין. לדעה שאומרת שדינם שווה – הרי שהמלמד המכה פטור מתשלומים, ולדעה שמפרידה בין המקרים – הרי שהמלמד חייב בתשלומים, ולכן הביא רא"א את המקרה המופיע ב'קרית חנה'.

6. מזוזה בפתח בית המדרש – ה'שולחן ערוך' מתייחס לעניין זה בסימן רפ"ו סעיף י':

בית המדרש פטור מהמזוזה. ואם יש בו פתח שרגיל לצאת בו לביתו, חייב במזוזה באותו פתח. ויש אומרים שבית המדרש חייב במזוזה, ונכון לחוש לדבריהם, אבל לא יברך עליה.

הדעה הפוטרת את בית המדרש מן המזוזה היא הדעה הרווחת אצל הראשונים, וכך כותב הרמב"ם, בהלכות תפילין ומזוזה וספר תורה פרק ו הלכה ו:

הר הבית הלשכות והעזרות ובתי כנסיות ובתי מדרשות שאין בהן בית דירה פטורין [ממזוזה] לפי שהן קדש, בית הכנסת של כפרים שהאורחין דרין בו חייב במזוזה, וכן בית הכנסת של כרכין אם היה בו בית דירה חייב.

³⁸² ר' יוסף קארו, בית יוסף, 'חושן משפט', סימן ח.

³⁸³ 'קרית חנה', שם.

³⁸⁴ עיינו בבלי בבא קמא דף לב ע"א.

³⁸⁵ בנושא זה עיינו לקמן בפרק זה בדוגמה 10.

לדעת הרמב"ם גם בית הכנסת וגם בית המדרש פטורים ממזוזה משום שהם 'קודש', אך אם גרים בהם, הם חייבים במצווה זו.

לעומתו, ה'מרדכי'³⁸⁶ מביא את דברי התלמוד בבבלי במנחות דף לג: 'ההיא פתחא דעייל רב הונא למדרש הוה ליה מזוזה? משום הרגיל, דאמר רב הונא: במזוזה הלך אחר הרגיל'.³⁸⁷ ה'מרדכי' מפרש: 'כשרגילין כל בני הבית בההוא פתח, אבל אם אין רגיל בו אלא הוא לבדו פטור ממזוזה'.³⁸⁸ כלומר, הפתח שכל בני הבית נכנסים דרכו לבית המדרש – חייב (וזהו המצב הרגיל), ואילו פתח קטן, המיוחד לרב הונא עצמו, שאינו הפתח המרכזי – פטור. והוא מסיים: 'וכן הלכה שבית המדרש חייב במזוזה, ומיהו בית הכנסת ודאי פטור'.

מהו טעם מחלוקתם של הרמב"ם המשווה בין דין בית המדרש לדין בית הכנסת, ופותר את שניהם ממזוזה, ולעומתו ה'מרדכי' שמחלק בין המקרים ומחייב לשים מזוזה בפתח בית המדרש? נראה לפי ניסוחו של ה'מרדכי' שגם הוא מסכים שבית המדרש הוא 'קודש', אלא כנראה שבתי המדרש היו באותה התקופה אישיים, וצמודים לבתיהם של הרבנים,³⁸⁹ וכך מחלק ה'מרדכי' בין הפתח של בני הבית ולבין הפתח של רב הונא עצמו. כלומר, ברור לו שפתח בית המדרש משמש את יושבי הבית, ובעצם כל בתי המדרש היו בהם בית דירה, ולכן חייבים במזוזה (בניגוד לבתי הכנסת).

לאחר שביררנו את טעם המחלוקת, נוכל להבין מדוע הביא רא"א את דבריו:

עיינ בתוספות פרק קמא דיומא דף י"א ע"ב סוף ד"ה שאין בו בית דירה. שכתבו דאם היה בהמ"ד (=בית המדרש) של יחיד ולא של רבים חייב במזוזה וכן כתוב בפסקי תוספות שם וכן כתב בספר תפארת למשה (169) עיין שם.³⁹⁰

בתקופות אחרות בתי המדרש לא היו בהכרח צמודים לבתי מגורים, ולכן רא"א לא פוסק שבאופן גורף יש לחייב כל בית מדרש במזוזה, אלא מביא את הפסיקה של בעלי התוספות שאם בית המדרש הוא ציבורי – הרי הוא פטור ממזוזה. ורק אם הוא שייך ליחיד, הרי שחייב במזוזה משום שנחשב כבית דירה.

³⁸⁶ ר' מרדכי בן הלל, מגדולי ראשוני אשכנז, רבה של נירנברג, 1250-1298.
³⁸⁷ התלמוד מתפלא כיצד הייתה מזוזה בפתחו של בית המדרש של רב הונא, והלא הלכה ידועה היא שבית המדרש פטור ממזוזה? ותשובתו היא 'במזוזה הלך אחר הרגיל'.

³⁸⁸ הלכות קטנות סימן תתקס"א, מודפס בסוף התלמוד הבבלי על מסכת מנחות.

³⁸⁹ עיינו למשל בדברי אב"י בבבלי מגילה כ"ט ע"א: 'מריש הואי גריסנא בביתא, ומצלינא בבי כנישתא, כיון דשמעית לא דקאמר דוד (תהילים כו, ח) 'ה' אהבתי מעון ביתך' - הואי גריסנא בבי כנישתא', כלומר אב"י מספר על הלימוד בבית. עוד על ההשוואה בין בית הכנסת לבית המדרש בתקופת התלמוד עיינו במאמרו של יוסף ג'פרי וולף: "בית הכנסת באשכנז: בין דימוי להלכה", **כנישתא**, 2 (תשס"ג), עמ' יג-יד, ובעיקר בהערה 22, שם הוא מסיק ש'כנראה באשכנז בתקופה זו [הכוונה לתקופתו של רש"י, ח"י] לא היו בתי מדרש בקהילות צרפת וגרמניה. לימודים התנהלו בעיקר בבית המורה או בבית הכנסת, וכן בהפניותיו לשאלה אם בית המדרש התקיים כמוסד עצמאי בתקופה התלמודית ולאחריה.

³⁹⁰ 'פתחי תשובה', יו"ד, רפו ס"ק ט.

הרי לנו דוגמה נוספת לכך שטעם הדין ונימוקו הביאו להבנת הדין ומכאן לפסיקה מחודשת, שאותה פורס רא"א לפנינו.

7. אכילת אונן בפני המת – בשולחן ערוך מובא :

מי שמת לו מת שהוא חייב להתאבל עליו,³⁹¹ קודם קבורה אוכל בבית אחר, אין לו בית אחר – אוכל בבית חבירו. אין בית לחבירו – עושה לו מחיצה ואוכל...ואם אין לו דבר לעשות מחיצה מחזיר פניו ואוכל.³⁹²

רא"א כותב שיש מחלוקת בין הש"ך והט"ז לגבי טעם איסור אכילה בפני המת.³⁹³ הש"ך טוען שהטעם הוא 'ואיכא משום לועג לרש...'³⁹⁴ ואילו הט"ז³⁹⁵ כותב כי הטעם הוא 'לפי שדווקא חייב בקבורתו, יש חשש במה שאינו עוסק בקבורתו ויושב ואוכל בפני המת'. כלומר, לדעת הש"ך טעם האיסור לאכילה בפני המת הוא מפני כבוד המת, שלא יראה כאילו אנו לועגים לו על ידי אכילה בפניו. לדעת הט"ז האיסור הוא משום שעליך מוטל לקברו, וכשאתה נמצא במחיצתו, עליך להיות מרוכז במשימה ולא לעסוק בדברים אחרים.

רא"א מביא שני הבדלים הלכתיים בין הטעמים : א. אכילה בפני המת בשבת – לטעמו של הש"ך, אסור לעשות זאת בשבת מכיוון שזה כלועג לרש (וכן כותב הש"ך במפורש), ואילו לדעת הט"ז הדבר יהיה מותר משום שאין קוברים בשבת, ולכן לא מוטל עליו לקבור את המת, ואיסור האכילה בפניו פוקע: 'ודאי להט"ז שכתב לפי דווקא בחייב בקבורתו...אם כן בשבת שאינו רשאי לעסוק בקבורתו מותר'.³⁹⁶ ב. האם אדם שאינו קרוב משפחה, שאין עליו את החיוב לקבור, רשאי לאכול בפני המת – שוב, לדעת הט"ז יהיה מותר, מכיוון שאין חיוב של האדם לקברו, ואילו לדעת הש"ך יהיה אסור – מהטעם של 'לועג לרש': 'ולחש"ך שכתב דאפי' בשבת אסור, ודאי דסבירא ליה דגם אחר אסור'.³⁹⁷

גם בדוגמה זו ראינו שהמקרים שרא"א מביא (הפעם לא מתוך ספרי שו"ת) נובעים מתוך ההבנות השונות בטעם האיסור, והשערתו היא שזו הסיבה שהחליט לפרוס את הדברים לפנינו.

8. האם לאונן מותר לשתות יין ולאכול בשר בפורים? – ישנו איסור כללי על האונן לאכול בשר ולשתות יין: 'מי שמת לו מת שהוא חייב להתאבל עליו, קודם הקבורה...ואינו אוכל

³⁹¹ אדם שמת לו מת שהוא חייב להתאבל עליו (אב, אם, אח, אחות, בן, בת, אשה על בעלה ובעל על אשתו). עד שעת הקבורה הוא מוגדר כ'אונן' ויש הלכות מיוחדות הנוגעות לו. בשתיים מהן ניגע בדיוננו.

³⁹² שו"ע, יו"ד, שמא א. מקור הדין הוא בבבלי ברכות יז ע"ב, ובברייתא המובאת בבבלי מועד קטן כג ע"ב.

³⁹³ פתחי תשובה יו"ד, שמא ס"ק ב.

³⁹⁴ שו"ע, שם, סעיף ג. על פי הפסוק: 'לעג לרש - חרף עשהו, שְׁמַח לְאִיד - לא יִנְקָה' (משלי יז ה).

³⁹⁵ ט"ז, שם, סעיף א.

³⁹⁶ 'פתחי תשובה', שם, ס"ק ב.

³⁹⁷ שם.

בשר ואינו שותה יין.³⁹⁸ אך בשבת וימים טובים אין איסור: 'ובשבת ויו"ט אוכל בשר ושותה יין'.³⁹⁹

רא"א מפנה לדעות שונות בנושא זה לגבי פורים: 'ענין באורח חיים סימן תרצ"ו סעיף ז' לענין מי שמת לו מת בפורים אם מותר בבשר ויין. וענין בתשובת ושב הכהן (48) סי' צ"ו שהאריך בזה והעלה שאונן אסור בבשר ויין בפורים ענין שם'.⁴⁰⁰

הסעיף ב'שולחן ערוך' שאליו הפנה רא"א נמצא בהלכות יום טוב, וכך נאמר בו: 'יש מי שאומר שאונן מותר בבשר ויין, דלא אתי עשה דיחיד דאבילות ודחי עשה דרבים דאורייתא לשמוח בפורים, דדברי קבלה נינהו שהם כדברי תורה'.⁴⁰¹ פסיקה זו שוקלת מה 'יחזק' יותר, האבילות של היחיד או מצוות השמחה ('אין שמחה אלא בבשר ויין') של הרבים, ומכריעה ששמחת הרבים בפורים (שהשו"ע מגדיר אותה כחובה מדאורייתא) חשובה יותר ולכן מותר לאונן לאכול בשר ולשתות יין בפורים.

לעומתו, הרב כ"ץ בשו"ת 'ושב הכהן' כותב כך: 'אבל לדעת כל הפוסקים דסבירא להו דהאיסור בשר ויין באונן הוא משום כדי שיתעסק במתו, ודאי דאסור בפורים'.⁴⁰²

לסיכום: מטעם איסור שמחה לאונן – הרי שבפורים מתירים לאכול בשר ולשתות יין, ואילו מטעם שצריך להתעסק במתו – גם בפורים אוסרים.⁴⁰³ במקרה זה אנו רואים בבירור שרא"א לא מפרט את הטעם להלכה, הוא רק כותב שיש מחלוקת בנידון, וזוהי דוגמה נוספת לכך שכשכתב בהקדמה שהוא מביא כל עניין בטעמה ונימוקה אין הכוונה לכך שהוא עומד לפרט את הטעם והנימוק להלכה, אלא שהדיון בטעם ההלכה ונימוקה הביאו אותו להפנות אותנו אל ההלכה הנזכרת. החילוק בטעמים הוא זה שהביא את רא"א לפרוס את המקרה לפנינו.

9. קבורת המת עטוף בטלית – ה'שולחן ערוך' מביא את ההלכה: 'אין קוברין את המת אלא בטלית שיש בו ציצית'.⁴⁰⁴ מקור הדין הוא בדברי הרמב"ן בספר תורת האדם (תורת האדם שער הסוף – ענין ההוצאה): 'נמצינו למדים הלכה רווחת שאין קוברין את המת אלא בטלית שיש בה ציצית בין טלית חדשה בין טלית ישנה שלו המצויצת'.
רא"א מביא את השאלה בה דן ה'שאלת יעבץ' (148):

עי' בשאלת יעבץ חלק א' סימן קכ"ד שכתב דמי שלא היה יכול לקיים מצות ציצית בחייו מפני אונס שהיה מוכה בידיו, וכהאי גוונא אפשר דאין לקברו בטלית, לפי מה שכתבו התוס' בברכות ובמנחות דמי שלא נזהר בציצית בחייו אין קוברין אותו בהן דהוי לועג לרש. אך אין סברת התוס' מוכרחת כל כך לכן העושה לו טלית לא הפסיד ולזה הדעת נוטה כשהניח ממון לעשות משלו אמנם לגבות

³⁹⁸ שו"ע, יו"ד, שמא א. מקור הדין הוא בברייתא במובאת בבבלי, מועד קטן כג ע"ב.

³⁹⁹ שם.

⁴⁰⁰ 'פתחי תשובה', יו"ד, שמא ס"ק יא.

⁴⁰¹ שו"ע, אורח חיים, תרצו, ז.

⁴⁰² 'שו"ת ושב כהן', סימן צו.

⁴⁰³ כי בניגוד לשבת ניתן לקבור בפורים.

⁴⁰⁴ שו"ע, יו"ד, שנא ב.

מעוֹת לצרכוֹ או לעשוֹת מקופֹת חברה של גמילות חסד (=חברא קדישא) הנמנע
אין לתפוס אותו על כך.⁴⁰⁵

ההתלבטות שמציג רא"א בשם ר' יעקב עמדין היא האם בשעת הקבורה יש לעטוף בטלית את גופתו של אדם שמחמת אונס לא לבש ציצית כל ימיו. מצד אחד ניתן להבין מדברי התוספות שיש בזה משום 'לועג לרש', משום שאותו האדם לא לבש ציצית כלל, אך הוא מציין כי 'אין סברת התוס' מוכרחת כל כך'. רא"א לא מסביר מדוע אין סברת התוספות מוכרחת, אך היעב"ץ מפרט גם את הצד השני:

יש לומר דלא צריך לקבור בטלית מי שלא התעטף בו בחייו. לפי מה שכתבו התוספות במנחות ובברכות דמי שלא נזהר בציצית בחייו אין קוברין אותו בהן, משום דאית ביה משום לועג לרש, כיון דבחייו לא הי' מקיים המצוה, איך יקיים במותו? ואף על גב דאיכא לפלוגי דהתוספות מיידי בבני אדם שאין נזהרין במצות ציצית מחמת קלות ראש. מה שאין כן בהאי גברא דידיה הוא דהוה כאיב ליה. ואילולי זה ודאי הי' מתעטף בו בחייו שאדם כשר היה, מ"מ אפשר דאיכא קצת משום לועג לרש כפי סברת התו' הנ"ל.⁴⁰⁶

הצד השני של העניין, אותו מציג היעב"ץ הוא שאדם זה לא לבש ציצית מחמת כאב ואונס, ואילולי מצב זה ודאי היה לובש אותה, וייתכן שלא נגדיר אדם זה כ'לועג לרש'. היעב"ץ מתלבט בין שני הצדדים, ומסיק שבכל זאת יש כאן 'קצת משום לועג לרש' ולכן מסיק שאם המת דאג לעצמו לטלית – אכן יעטפו אותו בה, אך אין להכריח להוציא על רכישת טלית עברו מכסף מקופת גמ"ח או מכספי ציבור.

הדיון העולה הוא עד כמה להרחיב את המושג של 'לועג לרש'. כלומר, האם נימוקו של הדין הוא מורחב או מצומצם? האם זה כולל גם את מי שנאנס או רק את שנמנע מעשיית המצווה במזיד? התלבטות זו של היעב"ץ הייתה גם לנגד עיניו של רא"א, והוא החליט להכניס דין זה לתוך חיבורו בעקבות הדילמה ההלכתית הנובעת ממנו.

10. הזקת ממון תוך כדי ריצה לקיום מצווה – כשאדם רץ ברשות הרבים והזיק, בדרך כלל יהיה חייב לשלם את הנזק, אך יש זמן שבו אם רץ והזיק יהיה פטור: 'היה אחד רץ ואחד מהלך, והוזק המהלך ברץ, חייב מפני שלא רץ ברשות. במה דברים אמורים? בחול. אבל בערב שבת בין השמשות פטור, מפני שרץ ברשות'.⁴⁰⁷ רא"א מפנה אותנו למקרה שמביא בעל 'החוות יאיר' (52):

⁴⁰⁵ 'פתחי תשובה', שם, ס"ק א.

⁴⁰⁶ 'שו"ת שאילת יעב"ץ', חלק א, סימן קכד.

⁴⁰⁷ 'שו"ע' חושן משפט' שעח ח. מקור הדין הוא בבבלי בבא קמא לב ע"א.

עין בתשובות חוות יאיר סימן ר"ז במי שהיה רץ לקידוש לבנה, ומפני מרוצתו פגע בחנות אחת ושפך כד שמן ושיבר כלי זכוכית, והעלה דחייב, שאין למדין כלל מבין השמשות בערב שבת דבהיל טובא, שהרי הוא ספק לילה.⁴⁰⁸

ה'חוות יאיר' מביא את המקרה ואת ההתלבטות בדיון :

שאלה : ראובן רץ לקול השמש המכריז ברחוב לקידוש לבנה, ומפני מרוצתו פגע בחנות של לוי העומדת לפני פתח ביתו, ושפך כד של שמן, והפיל כמה כלי זכוכית ושיברן, ותבעו לוי לדיון. והשיב ראובן כי **רץ ברשות לדבר מצוה** רבה כזו...בכהאי גוונא ברץ בערב שבת בין השמשות פטור בנזקי חבירו. וחבירו שהיה יודע ספר התחכם לפי דעתו להשיב כי ענין וטעם שהרץ חייב בנזק המהלך הוא מפני דהוי ליה הרץ משנה, כי דרך בני אדם להלך ברשות הרבים לא לרוץ...ולכן בערב שבת בין השמשות **שרץ ברשות ודרך בני אדם לרוץ**, ולכן פטור דהוה ליה לזה שמהלך לזוהר ולילך מן הצד.⁴⁰⁹

ההתלבטות היא האם הסיבה לפטור מתשלומי הנזק בערב שבת הוא מפני שרץ לדבר מצוה – ואם כן גם ריצה לקידוש לבנה פוטרת, או שהסיבה היא מכיוון שדרך בני אדם לרוץ באותו הזמן, ולכן המזיק רץ ברשות ואין לחייב אותו, אך בזמן קידוש לבנה אין דרך בני האדם לרוץ – ולכן יש לחייב את המזיק, אף אם רץ לדבר מצוה.

ה'חוות יאיר' פסק שחייב לשלם, מכיוון שאין להשוות בין ערב שבת לבין זמן קידוש לבנה, וטעם הדיון מוביל אותנו למקרה מיוחד שיש לדון בו, ולכן רא"א הביאו.

11. הנחת מיטה של אשה ברחוב – השו"ע פוסק : 'עיר שיש בה שני מתים מוציאים הראשון ואח"כ את השני...איש ואשה מוציאים את האשה מפני שהיא קרובה לבית הניוול'.⁴¹⁰ בפשטות, הסיבה להלכה זו היא שמירה על כבודה של האשה. רא"א מפנה בדבריו לשו"ת הרשב"ץ (140): 'עין בתשב"ץ ח"ב סי' מ"א שאין חילוק בזה בין ילדה לזקנה למעוברת ומניקה ע"ש'.⁴¹¹ מדוע שנחשוב שיש חילוק בין סוגי הנשים השונות? עיון בתשובתו של הרשב"ץ מבהירה לנו את העניין :

ולענין שאלתך אם יש חילוק בין אשה לאשה הא מילתא פלוגתא דאמוראי היא בפ' ואלו מגלחין (כ"ז סע"ב) גבי הא דתנן אין מניחין את המטה ברחוב וכו' ולא של נשים לעולם מפני הכבוד דנהרדעי אמרי דדוקא של חיה וטעמייהו משום דקרובה לבית הנוול אבל של שאר נשים מניחין ור"א אמר דאפילו של שאר נשים אין מניחין דכתי' ותמת שם מרים ותקבר שם סמוך למיתה קבורה ופסקו

⁴⁰⁸ 'פתחי תשובה' שם, ס"ק ד.

⁴⁰⁹ 'שו"ת חוות יאיר', סימן רז.

⁴¹⁰ שו"ע יו"ד שנד א.

⁴¹¹ פתחי תשובה שם, ס"ק ב.

רבוואת' ז"ל כר"א וה"ה נמי לענין הוצאה תחלה לא שנא של חיה ולא שנא של שאר נשים דכולהו קרובי' להתנוול יותר מהאנשים⁴¹²

המשנה במסכת מועד קטן (ג ח) קובעת: 'אין מניחין את המטה ברחוב שלא להרגיל את ההספד. ולא של נשים לעולם, מפני הכבוד'. הבבלי בדף כז: מביא מחלוקת בין חכמי נהרדעא לר' אלעזר: 'אמרי נהרדעי: לא שנו אלא חיה. אבל שאר נשים - מניחין. רבי אלעזר אמר: אפילו שאר הנשים, דכתיב 'ותמת שם מרים ותקבר שם'⁴¹³ - סמוך למיתה קבורה'. הבבלי לא מסביר לנו את טעם המחלוקת, אך רש"י שם כותב: 'אלא חיה - שמתה מחמת וולד, שהיא שופעת', כלומר חכמי נהרדעא חוששים לכבודה של האישה היולדת, ומכיון ששופע ממנה דם אין זה מכובד שיוציאו את מיטתה לרחוב, בעוד שר' אלעזר מביא פסוק שמוכיח את דעתו, אך לא נותן לדבריו טעם.

הרשב"ץ פוסק כר' אלעזר, שאין חילוק בין נשים שונות, אך הוא לא מסתפק בגזירת הכתוב אלא טוען ש'נשים קרובות להתנוול יותר מהאנשים' (נראה שמתכוון לדם הנידה). כלומר, השאלה כאן איננה האם לקבל את גזירת הכתוב או לא, כפי שלכאורה עולה בבבלי, אלא בהגדרת הניוול, והאם הוא רק לאשה ששופעת בפועל (חיה) או גם לכל הנשים שהרי הן 'קרובות להתנוול', והרי לנו דוגמא נוספת לשאלה שרא"א מביא שנובעת מתוך ההבנות השונות בטעם האיסור, ולכן מפנה דווקא אליה.

12. קבורה מחודשת למי שגויים פתחו את קברו ופגעו בתכריכיו - השולחן ערוך פוסק בפשטות: 'אסור לפתוח קבר אחר שנסתם הגולל'.⁴¹⁴ רא"א כותב את הדברים הבאים: 'עבה"ט של הרב מהרי"ט ז"ל שכתב בשם שבוי"ח ח"ב שאלה מ"ג'⁴¹⁵ במעשה שחפר המתים והפשיטום ערומים דמותר לחפור ולפתוח קבריהם לראות אם הם ג"כ ערומים ... ועי' בשו"ת ארבעה ט"א סי' חי"ת שחולק על השבוי"ח ופסק דאין לפתוח שום קבר'. עיון בדברי הפוסקים המוזכרים מראה לנו שהויכוח הוא על באיזה מקרים קיים איסור על פתיחה מחדש של קברים. ה'שבות יעקב' (147) נשאל האם תושבי ברוסיל עשו כהוגן:

'על בית הקברות ששייך להם ולהגלילות הסמוכים שנתחוטטו [=הוצאו מקברם] איזה מתים והפשיטו את תכריכין שלהם וזרקו על פניהם. בכך חזרו והלבישו אותם וקברו אותם כראוי מה יש להם לעשות בדבר זה'.⁴¹⁶

למרות האיסור לפתוח את הקבר שנית לאחר הקבורה, ה'שבות יעקב' כותב כמה טעמים לכך שיש לפתוח את הקבר, להלביש את המתים בתכריכים ולקבור אותם מחדש:

⁴¹² 'שו"ת תשב"ץ', חלק ב, סימן מא

⁴¹³ במדבר כ א.

⁴¹⁴ שו"ע יו"ד, שסג, ז. ומקורו הוא בבבלי בבא בתרא קנה:

⁴¹⁵ זו טעות דפוס, הסימן הנכון הוא קג.

⁴¹⁶ 'שו"ת שבות יעקב', חלק ב' סימן קג.

שהפשיטו המתים ערומים ולא נקברו כראוי דאיכא בזיון ופגם גדול מותר
להזיזם ממקומם .... מותר לחפור מקום שיש לחוש רק שיוציאו גוים מכ"ש כאן
שכבר הוציאו'

השבות יעקב חושש לבזיונו של המת, ולכן טוען שפתיחת הקבר לצורך קבורה מחדש במקרה זה היא לא ניווול אלא להפך, שמירה על כבודו של המת. באותו המקרה בדיוק טוען ה'ארבעה טורי אבן' (4) שאין שום היתר לפתוח את הקבר:

ולענ"ד נראה פשוט שאין לפתוח שום קבר משום זה להלביש המת... דאיתא באבל רבנא... כל המרבה כלים על המת עובר בבל תשחית דברי ר"מ, ריב"א אומר מנוולו, רשב"ג אומר מרבה עליו הרימה... א"כ בודאי לכתחילה צריך כן לקבר המת בתכריכין יפים כדי להורות שהוא מאמין בתחיית המתים, אבל מי שנקבר כראוי ואירע מקרה בלתי טהור שהפשיטו אותו או ששכחו לו מלבוש אחד אפשר שהוא נחת למת שלא להרבות עליו הרימה... אלא ודאי הקב"ה ברחמיו ילביש אותם... כשיזכו לתחיית המתים ילבישו אותם כראוי להם... וא"כ אין לנו... שהרי הפתיחה היא בודאי ניווול למת...⁴¹⁷

גם ה'ארבעה טורי אבן' מבין שהעניין הוא הכבוד למת, אך מגיע למסקנה ההפוכה: פתיחת הקבר דווקא תגרום לו ליתר רימה, לחוסר נחת, ולניווול.

גם במקרה זה הבנה שונה של האחרונים את טעם הדין מוביל אותנו לנפקותא הלכתית מעניינת, שאותה מביא רא"א ב'פתחי תשובה'.

13. השוחט בלא קבלה⁴¹⁸ – הדוגמה האחרונה תהיה הנושא הראשון שעליו מדבר רא"א בחלק 'יורה דעה', והוא המקרה של השוחט בלא קבלה. מדובר על אדם ששחט בלא 'קבלה' מחכם מוסמך.⁴¹⁹ השמלה חדשה' (158) אוסר את השחיטה אף בדיעבד, לעומת 'ברית אברהם' (13) שמתיר.⁴²⁰ רא"א לא מביא את סיבת הדברים, אך עיון בספרים נותן לנו את הטעם למחלוקתם. השמלה חדשה' כותב: 'דמסתמא דעת אבותינו שהתקינו ליטול קבלה היתה כך, דאם לא כן מה הועילו חכמים בתקנתם'.⁴²¹ כלומר, אם תתיר שחיטה בלא קבלה (בדיעבד), הרי שעקרת את כל עניין התקנה, והשוחטים לא יטרחו ללכת לרב העיר להשיג קבלה, מכיוון שתמיד שחיטתם תהיה מותרת, ואם כן התקנה מיותרת לגמרי.

לעומתו, טוען ה'ברית אברהם' כי התקנה ליטול קבלה היא מעין זכר לתקנה שהתבטלה: 'דהוא מטעם זה, כיון דנתבטל להראות לחכם, התקינו שיטול כתב קבלה מחכם העיר'.⁴²² פירושם של דברים הוא שהתקנה היא תקנה משנית לתקנה קדומה יותר (להראות לחכם),

⁴¹⁷ שו"ת 'ארבעה טורי אבן', שאלה ח.

⁴¹⁸ נושא זה ישמש אב טיפוס לנושא עריכת החיבור. ראו על כך בפרק הבא.

⁴¹⁹ מעין 'סמיכה', או 'תעודת שוחט' שמקבלים מרב העיר וכיו"ב.

⁴²⁰ עיינו ב'פתחי תשובה', יו"ד, א א, ובציטוט המופיע בתחילת פרק ז, עמ' 102.

⁴²¹ 'שמלה חדשה', סימן א סעיף כד.

⁴²² 'ברית אברהם', חלק יו"ד, סימן טו.

יואם כן כיון דאיתא קמן ובדקינן ליה ויודע בדיני שחיטה ובדיקה ונמצא הסכין יפה, אין להחמיר'.⁴²³

שורש מחלוקתם הוא בשאלה על מהות התקנה – האם היא תוקנה כשלעצמה, ואז אף בדיעבד יש לאסור מכיוון שזו כל מטרת התקנה, או שמדובר על תחליף וזכר לתקנה קודמת, ולכן אם בדיעבד עברו על התקנה המשנית, ניתן להתיר.

סיכום:

מדוע בחר רא"א להפנות את הקוראים דווקא לתשובות ספציפיות ולא אחרות? הוא עצמו לא ענה במפורש על שאלה זו. בפרק זה העלינו השערה המבוססת על דוגמאות שונות שתשובות רבות אכן דנות ביישום הלכתי המברר את טעמו ונימוקו של הדין, ובדרך כלל יישום זה עוסק בהתלבטות בין טעמים שונים לדין המובא ב'שולחן ערוך'.

בעיני רא"א ההכרעה ההלכתית פחות חשובה,⁴²⁴ **מה שחשוב הם הנימוקים והטעמים על מנת שהפוסק יוכל להשתמש בהם בשעת אמת, כדי ליישם את הפסיקה בשטח על ידי טעם הדין.** ונראה שזו הייתה מטרתו על פי דבריו בהקדמה: 'אמנם אנכי באתי לא לסתור ולא לבנות, כי אם לעורר לב המעיין להראות באצבע פה מצאתי מקום עיון... ואף במקום אשר לא אגיד חדשות מאומה אולי דלינא לכו חספא למשכח מרגניתא תותא'.⁴²⁵ רא"א בחר תשובות בהן יש התלבטות בטעם הדין הנפסק ב'שולחן ערוך', ושטעם הדין מכריע את הפסיקה. המטרה של רא"א הייתה שהפוסק המסתמך על המובאות של רא"א יוכל להפעיל את שיקול דעתו בפסיקה עתידית לפי הטעמים השונים. 'וכן הוא גם עתה אצל גדולי דורנו תופסי התורה... והם מעיינים ומעמיקים בדבר כל הצורך, בחלקי הסותר והבונה לרוחב ולאורך, ומעתה לא יעלה בלבי שום מורד, כי אינני רק כמראה מקום ומורה דרך'.⁴²⁶

בדרך זו גם הבנו את כוונתו בדבריו 'וכל ענין כתבתי בטעמה ונמוקה', כאשר אין הכוונה שהוא כתב את הטעם ואת הנימוק אלא כתב את הדברים דווקא משום שיש להם טעם ונימוק, וכך יוכלו המעיינים והפוסקים להפעיל את שיקול דעתם בפסיקה.

---

⁴²³ שם.

⁴²⁴ כפי שנראה בהמשך בפרק 'בירור מגמת הספר: פסיקה או הנגשת המקורות הרבים לפוסקי ההלכה', עמ' 167, שמטרתו לא הייתה לפסוק אלא לפרוס את היריעה לעיני הלומדים והפוסקים.

⁴²⁵ 'אולי דליתי לכם חרס למצוא מרגלית תחתיו', מתוך ההקדמה ל'יורה דעה', ובאופן דומה גם בהקדמה ל'אבן העזר'.

⁴²⁶ מתוך ההקדמה ל'אבן העזר'.

שער שלישי : עריכה

פרק ז – דרך העריכה

עבודה מקיפה עשה רא"א: עיון ולימוד במאות ספרים בהם עשרות אלפי תשובות, וניסיון לערוך אותן במתכונת כזו שתהיה קלה ונגישה לפוסקי ההלכה. על מנת לנסות ולהבין את דרך עריכתו נעיין במספר סעיפים, וננתח את דרכו בעריכה. ננסה להסיק מסקנות לגבי צורתה ומגמתה, ועל ידי כך אולי נוכל להגיע לתובנות ברורות יותר לגבי דרך עבודתו ומגמות בפסיקתו. אדגים זאת באמצעות ניתוח ה'פתחי תשובה' לסעיף הראשון בחלק 'יורה דעה'.

בסעיף זה כותב הרמ"א: 'ולכן נוהגין שאין אדם שוחט אלא א"כ נטל קבלה לפני חכם, ואין החכם נותן לו קבלה, עד שידע בו שהוא יודע הלכות שחיטה ובקי ביד'.⁴²⁷ רא"א מתייחס למשפט זה ומביא ב'פתחי תשובה' ארבעה מקורות:

נותן לו קבלה – **עיין בשמלה חדשה** (158) **סימן כ"ד שכתב** במדינות אלו שאין שוחטין בלי קבלה. אם עבר ושחט בלא קבלה אף על פי שהוא מומחה ומוחזק מכל מקום שחיטתו אסורה כו' עיין שם.
ועיין בתשובת ברית אברהם (13) **חלק יורה דעה סימן ט"ו שחולק עליו והעלה** דאין לאסור דיעבד עיין שם.

ועיין בתשובת חות יאיר (52) **סימן קע"ח** בכפר שדרים בו איזה בעלי בתים ותמיד מחזיקים אצלם שוחט ובודק. וסמוך ליו"ט של פסח נפל למשכב, ואחד מן הבעלי בתים מומחה ויודע הלכות שחיטה רק שמעולם לא שחט ולא בדק ולא נטל קבלה אם רשאי לשחוט? **והשיב** שמצד הדין מותר לשחוט אחר שהוא שעת הדחק וכבוד יום טוב, ומכל מקום לבי מהסס להתיר בדורות הללו שכבר גדלה המכשלה כו', ומיהו רשאי לשחוט עופות שאין צריך בדיקת הריאה אצל שוחט ובודק החולה שהרי בכהאי גוונא יש מתירין לכתחלה, ולכבוד יום טוב בודאי שרי. ואפי' אם יש להם בשר רק שהוא מלוח יותר משני ימים מאחר שאין בו שמחה רשאי לשחוט. ואף על גב דקיימא לן דאין יוצא ידי שמחת החג בבשר עופות מכל מקום עדיף טפי מבשר מלוח ישן. והוא הדין דשרי לשחוט בהמה רק שאם יארע לו שום שינוי ושום ספק בבדיקת הריאה ואי אפשר להחולה להיטפל ולמעך בזה יטריף, כי ודאי בבדיקה צריך אומן יד והרגל והרגשה ויש להחמיר בו טפי מבשחיטה עיין שם עוד.

ועיין בתשובת שבות יעקב (147) **ח"א סימן כ"ג** דשוחט שלא שחט מעולם אין לשחוט לכתחלה ביי"ט עיין שם.

רא"א מביא כאן ארבעה חיבורים, מתקופות שונות וממקומות מגוונים, ומחבר את כל התשובות לסעיף אחד, סביב אותו הנושא: שוחט ללא קבלה.

⁴²⁷ רמ"א, יו"ד, א א.

ז.1. ציטוט או תמצות

בדיקת המקורות מעלה כי רא"א לא מצטט את המובאות אלא מסכם את הנוגע לעניינו:

הציטוט ב'פתחי תשובה'	המקור בספר השו"ת: שמלה חדשה סימן כ"ד
במדינות אלו שאין שוחטין בלי קבלה. אם עבר ושחט בלא קבלה אף על פי שהוא מומחה ומוחזק מכל מקום שחיטתו אסורה.	במדינות אלו שאין שוחטים בלא קבלה אף ע"פ שהוא מומחה ומוחזק שחיטתו אסורה, דמסתמא דעת אבותינו שהתקינו ליטול קבלה הייתה כך שאם לא כן מה הועילו חכמים בתקנתם, ואם יש לדונו כשווג כגון שהוא ממדינה אחרת שלא ידע לתקנה – מכשירין שחיטתו. ⁴²⁸

באותו האופן, גם דברי 'ברית אברהם' שמביא רא"א הם רק מסקנת דבריו לאחר פלפול ארוך:

הציטוט ב'פתחי תשובה'	המקור בספר השו"ת: ברית אברהם חלק יורה דעה סימן ט"ו
שחולק עליו והעלה דאין לאסור דיעבד	וכדמות ראה יש דהא בריש פרק השולח דף ל"ג ע"א....אך לפי עניות דעתי אין הכרח לדברי התבואות שור ⁴²⁹ ... ואף לפי טעם האגור ⁴³⁰ ... ואם כן כיון דאיכא קמן ובדקינן ליה ויודע בדיני שחיטה ונמצא הסכין יפה- אין להחמיר כמו מדינא דש"ס בלא הראה לחכם... ואין מקום לומר מה הועילו בתקנתם כמו בעובדא דתשובות הרא"ש... מכל מקום אין הכרח ליאסר כיון דלא אסרו בפירוש בלא קבלה... ושייך שפיר אהני דלא יעשה כן לכתחילה ודוק. ⁴³¹

כלומר, המובאה בפתחי תשובה היא רק סיכום של המסקנה ההלכתית, ללא הטעם והסברה.⁴³²

⁴²⁸ שמלה חדשה (158), סימן א סעיף כד.

⁴²⁹ מחבר הספר 'שמלה חדשה' הוא מחבר הספר 'תבואות שור'.

⁴³⁰ רבי יעקב ברוך ב"ר יהודה לנדו (לנדא), שנת לידתו לא ידועה לנו, וכנראה שנולד במחצית הראשונה של המאה ה-15. גם שנת פטירתו ומקום פטירתו וקבורתו לא ידועים.

⁴³¹ ברית אברהם (13), חלק יו"ד, סימן טו סעיף ג.

⁴³² וכן על זו הדרך גם הסיכומים משאר התשובות שהביא בסעיף זה.

אביא שתי דוגמאות נוספות לדברים :

1. השו"ע כותב :

ישמעאלים שאינם מניחים ישראל לשחוט, אלא אם כן יהפוך פניו לא"ל קיבל"א, (דהיינו שיהפוך פניו נגד מזרח) כמנהג חקותיהם, אינו דומה לשחוט לשם הרים. ומכל מקום ראוי לבטל המנהג ההוא ולגזור במי שעושה כן (הואיל ומקפידים על כך).⁴³³

ה'שולחן ערוך' מתיר עקרונית לשחוט עם פנים לצד מזרח, אם הישמעאלים מכריחים את השוחט לעשות כן, משום שזה לא נקרא ששוחט לשם עבודה זרה ('לשם הרים'), אך למעשה, מכיוון שישמעאלים מקפידים על כך, הוא טוען שאין לעשות כן.

רא"א מביא בפתחי תשובה שם : 'ומקפידים – עיין בתשובות רדב"ז החדשות (139) סימן קס"ב שכתב **בזמנינו אין לחוש כלל לזה שאינם מקפידים בזה עיין שם**'.⁴³⁴ אם נשווה את דברי ה'פתחי תשובה' לתשובתו של הרדב"ז, נשים לב לכך שרא"א תימצת את המקור שאליו הפנה :

המקור בספר השו"ת: שו"ת רדב"ז החדשות סי' קסב	'פתחי תשובה'
שאלת אם יש לחוש במקומנו למה שכתב הרשב"א ז"ל בתשובת שיש לגזור במי ששוחט למזרח שהוא אל קבלא של ישמעאל ושראוי לבטל המנהג הרע הזה. תשובה: אין לחוש לזה במדינה הזאת כלל , שהוא ז"ל לא אמרה אלא בזמן שהוא שוחט לרוח אחר והעכו"ם מונעים אותו ומחזירים אותו למזרח אז איכא קפידא דמשמע שאנו נמשכים אחרי ההבל שלהם, אבל כשישראל שוחט למזרח אין בזה קפידא. ותו שכל המקולין של בית המטבחים עשויין כנגד המזרח ואין מקום אחר לשחוט אלא שם ואין נראה כשוחט למזרח אלא מפני ששם הוא מקום המוכן לשחיטה. והוא ז"ל כתב ומכל מקום אחר שהישמעעלים מקפידים בשלהם והם מזהירים בשעת מעשה לשחוט כנגד המזרח דוקא ראוי הוא לבטל המנהג ע"כ. הרי שעיקר טעמו ז"ל מפני שמזהירין בשעת מעשה. ותו איכא טעמא אחרינא שאין קונון מהמקולין אלא המוקדמין של הבהמה אבל האחרים מניחין אותו להם מפני הניקור ומנהג יפה הוא שאין הכל בקיאים בניקור גם הנבלות והטרפות מניחים להם ואם לא ישחטו לאל קבלא יקפידו בזה שלא לאכול הבשר ולא ימצאו ישראל בשר לאכול הילכך ראו הראשונים שלא לחוש לחששא זו מפני תקנת ישראל וכן נהגו בארץ שלא להקפיד בזה .	בזמנינו אין לחוש כלל לזה שאינם מקפידים בזה.

⁴³³ שו"ע יו"ד, ד ז.

⁴³⁴ 'פתחי תשובה', שם, ס"ק ד.

שוב ניתן לראות שהתשובה שאליה מתייחס רא"א היא ארוכה, וב'פתחי תשובה' הוא רק מתמצת את ההלכה המתאימה לדיונו, ללא ההוכחות והסברות.

2. ה'שולחן ערוך' מביא שאסור לשחוט בשן ובציפורן של בהמה: 'השוחט בדבר המחובר לקרקע או לגוף, כגון צפורן ושן המחוברים בבהמה, שחיטתו פסולה'.⁴³⁵ רא"א מביא את דברי ר' עקיבא איגר (119) שחולק על דברי ה'שולחן ערוך'. נשווה שוב את דברי ה'פתחי תשובה' לדברי ר' עקיבא איגר בתשובתו, ונגלה שרא"א הביא רק את תמצית דבריו של ר' עקיבא איגר ומסקנתו להלכה, (כמעט) ללא השקלא וטריא:

המקור בספר השו"ת: שו"ת ר' עקיבא איגר, מהדורא קמא סי' נ"א	'פתחי תשובה'
<p>בשולי מכתבי לכבוד אבא מארי מ"ו הרב נ"י. עומד אני כעת בש"ע יו"ד (סי' ו' ס"ב) השוחט במחובר לקרקע או לגוף כגון צפורן ושן המחוברים בבהמה וכו', תמוה לי למה דהעלה הש"ך לעיקר בחוה"מ (סי' צ"ה) דאדם אתקש לקרקע מקרא דוהתנחלתם, אף דבעבד כנעני כתיב מ"מ ילפין מסברא דלא שנא א"כ מנא ליה דהשוחט בצפורן המחובר לבהמה דפסול השחיטה הא במתני' קתני רק והצפורן, ומפרש בגמרא משום מחובר. דלמא מייירי בצפורן של השוחט עצמו והוי כמחובר לקרקע דאמרין בכל מקום עבד אתקש לקרקע לענין שבועת מודה במקצת ולענין אונאה ומעילה הכי נמי הוי האדם כקרקע והוי צפורן מחובר לקרקע, אבל בצפורן של בהמה יש לומר דכשר לשחיטה כמו בכל מקום ובכל הנך הנ"ל בעלי חיים כמטלטלין, ומה"ת לומר דשחיטה יצא מכלל דהנ"ל. ואף דאמרין בסוגיא (דף כ') למעוטי שן וצפורן, ופירש"י היינו דכשר במליקה ופסול בשחיטה משום מחובר, י"ל דמייירי גם כן בשן השוחט עצמו כנראה מתוס' שם דאפשר למלוך בשן. וביותר למה דפירשו הראשונים דשן וצפורן היינו בהיפוך דכשר בשחיטה ומייירי בתלוש, או דשן קאי אכשר בשחיטה ומייירי בתלוש, וצפורן קאי אכשר במליקה ומייירי במחובר, אם כן פשיטא יש לומר דמייירי רק בצפורן דאדם.</p>	<p>ע"י בתשובת מאור הגולה רבינו עקיבא איגר ז"ל סי' נ"א שתמה על זה, הא במתני' קתני רק 'והצפורן', ומפרש בגמרא משום מחובר. ודלמא מייירי בצפורן של השוחט עצמו דאדם אתקש לקרקע כמבואר בש"ך ח"מ סי' צ"ה או דחומרא דרבנן הוא דלא לחלף בעבד השוחט בצפרנו דודאי הוי קרקע, אבל בצפורן של בהמה י"ל דכשר לשחיטה כמו בכ"מ דהוי כמטלטלין. וסיים עכ"פ לא ידעתי ראייה ברורה לזה לפסול השחיטה בציפורן של בהמה ע"ש.⁴³⁶</p>

⁴³⁵ שו"ע, יו"ד, ו ב.

⁴³⁶ 'פתחי תשובה', שם, ס"ק א.

<p>ותו, דגם להפוסקים דאדם לא מקרי קרקע עדיין יש לומר דמיירי רק באדם וחומרא דרבנן דלא לחלף בעבד השוחט בצפורנו דודאי הוי קרקע, אבל בצפורן דבע"ח מאן יימר לן דפסול. וכן יש לדקדק מלשון הר"ש (פרק ד' מ"ג) דמכשירין. וקושייתו שם יש ליישב למ"ש דאדם לאו כקרקע ובשחיטה גזרו רבנן דלא ליתי לאחלופי בעבד ששוחט בצפרנו, א"כ לענין הכשר אדרבה החומרא במה דאינו נידון כקרקע ומדאורייתא אינו כקרקע ואפשר דבאמת על מה שיודחו של עבד לא הוכשרו, או דגזרו דהוי בכי יותן דלא ליחלף בע"מ שיודחו ידי אדם בעלמא כמו דגזרו בשחיטת אדם אטו עבד וכמו כן גזרו לענין הכשר עבד אטו אדם, ולענין לשרוף עלה בקדשים י"ל דבעבד באמת אין שורפים עכ"פ לא ידעתי ראייה ברורה לזה לפסול השחיטה בצפורן של בהמה וצ"ע...</p>	
--	--

הבאתי כאן רק מספר מצומצם של דוגמאות מהן ניתן לראות שרא"א דלה את המסקנה ההלכתית מתוך התשובה, ולא הביא ב'פתחי תשובה' את ההוכחות מהש"ס והפוסקים. הוא לא ציטט את התשובה שהביא, אלא כתב בלשונו את החשוב לענייננו. ניתן לסכם ולומר שרא"א ידע לתמצת את דברי קודמיו ומביא בשינויי לשון קלים מתוך התשובה את החלק המסוים המתאים לדיון.

2.2. דרך הרצאת המקורות

אחת המטרות העיקריות בעבודתו של רא"א הייתה לשייך את התשובות שהביא לסעיפים המתאימים ב'שולחן ערוך'. בדיקת הסעיפים של 'פתחי תשובה' מעלה כי רא"א לא קישר את המקורות שהביא בכל סעיף בינם לבין עצמם, אלא כינס אותם יחדיו מפני שכל אחד מהם התייחס לדברי השולחן ערוך או הרמ"א. לפנינו מספר דוגמאות:

1. בסימן א' ס"ק א' שהבאנו לעיל מדובר על המחלוקת העקרונית לגבי בשר שנשחט על ידי שוחט ללא קבלה: ה'שמלה חדשה' אוסר לאכלו אף בדיעבד, ו'ברית אברהם' מתיר. לאחר מכן מובאת המחלוקת האם ניתן לאפשר לשוחט ללא קבלה לשחוט מפני עונג יום טוב, כאשר ה'חוות יאיר' מתיר, ו'השבות יעקב' אוסר. המחלוקת השנייה אינה מדברת על הנושא אליו התייחסה המחלוקת הראשונה. ה'שמלה חדשה' ו'ברית אברהם' חלקו לגבי כשרות הבשר שנשחט על ידי שוחט ללא קבלה, ואילו ה'חוות יאיר' ו'השבות יעקב' עוסקים בשאלה האם ניתן לשחוט ביום טוב לכתחילה על ידי שוחט ללא קבלה. רא"א מביא את שני העניינים באותו הסעיף משום שהוא מתייחס לדברי הרמ"א שראינו לעיל: נושא האיסור לשחוט ללא קבלה. כלומר, חלקי הסעיף של

'פתחי תשובה' הם לאו דווקא עניין אחד, אלא מובאות שונות הקשורות לציטוט מתוך ה'שולחן ערוך' או הרמ"א.⁴³⁷

2. בהמשך סימן א כותב הרמ"א: ואם בדקו איזה שוחט ובודק ונמצא שאינו יודע...אם לא נטל קבלה מעולם כל מה ששחט טריפה, גם כל הכלים שבשלו בהם מה ששחט צריכין הכשר'.⁴³⁸

וב'פתחי תשובה' כתוב כך:

כתב בתשובת בית יעקב סוף סימן ד' דמה דאסרינן שחיטתו למפרע הוא ודאי איסור כיון דהוא תרתי לריעותא השוחט איתרע והבהמה בחזקת איסור ע"ש ועיין בספר נחלת עזריאל בנדה ד' ג' ד"ה והנה. ועיין בתשובת גבעת שאול סימן י"ז שנשאל בשוחט שבא לפני בית דין והודה שע"פ הרוב שחט בשכרות ומחמת זה לא שחט כראוי ועשה כמה פעמים דברים הפוסלים בשחיטה שהייה דרסה כו' ובקש מהם להורות לו סדר תשובה על המעשים רעים שעשה מה דינו של הבשר והשומן שיש עדיין משחיטת זה השוחט והשיב להיתר דאינו נאמן משום דאין אדם משים עצמו רשע אף בכהאי גוונא ע"ש באריכות.⁴³⁹

כאן מביא רא"א את תשובת 'בית יעקב' (10) שמי שלא נטל קבלה מעולם שחיטתו הן איסור, כי יש כאן תרתי לריעותא: השוחט והבהמה. לאחר מכן מובא מקרה מ"שוי"ת גבעת שאול' (34) על שוחט שהודה ששחט בשכרות, והשאלה שנשאלה היא מה דין הבשר והכלים.⁴⁴⁰

במובאה הראשונה מדובר על מי ששחט בלא קבלה, ובשנייה על אדם שהודה ששחט בשכרות, והשאלה היא לגבי כשרות השחיטה והכלים, כי עניין זה מובא ברמ"א. **אנו רואים מקרה נוסף שבו רא"א הביא תשובות הקשורות למה שכתב הרמ"א (או ה'שולחן ערוך') אך ללא קשר ישיר ביניהן.**

⁴³⁷ אעיר את תשומת הלב על רוחב ידיעותיו ויכולת ההבחנה והתמצות של רא"א: במחלוקת הראשונה 'ברית אברהם' מצטט את דברי ה'שמלה חדשה' וחולק עליו, ולכן קל להביא את שני המקורות, אך במחלוקת השנייה 'שבות יעקב' לא מתייחס ל'חוות יאיר' ולמקרה המובא שם. בדיון ארוך לגבי השאלה על תרנגולת שלא נמצא לה מרה וכבד – האם ניתן לצלותה ביום טוב, הוא גם מביא שמי שלא שחט מעולם לא יכול לשחוט ביום טוב, כשהפסיקה נובעת ממקורות אחרים וללא קשר לדברי ה'חוות יאיר'. רא"א הכיר את מאות השו"תים וידע לדלות מתוכם את הנוגע לעניין, לתמצת את הנושא, להתאים ולחבר בין הדברים על אף שהם לא מופיעים יחד, ורק בעל בקיאות נדירה יכול לקשר בין שתי התשובות.

⁴³⁸ רמ"א, יו"ד, א א.

⁴³⁹ 'פתחי תשובה', שם, א ס"ק ו.

⁴⁴⁰ וכאן רא"א נכנס לדיון ארוך בנושא 'אין אדם משים עצמו רשע'.

3. לגבי המתנה בין אכילת בשר ואכילת חלב פוסק הרמ"א :

והמנהג הפשוט במדינות אלו, להמתין אחר אכילת הבשר שעה אחת, ואוכלין אחר כך גבינה. מיהו צריכים לברך גם כן ברכת המזון אחר הבשר...ויש מדקדקים להמתין שש שעות אחר אכילת בשר לגבינה, וכן נכון לעשות.⁴⁴¹

ב'פתחי תשובה' מובא :

שש שעות – עיין באר היטב של מהרי"ט ז"ל אם הם שעות זמניות. ועיין כרתי ופלתי ופרי מגדים ובחכמת אדם שהסכימו לדעת הכנסת הגדולה דאינם זמניות ע"ש וכן המנהג. ועיין בתשובת חתם סופר סימן ע"ג דחולה השותה מימי חלב לרפואתו אפילו הוא רק חולה קצת אין צריך להמתין אחר אכילת בשר יותר משעה ואחר שכבר בירך ברכת המזון ישתה וירוח לו ע"ש.⁴⁴²

בתחילה הוא דן האם הזמן שצריך לחכות בין בשר לחלב נמדד בשעות זמניות, ולאחר מכן מביא תשובה שאומרת שאדם חולה אין צריך להחמיר ולחכות מעבר לשעה אחת בין אכילת בשר לחלב.

ניתן לסכם ולומר כי **כאשר רא"א מביא נושא מסוים בעקבות דברי ה'שולחן ערוך', הוא מצרף דברים הקשורים לדברי ה'שולחן ערוך' או הרמ"א, אך ללא קשר של התשובות השונות בינן לבין עצמן.**

3.ז. בדיקת המקורות

רא"א לא הסתפק בהבאת התשובה, התאמתה לסימן ולסעיף ב'שולחן ערוך', ובהשוואתה לתשובות אחרות. במקרים רבים הוא מעיד על כך שהוא בודק את מקורותיה של התשובה שהוא מביא. כלומר, כשמחבר מסוים מצטט בדבריו תשובה של פוסק אחר, רא"א בודק את התשובה במקורה, ולא מסתמך על דברי המחבר המצטט או המסכם אותה. לעיתים הוא אף מוצא שמביא התשובה טעה בהבנתה או בציטוטה.

דוגמאות :

1. 'בגליון יו"ד של הגאון מהר"ר יאקב ברלין⁴⁴³ ז"ל כתב ואם מתחלה אמר כשירה ואח"כ אמר שהיא טריפה אינו נאמן אף אם נתן אמתלא לדבריו עיין בתשובת שבות יעקב (147) ח"א סי' מ"ד ע"כ. **ועיינתי בשבות יעקב שם וראיתי שכתב להיפך**.⁴⁴⁴

⁴⁴¹ רמ"א, יו"ד, פט א.

⁴⁴² 'פתחי תשובה', יו"ד, פט ס"ק ג.

⁴⁴³ מחבר הספר 'באר יעקב' (21).

⁴⁴⁴ 'פתחי תשובה', יו"ד, א ס"ק כ.

2. 'יתקנו להם נשואין – עיין בית שמואל⁴⁴⁵ לקמן ס"י קכ"א סק"ט שרמו לעיין בתשובת צמח צדק (136) סימן ע"ז איך להתנהג כשהחרש מקדש. **ועיינתי שם** וראיתי שכתב וזה לשונו: וראיתי מרבתי.⁴⁴⁶

3. 'או חרשת – עיין בס' ישועות יעקב (66) סק"י שכתב וזה לשונו: וכתב מהר"ם פדוא (88) ס"י ח' דאף אחר תקנת רגמ"ה דבעינן דעתה וחרשת אין לה רצון...עד כאן לשונו. ואני **עיינתי במהר"ם פדואה שם ודקדקתי בדבריו שלא סמך לגמרי על טעם זה**.⁴⁴⁷

4. 'ועיין בתשובת גליא מסכת⁴⁴⁸ סימן ו' שהאריך גם כן בזה וכתב...דמי שעולה לתורה בשם יהודה אף שחותם ג"כ יהודה לבד אם נקרא בפני כולם יהודה ליב צריך לכתוב יהודה דמתקרי יהודה ליב וכן נדפס בס' חכמת אדם בעובדא שאירע בקהילת קודש ווילנא ופסק שלא כדעת תרומת הדשן ורמ"א ובעל סדר גיטין, אלא צריך לכתוב יהודה דמתקרי יהודה ליב **(אגב שיטפיה לא ראה יפה בס' חכמת אדם (56) שלא פסק כלל הכי אלא כמו שכתבתי למעלה בשמו)**.⁴⁴⁹

מדוגמאות אלו⁴⁵⁰ אנו רואים שלמד ובדק את המקורות שאותם הביאו בעלי התשובות, וכשהבין אחרת תיקן את שהיה צריך תיקון לדעתו.

4.ז. ההקפדה והדיוק בניסוח

רא"א כותב בהקדמתו ל'יורה דעה' עד כמה הקפיד בענייני הניסוח של דבריו.

וטרם אשים קנצי למילין⁴⁵¹ אודיע לכל קורא נעים קצות דרכי⁴⁵² בחיבורי זה: בכמה מקומות כתבתי עיין בספר פלוני סימן פלוני ולא כתבתי מה הוא כותב, שם תדעו בטח כי אין שם דבר חדש הנוגע לעניין ההוא להלכה אך לפלפולא בעלמא. ובמקום שכתבתי עיין בספר פלוני לענין אם היה כך וכך מהו הדין ולא כתבתי מסקנתו להלכה הוא מחמת שהוא מסופק שם ולא העלה דבר ברור. גם השגחתי לדייק בלישנא ופעמים כתבתי בלשון שכתב, ופעמים שפסק ופעמים שהורה ופעמים מבואר שם, והלשונות חלוקים זה מזה כידוע למשכילים.

⁴⁴⁵ ר' שמואל בן ר' אורי שרגא פייבוש, מ'נושאי הכלים' של שו"ע 'אבן העזר', פולין (1698-1640).

⁴⁴⁶ 'פתחי תשובה', חלק 'אבן העזר', מד ס"ק א.

⁴⁴⁷ שם, קיט ס"ק יג.

⁴⁴⁸ מופיע במספר 3 בטבלת המקורות לחלק 'אבן העזר' המובאת בנספח ב, עמ' 218.

⁴⁴⁹ 'פתחי תשובה', חלק 'אבן העזר', קכט ס"ק מה.

⁴⁵⁰ עיינו גם לעיל בפרק על ה'שערי תשובה' ו'באר היטב' כיצד הוא מתעכב על מקורותיו של ה'באר היטב' ומבקר את דבריו.

⁴⁵¹ על פי הפסוק 'וַיַּעַן בְּלִדְדֵּי הַשָּׁחִי וַיֹּאמֶר: עַד אֲנִי תִשְׁמָחוּן קִנְצֵי לְמִלִּין תִּבְּיִנוּ וְאַחַר נִדְבְּרִי (איוב יח א-ב). המילה קנצי מתפרשת כקץ וסוף לפי רוב הפרשנים.

⁴⁵² על פי השורה ב'שיר היחוד' ליום שני: 'אספרה לאחי קצות דרכי אל'. כאשר הכוונה היא רק חלק קטן, הקצה של מעשי האל, וכנראה שלכך התכוון גם רא"א, שהוא מפרט רק חלק קטן מדרכי עבודתו בחיבור זה.

רא"א מפרט שישה נוסחים שונים בהם השתמש כדי לציין לקוראים את דרכו בהבאת השו"תים השונים. בשני הניסוחים הראשונים הוא מפרט לנו את כוונתו: א. הפניה סתמית למקורות שלא מחדשים דבר להלכה. ב. הפניה למקורות הנשארים בספק הלכתי. רא"א מוסיף ארבע לשונות בהם לא ברור למה כוונתו: 'שכתב', 'שפסק', 'ש'הורה' ו'מבאר שם'.⁴⁵³

על מנת לבאר את הכוונה בביטויים אלה, נתקדם מהסוף להתחלה:

מבואר שם – כאשר רא"א כותב כך הוא מתכוון שההלכה שהוא מצביע עליה מופיעה בתשובה אליה הוא מפנה, אך היא כתובה שם כבדרך אגב, ואיננה עיקר הדיון בתשובה, אלא הפוסק מביא הלכה זו תוך כדי דיון בנושא התשובה העיקרי. רא"א מוציא מתוך דברי הפוסק את ההלכה המתאימה לעניין שבו הוא עוסק, ללא קשר לנושא התשובה עליה דיבר הפוסק. דוגמאות:

א. רא"א מביא: 'עי' בתשו' רדב"ז החדשות (139) ס"י רס"ח **מבואר שם** דמי ששמע שמועה קרובה בין השמשות חשבינן בין השמשות מן היום, ומונה אבילות מאותו יום ע"ש'.⁴⁵⁴ נעניין בדברי הרדב"ז שם:

שאלת ממני אודיעך דעתי במי ששמע שמועה בין השמשות קרובה ומנה אבילות מאותו יום אי אמרינן בסוף האבילות מקצת היום ככולו או לא. תשובה ספק אבילות להקל אמרינן אבל תרי קולי דסתרן אהדדי לא אמרינן שבתחלת האבילות חשבינן בין השמשות מן היום ובסוף האבילות חשבינן בין השמשות מן הלילה הו' תרי קולי דסתרן אהדדי אלא צריך להמתין.⁴⁵⁵

השאלה שנשאל רדב"ז הייתה על אדם שהתחיל את האבילות בין השמשות, אם אומרים **בסוף** האבילות מקצת היום ככולו או לא, ואז יוכל לסיים את השבעה לאחר חמישה ימים שלמים בין השמשות – כי יום זה כבר נחשב ליום השביעי. תשובתו הייתה שאי אפשר לקחת את שני הצדדים לקולא. רא"א מביא בדבריו רק את ההנחה המובנת מאליה בדברי רדב"ז, שמי ששמע שמועה בין השמשות יכול **להתחיל** למנות את שבעת ימי האבילות, ונחשב לו כיום שלם, ובלילה מתחיל היום השני לאבילות.

ב. דיון נוסף ב'פתחי תשובה' הוא בנושא חיוב מעשר כספים. רא"א מפנה לשו"תים שונים בעניין, וכותב כך: 'ותימא על הגאונים הנזכרים שנעלם מהם תשובת

⁴⁵³ ישנה לשון נוספת המופיעה מאות פעמים בדברי רא"א ביחס לדברי המחברים שמביא והיא: העלה (שהעלה, והעלה ועוד). לא התייחסתי ללשון זו מפני שהוא אינו מזכיר אותה בהקדמה.

⁴⁵⁴ 'פתחי תשובה', יו"ד, שעה ס"ק ה.

⁴⁵⁵ 'תשובות רדב"ז החדשות', סימן רסח.

מהר"ם רוטנבורג (92) דפוס פראג סימן ע"ד **מבואר שם** כדעת הב"ח שאינו מן התורה ולא מדרבנן ואינו אלא מנהגא בעלמא.⁴⁵⁶

נבדוק מה המהר"ם כותב במקור:

מעוֹת מעֵשֶׁר יִרְאֶה אַחֲרֵי שֶׁחֲזִיקוּ לְתַתֵּם לַעֲנִיִּים אֵין לִשְׁנוֹתָם לַמְצוֹה אַחֲרֵת דְּנִרְאָה כְּגֹזֵל עֲנִיִּים דְּאֵעִי"פ שְׁאִינוּ מִן הַתּוֹרָה אֲלֵא מִנְהַג...וְלֹא דְּמִי לְהָא דְּרָאשׁ פֶּרֶק קִמָּא דְּעֶרְכִין (ו' ע"ב) יִשְׂרָאֵל שֶׁהִתְנַדָּב נֹר וּמִנּוֹרָה לְבֵית הַכִּנְסֶת מוֹתֵר לִשְׁנוֹתָה לַמְצוֹה אַחֲרֵת, דְּשֹׁאֲנֵי הֵתֵם דְּאִידֵי וְאִידֵי מַצוֹה לְגִבּוּהָ, אֲבֵל מַעוֹת מַעֲשֵׁר כִּסְפִים כִּבְר זָכוּ בְּהֵם עֲנִיִּים עִי"י מִנְהַג שְׂכָךְ נִהְגוּ כֹל הַגּוֹלָה וְאֵין לִשְׁנוֹת מַעֲנִיִּים לַמְצוֹה אַחֲרֵת שְׁאִין לַעֲנִיִּים צוֹרֵךְ בְּהָן.⁴⁵⁷

המהר"ם דן בשאלה האם ניתן לשנות את הייעוד של מעוֹת שנאספו לצורך עניים. בדרך אגב הוא מזכיר שמעֵשֶׁר כִּסְפִים לַעֲנִיִּים הוּא רַק מִנְהַג וְלֹא מַעֲבֵר לְכַךְ, וּבְכָל זֹאת אֵין לִשְׁנוֹת אֶת יִיעוּד הַמַּעוֹת. רֹא"א מְבִיא מִכָּאן אֶת דַּעְתּוֹ שֶׁל הַמַּהֲרִ"ם מְרוֹטֵנְבוֹרְג שֶׁמַּעֲשֵׁר כִּסְפִים אֵינוּ אֲלֵא מִנְהַג, בְּנִיגוּד לְדַעְתָּם שֶׁל פּוֹסְקִים אַחֲרִים.

ג. ה'שולחן ערוך' פוסק: 'הרושם על עבדו שלא יברח פטור', והרמ"א מוסיף: 'ונראה דלכתחילה מיהא אסור'.⁴⁵⁸ הלכה זו מדברת על אדם שעושה כתובת קעקע על עבדו הכנעני כסימן על מנת שלא יברח. על דברי הרמ"א מובא ב'פתחי תשובה': 'ע' בתשובת נו"ב (108) תניינא חלק אבן העזר **מבואר שם** דכאן מיירי במל וטבל, אבל עבד שקנאו ישראל ולא מל ולא טבל מותר לקעקע בבשרו כשם שמותר לשרט בבשר הכנעני ע"ש.⁴⁵⁹ כלומר, שמותר לקעקע את עורו של העבד הכנעני שלא מל ולא טבל ללא שום חשש.

ה'נודע ביהודה' (108) דן שם אם ניתן להכשיר גט שקועקע על גבי חלק גוף של בן אדם,⁴⁶⁰ וברצף הדברים כותב כך:

והרי משנתנו לכתחלה מיירי, שהרי לשון המשנה על הכל כותבין וכו' על יד של עבד וכו' ואיך מוקי משנתנו בכתובת קעקע אם לא משכחת רק באיסור? אבל באמת לא מיירי כלל באיסור ובקרא כתיב וכתובת קעקע לא תתנו בכם ובישראל הזהיר, אבל מותר אפי' לישראל לקעקע בבשר הכותי כשם שמותר להקיף פאת כותי.⁴⁶¹

ההיתר לקעקע בבשר הכותי מופיע ב'נודע ביהודה' כהלכה ברורה מאליה כחלק מדיון אחר, ורֹא"א מְבִיא הַנַּחָה זו כְּהִלְכָה עֲצֻמָּאית.

⁴⁵⁶ 'פתחי תשובה', יו"ד, שלא ס"ק יב.

⁴⁵⁷ 'שו"ת מהר"ם מרוטנבורג', סימן עד.

⁴⁵⁸ שו"ע, יו"ד, קפ ס"ק ד.

⁴⁵⁹ 'פתחי תשובה', שם, ס"ק ב.

⁴⁶⁰ הדיון מתחיל בבבלי גיטין כ ע"ב ונוגע בענייני כתיבה ומסירה, קניין אישה, שליחות הבעל ועוד.

⁴⁶¹ שו"ת 'נודע ביהודה' תניינא, חלק 'אבן העזר', סימן קלה.

ניתן לסכם ולומר כי כאשר רא"א מתנסח במילים 'מבואר שם' ביחס למקור מסוים, הרי שהוא מביא הלכה שמוזכרת כדרך אגב במהלך דיונו של מחבר המקור, בדרך כלל בהקשר אחר, ואיננה עיקר הדיון שם.

כעת נבדוק למה כוונתו של רא"א כשכותב 'שהורה'.

שהורה – כשרא"א כותב כך הכוונה היא שבספר השו"ת המוזכר מתואר מקרה אמיתי שקרה, ולא רק פסיקה תיאורטית. כלומר, בספרי שו"ת רבים ישנן שאלות שחכם אחד שואל את חבריו על מקרה שעשוי להיות, אך לא קרה במציאות. אך כשרא"א מפנה אותנו למחבר קדום וכותב עליו 'שהורה' הרי שלפני אותו המחבר בא מקרה ספציפי והוא פסק הלכה לאדם שבא לשאול אותו כיצד לנהוג במקרה המסוים או שהתייחס בתשובתו למקרה שקרה באמת.

דוגמאות:

א. ה'שולחן ערוך' כותב: 'מי שמת לו מת ולא נודע לו, אין חובה שיאמרו לו',⁴⁶² והרמ"א מעיר: 'ומכל מקום בבנים זכרים נהגו להודיע כדי שיאמרו קדיש'. ב'פתחי תשובה' מובא בשם ה'פנים מאירות' (126) שבמועד נמנעו מלהודיע כדי שלא יימנעו משמחת יום טוב, ובסוף הדברים נכתב: 'ושם ... הורה ג"כ בפורים כן שאין להגיד לו עד אחר פורים ע"ש'.⁴⁶³ נקרא את דברי ה'פנים מאירות':

פסקתי הלכה למעשה באחד שמתה אמו ולא נודע לו ושעה אחת קודם פורים נודע לאנשי ביתו **ושאלו לי** אם להגיד לו כדי שיגיד קדיש ופסקתי שלא להגיד לו עד אחר פורים.⁴⁶⁴

ב. ה'שולחן ערוך' פוסק שאין להספיד שלושים יום קודם הרגל: 'מי שמת לו מת לפני שלושים יום הסמוכים לרגל, לא יספידנו משיכנסו שלושים יום הסמוכים לרגל'.⁴⁶⁵ ב'פתחי תשובה' נכתב: 'ועי' בס' אגודת אזור (6) בקונטרס אלון בכות דרוש ו' שכתב בשם שבות יעקב (147) ח"ב **שהורה** להתיר להספיד תוך לי יום קודם הרגל לת"ח משום כבוד התורה'.⁴⁶⁶ רא"א כותב שה'שבות יעקב' מתיר להספיד תלמיד חכם גם פחות מ-30 יום לפני הרגל, למרות האיסור. ה'שבות יעקב' עצמו מספר על מקרה שקרה: '**ועל דבר שהיה פלפול** בין בעלי תריסין אי שפי' עבדי שהספידו לחכם תוך שלושים יום לרגל...הרי...דמותר להספיד לחכם וגאון קודם לרגל תוך לי ואין כאן בית מיחוש כנ"ל הקטן יעקב'.⁴⁶⁷

ג. במקרה של אונן שצריך למול את בנו, והמילה נדחתה ואינה בזמנה מובא ב'פתחי תשובה': 'לענין אונן שיש לו בן למול עיין בשו"ת תשובה מאהבה (165) ח"א סי'

⁴⁶² שו"ע, יו"ד, תב יב.

⁴⁶³ 'פתחי תשובה', שם, ס"ק ב.

⁴⁶⁴ שו"ת 'פנים מאירות', חלק ב, סימן ק.

⁴⁶⁵ שו"ע, יו"ד, שמז א.

⁴⁶⁶ 'פתחי תשובה', שם, ס"ק א.

⁴⁶⁷ שו"ת 'שבות יעקב', חלק ב, סימן כה.

פ"ה **שְהוּרָה** כדעת הט"ז גם במילה שלא בזמנה שקרה לאבי הבן אנינות ביום שנתרפא וראוי למול דמלין קודם קבורה דאין חילוק בזה בין מילה בזמנו לשלא בזמנו.⁴⁶⁸ ה'תשובה מאהבה' מספר על המקרה: 'נשאלתי במילה שלא בזמנה שלא הי' באפשרי למול שהי' התינוק חולה ונתרפא ובהגיע תור שראוי למול הי' ביום השבת ונדחה ליום הראשון וביום שבת קדש מתה אם הילד ונעשה אביו אונן, **ושאלני האב** אחרי שבלאו הכי אינו מן המוהלים וצריך לכבד לאחד מן המוהלי' כדת מה לעשות ביום הראשון אם הקבורה קודמת או המילה קודמת.⁴⁶⁹

בשלושת המקרים שהבאנו מהלכות אבילות היה מקרה או ויכוח אמיתי שקרה, ובעל התשובה התייחס להתלבטות שהגיעה לפניו, ולא לשאלה תיאורטית שנשאל, וכשרא"א מפנה את הקוראים למקורות כאלו, הוא משתמש במילה 'שְהוּרָה'.

שְפֶסֶק – כשרא"א משתמש בלשון זו הוא מתכוון לציין שבמקור שהפנה אליו, המחבר מביא את דעתו בניגוד לדעה אחרת בנושא, שגם אותה הוא מציג בפניו. כלומר, ישנה מחלוקת ובעל התשובה מחזיק בדעה אחת כאשר הוא מתעמת עם פוסקים החולקים עליו. רא"א מביא רק את דעתו של המשיב, אך משתמש בלשון 'שְפֶסֶק' לרמז שיש מחלוקת בנושא, וישנן גם דעות נוספות.

דוגמאות :

א. לגבי אבילות ביום טוב שני של גלויות פוסק ה'שולחן ערוך': 'ובמקומות שעושים שני ימים, מונה השבעה מיום טוב שני האחרון, הואיל ומדבריהם הוא עולה מהמנין, ומונה מאחריו ששה ימים בלבד'.⁴⁷⁰ ב'פתחי תשובה' מובא דיון האם זה כולל גם את יום טוב שני של ראש השנה⁴⁷¹ ושם כתוב: '**שְפֶסֶק** בתשובת רדב"ז ח"ד סי' ס"א דיום שני של ר"ה עולה ע"ש'.⁴⁷² וכך מופיע ברדב"ז :

ושאלו את פי אחד מן הרשומים אם עולה לו למנין שבעה או לא, והשיב דכיון שאינו נוהג בו אבלות דשני הימים כיום אחד הם חשובים הכי נמי לא תעלה לו למנין שבעה...**והנראה לעניות דעתי**...לענין אם עולה ודאי עולה ממילא, כיון שהוא מדרבנן כשאר יום טוב שני של גלויות ודברים שבצנעא נוהג בו גם כן.⁴⁷³

ב. לגבי קריעה על המת כותב הרמ"א: 'יש אומרים שנוהגין שאין לקרוע בחול המועד [אלא] רק על אביו ואמו, ועל שאר מתים קורעים לאחר המועד, ובמקום

⁴⁶⁸ 'פתחי תשובה', יו"ד, שמא ס"ק כ.

⁴⁶⁹ שו"ת 'תשובה מאהבה', חלק א, סימן פה.

⁴⁷⁰ שו"ע, יו"ד, שצט ב.

⁴⁷¹ שהרי הוא מוגדר הלכתית כיומא אריכתא' ויש 'הוה אמינא' שיהיה לו דין אחר.

⁴⁷² 'פתחי תשובה', יו"ד, שצט ס"ק ה.

⁴⁷³ 'שו"ת רדב"ז', חלק ד, סימן סא.

שאין מנהג – יש לקרוע על כולם'.⁴⁷⁴ ה'פתחי תשובה' מפרט שתי דעות: 'עין באר היטב בשם רש"ל דאין קורעין אם הוא שמועה רחוקה, וע' בתשובת מהרי"ט חלק ב' סימן ל"ו שלא פסק כן'.⁴⁷⁵ נראה את דברי המהרי"ט:

מאי דבעי מר למימר דמה שקורע על אביו ועל אמו בשמועה רחוקה בלא אבלות ז'...ולזה אמר שאין קורעין בחול המועד אלא בשמועה קרובה שהיא חיוב **אני איני אומר כן** אלא קריעה בלא ז' אצל אביו ואמו הרי היא כמו קריעה בשעת חימום אצל כל המתים...משמע דכל קריעו' שחייבין בה בחול קורעין בחול המועד.⁴⁷⁶

ג. ה'שולחן ערוך' פוסק: 'השוכר בית מחבירו, השוכר חייב לקבוע בה מזוזה ולתקן מקום קביעותה, וכשיצא לא יטלנה בידו'.⁴⁷⁷ ב'פתחי תשובה' מובאת תשובת ה'שיבת ציון': 'ומהאי טעמא פסק בשו"ת שיבת ציון סימן ק"י במי שמכר ביתו ולא כתב עם כל מה שבתוכו ורוצה המוכר ליטול המזוזות הקבועים ביתדות בפתחי חדרים (או ישלם לו דמיהם) וכתב דהדין עם הלוקח',⁴⁷⁸ כלומר שאסור למוכר לקחת את המזוזות (ללא הסכמת הקונה). בתשובה עצמה מביא ה'שיבת ציון' את שתי הדעות:

בשו"ע חו"מ סימן רי"ד סעיף י"א פסקין המוכר את הבית סתם ולא כתב עם כל מה שבתוכו לא מכר לו אלא כל מה שמחובר בטיט אבל מה שמחובר ביתדות לא מקרי חיבור. והנה אף שמור"ם ז"ל כתב זה בשם יש אומרים מ"מ אין בזה פלוגתא ואין חולק בזה הדין כי הוא נובע מגמ' ב"ב דף ס"ט ע"א...ולפ"ז יש לכאורה לומר שגם המזוזות אשר הם ג"כ מחוברות ביתדות הוא בכלל האי ספיקא והמוכר הוא המוחזק ועל הלוקח להביא ראיה. אמנם אחר העיון נראה לענ"ד דגבי מזוזות אין לפסוק כן והם של הלוקח ועל המוכר להביא ראיה...אבל על המזוזות עצמן ליכא ספק דהא אפי' אם לא מכר המזוזות עכ"פ אסור להמוכר להפרידן מן הבית ליקח אותן עמו.⁴⁷⁹

בכל הדוגמאות שהזכרנו רא"א משתמש בלשון 'שפסק'. הוא מציין את דעת מחבר התשובה, כאשר בתשובה עצמה המחבר מציג מחלוקת בנושא, ומכריע לצד מסוים, ואילו רא"א מביא רק את דעת המחבר ומציג אותה בלשון 'שפסק', ובכך רא"א מראה שהוא מסכים עם דעתו של מחבר התשובה.

⁴⁷⁴ רמ"א בשו"ע, יו"ד, שם לא.

⁴⁷⁵ 'פתחי תשובה', שם, ס"ק יג.

⁴⁷⁶ 'שו"ת מהרי"ט', חלק ב, 'יורה דעה' סימן לו.

⁴⁷⁷ שו"ע, יו"ד, רצא ב.

⁴⁷⁸ 'פתחי תשובה', שם, ס"ק ח.

⁴⁷⁹ 'שו"ת שיבת ציון' (149) סימן ק"י.

שְׁכַתֵּב – זוהי המילה האופיינית שבה רא"א משתמש כאשר הוא מביא את דברי המחברים שלפניו.⁴⁸⁰ בלשון זו הוא משתמש כאשר מביא את הפסקים שמביאים המחברים בתשובותיהם. כאן אין הבאה של הפסק כבדרך אגב, והפסיקה לא באה בעקבות מקרה שהתרחש, ואין חולקים על המסקנה ההלכתית המובאת.⁴⁸¹

סיכום:

רא"א השתמש בניסוחים קבועים כאשר התייחס לתוכן דברי המחברים שהפנה אליהם. לגבי שניים מהניסוחים הללו הוא מוסיף הסבר על משמעותם (עיין בספר פלוני, עיין בספר פלוני לעניין אם היה כך וכך),⁴⁸² אך לגבי ארבעה אחרים – הוא רק מציין שהשתמש בהם, אך לא מסביר מה הכוונה בכל אחד. בפרק זה ביררנו מה משמעותו של כל ביטוי, כאשר הבאנו רק מעט מזער משימושים של מינוחים אלה בגוף החיבור.

עתה נוכל להסביר את דבריו בהקדמה:

גם השגחתי לדייק בלישנא ופעמים כתבתי בלשון שכתב שזו היא דעת בעל התשובה, ופעמים שפסק ואז דע לך שהבאתי את דעת הפוסק אך ישנה דעה שחולקת עליו, ופעמים שהורה ואז תדע לבטח שקרה המקרה באמת, ולא נכתב רק כדבר תיאורטי ופעמים כתבתי מבואר שם להודיע שההלכה מובאת אצל אותו הפוסק כבדרך אגב, והיא איננה עיקר עניינו בדיונו, והלשונות חלוקים זה מזה כידוע למשכילים.

ומעתה, גם אתה קורא יקר, שייך למשכילים.

ז.5. הערות על דרכו בעריכת הספר

ז.5.א. הפניות

רא"א תכנן בצורה מדויקת ומדוקדקת את חיבורו. נוכל לראות שכבר בסימן א' הוא מפנה אותנו למה שכתב בסימן ס"ט: 'דאיתרע – עיין באר היטב...ומה שכתב טבח שמכר כו' עיין בעבודת הגרשוני שם לענין הכלים שנתבשל בהם בשר שניקח מן הטבח הזה למפרע ועיין מה שכתבתי מזה לקמן סימן ס"ט סעיף י"ב'.

תופעה זו איננה חד-פעמית, אלא במקומות רבים הוא מפנה אותנו למה שהוא עצמו כתב בסימנים מאוחרים יותר. נוכל לראות כאן כמה דוגמאות:

1. 'יורה דעה', סימן נא סק"ב: 'עיין מה שאכתוב בשמו בסימן נ"ה'.
2. 'יורה דעה', סימן נ"ז סק"ז: 'עיין מה שאכתוב בשמו לקמן סימן ק"י סק"ו'.

⁴⁸⁰ בחלק 'יורה דעה' רא"א משתמש במילה זו אלפי פעמים.

⁴⁸¹ ייתכן שיש מי שחולק על הפסיקה, אך בתשובה המקורית זה לא מובא.

⁴⁸² ראו ציטוט בתחילת פרק זה, עמ' 109.

3. 'אבן העזר', סימן יא סק"א: 'אכתוב בזה לקמן סימן קט"ו סעיף ז' סקמ"ב';
 'אכתוב בזה לקמן סימן קעח ס"ט, ס"ק כ"א'.
 4. 'אבן העזר', סימן קכז סק"ח: 'אכתוב בזה לקמן בסי' קמא, סעיף מ"ה סקמ"ט'.

בעקבות כך, ניתן להעלות שתי השערות לגבי אופן העריכה:

א. ראשית, רא"א אסף את כל התשובות והתאים אותן לסעיפים הרלוונטיים, **ורק לאחר** שכל התשובות היו מסודרות לפניו לפי סדר ה'שולחן ערוך', הוסיף בין השיטין את דבריו: ההערות שלו על הדברים, ההקשרים בין התשובות (למשל, הסכמה או ניגודיות), וכן גם את ההערות המקשרות בין הסעיפים. כך אנו מוצאים שרא"א מפנה את הקוראים מסעיפים מוקדמים לסעיפים מאוחרים.

ב. השערה אחרת על דרך העבודה שניתן להעלות היא מעט שונה, על פי מה שכתב בהקדמתו לחלק 'אבן העזר':

וגם האמת אגיד בלי כחד שלא היו אצלי כל החבורים כאחד יחד רק קצתם האידנא וקצתם בזימנא אחרינא, ואנא קמא קמא דמטא לידי נקיטנא ומייתנא. ועל דבר שדרשו חז"ל בפירוש הכתוב: 'לא יערוך רמיה', וכמה פעמים הוצרכתי לחזור ולעיין בספר שכבר הבאתי ולא השגתי פעם שניה.

הוא מעיד על עצמו שהספרים לא היו נגישים מספיק, ולעיתים לא היה בידו הספר לעיון בפעם השנייה.⁴⁸³ מהלשון 'וכמה פעמים הוצרכתי לחזור ולעיין' ניתן להסיק שכתב את ספרו, לאחר מכן קרא אותו שוב, ובפעמים אלה הוסיף, תיקן וערך בצורה מסודרת יותר, וכחלק מהחזרה ומהבדיקה הוא כתב את ההערות המקשרות שהזכרנו.⁴⁸⁴ כלומר, לפי ההשערה השנייה, אין מדובר באיסוף של כל החומר, **ורק אז** כתיבת ההערות, הקישורים, והדעות האישיות, אלא בכתיבה ראשונית שכללה את ההערות, הפסיקות העצמאיות ועוד, ומדי פעם, וכנראה שגם בסוף העבודה – בדיקות נוספות שבהן וידא את הידוק המקורות, תיקן והוסיף, וייתכן שאז נכתבו ההערות שמקשרות בין המקורות.

את העובדה שרא"א חזר ובדק שוב את דבריו ומקורותיו ניתן גם להיווכח מסעיפים שונים בגוף החיבור. הדוגמאות הבאות יוכיחו שהוא עיין שוב בספרים **ושינה את מסקנותיו** בעקבות העיון החוזר:

1. בסימן שנד, סעיף א' כותב ה'שולחן ערוך': 'עיר שיש בה שני מתים מוציאים את הראשון ואח"כ מוציאים השני'. ב'פתחי תשובה' מובא:

⁴⁸³ עוד בעניין זה ראו לעיל בפרק 'מניין השיג רא"א את הספרים', עמ' 82.
⁴⁸⁴ חלק מהערות אלה מופיעות בסוגריים עגולים, וכנראה שאותן הוא הוסיף לאחר שסיים לכתוב ועבר על ספרו פעם נוספת כדי להוסיף, לתקן ולשפר את עבודתו. קטעים אלו מופיעים כבר במהדורה הראשונה של החיבור מתקצ"ו, כך שאלו לא הוספות מאוחרות יותר. כלומר, ניתן להסיק שרא"א עבר על הספר פעמים נוספות והוסיף את הקטעים שבסוגריים לפני שהודפס.

בשם שו"ת ברית אברהם (13) חלק אורח חיים סי' י"ד דהטעם הוא משום דהחיוב חל מיד בשעה שמת הראשון טרם מיתת הב'. ולפי זה אם מתו בשבת ואחד מת קודם להשני שניהם שוים דלא שייך האי טעמא. **שוב עיינתי שנית בספר הנ"ל** וראיתי שכתב עוד טעם כדי שלא יסריח זה שמת מקודם, אם כן אין לחלק.

הדין הוא שמוציאין את המתים מן העיר (לקבורה) לפי סדר המיתה. הטעם הראשון שמביא 'ברית אברהם' הוא שחל חיוב הקבורה על הראשון לפני השני, ולכן הוא יצא ראשון. אך בשבת, כאשר אין חיוב קבורה, אין הכרח להוציאם לפי סדר המיתה, כי בשבת אין קוברים וממילא חיוב הקבורה חל על שני המתים באותו הזמן, בצאת השבת. רא"א עיין בספר שנית ואז הוא שם לב לטעם נוסף: כדי שהמת הראשון לא יסריח, מוציאים אותו קודם. אם כך, הרי שיש להוציא אותם לפי סדר המיתה אף אם מתו בשבת. זו דוגמא לכך שבעיון שני רא"א שם לב לפרטים שלא צדו את עיניו קודם לכן, ובעקבות כך שינה את עמדתו.

2. בסימן קפז סק"ג מצטט רא"א את שו"ת 'שיבת ציון' (149), וכותב על דבריו כך: 'ולעניות דעתי איני מבין מה שהצריך....מה שאין כן הכא לא שייך בזה לחוש'. כלומר, כאן רא"א חולק על מסקנתו של 'שיבת ציון'. אך במהדורה השלישית⁴⁸⁵ שינה רא"א את דעתו: '**כעת ראיתי שדבריו נכונים בחקירה זו**...אם כן שפיר יש לחוש'.

יש כאן דוגמא נוספת שבה רואים שרא"א עיין פעם נוספת במקור שהביא, ולאחר לימוד מחדש שינה את דעתו בעקבות העיון הנוסף.

ז.5.ב. תכנון מוקדם

התכנון שלו בא לידי ביטוי באופן נוסף בכתיבתו את חלק 'אבן העזר'. כאמור, חלק 'יורה דעה' יצא לאור כבר בשנת תקצ"ו (1836), ובמהדורה שנייה ומתוקנת בתרי"ב (1852). לאחר מספר שנים יצא חלק 'אבן העזר'. בהקדמתו לחלק זה הוא חותם שהשנה היא שנת תרי"ז (1857), אך ברור שיצא לאור רק בשנת תרכ"א (1861).⁴⁸⁶ להפתעתנו, אנו מוצאים כי במהדורה השנייה לחלק 'יורה דעה' (1852) רא"א מציין מספר פעמים דברים שיופיעו בחלק 'אבן העזר' (1861):

1. סימן א ס"ק ו: 'ועיין בתשובת נו"ב חלק אה"ע סימן ע"א ובנו"ב תניינא סימן י"ב **הבאתיו בפ"ת לאה"ע סימן קט"ו ס"ו בד"ה רגלים לדבר**'.

2. א טז: 'ועיין עוד מענין זה...מה שכתבתי בסי' ס"א...**ובפתחי תשובה לאבן העזר סי' ק"ח ס"ג, ובסי' קל"ד ובסי' קמ"א סעיף ס' ע"ש**'.

3. קפח ב: 'ועיין מה שכתבתי בפ"ת לאה"ע סי' ע"ו ס"ה'.

⁴⁸⁵ מהדורת וילנא תר"ל, ראו בפרק 'הדפוסים של חלק "יורה דעה"', עמ' 38.

⁴⁸⁶ על כך עיינו בפרק 'הדפוסים של חלק "אבן העזר"', עמ' 42.

4. קצד ג: 'ועי' בספרי פ"ת לאה"ע סי' ד' סי"ד בד"ה לא אמרין ובסי' קנ"ו סי"ד בד"ה והניח אשתו'.

5. רלב טו: 'עיינ מה שכתבתי בפ"ת לאה"ע סימן ע"ה'.

המסקנה העולה מכל הציטוטים לעיל היא שכבר בשנת 1852 החיבור על חלק 'אבן העזר' היה ערוך ומסודר. אנו רואים כי במהדורה זו הוא מפנה את הלומדים לסימנים שונים לכל אורך חלק 'אבן העזר',⁴⁸⁷ וההפניות הן בלשון עבר, למשל: כתבתי, הובא, הבאתיו, כלומר הספר היה ערוך ומוכן לפנינו לפחות חמש שנים לפני שכתב את ההקדמה, וכמעט עשר שנים לפני שיצא לאור.

הוכחה נוספת לכך ניתן להסיק מתוך טבלת המקורות לחלק 'אבן העזר' המופיעה כנספח בסוף העבודה. שם ניוכח שהספרים המאוחרים ביותר שבהם השתמש רא"א כשכתב את החיבור על 'אבן העזר' יצאו לאור בשנת 1847.⁴⁸⁸ אם כתיבת החיבור נסתיימה בשנת 1861, מדוע לא השתמש רא"א בחיבורים שיצאו בסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים של המאה ה-19? נראה שלא יהיה מנוס מן **המסקנה שרא"א סיים לערוך את ספרו בין 10 ל-15 שנים לפני שיצא לאור.**

אנו רואים זאת גם בעריכת חלק 'חושן משפט'. כאמור, חלק זה יצא לאור לאחר מותו של רא"א אך כבר בחיבור על 'אבן העזר' יש מספר רב של הפניות לחלק 'חושן משפט'. כבר בשנת 1857 הספר היה ערוך אצל רא"א, על אף שיצא לאור לאחר מותו, בשנת תרל"א (1871). אציג כאן ציטוטים מ'אבן העזר' שמפנים ליחושן משפט:

1. יז, יח: 'עיינ בחושן משפט לקמן סי' מ"ב סי"ק ט"ו, ומה שכתבתי בפתחי תשובה שם סי"ק כ"ג'.
2. יז, לח: 'ועיינ מה שכתבתי מענין זה בפתחי תשובה לחושן משפט סי' ל"ד סכ"ט בד"ה חוזר לכשרותו, ובסי' ל"ז סי"ח בד"ה שישלך עצמו'.
3. נ, טז: 'ועיינ בתשובת נודע ביהודה תניינא סי' ל"ו בענין שדכן שדחה הבעל דבר אותו ולקח שדכן אחר לגמור השידוך ע"ש הובא בפתחי תשובה לחושן משפט סי' קפ"ה'.

⁴⁸⁷ סה"כ יש קע"ח סימנים בחלק 'אבן העזר'. הסימן המאוחר שהוא מפנה אליו בחלק יו"ד הוא קנ"ו.

⁴⁸⁸ ישנם רק שלושה חיבורים מרשימת המקורות לחלק 'אבן העזר' (הכוללת יותר ממאה וחמישים ספרים) שידוע שהודפסו לאחר שנת 1847. שניים מהם מופיעים ברשימת המקורות בתוך סוגריים וכן המובאות מחיבורים אלה בתוך 'פתחי תשובה' הודפסו בתוך סוגריים: שו"ת 'חת"ם סופר' לחלק אבן העזר ושו"ת 'נודע בשערים' (מס' 47 בטבלת המקורות ל'אבן העזר', ראו לקמן נספח ב). שיצאו לאור בתרי"ח ותרי"ט (1858-1859). נראה שרא"א הכניס את דבריהם לחיבורו רק לאחר שסיים את ספרו וכתב את ההקדמה (ייתכן גם שדבריהם בחלק זה נערכו על ידי תלמידיו של רא"א שהדפיסו את הספר). ברשימת המקורות הוא מופיע ללא סוגריים, אך מתוך 16 ההפניות לספר זה בתוך ה'פתחי תשובה', 11 הודפסו בסוגריים, כך שסביר להניח שגם ההפניות לחיבור זה נוספו לאחר ש'פתחי תשובה' היה כבר ערוך ומוכן.

4. ע, יא: 'ועיין מה שכתבתי בזה בפתחי תשובה לחושן משפט סימן רמ"ו סי"ז'.
5. ק, ב: 'ועיין בתשובת נודע ביהודה ח' חושן משפט סי' ט' והובא קצת בפתחי תשובה לחושן משפט סי' ק"ט סי"א'.
6. קה, ג: 'ועי' עוד בנו"ב שם ויובא בפתחי תשובה לחושן משפט סי' י"ב סי"ח בד"ה מחילה'.⁴⁸⁹
7. קמא, לג: 'ועיין מה שכתבתי בפתחי תשובה לחושן משפט סימן ל"ד סכ"ט בד"ה לכשרותו ובס"ס ל"ז ע"ש'.
8. קמב, י: 'ועיין מה שכתבתי בפתחי תשובה לחושן משפט שם סי' מ"ו סי"ז בד"ה מתוך כתבם'.

לפי הדברים שכתבנו, ניתן להבין כי גם בחלקים 'אבן העזר' ו'חושן משפט' עבודת העריכה הייתה בצורה דומה לעריכת חלק 'יורה דעה', לפי שתי ההשערות שהעלינו בסעיף הקודם:

א. ייתכן שאסף את כל התשובות על חלקים אלה והתאים אותן לסעיפים הרלוונטיים ב'שולחן ערוך', ואת העבודה (לפחות בחלקה) השלים כבר שנים לפני ההוצאה לאור, וכך יכול היה להתייחס אל המובאות האלו כבר בספרים קודמים שהוציא. רק לאחר שסיים את איסוף התשובות הוסיף את הערותיו, פסיקותיו, קישורים בין התשובות השונות ובין הסימנים השונים.

ב. לחילופין, רא"א השלים את העבודה על חלקים אלה כולל ההערות האישיות, פסיקות ההלכה שלו וכיו"ב, ולאחר מכן עבר על כל הדברים בפעם השנייה (ואולי אף יותר פעמים), ואז הוסיף ותיקן לפי הצורך. את המהדורה השנייה לחלק 'יורה דעה' הוציא לאחר שכתב את החיבור על 'אבן העזר', אך לפני ההגהות והתיקונים, וכך יכול היה להתייחס אל חלק זה, על אף שעדיין לא היה מונח לפניו החיבור הגמור, והוא המשיך לעבוד על שכלול עד שנת 1857. ובאופן דומה גם יצא החלק על 'אבן העזר' לאחר שהשלים את חיבורו על 'חושן משפט', עוד לפני שהודפס, ורא"א המשיך לעבוד על שכלול לאחר מכן.

אפשרות נוספת היא שרא"א סיים את חיבוריו על חלק 'אבן העזר' ו'חושן משפט' שנים רבות לפני פרסומם. הספרים השלמים היו בידיו, וכך היה יכול לכתוב את ההפניות אליהם במהדורה השנייה של חלק 'יורה דעה' או בחיבור על 'אבן העזר'.

אם כך הם פני הדברים הרי שעלינו לשאול מדוע לא פרסם רא"א את ספריו אלא החזיק אותם בידיו שנים רבות כל כך? תשובה אפשרית אחת היא שלא הוציא לאור את ספריו בגלל גזירת הדפוס ברוסיה.⁴⁹⁰ ואכן רק תלמידיו שיצאו ליאהאנניסבורג שבפרוסיה הצליחו להדפיס את חלק 'אבן העזר' בשנת 1861. תשובה שנייה היא שניתן לשער לאור דברינו על הצניעות הגדולה בה ניחן.⁴⁹¹ רא"א לא חשב שהוא ראוי להוציא ספרים כאלו,

⁴⁸⁹ מעניין שלעיתים הוא כותב בלשון עבר: הובא, ולעיתים בלשון עתיד: יובא.

⁴⁹⁰ על כך עיינו להלן בפרק 'דפוסים של חלק אבן העזר', עמ' 40-41.

⁴⁹¹ ועיינו גם בהמשך על הימנעותו מפסיקת הלכה, עמ' 168.

וכך כותב בהקדמתו לחלק 'אבן העזר': 'וקודם שמצאתי את לבבי אל מלאכה זו לקרבה... ידעתי שדבר זה הוא למעלה ממחיצתי... ולכן כמעט קל קולמוסי וקל מגילתי אחר השיבות'. הוא מעיד שכמעט ולא כתב את הספר, משום שחשב שאיננו ראוי להכניס את ראשו בענייני גיטין וקידושין,⁴⁹² ואולי זאת הסיבה שבגללה לא רצה להוציא את ספרו לאור. כבר בספרו הראשון, על חלק 'יורה דעה', הוא חכך בדעתו אם כדאי לפרסמו: 'והנה באמת דעתי הייתה להתעכב מהביא לדפוס ספר זה עד שאבוא בימים ותעדר שלהבתי'.⁴⁹³ העולה מדברינו הוא שרא"א התלבט מאוד עד שהחליט לפרסם את ספריו, וייתכן מאוד ששמר את הספרים באמתחתו מספר שנים עד שגמלה בליבו ההחלטה לפרסמם לקהל רחב.

---

⁴⁹² וכן פסק השו"ע בסימן מט סעיף ג: 'כל מי שאינו בקי בטיב גיטין וקידושין לא יהא לו עסק עמהם להורות בהם שבקל יכול לטעות ויתיר את הערוה וגורם להרבות ממזרים בישראל' על פי הבבלי, קידושין ו' ע"א.

⁴⁹³ מתוך ההקדמה לחלק 'יורה דעה'.

פרק ח – ההשערות העולות מסדר עריכת המקורות

כיצד בחר רא"א לסדר את המקורות שהביא? האם הסדר הוא אקראי או שישנה משמעות לסדר שבו מוצגות התשובות?

מבחינה אפריורית, בספרי ליקוט הלכות כדוגמת ה'פתחי תשובה', ניתן לחשוב על ארבע אפשרויות לסידור המקורות:

- א. לפי עניין הסעיף ב'שולחן ערוך' – בתחילה יובאו המקורות הנוגעים ישירות לעניין הנידון ב'שולחן ערוך', ואחר-כך המקורות הנוגעים בנושא בצורה פחות ישירה.
- ב. המקורות יוצגו בסדר כרונולוגי מהמוקדם אל המאוחר.
- ג. בהתחלה יובאו המקורות החשובים יותר לדעת המלקט, ולאחר מכן – החשובים פחות.
- ד. 'הלכתא כבתראי' – בסוף כל דיון יופיע המקור המכריע מבחינה הלכתית, לפי דעת המלקט.

באופן פשוט, לפי מה שראינו לעיל מהקדמתו ל'אבן העזר', הרי שהסדר הוא אקראי לחלוטין. רא"א ערך את דבריו לפי סדר הספרים שהיו לפניו: 'שלא היו אצלי כל החבורים כאחד יחד רק קצתם האידנא וקצתם בזימנא אחרינא, ואנא קמא קמא דמטא לידי נקיטנא ומייתנא'. אם כך הם פני הדברים, כאשר לא כל הספרים היו בידו בבת אחת וסדר הבאת התשובות בכל סעיף הוא מהמוקדם **שהיה בידו** למאוחר, הרי שאין בסדר הבאת התשובות שום כוונת עריכה מיוחדת, **ולא ניתן להסיק מסקנות מסדר הבאת הדברים**.

למרות האמור, נוכל לראות שאכן יש היגיון וסדר בעריכת התשובות שמביא רא"א.

א. נעיין שוב בדוגמה של הסעיף הראשון של ה'פתחי תשובה', שהובאה בתחילת פרק ז', ונשים לב שארבעת המקורות שהובאו אינם מסודרים בסדר כרונולוגי: המקור הראשון 'שמלה חדשה' של הרב אלכסנדר סענדר שור הובא לדפוס בשנת תצ"ז (1737); המקור השני 'תשובת ברית אברהם' הוא משנת תקע"ט (1819); המקור השלישי ה'חוות יאיר' הודפס בשנת תנ"ט (1699); והמקור הרביעי תשובתו של הרב ריישר 'שבות יעקב' ראה אור בשנת תע"ט (1719). ברור שסדר הבאת המקורות כאן איננו כרונולוגי אלא מתאים לאפשרות הראשונה אותה העלנו: קודם כל מובאת המחלוקת על שחיטה בלא קבלה בדיעבד שזהו נושא הקשור באופן מובהק לדברי הרמ"א, ורק אחר כך מובא הדיון לגבי שחיטה ללא קבלה משום שמחת יום טוב – שהוא רק פרט קטן של דין זה והוא יותר מרוחק מעיקר הדין.

אמחיש זאת בעזרת דוגמה מאותו סעיף. הרמ"א כותב: 'ואין החכם נותן לו קבלה עד שידע בו שהוא יודע הלכות שחיטה ובקי ביד (=אחיזה איתנה בסכין השחיטה)...מי

שדרכו להתעלף, ואנו יודעים שאינו מוחזק, ושחט ואמר: ברי לי שלא נתעלפתי, נאמן, מאחר שידוע הלכות שחיטה'.⁴⁹⁴ ה'פתחי תשובה' במקום כותב:

ובקי ביד – עיין **תשובת נודע ביהודה** (108) תניינא חלק י"ד סימן א' שכתב בשוחט שידי מרתיתים ואמנם הוא מרגיש בפגימה דקה וגם אומר ברי לו שאינו נכשל בשום דבר כי אין הרתיתות מזיק לו דודאי יש להעביר השוחט ההוא לכתחלה אבל אין אוסרין שחיטתו למפרע דלא גרע ממי שדרכו להתעלף בסעיף ג' דאם אמר ברי לי כשר. **והש"ך**⁴⁹⁵ שם מקיל אף בשותק אלא **שהתבואות שור** (168) אוסר בשותק אבל באומר ברי לי לכולי עלמא כשר עיין שם.⁴⁹⁶

גם כאן דרך הבאת הדעות איננו לפי הסדר הכרונולוגי. ה'נודע ביהודה' חי בין השנים 1713-1793, לעומת הש"ך שנפטר ב-1663 וה'תבואות שור' הלך לבית עולמו ב-1737. הצגת הדברים בסדר זה דווקא מראה את דרכו של רא"א: דברי ה'נודע ביהודה' מתייחסים בצורה ישירה לדברי הרמ"א. הרמ"א מדבר על קבלה שמקבל רק מי שחכם יודע שהוא בקי ביד, וה'נודע ביהודה' מתאר 'שוחט שידי מרתיתים' – ודן בשאלת מהימנותו: דבריו של השוחט הטוען שברי לו ששחט היטב. הש"ך והתבואות שור שדבריהם מובאים בהמשך כותבים את דבריהם על סעיף ג' שם מתייחס הרמ"א למי שדרכו להתעלף, הטוען ברי לי שלא נתעלפתי האם ניתן לסמוך על שחיטתו, ומחלוקתם של הש"ך וה'תבואות שור' היא האם נאמן כאשר שתק ולא אמר דבר. רא"א מביא מחלוקת זו כדי להשוות בין המקרים ('דלא גרע') ולטעון שמחלוקתם מתאימה גם לשוחט שידי מרתיתים. שוב אנו רואים שרא"א בנה את תשובתו כך שהתשובה הראשונה המובאת במכלול דבריו קשורה ישירות לדברי הרמ"א. המובאות האחרות אינן חייבות להיות בזיקה ישירה לאותו עניין, ורק דרך הבאתן ב'פתחי תשובה' משייך אותן לנושא.

ב. ישנם סעיפים שבהם הקפיד רא"א שסדר הבאת הדברים יהיה כרונולוגי. בשתי הדוגמאות שהבאנו הובהר כי במקרים שבהם מובאת דעה החולקת על דעה קודמת, בעלי הדעות אכן יוצגו לפי הסדר הכרונולוגי: ה'שמלה חדשה' חי לפני בעל תשובת 'ברית אברהם' (בנושא שחיטה בלא קבלה בדיעבד), ה'חיות יאיר' לפני בעל 'שבות יעקב' (שחיטה ללא קבלה משום כבוד יום טוב), והש"ך לפני ה'תבואות שור' (אדם הרגיל להתעלף ולא אמר ברי לי שלא נתעלפתי, אלא שתק).

הבאת המקורות בסדר כרונולוגי מופיעה גם כאשר רא"א מפנה למקורות ולתשובות שונות בלי לכתוב את תוכן הדברים. כבר הזכרנו לעיל את דבריו בהקדמה⁴⁹⁷ שאם כתב רק 'עיין בספר פלוני סימן פלוני' ולא פירט את הכתוב שם – אין בדיון שם דבר חדש הנוגע להלכה אלא פלפול בלבד. לעיתים הוא מביא ב'פתחי תשובה' רשימה של מספר ספרים בזה אחר זה, ללא פירוט מה שנאמר, כלומר יש כאן מספר ספרים המתפלפלים בנושא

⁴⁹⁴ רמ"א, יו"ד, א א-ג.

⁴⁹⁵ הרב שבתאי כהן, פולין, 1667-1622.

⁴⁹⁶ 'פתחי תשובה', יו"ד, א ס"ק ג.

⁴⁹⁷ עיינו בפרק 'ההקפדה והדיוק בניסוח', עמ' 109.

ולא מחדשים דבר להלכה. בדרך כלל חיבורים אלו יובאו בסדר כרונולוגי, לפי סדר הוצאתם:

1. סימן א ס"ק ד:

ועי' **בתשובת בית יעקב** סימן ד' ובתשובת בשמים ראש סימן רצ"ט ובהגהת **כסא דהרדנא** שם ובתשובת **פרי תבואה** סימן י"ג ובת' **כתר כהונה** סי' כ"ח וכ"ט ובת' **בית אפרים** חלק יו"ד סימן ד' וה' וס"י ח' (ובתשובת חתם סופר⁴⁹⁸ סי' ב' וג') שהאריכו בענין זה ועי' **בתשובת ברית אברהם** חלק יו"ד מסימן א' עד סימן י"א שהעלה הרבה חידושי דינים.

'בית יעקב' (10) הודפס בשנת תנ"ו (1696), 'כסא דהרדנא' (8) – בשנת תקמ"ה (1785), 'פרי תבואה' (129) – בתקנ"ה (1795), 'כתר כהונה' (69) – בתקס"ה (1805), 'בית אפרים' (18) – בשנת תקע"ח (1818), 'וברית אברהם' (14) – בתקע"ט (1819).

2. סימן ב ס"ק ט: '...ועיין **בתשובת פאר הדור להרמב"ם** סי' קי"ב ובתשובות **רדב"ז** החדשות סי' כ"ד ועיין **בתשובת נודע ביהודה** חי"ד סי' ל"ז'.

כאן הדבר ברור שהספרים הם לפי סדר כרונולוגי: הרמב"ם (128) נפטר בתחילת המאה ה-13, הרדב"ז (139) חי בארץ ישראל במאה ה-16, ואילו ה'נודע ביהודה' (108) הוא בן המאה ה-18.

3. סימן מ ס"ק א: 'עיין באר היטב מה שכתב בשם **חכם צבי** עיין בתשובת אדוני אבי זקני **פנים מאירות** ח"א סימן כ"ג ובשו"ת **מהר"ם זיסקינד** רוטנבורג סימן ל"ג, ובשאלת **יעב"ץ** חלק א' סימן קכ"א'.

'שו"ת חכם צבי' (53) הודפס בשנת תע"ב (1712), 'פנים מאירות' (126) – בתע"ה (1715), 'שו"ת מהר"ם זיסקינד' (83) – יצא לאור בתע"ו (1716), ו'שאלת יעב"ץ' (148) – בתצ"ח (1738).

4. סימן שלא ס"ק יב: 'עיין בזה **בתשובת שער אפרים** סי' פ"ד ובתשובת **חות יאיר** בסימן רכ"ד ובשאלת **יעב"ץ** ח"א סימן ו' ובספר **באר יעקב** מ"ש בזה'.

'שער אפרים' (155) נדפס בתמ"ח (1688), 'חות יאיר' (52) – בשנת תנ"ט (1699), 'שאלת יעב"ץ' (148) – בתצ"ח (1738), ו'באר יעקב' (21) – בתקל"ו (1776).

---

⁴⁹⁸ 'שו"ת חת"ם סופר' נתווסף רק במהדורה השנייה של 'פתחי תשובה', ולכן הוא לא שייך לסדר המקורות.

ניתן לתת דוגמאות למכביר. העולה מהדברים הוא שכאשר רא"א מפנה אל מספר מקורות ולא כותב את גוף התשובה מהסיבות שמנה בהקדמה,⁴⁹⁹ הרי שתשובות אלו יהיו מסודרות בסדר כרונולוגי לפי זמן הדפסתן מן המוקדם אל המאוחר.⁵⁰⁰

ג. למרות כל האמור, בדקתי ומצאתי שישנם ספרים שבאופן עקבי יופיעו בתחילת הסעיף, ללא קשר לזמנם ההיסטורי. כבר ציינו לעיל שמאות סעיפים ב'פתחי תשובה' מתחילים בהפניה ל'באר היטב',⁵⁰¹ ותמיד הפניה זו תהיה פתיחת הסעיף של ה'פתחי תשובה'. כלומר, רא"א סידר כמות משמעותית מדבריו על בסיס דברי ה'באר היטב', ובכל סעיף שהרא"א מצטט אותו הוא תמיד יופיע ראשון.⁵⁰² כבר הזכרנו שכך היא דרכו של הספר 'שערי תשובה' שממנו לקח רא"א את ההשראה לספרו. ומכיוון שב'שערי תשובה' כל סעיף מתחיל בהפניה ל'באר היטב' – גם רא"א נהג כך בחיבורו.

כמו כן, תמיד יפתח הרא"א עם דברי הש"ך או הט"ז או שניהם, אם הוא חשב שיש לו מה להעיר על דבריהם בנושא.⁵⁰³ חיבורים אלו, שכבר בתקופתו הופיעו מודפסים בצמידות ל'שולחן ערוך', לא צוינו ברשימת הספרים בהקדמה ל'פתחי תשובה', על אף שהפנה אליהם מאות פעמים לאורך החיבור. ניתן לשער שרא"א ראה את חשיבותם הגדולה בתור הפרשנים הבסיסיים והקלאסיים של ה'שולחן ערוך', ולכן הפנה אליהם בראשונה. הוא עצמו הדפיס את ספרו ללא הש"ך והט"ז,⁵⁰⁴ ולכן הרגיש צורך להפנות אליהם כדי שמי שלומד מתוך ספרו – ידע מהם הסימנים בהם חשוב לעיין בש"ך או בט"ז או בשניהם. ייתכן גם שמכיוון שהם הודפסו בדרך כלל בצמידות ל'שולחן ערוך', היו אלו הפירושים הנגישים ביותר לקהל הלומדים, ולכן הפנה קודם אליהם, ורק לאחר מכן הוא מפנה לשו"תים מתוך הרשימה שבהקדמתו.

ד. לגבי האפשרות שהועלתה שהדעה האחרונה המובאת בסעיף היא זו שנפסקת להלכה ע"י רא"א, ניתן להוכיח באופן מפורש מתוך דבריו שלא כך הם פני הדברים, ולא תמיד פוסק כמו המובאה האחרונה על פי הציטוטים שאביא להלן:

1. סימן יח ס"ק ט: ישוב הדעת – עיין בספר של"ה (159) ד' ע"ד ע"ב שכתב שראה

חסיד אחד שלא אכל בשר שחוטה משום שראה בחוש המשוש שהסכין פגום

⁴⁹⁹ עיינו בפרק 'ההקדמה והדיוק בניסוח' עמ' 109.

⁵⁰⁰ מצאתי פעמים בודדות בלבד בהם הסדר לא נשמר, למשל: סימן רצג ס"ק א; סימן מג ס"ק ב. שם רק השו"ת האחרון ברשימה, 'אבן שוהם', מובא לאחר שו"תים מאוחרים לו.

⁵⁰¹ בגוף החיבור על 'יורה דעה' מבדיל רא"א בין 'באר היטב' לבין 'באר היטב' של הרב מהרי"ט. כאשר הראשון מתייחס לחיבור המיוחס לר' זכריה מנדל והשני לר' יהודה טיקטין. בחלק יו"ד יש כ-770 הפניות ל'באר היטב' המיוחס לרז"מ מבעלז (שבהם הוא כותב: עיינו 'באר היטב'), ועוד כ-100 ל'באר היטב' של רי"א מטיקטין (שבהם כותב 'עיינו באר היטב' של הרב מהרי"ט). הערה זו כבר נכתבה לעיל בפרק ג (ה"ש 255), אך אני מביא אותה כאן שוב, לנוחות המעיין.

⁵⁰² רק לעיתים רחוקות הוא מביא את ה'באר היטב' של רי"א טיקטין בהמשך הסעיף ולא בתחילתו. ה'באר היטב' של הרז"מ מבעלז תמיד מובא בתחילת הסעיף.

⁵⁰³ או שיבואו מיד לאחר ה'באר היטב', וכפי שכתבנו לעיל בפרק 'שימושו והתייחסותו של רא"א לחיבורי "באר היטב"' – לעיתים רא"א יפנה אותנו ל'באר היטב' המפנה אליהם ולא לש"ך או לט"ז ישירות. עיינו שם עמ' 54.

⁵⁰⁴ אולי כדי לחסוך בהוצאות.

והשוחרט לא הרגיש בזה ע"ש עוד. ועיין **בתשובת בית יעקב** (10) סי' צ"ה שכתב דמדינא אין צריך להחמיר בזה אלא ממדת חסידות יש להחמיר בחול ולא בשבת ויו"ט דמבטל מצוה אם אינו אוכל בשר עיין שם, **ואין דבריו מוכרחים** עיין באו"ח סימן רפ"ח ס"ב ובש"ס חולין ד' י"א סוף ע"ב.

ב'פתחי תשובה' מובא סיפור מהשל"ה על חסיד שלא אכל בשר שחוט כי הרגיש שהסכין פגום, ובעל 'בית יעקב' טען שזו רק מידת חסידות להחמיר, ובוודאי שלא בשבת ויום טוב. רא"א מתקשה להסכים עם דבריו ומביא מקורות לאישוש דעתו שלו.⁵⁰⁵

2. סימן פז ס"ק ט: איסור – עיין באר היטב. ועיין בתשובת **חינוך בית יהודה** (54) סי' ס"א שמקיים דברי הלבוש דאסור לאכול בחלב משום דחקר אצל חכמי הרופאים דדוקא דגים המטוגנים עם חמאה מותר לאכול אבל דגים המבושלים בחלב יש בו סכנת חולי דדגים מקררים מאד וגם החלב רע ומזיק לגוף ע"ש [ועיין בתשובת ח"ס (=חת"ס סופר) (59) סימן ק"א שכתב דזה אינו אמת ונאמן עלינו הרמב"ם גדול הרופאים] וכן כתב **הפרי מגדים** (133) בשם **כנסת הגדולה** (70) דדגים עם חלב יש סכנה ובחמאה ושומן הנקלט מע"ג החלב אין סכנה וע"ש דמשמע דעתו דאף עם חלב דוקא לכתחלה יש לזהר אבל בדיעבד אין לאסור. **ועיין בתשובת אדני פז (2) סימן מ"ב שכתב בשם הבחיי**⁵⁰⁶ **פרשת משפטים**⁵⁰⁷ **דיש סכנה גמורה בדג עם גבינה והוא הדין עם חלב ולכן פסק דאף בדיעבד אסור** אבל בדג עם חמאה כתב דשרי כיון שכל העולם עושים כן עיין שם. **ונראה לי דהאידינא שכל העולם מבשלים גם עם חלב שרי דכיון דדשו בה רבים כו'.**

גם כאן האחרון שמובא הוא 'אדני פז' שטוען שיש איסור לאכול דגים עם חלב אף בדיעבד, אך רא"א לא מסכים איתו ומתיר לאכול דגים עם חלב.

3. סימן צח ס"ק ב: ועיין בתשובת **פאר הדור להרמב"ם** (128) סי' ס"ה שנשאל באיסורין שאמרו חכמים שבטילין בששים אם מותר להורות כך לעם הארץ או לא והשיב **בודאי מותר להורות כך אפילו לעם הארץ** ולא גזרינן שמא יפרצו פרץ מפני שדבר שנתערב איסור בהיתר מדין תורה חד בתרי בטל כו' אמור מעתה מאחר כי אחד בששים גזירה הוא ניקום אנן ונגזור גזירה לגזירה עכ"ד ע"ש. וצ"ל דלשיטתו אזיל דס"ל טעם כעיקר לאו דאורייתא כמ"ש הש"ך בסק"ב ועיין בבית יוסף ולפ"ז **לדין דקי"ל טעם כעיקר דאורייתא אם נתערב איסור בהיתר מין**

⁵⁰⁵ המקורות שהוא מביא לתמיכה בדעתו אומרים כל אחד את ההפך מהשני: בבבלי חולין יב ע"א מובא הדין שיש חזקה שרוב שוחטין מומחין הן, והמוצא תרנגולת בשוק – חזקתה שחווטה. לכן גם במקרה שלנו אין להחמיר, אפילו בחול, ואילו בשו"ע אורח חיים רפח ב' לעיתים יש עונג לאדם ביום טוב שלא יאכל – אם זה מיסב לו צער למשל, ולכן ניתן גם להחמיר בשבת ויום טוב. הרעיון אותו מנסה רא"א להביע הוא שבכל אופן מסקנתו ההלכתית של ה'בית יעקב' אינה מוכרחת.

⁵⁰⁶ הכוונה היא למדרש רבינו בחיי על התורה של ר' בחיי בן אשר מסרגוסה, (שחי 1340-1255?), על פירוש זה עיינו במבוא שכתב חיים דב שעוועל, **רבינו בחיי: ביאור על התורה**, ירושלים, 1991, עמ' 7-20.

⁵⁰⁷ על הפסוק 'לא תבשל גדי בחלב אמו', 'מדרש רבינו בחיי על התורה' כרך שני, עמ' רפב.

בשאינו מינו אסור להורות כך לעם הארץ שיתבטל בשישים וצ"ע כי לא שמענו זאת מעולם.

התשובה האחרונה שמובאת ב'פתחי תשובה' היא של הרמב"ם, שניתן לומר לעם הארץ⁵⁰⁸ את הדין של ביטול בשישים, ואילו רא"א חולק על כך, וטוען שאסור (כי לדעתו, טעם כעיקר דאורייתא ולא דרבנן), ושוב אנו רואים שרא"א לא מסכים עם הדעה האחרונה שהוא מביא.

מההוכחות הנ"ל אנו יכולים לראות שהכלל של 'הלכתא כבתראי' לא בא לידי ביטוי בדרך העריכה של הספר 'פתחי תשובה'.⁵⁰⁹ ובמקרים שלא כותב במפורש את מסקנתו, קשה מאוד לקבוע לפי לשונו וסיכומיו מהי פסיקתו ההלכתית כפי שנוכח לקמן, בשער הרביעי של עבודה זו.

לסיכום: אכן רא"א סידר את כל המקורות שהביא ולא הסתפק בסדר הגעתם אליו. הוא פתח תמיד עם ה'באר היטב' ואז הפנה את הלומדים לש"ך ולט"ז, כי אלו היו המקורות החשובים ביותר לדעתו ובכל אופן היו הנגישים ביותר ללומדים. לאחר מכן הפנה את המעיינים למקורות המתדיינים בנושאים הקרובים לדברי ה'שולחן ערוך' או הרמ"א, ואז הפנה למקורות העוסקים בנושאים הקשורים לעניין אך רחוקים יותר, ופחות נוגעים בהלכה הספציפית. בכל דיון מסוים, סידר את המקורות בסדר כרונולוגי, וכן כאשר פרט רשימת מקורות ולא פרש לפנינו את הדיון המופיע בהם – הרי שברוב רובם של המקרים ערך את הרשימה בסדר כרונולוגי של הדפסת החיבורים. אך מכל האמור אין להסיק שסדר הבאת המקורות מסייע לנו להבין כמי מהם הוא פסק את ההלכה.

---

⁵⁰⁸ לגבי היחס לעם הארץ ולבירור משמעות המושג נכתבו לא מעט חיבורים. עיינו למשל: א' ביכלר, **עם הארץ הגלילי**, תרגם י' אלדד, ירושלים, תשכ"ד; אהרן אופנהיימר, **עם הארץ – פרק בתולדות החברה היהודית מימי התעצמותה של ממלכת-החשמונאים ועד סוף תקופת התנאים**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ג; נחמן שלמה גרינשפן, **משפט עם הארץ בספרות ההלכה בכל תקופותיה**, ירושלים, תש"ז.

⁵⁰⁹ וזאת בניגוד לספר 'דרכי תשובה' המתיימר ללכת בדרכו של ה'פתחי תשובה' בהבאת שו"תים על סדר ה'שולחן ערוך' (ראו עליו בפרק על התקבלותו של ה'פתחי תשובה'), שכותב במפורש בהקדמתו: 'אמנם המעיין בחיבורי יראה אשר במקומות שהקילו מאוד (=מתכוון לפוסקים שמקילים בפסיקת ההלכה, ובמיוחד לספר 'דעת תורה' של הרב מרדכי שלום שבדרון) כתבתי שחלילה לסמוך על זה למעשה, או שהבאתי באחרונה דעת פוסקים להחמיר בזה וממילא נדחו דבריהם', כלומר, הדעה שהביא בסוף, הדעה המחמירה, היא הנכונה להלכה משום ש'הלכתא כבתראי'.

שער רביעי : פסיקה

פרק ט – הלכי רוח בפסיקתו

ט.1. שילוב פרשנותו של רא"א

ט.1.א. המתודה הפרשנית כסיוע

לפני שנוכל לדון בדרך פסיקתו בנושאים ספציפיים, עלינו להתייחס באופן כללי לדעותיו העצמאיות של רא"א המובאות בין השיטין של התשובות השונות אותן הוא פורס לפנינו.

כפי שכבר הזכרנו, חוץ מעיקר עבודתו, שהיא איסוף ועריכת התשובות, רא"א הוסיף מדי פעם גם נופך משלו לתוך הסעיפים. בבואנו לבחון מהי דרכו שלו, נראה שניתן לחלק את דבריו לשלושה תחומים עיקריים:

1. חיזוק דברי הקודמים לו על ידי הבאת הוכחות, ללא נפקותא הלכתית.

2. הסקת מסקנות הלכתיות מתוך הדברים המצוטטים.

3. פסיקות הלכה.

1. חיזוק דברי הקודמים לו על ידי הבאת הוכחות: רא"א לא הסתפק רק בפסיקת הלכה. במקרים רבים הוא דן בדברי החיבורים שציטט או בדברי השולחן ערוך ונושאי כליו, ומביא הוכחות שונות לדעתם אף שאין לזה כל נפקותא הלכתית. נציין מספר דוגמאות הלקוחות מדיני מאכלי עבודת כוכבים (מכונה גם: מאכלי גויים):⁵¹⁰

א. בדיני פת עכו"ם כותב השולחן ערוך: 'פת שאפאה גוי בלא חיתוי דישאל ובלא קיסם (ו)אסור לזבוני לגויים דלמא אתי לזבוני לישראל'.⁵¹¹ רא"א מתדיין שם על דברי ה'מרדכי':⁵¹²

דין זה למד המרדכי בפרק ב' דעבודה זרה מהא דפרק כל שעה⁵¹³ גבי ארבע דטבעה בחישתא⁵¹⁴ ותימה דאיך למד משם לכאן? דיש לומר דשאני התם דהוא איסור תורה מה שאין כן הכא באיסור שלקות דרבנן, דלמא בדרבנן לא חיישינן לספק זה שמא ימכרם לישראל. ויותר הוה ליה להמרדכי להביא ראיה לזה מהא דמסכת עבודת כוכבים דף ס"ה בחיטין שנפל עליהם יין נסך לפי מה שכתב המרדכי גופיה בפרק כל שעה סוף סימן תקכ"ח דהך עובדא מיירי ביין נסך דרבנן ע"ש.⁵¹⁵

⁵¹⁰ וישנן דוגמאות רבות נוספות. עיינו למשל: 'פתחי תשובה', יו"ד, קטז ס"ק ג; קיז ס"ק ג; קמז ס"ק ב; קנא ס"ק ד.

⁵¹¹ שו"ע, יו"ד, קיב יב.

⁵¹² ר' מרדכי בן הלל, מגדולי ראשוני אשכנז, רבה של נירנברג, 1250-1298.

⁵¹³ הכוונה לפרק שני במסכת פסחים.

⁵¹⁴ מדובר על ספינה מלאה חיטים שטבעה לפני הפסח בנהר ששמו חישתא, ורבה התיר למכרה לנכרים. עיינו בבלי פסחים מ ע"ב.

⁵¹⁵ 'פתחי תשובה', יו"ד, קיב ס"ק ג.

רא"א מבין שהוכחת ה'מרדכי' איננה טובה מספיק משום שהמקרה שהוא מביא כהוכחה לדעתו מדבר על איסור תורה, ואילו במקרה של פת עכו"ם זהו איסור דרבנן בלבד. לכן מציע רא"א להביא הוכחה לשיטתו, שאוסרת ממקרה של איסור דרבנן: חיטים שנפל עליהם יין נסך. אין בדבריו שום חידוש הלכתי, אלא למדנות לשמה. פסק ה'שולחן ערוך' בשם ה'מרדכי' נשאר כשהיה, ורא"א מנסה רק לשפר את ההוכחה למסקנה הידועה.

ב. אכילת חמאת גויים תלויה במנהג המקום. יש מקומות שנהגו לאכול ויש שלא.⁵¹⁶ הרמ"א כותב: 'אבל אסור להביאה עמו ולאכלה במקום שנוהגים בה איסור אם לא שיש בה היכר שהיא מהמקומות המותרים'. בפתחי תשובה מביא רא"א מקרה שדן בו ה'נודע ביהודה':

עיין בתשובת נודע ביהודה תניינא חלק יורה דעה סימן ס"ד באחד שהיה דירתו במקום שנהגו היתר בחמאה של עובדי כוכבים ואחרי זה קבע דירתו במקום שנהגו איסור והביא עמו חמאה ממקומו הראשון והורה מורה אחד שמותר לו לאכול החמאה ההיא והביא ראיה מגמרא בחולין י"ז איברי בשר נחירה כו' והוא ז"ל חלק עליו מכמה טעמי. חדא דאיכא ספק ספיקא להחמיר שמא הלכה כרש"י. ואם תרצה לומר כהרא"ש הא גם להרא"ש איבעיא דלא איפשטא היא ועוד דלא אמרינן כן אלא במידי שנאסר מכח זמן דומיא דאיברי בשר נחירה ע"ש מלתא בטעמא.⁵¹⁷

מסופר על אדם אחד שבא ממקום שנהגו בו לאכול חמאת עובדי כוכבים למקום שנהגו בו איסור, ומורה אחד התיר לו לאכול. ה'נודע ביהודה' חלק עליו והסתמך על האיסור לפי דברי הבבלי בחולין, ופירושיהם של רש"י והרא"ש. רא"א מתפלל על ה'נודע ביהודה':

ולעניות דעתי תמה אני מדוע לא הזכיר דברי הרמ"א בכאן שכתב אבל אסור להביאה עמו דמשמע דאף בכהאי גוונא שהביאה עמו והוא אוכל והולך ונתותר בידו אסור אם אין בה היכר, ולדעת מהרי"ל⁵¹⁸ אפילו יש בה היכר.⁵¹⁹

רא"א טוען ש'הנודע ביהודה' יכול היה להביא הוכחה אחרת לדבריו, מדברי הרמ"א כאן. שוב אנו רואים שאין בדברים חידוש הלכתי אלא עניין של למדנות: מהו המקור הטוב ביותר להביא כדי להוכיח את הדברים, ואין בדברי רא"א כל חידוש הלכתי.

⁵¹⁶ שו"ע, יו"ד, קטו ג.

⁵¹⁷ מדובר על 'אברי בשר נחירה' – ר' עקיבא טוען שכאשר עם ישראל היה במדבר היה מותר להם לאכול בשר לא שחוט, ורק בכניסה לארץ הוא נאסר. ר' ירמיה שאל מה דין הבשר שנחר שהכניסו איתם – האם ניתן לאכלו או לא? לאחר דיון קצר התלמוד נשאר שם בתיקו. רש"י טוען שאין בזה כל הנחיה מעשית כי ההיתר כבר עבר, ואילו הרא"ש מנסה לומר שיש בזה דמיון למקרה שאדם אסר על עצמו לאכול דבר מה מזמן ידוע ואילך, וכשהגיע הזמן הוא בדיוק אכל את אותו המאכל, והשאלה היא אם מותר לו להמשיך ולאכול את מה שבידו.

⁵¹⁸ ר' יעקב בן משה מולין, צרפת, 1360-1427, מאבות מנהגי אשכנז.

⁵¹⁹ 'פתחי תשובה', יו"ד, קטו ס"ק ט.

ג. בדין נותן טעם לפגם בכלים כותב ה'שולחן ערוך': 'קדירה שאינה בת יומה...הוא נותן טעם לפגם, ואפילו הכי אסרו חכמים לבשל בה לכתחילה, גזירה אטו בת יומא'.⁵²⁰ ה'פתחי תשובה' פורס לפנינו דיון אם הדין כך גם כאשר הקדירה נאסרה באיסור מדרבנן:

עיי' בתשובת נו"ב (=נודע ביהודה') תניינא חלק יורה דעה סימן נ"א אי גם בנאסרה מאיסור דרבנן הדין כן, וכתב שם דמדינא שרי לכתחלה דהוי גזירה לגזירה אלא שאין להקל בזה כיון שלא נמצא בפוסקים שיכתבו דין זה עיין שם...**ולכאורה ראייה ברורה** דאין להתיר קדירה שאינה בת יומה מאיסור דרבנן מפניכא דרב אמי בחולין דף קי"א והא דם שמלחו אינו אלא דרבנן ואמאי תברא לשהייה עד למחר ותהיה מותרת.⁵²¹

ה'נודע ביהודה' מביא את הדין ומחמיר רק מכיוון שלא מצא פוסקים שהתירו. הרא"א מביא הוכחה מהמקרה בחולין קי"א להחמרתו של ה'נודע ביהודה'. כאן ראינו דוגמה נוספת שרא"א מביא הוכחה ממקור קודם לדין המובא ב'נודע ביהודה', על אף שאין בדברי רא"א כל חידוש הלכתי.

ד. לעניין אכילת בשר ודגים יחד טוען הרמ"א: 'וכן אין לצלות בשר עם דג משום ריחא. מיהו בדיעבד אינו אסור'.⁵²² ב'פתחי תשובה' מובא דיון ארוך אם דבר שאסור משום סכנתא בטל בשישים, כמו איסורים אחרים. במסגרת הדיון מובאים דברי הט"ז והחולקים עליו:

ומה שהביא הט"ז ראייה ממהרי"ל דפעם אחת נפלה שלחופית מדג לקדרת בשר ואסר מהרי"ל את הכל משום סכנה עיין שם, כבר השיגו עליו בעל ש"ך בנקודות הכסף. ובתשובת חוט השני (51) שם דיש לומר דלא היה ששים לכך אסר את הכל ע"ש. **ולפי עניות דעתי נראה דמכל מקום הוכיח הט"ז שפיר** דאי תימא דבאיכא ששים שרי ולהכי אסר מהרי"ל משום דלא היה סי' יקשה למה לא צוה שיוסיפו עד סי' כדי שתבטל הטעם של דג דאף דבאיסורים אסור להוסיף משום מבטל איסור לכתחלה כדאיתא בסי' צ"ט סעיף ו' מ"מ הכא בודאי לא שייך מבטל איסור שהרי אין זה איסור רק כל זמן שמרגישין הטעם של דג בקדרת בשר יש בו סכנה וכשיוסיפו ולא יהא עוד טעם דג מורגש בקדרת בשר לא יהיה עוד סכנה...**ומכל מקום לדינא העיקר כהתשובות הנ"ל דבטל**.⁵²³

במקרה זה רא"א מחזק את דברי הט"ז **מכוח סברה שלו**,⁵²⁴ **ולא ממקור קודם**, וכפי שאמרנו, **אין בזה כל נפקותא הלכתית**. הוא פוסק במפורש **בניגוד לדעת הט"ז**, אך היה לו חשוב להביא סברה למדנית להבנה ולביסוס דעתו של הט"ז.

⁵²⁰ שו"ע, יו"ד, קכב ב.

⁵²¹ 'פתחי תשובה', יו"ד, קכב ס"ק ב.

⁵²² רמ"א, יו"ד, קטז ב.

⁵²³ 'פתחי תשובה', יו"ד, קטז ס"ק ג.

⁵²⁴ הסברה היא שאין להוסיף על המאכל המותר כדי שהמיעוט האוסר יתבטל משום ש'אין מבטלין איסור לכתחילה', אך סכנתא ודאי ניתן להרבות במאכל הבריא על מנת

ט.1.ב. הסקת מסקנות הלכתיות מתוך המקורות

פעמים רבות רא"א מתמצת מקור מסוים ומתוך מקור זה הוא מוציא מסקנה הלכתית משלו, אשר לא כתובה בדברים המובאים. רא"א מסיק זאת מתוך המקור, על אף שמסקנה זו לא כתובה במפורש במקור שהוא מתמצת. נציג שלוש דוגמאות:

א. לגבי איסור אכילת בישולי מומר לעבודת כוכבים כותב הרא"א:

עין באר היטב של מורנו הרב ר' יהודה טיקטין ז"ל שכתב דעיקר הגזירה⁵²⁵ היתה משום חתנות כו' ועין בספר תפארת למשה (169) שכתב דלפי טעם זה שרי בישול של מומר דמשום חתנות ליכא...אלא שהיה עוד טעם מבואר בב"י דשמא יאכילנו דברים אסורים, ולפי זה גם בישול של מומר אסור דהוי ככופר לכל התורה כולה ושמא יאכילנו דברים האסורים עין שם. **ולפי זה הוא הדין מומר לחלל שבת בפרהסיא או לכל התורה כולה חוץ משתים אלו**⁵²⁶ **דדינו כעובד כוכבים כדלעיל סי' ב' ס"ה ולקמן סי' קי"ט גם כן בישולו אסור**.⁵²⁷

אכילת בישולו של מומר תלוי בטעם איסור בישולי עכו"ם: אם זה משום חתנות – הרי שישראל אע"פ שחטא ישראל הוא' ומותר להתחתן איתו, ולכן מותר גם בבישולו. אך אם זה משום שמא יאכילנו דברים אסורים, הרי שבעיה זו קיימת גם במומר ויהיה אסור לאכול מבישוליו. רא"א מסיק מתוך הדברים שלדעת הבית יוסף הדין הוא שאסור לאכול מבישולו של מומר לחלל שבת או לכל התורה חוץ משתי הדיברות הראשונות. מסקנה הלכתית זאת לא הייתה כתובה בתוך דברי ה'תפארת למשה', אך כך הבין רא"א, והביא זאת ב'פתחי תשובה'.

ב. לגבי טבילת כלים נפסק ב'שולחן ערוך' כי מי ששואל או שוכר כלי מגוי הכלי אינו טעון טבילה, אלא רק כלי שנקנה מגוי.⁵²⁸ ב'פתחי תשובה' מובא המקרה הבא:

ועין בתשובת חינוך בית יהודה (54) סימן נ"ב שכתב בזה דישראל השואל כלי זכוכית מישראל החנני⁵²⁹ ומתנה עמו שישלם לו דמי הנשברים בתוך הסעודה ויחזור לו הנשברים. אם הוא משלם בעד הנשברים כפי הקרן של המוכר בלבד, ונותן לו דבר פסוק על שהשאל לו חשיב שוכר ודינו כדין שואל שאין צריך טבילה (ולדעת הט"ז יש לטובלו בלא ברכה), אך אם משלם לו הנשברים כפי שמרויח בה

לבטלה ולא ירגישו עוד בטעמה, ואם כך הוא הדין מדוע הט"ז לא פסק כן? על כרחנו נאמר שסכנתא לא בטלה בשישים, כי אחרת היה פתרון קל להתגבר על התערובת המסוכנת.

⁵²⁵ הגזירה האוסרת לאכול בישולי עכו"ם.

⁵²⁶ הכוונה לאנשים הכופרים בכל התורה חוץ מעבודה זרה וחילול שבת בפרהסיא, ומחשיבים אותם כעובדי כוכבים בעניינים שונים, כגון שחיטה ועוד (עין שו"ע, יו"ד, ב' ה')

⁵²⁷ 'פתחי תשובה', יו"ד, קיג ס"ק א.

⁵²⁸ עיינו שו"ע, יו"ד, קכ ח.

⁵²⁹ הכוונה היא שחנווני יהודי מוכר כלים של גוי.

חשיב מקח דאילו שאלה שמין כמה שהוא שוה בשוק לכל אדם ולכן צריך לטבול עיין שם, **ונראה דר"ל (=דרכונו לומר) בברכה**.⁵³⁰

על אף שהדבר לא כתוב במפורש, רא"א מסיק שכוונתו של בעל 'חינוך בית יהודה' הייתה שאם השואל ישלם כפי הערך האמיתי בשוק, הרי שזה כעין קנייה וצריך לטבול את הכלים **בברכה**.

ג. הרמ"א כותב שיש אומרים דכל איסורי הנאה דרבנן מותר להתרפאות בהן...ובלבד שלא יאכל וישתה האיסורי.⁵³¹ ב'פתחי תשובה' מביא רא"א דן בנושא: 'עיין בתשובת רבינו עקיבא איגר (119) סי' ה' שנסתפק בחולה שאין בו סכנה והוצרך בשבת לרפואה אכילת פירות ולא נמצאו רק מאותן שנשרו בשבת אם מותר להאכילו',⁵³² ובמרוצת הדיון כותב:

והנה ממה שכתב בריש דבריו שם דלדעת הר"ן⁵³³ דכל שבות אסור לחולה שאין בו סכנה לא משכחת להאי ספיקא.⁵³⁴ **נלמד דסבירא ליה** דמה שכתב הרמ"א אכן דלאכול ולשתות האיסור אסור היינו באין בו סכנת אבר, אבל ביש סכנת אבר מותר אפילו לאכול ולשתות דאם לא כן יקשה, הרי הר"ן מחלק שם דדוקא ביש בו סכנת אבר שרי ואם כן משכחת להאי ספיקא ביש סכנת אבר, אלא ודאי דבכהאי גוונא אפי' לאכול ולשתות שרי.⁵³⁵

רא"א מסיק מתוך דברי ר' עקיבא איגר שכנראה שהוא סובר שאם יש סכנת אבר הרי שמותר לאכול ולשתות איסורי דרבנן. ר' **עקיבא איגר לא כתב זאת במפורש, אך כך הסיק רא"א מדבריו**.

בדוגמאות שראינו⁵³⁶ רא"א דייק מאוד במקורות שהביא והצליח לדלות מהם מסקנות הלכתיות מכוח סברתו. **בכל המקרים רא"א טוען שמחבר המקור סובר כך** (לדוגמה: 'נראה דרצונו לומר'; 'נלמד דסבירא ליה') **על אף שמסקנות אלו לא כתובות במקור**.

ט.1.ג. פסיקות עצמאיות

רא"א היה גם פוסק הלכה, ולעיתים בין השיטין של המובאות השונות כתב גם את ההלכה כפי שנראתה לדעתו. באופן טבעי, רובן של הפסיקות מתייחסות לדברי המחברים שמביא, ורק מיעוטן הן פסיקות עצמאיות שלו על סדר ה'שולחן ערוך'. את פסיקותיו ניתן

⁵³⁰ 'פתחי תשובה', יו"ד, קכ ס"ק ט.

⁵³¹ רמ"א, יו"ד, קנה ג.

⁵³² משום שיש גזירה מדרבנן שלא לאכלם כדי שלא יקטפו ממש.

⁵³³ הר"ן בפירושו על מסכת שבת, בדף לט ע"ב מדפי הרי"ף כותב: 'דכל היכא דאיכא סכנת אבר אע"פ שאין מתירין בו מלאכות של תורה, מלאכות של דברי סופרים מתירים בו אפילו על ידי ישראל'.

⁵³⁴ הכוונה היא לספק אם מותר להאכילו מפירות שנשרו, שהרי זה דבר מאכל, והרמ"א אסר כשהאדם אינו בסכנה.

⁵³⁵ 'פתחי תשובה', יו"ד, קנה ס"ק ח.

⁵³⁶ וישנן דוגמאות נוספות: 'פתחי תשובה', יו"ד, קכז ס"ק ו; רכח ס"ק יא ועוד.

לקטלג על פי ארבע צורות התייחסות למקורות שהביא: 1. כהערה או כהוספה על המחברים שלפניו. 2. כמחלוקת על קודמיו. 3. כהכרעה בין פוסקים קודמים. 4. כפסיקה עצמאית. לפנינו מספר דוגמאות לכל קטגוריה:

1. כהערה או כהוספה על המחברים שהביא:

א. בסימן קיז סעיף א' פוסק ה'שולחן ערוך': 'כל דבר שאסור מן התורה, אף על פי שמותר בהנאה, אם הוא דבר המיוחד למאכל אסור לעשות בו סחורה...'⁵³⁷ ואם נזדמנו לצייד חיה ועוף ודגים טמאים, (וכן מי שנזדמנה לו נבלה וטריפה בביתו) מותר למכרם ובלבד שלא יתכוין לכך'.⁵³⁸ בהתייחסו להיתר של ה'שולחן ערוך' למכור מאכלים אסורים אלה, מביא הרא"א את דברי ה'חוות יאיר' (52) שמחמיר:

עיין באר היטב בשם חות יאיר. וכתב עוד שם דאפילו אם מיוחד להם מקום לבד וסגרם בחדר לא מהני עיין שם...**ונראה קצת דהוא הדין** דאסור לבשל בשר טרפה שנזדמן כדי למכרו לעובד כוכבים מפני שקשה למכור בשר חי דחיישינן לתקלה.⁵³⁹

בעל ה'חוות יאיר' נשאל: 'למדנו רבינו אם שפיר עבדי קצת מיושבי כפרים שמיבשים חלבים ובשר אחוריים של בהמות בלתי מנוקרים ובשר בהמות טריפות שנזדמן להם בביתם ומוכרים אותן אחת לאחת...היש היתר לדבר זה או נצרך למחות בידו?'⁵⁴⁰ וענה שאפילו אם סגר את הבשר בחדר נפרד, שלכאורה אין חשש שיאכל ממנו – אסור. רא"א **מוסיף על דבריו** של ה'חוות יאיר' וכותב שגם אין לבשל בשר טריפה, אפילו אם כוונתו רק למכרו לנכרי, משום שיש חשש גדול שהמוכר יאכל בטעות מן הבשר המבושל.

ב. בסימן קכז ס"ק ז' מביא הרא"א את התלבטותו של ה'בכור שור' (28):

עיין בס' בכור שור בחידושי למס' יבמות דף פ"ז ע"ב שנסתפק בשנים שאמרו על דבר אחד שאסור הוא, ויש אחד שיודע בבירור שהוא מותר ושקר העידו. מהו שיאכל מאותו דבר בצנעה בל יודע איש? אף על גב דבפרהסיא ודאי אסור ולא כל כמיניה וב"ד מצוים עליו להפרישו, מ"מ בצנעה י"ל דשרי. וכתב דמדברי הראב"ד פיי"א מה'י' שגגות נראה להתיר אבל דעת הרמב"ם שם לאסור, וצריך לומר הטעם כיון דאנן אסרינן עליו בפרהסיא אסור אפילו בצנעה על דרך שאמרו חז"ל כל מקום שאסרו חכמים מפני מראית עין אפילו בחדרי חדרים אסור. ולכן אין להתיר כי אם לצורך גדול...**ונראה לי דדוקא אם העדים אמרו על הדבר שאסור מן התורה**...אבל אם אמרו שאסור מדרבנן אפשר להתיר אף בלא צורך גדול לפי הטעם שכתב הוא...דאפילו בחדרי חדרים אסור רק במידי דאיכא חשדא שעובר אדאורייתא אבל אם לא יחשדוהו רק שעובר על איסור דרבנן שרי בחדרי חדרים.

⁵³⁷ החשש הוא שאם ישהה את האיסור בביתו, הוא עלול לטעות ולאכלו.
⁵³⁸ כלומר, שלא יצוד בכוונה חיות טמאות או שלא יטריף או ינבל בהמות על מנת למכרם לנכרי.

⁵³⁹ 'פתחי תשובה', יו"ד, קיז ס"ק ז'.

⁵⁴⁰ שו"ת 'חוות יאיר' סימן קמ"ב.

ה'בכור שור' מתלבט במקרה ששני עדים העידו שמאכל מסוים אסור, ואדם אחר יודע שהם שיקרו בעדותם, אך אינו יכול להוכיח זאת בבית הדין. הראב"ד מתיר לאכול את הדבר בצנעה, ואילו הרמב"ם אוסר. ה'בכור שור' מתיר רק לצורך גדול. **רא"א קובע** שכל ההתלבטות היא רק באיסורי דאורייתא, אך באיסורי דרבנן ניתן להקל אף בלא צורך גדול.

ג. במקרה שלפנינו מדובר על אדם המוכרח להאכיל את חברו חמץ בפסח משום פיקוח נפש:

עיין בשערי תשובה...שכתב בשם שבות יעקב (147)...באם צריך להאכילו חמץ בפסח לא יתן לו החמץ ביחידי דילמא אתי למיכל מיניה...וכתב על זה בשערי תשובה שם דדוקא אם אחר מזומן לפניו מיד דדבר פשוט דבמקום סכנה צריך לעשות בלי איחור עיין שם. **ונראה** דאף אם אחר מזומן מיד דוקא בחמץ בפסח צריך לעשות כן אבל לא בשאר איסורים דבחמץ כיון דלא בדיל מיניה כל השנה חיישינן דלמא אתי למיכל מיניה...אבל בכל האיסורים בדילי מיניה ואין צריך לחוש לזה.⁵⁴¹

בעל ה'שבות יעקב' כותב שלא ייתן לחבירו הנצרך את החמץ ביחידות, שמא יבוא הוא עצמו לאכול מן החמץ. **רא"א מוסיף על דבריו** וכותב שדווקא בחמץ יש חשש שמא יאכל, שהרי הוא רגיל לאכול כל השנה. אך אם חבירו זקוק למאכל אסור אחר, הרי שאין חשש שהאדם יאכלנו, מכיון שהוא אינו אוכל מאכלות אסורים כל השנה, ולכן רשאי לתת לחבירו את המאכל האסור אף כשהם לבדם.

בכל הדוגמאות לעיל⁵⁴² **רא"א** מביא דברי מחבר קודם לו, **ומתוך התייחסות לדבריו פוסק הלכה כהערה על דברי המחבר או כתוספת לדברים.**

2. מחלוקת על קודמיו

א. ה'שולחן ערוך' בסימן קכ סעיף יד פוסק ש'אין מאמינים קטן על טבילת כלים'. על כך כותב **רא"א**:

אין מאמינים קטן – לפי שטבילת כלים דאורייתא. ט"ז ועיין פרי מגדים (133)... ומיהו בזכוכית כל שהגיע ליי"ג שנה אין צריך לבדוק אחר ב' שערות ובכלי מתכות יש לומר דצריך לידע שהוא גדול עד כאן דבריו, **מיהו י"ל דהכא אף בכלי מתכות אין צריך לידע** דהכא קיל מכל איסור דאורייתא כיון שאם עבר והשתמש בלא (הגעלה) טבילה לא נאסר מה שבתוכו.⁵⁴³

⁵⁴¹ 'פתחי תשובה', יו"ד, קנה ס"ק ה.

⁵⁴² וישנן עוד רבות נוספות, למשל: קכ ס"ק ח, קטז ס"ק ו, קנה ס"ק א.

⁵⁴³ 'פתחי תשובה', יו"ד, קכ ס"ק יד.

ה'פרי מגדים' סובר שלגבי טבילת כלי מתכות יש להקפיד ולדעת שהמטביל אכן נחשב 'גדולי ולא מספיק שהגיע לגיל 13 אלא צריך גם בדיקת ב' שערות. **רא"א חולק עליו**, וסובר שאין צורך לבדוק זאת מכיוון שזהו איסור קל יותר מאיסורי דאורייתא אחרים.

ב. ב'שולחן ערוך' נפסק: 'יין ובשר וחתיכת דג שאין בו סימן שהפקיד או שלח ביד עובד כוכבים, צריך שני חותמות...ופת וגבינה וכל שאיסורו מדברי סופרים שהפקידו ביד עובד כוכבים, מותר בחותם אחד'.⁵⁴⁴ ב'פתחי תשובה' כתוב:

חותם אחד – ע' בשו"ת שמש צדקה (156) חלק 'יורה דעה' סי' ט"ו שנשאל במי ששלח לחבירו מעיר לעיר ע"י עובד כוכבים חלקת צווארי אווז מלאים בשר מונחים בתיבה אחת במסמרות נטועות בלי שום חותם רק על כל אחד מהם פיתק תלוי וכתב בו 'פסח' אשר איננו שוה להיות נקרא חותם מה דינם?...**והשיב להתיר במקום הפסד מרובה** וצירף כמה טעמים להקל ולומר דאלו המסמרות חשיב כחותם אף לענין זה שהוא איסור דאורייתא...ודאי דלכולי עלמא בדיעבד שרי בחותם כל דהו ואף בלא חותם עם כל זה למיגדר מלתא כו' אם לא בהפסד מרובה עיין שם **ולעניות דעתי קשה לסמוך ע"ז לחוד היכא ששלח בלי חותם כלל אף בהפסד מרובה** דאף שאין דרך עובד כוכבים לעשות כאלה מכל מקום כיון דבקל יכולים לעשות כן דמי לשחיטה שאינו סימן לסמוך עליו כדלקמן סי' ו' וצריך עיון בזה.⁵⁴⁵

'שמש צדקה' מתיר שגוי יעביר מאכל ללא חותם כלל כשמדובר בהפסד מרובה, ורא"א בזהירות רבה **חולק על דבריו** ואוסר גם במחיר של הפסד מרובה.

ג. כלל ידוע בהלכות כשרות כותב ה'שולחן ערוך':⁵⁴⁶ 'קדירה שאינה בת יומא, דהיינו ששהתה מעת לעת (=24 שעות) משנתבשל בה האיסור, הויא נותן טעם לפגם ואפילו הכי אסרו חכמים לבשל בה לכתחלה, גזירה אטו בת יומא'. רא"א מוסיף וכותב:

עיין במנחת יעקב (99) כלל פ"ה ס"ק ס"ד הביא דבתשובת נחלת יעקב⁵⁴⁷ כתב בשם חכמי וויניציא"ה דזה דוקא בכלי מתכות כיון דאית תקנה בהגעלה מה שאין כן כלי חרס דצריך שבירה הוי כדיעבד ומתירין הכלים לאחר שהיית מעת לעת...**ומכל מקום מסיק שם בשם גדול אחד דבהפסד מרובה יש להתיר בכלי חרס** עיין שם, **ולעניות דעתי קשה להתיר** אפילו בהפסד מרובה...הרי בהדיא דאפילו בכלי חרס צריך שבירה.⁵⁴⁸

⁵⁴⁴ שו"ע, יו"ד, קיח א. הכוונה היא שצריך לסגור (=לחתום) את האוכל בשני סוגרים (או סוגר אחד אם זה איסור אכילה מדרבנן) על מנת להיות בטוחים שהנכרי לא צירף למשלוח גם אוכל לא כשר.

⁵⁴⁵ 'פתחי תשובה', יו"ד, קיח ס"ק ג.

⁵⁴⁶ שו"ע, יו"ד, קכב ב.

⁵⁴⁷ ספר התשובות של ר' יעקב בן אלחנן הלפרין, יצא לאור בפאדובה, שפ"ב (1622).

⁵⁴⁸ 'פתחי תשובה', קכב ס"ק א.

בעל ה'מנחת יעקב' מתיר במקרה של הפסד מרובה להשתמש בכלי חרס לאחר 24 שעות, אף לכתחילה, אך רא"א חולק ואוסר גם בזה, ומכיוון שאין אפשרות להגעיל כלי חרס – צריך לשבור את הכלי.

כל הדוגמאות שהבאנו מדברות על כך שרא"א מתעמת חזיתית עם פסיקת ההלכה של המחברים שהוא מצטט, ופוסק אחרת מדעתם.⁵⁴⁹

3. הכרעה בין פוסקים:

א. בסימן קלז, סעיף א' כותב הרמ"א: 'ואין חילוק בין בכלים האסורים משום יין נסך בין שהן בני יומן או לא'. על כך מובא ב'פתחי תשובה':

עיינ במגן אברהם סימן תנ"א ס"ק מ' דביין שרף נמי דינא הכי עיין שם, אכן בתשובת פרח מטה אהרן (127) חלק א' סי' נ"ז לא משמע הכי...ומכל מקום דברי המגן אברהם עיקר.⁵⁵⁰

רא"א מביא את המחלוקת בין ה'מגן אברהם' ו'פרח מטה אהרן', ומכריע לפי דעתו של ה'מגן אברהם'.

ב. לעניין עשיית מנורה לקישוט בתבנית המנורה שהייתה בבית המקדש כותב רא"א:

עיינ בספר בכור שור (28) בחדושו למס' ר"ה דף כ"ד שכתב בענין אשר חדשים מקרוב באו עושים כוונים למלאכת מנורת המקדש בשינוי עמידת הקנים דהיינו שעושים ז' קנים וששה מהם מעמידים בדמות עיגול או משולש או מרובע אלו נגד אלו ואחד באמצע דיש למחות בידם דכל דבר שאינו מעכב במנורה אינו מעכב באיסור עשיית תבניתה...ועיין בספר משנת חכמים הלכות עבודת כוכבים וחוקותיהם דף ס"ד שדעתו נוטה להתיר בכהאי גוונא שעושה הקנים בעיגול...עיינ שם שאין דבריו מוכרחים, ויש להחמיר מאחר שהוא איסור תורה כדמשמע בש"ס עבודת כוכבים ד' מ"ג.⁵⁵¹

בשתי הדוגמאות שהבאנו אנו רואים שרא"א פרס לפנינו מחלוקת בין אחרונים, והכריע כדעת אחד מהם.

4. כפסיקה עצמאית

א. רא"א מציין שכתב תשובה בכתב יד והביא אותה לפנינו בתוך ה'פתחי תשובה':

ובתשובה כתב יד העליתי דאותרם האנשים המקבלים עליהם ליתן בשר לחיילות המלך שצריכים דוקא לשחוט בסכין בדוק, וגם צריך שהשוחט מומחה ישחוט לזה ולא גדול שאינו יודע הלכות שחיטה אף אם רוצה לשחוט בסכין בדוק הואיל דרוב מעשיו מקולקלים. אכן אם זה הגדול שאינו יודע שחט כבר כמה פעמים בפני

⁵⁴⁹ ולדוגמאות נוספות עיינו קמא ח; קנה ב, ועוד.

⁵⁵⁰ 'פתחי תשובה', יו"ד, קלז ס"ק ב.

⁵⁵¹ 'פתחי תשובה', יו"ד, קמא ס"ק יד.

מומחה שפיר מותר ליתן לו עתה לשחוט הבהמות הנ"ל אף בינו לבין עצמו...וכן מותר גם כן להם ליקח לזה בשר טרפה מטבח שנזדמנה לו אם אין ידוע להם איך הבשר זה טריפה אם הוא ודאי טריפה או טרפה מחמת סירכות שאוסרים אותם מספק מפני שאין אנו בקיאים בבדיקה, אך אם ידוע להם שהוא טרפה ודאי יש להחמיר כדעת הב"ח וש"ך ופרי חדש. וכשהדבר ספק אצלם אין מחויבים לשאול ע"ז להטבח להודיעם אם הוא ודאי טריפה או לא.⁵⁵²

ב. בהלכה זו מדובר על קידוש ה' – מי נחשב בתוך העשרה המוגדרים כ'פרהסיא'.

בפני עשרה מישראל – עיין מה שכתבתי לעיל סימן ב' סק"ו בענין אם הוא עצמו בכלל העשרה או לא, וגם בענין אם נשים מצטרפות לזה או נימא דאימעטו מבני ישראל ולא בנות ישראל. ולכאורה נראה דדוקא ישראל ולא גרים כדאיתא במסכת סוטה דף כ"ו ע"א דבני ישראל משמע למעוטי גרים והכא כתיב ונקדשתי בתוך בני ישראל ושמא גם הכא יש איזה ריבוי.⁵⁵³

הצגתי כאן שתי דוגמאות לפסיקה עצמאית של רא"א. רק במקומות מעטים רא"א מעלה הלכה מעצמו, כשההלכה קשורה לסעיף הרלוונטי ב'שולחן ערוך', וללא כל קשר לפסיקות של מחברים שלפניו.

סיכום: בפרק זה מיפינו את דעותיו העצמאיות של רא"א. ראינו את למדנותו בהוכחות דעות של מחברים שלפניו, את כוח סברתו בהסקת מסקנות הלכתיות ובהבנת דבר מתוך דבר, ואת יכולת הפסיקה שלו – כמכריע בין דעות, כחולק על קודמיו וכמביא חידושים הלכתיים משל עצמו.

ט.2. דרך פסיקתו בנושאים שונים

ט.2.א. יחסו לאמו

בסימן ר"מ בחלק יורה דעה של השולחן ערוך, מופיעות הלכות כיבוד אב ואם. מעניין לראות שדווקא מצוות כיבוד אב ואם הייתה חשובה מאוד לרא"א, ובנושא זה הוא מעלה פסקי הלכה מחודשים.

דבר זה מתבטא היטב בסעיפים השונים בהלכות אלו:

א. השו"ע בסימן רמ סעיף יד פוסק: 'אביו אומר לו השקני מים ואמו אומרת השקני מים מניח אמו ועוסק בכבוד אביו, ואם היא מגורשת מאביו שניהם שוים ולא יזה מהם שירצה יקדים'.

לכאורה ניתן להבין שבכל פעם כשהאב והאם מבקשים את אותו הדבר, עליך להקדים את בקשת האב. הסיבה להלכה זו מופיעה בפרשני השולחן ערוך: 'שגם אמו חייבת בכבוד

⁵⁵² 'פתחי תשובה', קיז ס"ק ו.

⁵⁵³ 'פתחי תשובה', קנז ס"ק ז.

אביו.⁵⁵⁴ גם הרמב"ם פוסק כך: 'אמר לו אביו השקני מים ואמרה לו אמו השקני מים מניח כבוד אמו ועוסק בכבוד אביו מפני שהוא ואמו חייבין בכבוד אביו'.⁵⁵⁵ רא"א מבין הלכה זו באופן שונה:

ונראה לי לכאורה דאם אמר לו אביו לעשות לו מלאכה שאין האשה מחויבת לעשות לבעלה כאשר מבואר בש"ע אבן העזר סימן פ', ואמו גם כן אמרה לו לעשות לה מלאכה ההיא דשניהם שוים, להכי נקטו השקיני מים מפני שזו לעולם חייבת אף אם הכניסה לו כמה שפחות, עיין שם, מיהו אין זה ברור.⁵⁵⁶

רא"א מחדש שעל הבן להקדים את הציות לאביו רק במקרים שבהם האשה חייבת לעשות לבעלה על פי ההלכה,⁵⁵⁷ אך בכל שאר המקרים, אין עדיפות לאב על פני האם והוא יכול להקדים למי שירצה.

ב. רא"א מביא את דברי המהרש"ל (64) הטוען שהקדמת האב לאם היא רק בענייני כיבוד, אך לעניין פדיון מהשבי, יש להעדיף את האם: 'עוד כתב שם דדוקא לענין כבוד הוא כן, אבל לענין לפדות מן התפיסה האם קודמת'.⁵⁵⁸ רא"א מוסיף 'ונראה לי דהוא הדין אם באו לשאול מזון וכסות יקדים לאמו'.⁵⁵⁹ כלומר, במתח שבין ההלכה שאומרת לכבד אב לפני כיבוד אם לבין הלכות צדקה שבהם מקדימים אישה לאיש באופן כללי,⁵⁶⁰ רא"א מכריע לטובת האישה וטוען שהלכות הקדמת האישה לאיש בצדקה גוברות על הלכות הקדמת האב לאם בכיבוד.

ג. במקרה שאמו ואביו התגרשו פוסק השולחן ערוך: 'ואם היא מגורשת מאביו שניהם שוים, ולא יזה שירצה יקדים'.⁵⁶¹ הרא"א מביא את דברי ה'נודע ביהודה' (108) שכתב שבאלמנה, הדין הוא שונה:

דהא דהברירה ביד הבן לשמוע למי שירצה דוקא במגורשת, אבל באלמנה אם אביו צוה לו איזה דבר לעשות אחר מותו ואמו האלמנה מצוה לו להיפך, יניח כבוד אב ויקיים כבוד אם דלעולם כבוד חי עדיף מכבוד מת.⁵⁶²

לדעתו, האדם מחויב לשמוע לאם, מכיוון שכבוד החי (האם), עדיף מכבוד המת (האב). ולאחר מכן הוא מביא את דברי ר' עקיבא איגר:

⁵⁵⁴ כך מופיע בש"ך ס"ק טז, וב'באר היטב' ס"ק יד.
⁵⁵⁵ רמב"ם, היד החזקה, הלכות ממרים פרק ו, הלכה יד.
⁵⁵⁶ 'פתחי תשובה', יו"ד, רמ ס"ק ט.
⁵⁵⁷ עיינו שו"ע 'אבן העזר', סימן פ סעיפים א, ד-ו.
⁵⁵⁸ על פי ים של שלמה' על מסכת קידושין, סימן סב. 'שולחן ערוך' נפסק על פי המשנה הוריות ג ז: 'פודים האשה קודם האיש' ('יורה דעה', סימן רנב סעיף ח).
⁵⁵⁹ 'פתחי תשובה', יו"ד, רמ ס"ק יב.
⁵⁶⁰ ראו שו"ע, יו"ד, סימן רנא הלכה ח: 'איש ואשה שבאו לשאול מזון מקדימין אשה לאיש, וכן אם באו לשאול כסות'.
⁵⁶¹ שו"ע, יו"ד, רמ ס"ק יד.
⁵⁶² 'פתחי תשובה', יו"ד, רמ ס"ק יא, על פי שו"ת 'נודע ביהודה תניינא', חלק 'אבן העזר' סימן מה.

דבר זה נסתר מדברי הבית יוסף לקמן סימן שע"ו בענין לומר קדיש על אמו בחיי אביו דאם אביו מקפיד כבוד אב עדיף מכבוד אם עיין שם⁵⁶³, ולא קאמר משום דכבוד מחיים עדיף מכבוד לאחר מיתה. ויהיה נפקא מינה לדינא דאפילו בהיפוך **אם אביו מת וצוה לו לומר קדיש אחריו ואמו מקפדת דישמע לאמו**.⁵⁶⁴

נובע מכך שאם האב נפטר והאם מבקשת שלא יאמר קדיש עליו, הרי שהבן מחויב לשמוע לאמו, ולא לומר קדיש על אביו.⁵⁶⁵

לעומת זאת, בסעיף קטן יד הוא מביא את פסיקת הרמ"א שטוען ש'נהגו לומר קדיש על האם אף על פי שהאב חי עדיין, אינו בידו למחות לבנו שלא יאמר קדיש על אמו'.⁵⁶⁶ כלומר, אם אביו מוחה שלא יאמר קדיש על אמו – לא ישמע לו. נובעת מכאן פסיקה מעניינת: רא"א מביע דעה שאם אמו מתה ואביו מוחה בו שלא יאמר קדיש – עליו לומר קדיש ולא לשמוע לאביו (כדעת הרמ"א), אך במקרה ההפוך שאביו מת ואמו מוחה בו – לא יאמר קדיש וישמע לאמו (כדעת ר' עקיבא איגר).⁵⁶⁷

ד. בסוף הלכות כיבוד אב ואם, ה'שולחן ערוך' מביא מקרה שבו הבן לא צריך לשמוע לאביו: 'תלמיד שרוצה ללכת למקום אחר, שהוא בוטח שיראה סימן ברכה בתלמודו לפני הרב ששם, ואביו מוחה בו לפי שדואג שבאותה העיר העובדי כוכבים מעלילים, אינו צריך לשמוע לאביו בזה'.⁵⁶⁸ רא"א מביא כאן מקרה שמביא בעל ה'חוות יאיר' (52):

אם היה הבן מחויב לקיים צוואת אמו בזה (פי' שציוותה בחול'ה שלא ישכיר ביתו להבא לשום אדם ודר בו לפנים בשכירות שנה ת"ח זקן ובעל מעשים) היה נראה לכאורה לומר שאינו מחויב לחוש לה מאחר שלוי מתמיד בתורה יום ולילה לא ישבות...וקיימא לן גדול תלמוד תורה מכיבוד אב ואם...והלא אין כבוד ה' יותר מלימוד תורה...אף כי עלה על דעת לוי לומר לבעל הבית בן הזקינה הנפטרת שילמד כל המשך השנה שעה אחת עם בני ביתו בחבורה בכל יום לזכות נשמת אמו הנפטרת והיה מקום לומר כי בלי ספק ניחא לה בההוא עלמא זה ותמחול על צוואתה לבנה כי יחשב לה לצדקה וזכות גדול ובהיפך לעון וחטאת קסם מרי אם יגורש לוי זקן וקנה חכמה מן הבית ע"פ צוואתה. **מכל מקום אין כל זה מספיק לעניות דעתי שיעבור הבן על צוואת האם**...מפני שצוואת הזקינה לבנה היה דרך כלל שלא ישכיר ביתו לשום אדם...ולכן אפילו לא היה ללוי שום בית לדור בו לא

⁵⁶³ וכך כותב ה'בית יוסף' בסוף סימן שע"ו: 'ומצוה לומר קדיש על אמו בחיי אביו ואם אביו מקפיד אף על פי שאמו עשתה לו צואה לומר בשבילה כבוד האב קודם לכבוד האם'. כלומר ה'בית יוסף' פוסק שלא יאמר קדיש על אמו שנפטרה, אם אביו מתנגד לכך.

⁵⁶⁴ שם, על פי שו"ת ר' עקיבא איגר, מהדורא קמא סימן סח.
⁵⁶⁵ משום שהקריטריון הקובע לדעתו הוא 'כבוד החי עדיף על כבוד המת', וזה חזק יותר מהקריטריון של 'כבוד אביו קודם לכבוד אמו'.

⁵⁶⁶ רמ"א, יו"ד, שעו ד.

⁵⁶⁷ אמנם רא"א לא כותב במפורש שהוא פוסק כך, אלא רק מביא את התשובות וההלכות למען יעיין בהם הפוסק (כפי שציין בהקדמתו ל'יורה דעה'), אך בדרך כלל הוא כותב את דעתו כאשר הוא חולק על המובאות שהציג, ואילו במקרה דנן לא עשה זאת.

⁵⁶⁸ שו"ע, יו"ד, רמ כה, על פי הבבלי במסכת מגילה דף טז ע"ב: 'אמר רבה אמר רב יצחק בר שמואל בר מרתא: גדול תלמוד תורה יותר מכבוד אב ואם'.

היינו מרשין לבן הוא בעל בית שדר בו לוי עתה להשכיר הבית לו להבא כל שכן

עתה שאפשר לו להשכיר בית אחר.⁵⁶⁹

עקב חשיבותה של מצוות תלמוד תורה, היה ניתן לחשוב שהבן יכול להשכיר את דירתו ללוי, למרות צוואתה של האם שלא להשכיר, מכיון שלוי הוא תלמיד חכם. בעל ה'חיות יאיר' מחדש שצוואת האם חשובה יותר – ואסור לבן להשכיר את דירתו, אפילו לתלמיד חכם.

רא"א בוחר להביא פסק זה כאן כדי להדגיש שלא בכל המקרים 'גדול ת"ת יותר מכיבוד אב ואם' שהרי במקרה זה פסק שצוואת האם קודמת וגוברת על צורכו של התלמיד החכם שגר בשכירות בביתו.

ה. ה'שולחן ערוך' פוסק: 'חייב לעמוד בפני אביו'.⁵⁷⁰ לרא"א פשוט שזה כולל גם את האם למרות שלא כתוב כך במפורש ב'שולחן ערוך'. בדיונו לגבי סומא הוא כותב: 'יש להסתפק (אם) סומא אי חייב לעמוד מפני אביו ואמו ורבו כשיודע שהם לפניו או לא. ובנחלת צבי הארכתי בזה...דיש חילוק בין חכם לאביו ואמו ורב מובהק...אבל באביו ואמו ורבו מובהק גם סומא חייב'.⁵⁷¹

פשוט לו שהבן חייב לעמוד לכבוד אמו, דבר שלא מפורש ב'שולחן ערוך' ואף הרמב"ם פסק: 'ועומד מפניו כדרך שעומד בפני רבו',⁵⁷² ולא ברור שהרמב"ם מכליל את האם באותה ההלכה, כיוון שלא מזכיר אותה במפורש.⁵⁷³

מכל הדוגמאות מדברי רא"א ב'יורה דעה' סימן רמ שהבאתי לעיל עולה שהוא הביא פסקי הלכה מחודשים בנושא כיבוד אם.

נוכל לשער שלרא"א היה קשר עמוק לאמו, והוא כיבד אותה באופן מיוחד. וכך הוא כותב לאחר שנפטרה:

בגד עלי הזמן עד מאד בשנה הזאת אשר אני יושב פה קהילת ווילנא להשיג בעניי הדפוס מתה עלי רחל⁵⁷⁴ היא אמי מורתי הצנועה וחסודה המפורסמת בכשרון מידותיה וצניעותיה מרת רחל ע"ה ביום ד' י"ב מרחשוון ישוב לרחם⁵⁷⁵

⁵⁶⁹ 'שו"ת חוות יאיר', סימן רי"ד.

⁵⁷⁰ 'שו"ע, יו"ד, רמ ז, על פי הבבלי קידושין לג ע"ב, שהתלמוד דן בשאלה בנו והוא רבו מהו לעמוד בפני אביו.

⁵⁷¹ 'פתחי תשובה', יו"ד, רמ ס"ק ו.

⁵⁷² רמב"ם, היד החזקה, הלכות ממרים פרק ו הלכה ג.

⁵⁷³ אמנם הרמב"ם פוסק שהאב והאם שווים בענייני כבוד, ולכן ניתן להסיק שגם האם כלולה בדיון זה, אך זה לא כתוב במפורש, וכן גם בשו"ע כתוב בבירור שיש לקום רק מפני האב. במקרה זה רא"א לא היה הראשון שפסק הלכה זו: הראשון שכתב במפורש שיש לקום גם מפני האם הוא ר' אברהם דנציג (56) בספרו 'חיי אדם', ולאחר מכן כתבו כך גם אחרוני המאה ה-20.

⁵⁷⁴ על פי הפסוק שאומר יעקב אבינו ליוסף לפני מותו: 'ואני בבואי מפדן מתה עלי רחל...'
(בראשית מח ז).

⁵⁷⁵ בגימטריה 'ישוב לרחם' שווה לתקצ"ו. כלומר זוהי השנה שבה יצאה לאור המהדורה הראשונה של 'פתחי תשובה'.

לפ"ק אשר במבחר שנותיה לשמים נלקחה ואותי עזבה לנאנחה תנצב"ה ולא יוסיף ה' לדאבה עוד.⁵⁷⁶

אנו רואים מדבריו את הערכתו למידותיה של אמו, ואת העצב הגדול שלו על כך שנפטרה בעוד הוא צעיר לימים.⁵⁷⁷ ייתכן מאוד שיחסו המיוחד לאמו הוביל אותו לפסיקות המדגישות את חשיבותה של מצווה זו ולחידושים ההלכתיים שלו בנושא.

ט.2.ב שימוש של רא"א בהלכות קבליות העולות מספרות השו"ת שעסק בה

הרמ"א בהלכות תלמוד תורה, סימן רמ"ו סעיף ד' כותב:

ואין לאדם ללמוד כי אם מקרא, משנה וגמרא והפוסקים הנמשכים אחריהם, ובזה יקנה העולם הזה והעולם הבא, ואבל לא בלמוד שאר חכמות. ומכל מקום מותר ללמוד באקראי בשאר חכמות, ובלבד שלא יהיו ספרי מינים, וזהו נקרא בין החכמים טיול בפרדס. ואין לאדם לטייל בפרדס רק לאחר שמלא כריסו בשר ויין, והוא לידע איסור והיתר ודיני המצוות.

הרמ"א מדגיש את האיסור ללמוד 'שאר חכמות'. דיון בפרשנותו של הש"ך לדברי הרמ"א מוליך אותנו לבירור דעתו של רא"א. הש"ך (סימן קטן ו' ד"ה אבל) מבאר שכוונתו של הרמ"א במילים אלו היא 'כגון ספרי הפילוסופיה, ותכונה וחכמת הקבלה וכיוצא בהן'.

רא"א נותן למילים פירוש אחד בלבד – חכמת הקבלה. כל ההפניות אותן הוא מביא עוסקות רק בנושא זה:

שאר החכמות – עיין בתשובת חות יאיר סימן ר"י שיש לרחק לימוד הקבלה כי ידיעתנו קצרה ואונס רחמנא פטריה ע"ש באורך, ועיין בזה בתשובת מהראנ"ח⁵⁷⁸ סימן ח', ובתשובת שמש צדקה חלק יורה דעה סימן ס"א באמצע התשובה, ובשו"ת תשובה מאהבה חלק א'. ועיין בנודע ביהודה חלק יורה דעה סימן צ"ג.⁵⁷⁹

רא"א מפנה אותנו בדבריו לחמישה מחברים שונים אשר עוסקים בנושא היחס אל חכמת הקבלה, אך אינו מפרט את דבריהם אלא רק מציין את מראי המקום.⁵⁸⁰ לפי דבריו בהקדמה לחלק יו"ד, כאשר הוא מציין רק את מראי המקום הרי ש'אין שם דבר חדש הנוגע לעניין ההוא להלכה, אך לפלפול בעלמא'. ייתכן שלפי הפניות אלו נוכל להסיק מהי דעתו האישית בנושא זה.

עיון בגוף התשובות שהוא מביא מוביל אותנו להשערה שהוא התנגד ללימוד ולעיסוק בענייני קבלה, משום שכל חמשת המקורות שאליהם הוא מפנה מתנגדים לעיסוק בעניינים אלו.

⁵⁷⁶ מתוך הקדמת ה'פתחי תשובה' ליורה דעה'.

⁵⁷⁷ רא"א נולד בשנת 1815, כך שאמו נפטרה כשהיה בן 21.

⁵⁷⁸ כאן יש טעות בדפוס, והכוונה היא לתשובות מהרלב"ח (ר' לוי אבן חביב).

⁵⁷⁹ 'פתחי תשובה', יו"ד, רמו ס"ק ד.

⁵⁸⁰ חוץ ממשפט סיכום אחד לדברי ה'חוות יאיר'.

בתחילה הוא מפנה אותנו לתשובתו של ה'חיות יאיר' (52) שמציג שאלה ששאל אותו חבר ותיק, ומקור זה מהווה סימן דרך להשקפתו של רא"א:

שאלה עוד אחת שאלתי מרום הדרת מעלת כבוד תורתו ינחני במעגלי צדק בגילוי דעתו...בליתי רוב ימי רובא דמינכר בלימוד ש"ס ופוסקים כיד ה' הטובה עלי וכפי מיעוט השגתי, והנה רוחי בקרבי ישחרוני ויעורוני ללמד מעתה חכמת הקבלה להפלגת מעלתה שהיא נשמת התורה ולפי כמה מאמרים בזוהר ודברי המקובלים אי אפשר לעייל קמי מלכא קדישא זולתה, רק שבהיותי בעומק מחשבה זו לבי נוקפי לומר כי חכמה הזו מתוך גדולת מעלתה לאו כל אדם זוכה בשגם יש בה סכנות עצומות וכבר חכמי ש"ס אשר מפייהם אנו חיינ לא ציוו בשום מקום על לימודה וגם המה לא דברו בה רק הזהירו בכמה פנים עלי' שלא לדרוש בה ולא לחקור במופלא ובמכוסה ורעיוני נבוכים פוסחים על שני סעיפים באשר תם אני לא אדע איזה דרך אבחר בה ואיזה דרך הוא הסתה נגד הטוב והמועיל לכן אליו נשאתי נפשי יוציאני מן המבוכה ויורני בדרך אבחר.⁵⁸¹

התשובה של ה'חיות יאיר' לשאלה זו ארוכה מאוד. ואסכם את הנקודות העיקריות העולות ממנה: בראשית דבריו הוא מתרעם על השואל ש'מכריח' אותו לדון בשאלה זו מכיוון שיש פוסקים שהאריכו לכתוב באופן חיובי על לימוד תורת הסוד, וישנם כאלה שהתנגדו לכך, ו'החיות יאיר' לא רוצה להכריע 'כי איך אשא ראשי להכניסו בין ההרים הגדולים שדברו בזה'.⁵⁸² בהמשך, הוא מביא דעות רבות של חיבורים המעודדים את לימוד הקבלה: 'מנחת יהודה',⁵⁸³ 'של"ה',⁵⁸⁴ 'פרדס',⁵⁸⁵ 'מצרף לחכמה',⁵⁸⁶ ועוד. ולעומתם הוא גם מזכיר את המתנגדים ללימוד קבלה לכל אחד, אלא מתירים רק ליחידי סגולה לעסוק בנושא: הרמב"ן, הראב"ד, 'תורת העולה',⁵⁸⁷ 'שמן המאור',⁵⁸⁸ ועוד. לדעת ה'חיות יאיר' הבעייתיות בלימוד זה היא שלא כל אחד יכול להבין את עומקה וסודותיה של הקבלה, אלא רק מי שקיבל זאת במסורת מרביתו בלימוד 'פנים אל פנים':

ומעתה מוצא מכלל דברינו שודאי הפורש לגמרי מחכמה זו כפורש מחייו וכל שבחי שבחין שנאמרו בהוגיה ולומדיה אמת וצדק במקבליה פנים אל פנים ממומחה שגם כן קבלה...מה שלא מצינו בדורות הללו שאין הלימוד מפי סופרים שקבלו פנים אל פנים חכמה זו רק מפי ספרים, וודאי דלאו כל אפי שווין בספרים שחברו על חכמה זו ואינם עולים בקנה אחד בענין הלימוד בהם.⁵⁸⁹

⁵⁸¹ שו"ת 'חיות יאיר', סימן ר"י.

⁵⁸² שם.

⁵⁸³ הרב יהודה חייט, יצא לאור במנטובה ב-1558.

⁵⁸⁴ 'שני לוחות הברית' של הרב ישעיהו הורוויץ (159).

⁵⁸⁵ כנראה הכוונה ל'פרדס רימונים' של ר' משה קורדובירו.

⁵⁸⁶ יוסף שלמה רופא דילמדיגו, המכונה יש"ר מקנדיאה. הספר יצא לאור בבסיליאה ב-

1629.

⁵⁸⁷ חובר על ידי הרמ"א, רבי משה איסרליש, יצא לאור בפראג בשנת 1570.

⁵⁸⁸ אביו של ה'חיות יאיר' (ויש סבורים שהיה סבו של אביו).

⁵⁸⁹ שו"ת 'חיות יאיר', סימן ר"י.

והוא מביא לכך דוגמה :

והנה מקרוב יצא לדפוס סידור תפילה מתלמיד חכם מוחזק בתורה וביראת ה' והדפיס בו דברי מוסר רבים לבני כפרים, וכך כתב בהקדמתו שעיקר כוונתו להמון בעלי בתים. וכאשר הגדתי לחבורות בעלי בתים המוניים פירוש סידור תפילה ולפני אחד מהם היה סידור תפילה חדשה מסידורים הנ"ל שאלני אחד מהם שאפרש גם כן מה שכתב המחבר החדש שיאמר לפני הנחת תפילין ולבישת ציצית וכן בכמה דוכתי 'לשם יחוד הקדוש ברוך הוא ושכינתו ע"י ההוא טמיר ונעלם'⁵⁹⁰ וכאשר השבתי לו שלא נאמרו הדברים רק לת"ח מופלגים השיבני שלא יבקש לאמרו וגם להבין ענינו רק אגיד לו פירוש המלות. וכאשר דחיתיו שנית, חרה אפו ואמר כדעת ודברי עדת המקהילים, ובראותי דפקר טובא אמרתי להפיס דעתו שיאמין לי בהן צדקי שגם אני אינני מבין תכלית דיבור דברים אלו וענינם **וכן האמת, ואולי לא ידעו ולא יבינו את זה כל חכמי הקבלה דורתינו אף המצפצים והמהגים בקבלת האר"י**...ומעתה צא ולמד שאסור לחדש דבר ולהבין דבר חדש מתוך דבר הנכתב בספר מדעתו פן לא יכווין אל האמת ויהיה בכלל עושה פסל.⁵⁹¹

ה'חיות יאיר' מעיד על עצמו שאינו בקי בעניינים אלו, ומטיל ספק בהבנתם של אלו המתויימרים להבין בחכמת הקבלה ובדברי האר"י. גם בתוך הדברים וגם בסיומם, הוא משאיר בידי השואל עצמו את ההכרעה האם להיכנס ללימוד זה או לא :

עם כל זה גליתי לך דעתי ברצוא ושוב ובתנאי כפול שתביא דבריי בכור בחינתך פעם אחר פעם ולא תסמוך זולת הסכמתך כלל וכלל על דבריי לא אתה ולא אחר שיזדמנו לו דברי מאמר הזה, כי אין הכרעתי ושיקול דעת קטן כמוני כדאי להכריע ושימשך אדם אחריהם...ואתה המלך בגבורת עיוןך ודעתך הקדושה והרחבה מדעתי וזולת בחינתך והסכמתך לא תחליט דבריי ולא תלך אחר דעתי ועצתי ואם יגעת בעיוןך ומצאת דרך עוצב בי ותבחר דרך אחר בהכרעת שני חלקי סותר הנ"ל הודיעני נא את דרכיך אולי ישרו בעיני ואבטל דעתי מפני דעתך.⁵⁹²

ה'חיות יאיר' מציג את ההתלבטות בנושא לימוד הקבלה – זו חכמה חשובה וגבוהה מאוד, אך טמונה גם סכנה, כי רוב האנשים לא באמת מבינים את העומק המצוי בה. נראה שהוא רצה לפטור עצמו מעיסוק בסוגיה זו, ולכן הוא לא פוסק בשאלה אם כדאי ללמוד חכמה זו, אלא משאיר את ההכרעה בידי השואל.⁵⁹³

⁵⁹⁰ עיינו גם לקמן בתשובתו של ה'נודע ביהודה' בנושא זה, עמ' 148.

⁵⁹¹ שו"ת 'חיות יאיר', סימן ר"י.

⁵⁹² שם.

⁵⁹³ על יחסו של ה'חיות יאיר' לעולם הקבלה ראו ב- Isadore Twerski, "Law and Spirituality in the Seventeenth Century: A Case Study in R. Yair Bacharach", in: *Jewish Thought in the Seventeenth Century*, (ed. Isadore Twerski and Bernard Septimus), Cambridge, MA, 1987, pp. 447-467; וכן בחיים ברקוביץ, "המנהג במשנתו ההלכתית של הרב יאיר חיים בכרך", בתוך: **מחקרים בתולדות יהדות**

לאחר ההפניה לשו"ת 'חיות יאיר', רא"א מביא תשובה נוספת של מהרלב"ח (79) המדברת על האמונה בגלגול נשמות, הדומה ברוח הדברים לתשובת ה'חיות יאיר', וזהו המקור השני ברשימה:

ובענין השאלה הג' ששאלת אם אמונת הגלגול הוא דבר הכרחי להאמין בו הכל. גם אם מותר לדרוש בו ברבים. **דע כי בעונותי עדיין לא זכיתי לחכמה הזאת יען כי לא ניתן לאדם רשות להבין בה מעצמו ולחקר עליה אלא כשמה כן היא שצריך שיקבל אותה מרוב שקבל גם הוא ובזמן הזה (לשם) בארצותינו לא היו נמצאים אנשים כל כך שלמים בה.** האמנם בדבר הזה הפרטי כבר ראיתי ובינותי בספרים ומצאתי כי חכמינו ז"ל אותם שהיו אחרי חתימת התלמוד ימים רבים נחלקו לשני כתות: הכת האחת כת החוקרים בעיקרי האמונות כפי שכלם לבד ומתעסקים בחכמות החצונות. ובלבם של אלה קשה להאמין האמונה הזאת יען כי כפי השכל יש עליה קושיות שלא השיג שכלם לישבם. אמנם יש כת אחרת גדולה מאד מחכמי ישראל המאמינים וכולם כתבו עליה כי היא אמונה אמיתית ועיקר מעיקרי התורה לתרץ קושיות צדיק ורע לו. **וכולנו אנחנו מחוייבים לשמוע דברי אלו האחרונים. ולהאמין האמונה הזאת בלי שום פקפוק וספק כלל.** האמנם לדרוש בה ברבים נראה ודאי שהיא דבר בלתי הגון מאד כי לא טובים אנו מאבותינו ורבותינו עליהם השלום אותם שכתבוה בספריהם ולעולם לא דברו בה כי אם על דרך רמז וחידה וכתבו עליה שהיא סוד גדול.⁵⁹⁴

בדומה ל'חיות יאיר' מהרלב"ח טוען שחכמת הקבלה אמורה להימסר מרב לתלמיד, באופן צנוע וסודי, ואין ללמד ולהפיץ תורה זו ברבים, והיא בהחלט אמיתית וצריך להאמין בה.

המקור השלישי אליו רא"א מפנה את הקוראים הוא שאלה מעניינת המצויה בשו"ת 'שמש צדקה' (156):

שאלוני אנשי מדינות איטליאה של יון המתגוררים בעיר ואם שאלוניקי...אם טוב עושים בתוך עמם תופסי התורה היושבים על מדין להגזים ולאיים עליהם שפאת זקנם לא יגלחו עוד במספריים כמנהג הקדום, ושם לא יצמיחו ויגדלו הזקן כנהוג ביניהם ירדפום עד החרמה ויגרשום מן הארץ, או יבדילום מתוך העדה.⁵⁹⁵

בתשובה ארוכה, מסכים בעל ה'שמש צדקה' עם אנשי איטליה הגרים בסלוניקי, מכמה טעמים: הטעם האחד הוא 'איך יעלה על לב חכם לבב ואמיץ כח לכוף ולהכריח במכות ועונשים אותם שאינם בני תורה לקבל עליהם דברי חברות ולקדש עצמם במותר להם מן הדין'.⁵⁹⁶ כלומר, אין זו חובה הלכתית, אלא רק מנהג מדרכי הקבלה, ולכן אין בני העיר

אשכנז - ספר יובל לכבוד יצחק (אריק) זימר (בעריכת גרשון בקון, דניאל שפרבר, אהרן גימאני), רמת גן, תשס"ח, עמ' 29-56.

⁵⁹⁴ שו"ת מהרלב"ח, סימן ח.

⁵⁹⁵ 'שו"ת שמש צדקה', חלק 'יורה דעה', סימן סא.

⁵⁹⁶ שם.

יכולים לכפות ולהעניש את אלה שאינם מגדלים זקן. סיבה נוספת המובאת בהמשך הדין היא שדברי הקבלה מסורים אך ורק ליחידי סגולה, ולא להמון העם. הוא מביא את דברי ה'חיות יאיר' בסימן ר"י שראינו, את דברי הרמ"א והרמב"ן שה'חיות יאיר' הזכיר, וכן את תשובת המהרלב"ח. ולסיום החלק הזה הוא כותב: 'האמת הוא מה שכתב בתום לבבו איש צדיק תמים בדורותיו מוהר"ר תם בן יחיא':⁵⁹⁷ 'הלא טוב אמנה כי הקבלה היא חכמה רמה וכו' אך בזמנינו זה אפס המדע הזה וסתרי תורה נעלמו מעיני כל וכו' ועל כיוצא בזה הזהירונו ז"ל 'במפלא ממך אל תדרוש ובמכוסה ממך אל תחקור'.⁵⁹⁸

שלוש התשובות שהבאנו כאן, בעקבות הפניות של רא"א בדבריו, מביעות רעיון זהה, והוא שיש עומק גדול בחכמת הקבלה, ורבים הם האנשים המתיימרים להבינה, אך טועים ומטעים את האחרים, ולכן עדיף שלא לעסוק בה.

נוסף על תשובות אלה, רא"א מפנה את הלומדים לשתי תשובות בעלות נימה שונה, ואפילו חריגה. בעל ה'תשובה מאהבה' (165), תלמידו של ה'נודע ביהודה', נשאל אם ניתן להשביע אדם על ספר ה'זוהר', במקום על ספר תורה, כמקובל:⁵⁹⁹

אבל אני אומר, הריני נשבע בתורת ה' שבספר הזוהר⁶⁰⁰ נמצאו כמה זיופים וקלקולים אשר הוסיפו,⁶⁰¹ ועלה אחת מתלמוד בבלי היות דאביי ורבא קדוש יותר מכל ספר הזוהר... כי כל הדורות מראש לא זכרו מספר הזוהר מאומה לא בהקיץ ולא בחלום. כי הנה אם אמת הדבר שהחבור הזה הוא מהתנא ר' שמעון בר יוחאי אשר ר' יהודה הנשיא קבל גם ממנו כמבואר בהקדמה הרמב"ם לספרו יד החזקה איך לא זכר את הספר הזה בחבורו ש"ס משניות או בשום מקום? ואף ר' יוחנן שחיבר תלמוד ירושלמי אינו מזכירו בשום מקום, ורבינא ורב אשי שחברו תלמוד בבלי מאה שנים אחר חבור תלמוד ירושלמי והיו סוף אמוראים ולא שמו רמז בכל התלמוד מספר הזוהר... והגאונים והרי"ף והרמב"ם ורש"י ותוס' והרמב"ן והרשב"א והרא"ש והטור והילקוט שמעוני אשר אסף ולקט כל המדרשות והמכילתות והברייתות כלם לא ידעו ולא ראו ממנו דבר... ואין אני חלילה מטיל דופי ופגם בכבוד התנא אלקי ר' שמעון בר יוחאי כי הוא היה

⁵⁹⁷ נולד בפורטוגל. מחכמי קושטא במאה ה-16. היה מרופאיו של השולטן. רבים מספריו עלו באש בשריפה גדולה שהייתה בעיר בשנת 1541. שרדו ספרי תשובותיו הנקראים 'תומת ישרים' ו'אהלי תם' הכוללים תשובות ופסקים.

⁵⁹⁸ 'שו"ת שמש צדקה', חלק 'יורה דעה', סימן סא.

⁵⁹⁹ מפאת חריפותם של הדברים, אביא אותם כמעט בשלמותם, והם מדברים בעד עצמם.

⁶⁰⁰ יש לציין שדבריו מופנים לגבי ספר הזוהר בפרט, ואין אנו יודעים את דעתו לגבי העיסוק בחכמת הקבלה בכלל.

⁶⁰¹ בעניין הוויכוח על מהימנותו וחיבורו של ספר הזוהר עיינו בשו"ת הריב"ש סימן קנז לעניין הביקורת על הספירות; 'ספר יוחסין' לר' אברהם זכות (יצא לאור בקראקוב, ש"ס) לשאלת מי חיבר את ספר הזוהר; 'בחינת הדת' לר' אליהו דלמדגו המתנגד לקבלה ומערער על קדמות הזוהר; 'ארי נהם' של ר' יהודה אריה מודינה הינו חיבור שהוקדש כולו לביקורת על הקבלה וספר הזוהר. גם בספרות המחקר עסקו בעניין כתיבתו של ספר הזוהר, למשל: יהודה ליבס, 'זוהר וארוס', אלפיים 9 (תשנ"ד), עמ' 67-119; יהודה ליבס, 'הזוהר כרנסנס', דעת 46 (תשס"א) עמ' 5-11; דניאל אברמס, 'זוהר, ספר, ו'ספר הזוהר' – לתולדות ההנחות והציפיות של המקובלים והחוקרים, קבלה יב (תשסד), עמ' 201-232; בועז הוס, 'הופעתו של ספר הזוהר', תרביץ, ע (תשס"א), עמ' 507-542.

מחסידי עליון, אלא אני אומר לאו גושפנקא דרשב"י ועזקתיה חתום עליה ומי שיש לו חצי דעת יגיד כן, שהרי נזכרו בספר הזוהר כמה תנאים ואמוראים שהיו אחר רשב"י שנים רבות במספר... כמבואר בספר מטפחת להגאון מו"ה יעב"ץ⁶⁰² זצלל"ה שגזר אומר שחלו בו ידים מזייפים וחשד את החכם ר' משה די לאון יעויין שם.

והנה מיום שנתחדש ספר הזוהר הרבה נכשלו ע"י כי כמה דברים סתומים וחתומים אשר המציאו האחרונים להתעות בני אדם יושבי חשך השכל, צאו וראו כמה קלקולים רבים קלקלו מאמיני הכלב רע שבתי צבי שבור ואחוזות מרעהו ברכי משלוניקי, ויעקב פראנק שם רשעים ירקב, ותלו דבריהם בספר הזוהר אשר בודאי לא יאונה לצדיק ר' שמעון בר יוחאי כל און.

...באו ונחזיק טובה וחינוך לשני מלכים גדולים אדירים אדוננו המשובח המנוח הקיסר יאזעף השני ואדוננו המהולל הקיסר פראנץ השני אשר צפו והביטו בחכמתם הנפלאה, רבות רעות ושבושי דעות תסתעפנה מחלומות והבלים המקובלים, והמה לנזקי בני האדם נזקי הגופות ונזקי הנפשות, ופקדו באזהרה גדולה שלא להביא ספרי קבלה בכל מדינות מלכותם... וכל מה שכתבתי הוא לפי דעתי העניה על דרך אמת לכל ההולך ישר.⁶⁰³

גם ההפניה האחרונה של רא"א בסעיף הנזכר לעיל אל ה'נודע ביהודה' מצביעה על כיוון דומה:

אשר שאל בנוסח לשם יחוד⁶⁰⁴ אשר חדשים מקרוב נתפשט ונדפס בסידורים הנה בזה אני משיב עד שאתה שואלני נוסח אמירתו יותר ראוי לשאול אם נאמר כי טוב באמירתו. ולדעתי זה רעה חולה בדורנו ועל הדורות שלפני זמננו שלא ידעו מנוסח זה ולא אמרוהו והיו עמלים כל ימיהם בתורה ובמצות הכל על פי התורה ועל פי הפוסקים אשר דבריהם נובעים ממקור מים חיים ים התלמוד עליהם נאמר תומת ישרים תנחם והם הם אשר עשו פרי למעלה וגדול מעל שמים חסדם. אבל בדורנו הזה כי עזבו את תורת ה' ומקור מים חיים שני התלמודים בבלי וירושלמי לחצוב להם בורות נשברים ומתנשאים ברום לבבם כל אחד אומר אנכי הרואה ולי נפתחו שערי שמים ובעבורי העולם מתקיים אלו הם מחריבי הדור. ועל הדור היתום הזה אני אומר ישרים דרכי ה' וצדיקים ילכו בהם וחסידיהם יכשלו בס. והרבה היה לי לדבר מזה אבל כשם שמצוה לומר דבר הנשמע כך מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע וה' ירחם עלינו.⁶⁰⁵

⁶⁰² ר' יעקב עמדין (148).

⁶⁰³ שו"ת 'תשובה מאהבה', חלק א סימן כו.

⁶⁰⁴ עיינו במשה חלמיש, "לשם יחוד וגלגוליו בקבלה ובהלכה", **אסופות – ספר שנה למדעי היהדות**, י (תשנז) קלה-קנט.

⁶⁰⁵ שו"ת 'נודע ביהודה', מהדורא קמא, חלק 'יורה דעה', סימן צג.

בשתי התשובות האחרונות אנו רואים נימה חריפה מאוד כנגד העיסוק בספר הזוהר והעוסקים בתורת הקבלה, כאשר כאן הביקורת היא יותר עקרונית ועוסקת בשיבושים והזיופים בספר הזוהר מחד, ובעוזבים את עמל התורה והמצוות ועוסקים בעניינים מיסטיים מאידך.

הארכתי כאן בציטוט המקורות הללו, למרות שתיקתו של רא"א. דומני כי אריכות הדברים שאליהם מפנה רא"א מביאה אותנו למסקנות אודות דרכו בנושא זה. כפי שנראה לקמן,⁶⁰⁶ פעמים רבות קשה לדעת את דעתו של רא"א בנושא מסוים מכיוון שהוא עצמו לא כתב על כך דבר אלא הביא משל אחרים וכתב גם דעות מנוגדות, כך שקשה מאוד לכוון לדעתו העצמאית בנושא, ונראה שכוונתו הייתה לפרוס את היריעה לעיני הדיין העוסק במקרה המדובר. אך בנדון דידן, בסעיף שציטטנו המדבר על היחס לתורת הקבלה רא"א מפנה אותנו לחמישה מקורות אשר כולם כאחד מאירים לנו את הנושא באור מאוד מסוים, ואף לא מקור אחד הסובר אחרת. לכן, מכל ההפניות שאותן מביא רא"א בסעיף זה, ברור שהוא התנגד לעיסוק בחכמת הקבלה ובספר הזוהר. ייתכן שזה בגלל שאין אנו ראויים לעסוק בדברים אלו בגלל חוסר השגתנו בדורות הללו, או מכיוון שיש בספרים אלו זיופים רבים וטעויות הן בדפוסים והן בהבנה, ואנשים לא ראויים מתעסקים בכך. ויתכן גם שיש לו התנגדות עקרונית לעיסוק בנושאים אלו.

למסקנה זו ניתן גם להגיע מהפניות אחרות של רא"א לענייני חכמת הנסתר בחלק 'יורה דעה'. בסימן רנא סעיף ג פוסק ה'שולחן ערוך' שבענייני צדקה 'יושבי ארץ ישראל קודמין ליושבי חוצה לארץ'. ב'פתחי תשובה' מביא רא"א את תשובתו של ה'חת"ס סופר' האומר 'דיש להקדים יושבי ירושלים על יושבי שארי העירות'.⁶⁰⁷ רא"א מסיים את הסעיף בדבריו של ה'חת"ס סופר' באותה התשובה: 'ושם בעניין ל"ג בעומר שהמנהג בין יושבי א"י אשר ממרחק יבואו לעיר הקודש צפת ועושים יום שמחה להדלקה אין דעתו נוחה בזה עיין שם'.⁶⁰⁸ נבדוק את דברי ה'חת"ס סופר':

אמנם ידעתי כי שמעתי שעכשיו אכשיר דרי וממרחק יבואו ידרשו את ה' בעיר הקודש צפת ביום ל"ג בעומר בהלולא דרשב"י ז"ל ואם כי כל כוונתם לשם שמיים שכרם רב בלי ספק על דרך ודיגולו ו'דליקו' נרות עלי אהבה⁶⁰⁹ כמו שכתבו תוספות ראש פרק אין מעמידין.⁶¹⁰ אבל מטעם זה בעצמו הייתי אני מן הפרושים כבן דרותאי⁶¹¹ שלא אצטרך להיות יושב שם ומשנה מנהגם בפניהם ושלא ארצה להתחבר עמהם בזה... אבל לקבוע מועד שלא נעשה בו נס ולא הוזכר בש"ס

⁶⁰⁶ ראו בפרק 'בירור מגמת הספר': פסיקה או הנגשת המקורות הרבים לפוסקי ההלכה, עמ' 166.

⁶⁰⁷ 'פתחי תשובה', יו"ד, רנא ס"ק ד.

⁶⁰⁸ שם.

⁶⁰⁹ שיבוש מכיוון של הפסוק 'הביאני אל בית היין ודגלו עלי אהבה' (שיר השירים ב ד).

⁶¹⁰ ה'חת"ס סופר' מפנה אותנו לפירוש התוספות על הבבלי במסכת עבודה זרה דף כב ע"ב. שם מפרשים את המילה 'דגלו' בשלושה פירושים: א. שקר. ב. חוסר עמידה על העיקר. ג. מעילה. ה'חת"ס סופר' משחק עם המילה 'דגלו' ומשנה אותה למילה 'דליקו', לומר לנו מה הוא חושב על אותם שמדליקים נרות במירון בהילולת רשב"י.

⁶¹¹ עיינו בבלי פסחים דף ע"ב.

ופוסקים בשום מקום ורמז ורמיזה רק מניעת הספד ותענית מנהגא הוא וטעמיה גופא לא ידענא ובסידור מהר"יעבץ כ' על פי נסתר... ולפי דא"י במדרש שמיום שכלה החררה שהוציאו ממצרים הלכו ג' ימים בלא לחם ואח"כ ירד המן אם כן היה הורדת המן ביום ל"ג בעומר וראוי לעשות לזה זכר טוב אך הוא נגד ש"ס... מכל מקום לעשותו יום שמחה והדלקה ובמקום ידוע דוקא שיהיה תל תלפיות שהכל נפנים לשם לא ידעתי אם רשאים לעשות כן... מי יתן ויזכני ה' יתברך להיות ממישבים של ירושלים ועל כל פנים לא ממהרסים וממחריבים חס ושלום להאריך גלות ישראל.⁶¹²

ה'חת"ם סופר' מתנגד להילולה הקבלית של חגיגות ל"ג בעומר במירון⁶¹³ משום שהוא סבור שאין מחדשים חג והילולה שלא מופיעים בש"ס ובפוסקים, אף על פי שיש לכך מקורות בחכמת הנסתר. הוא יוצא במילים חריפות נגד החוגגים, ורא"א מחליט להפנות את הקוראים לעניין זה, למרות חוסר הקשר של דברים אלו להלכות צדקה, וכנראה שמטרתו של רא"א היא להביע את התנגדותו לעניין.

בכל חלק 'יורה דעה' מזכיר רא"א רק שלוש פעמים את ספר הזוהר,⁶¹⁴ כולם כמובאות מחיבורים אחרים, כאשר שניים מהם מראים את התנגדותו לספר:

א. הרמ"א פוסק: 'וכל שכן שאסור לשאול בקוסמים ומנחשים ומכשפים'⁶¹⁵ לגבי הלכה זו רא"א מביא את דברי ה'משכנות יעקב' (107) האוסר לדרוש במכשפים אפילו עבור חולה:

ועי' בתשובת משכנות יעקב סי' ל"ט שלמד זכות על הנוהגים היתר לדרוש במכשפים בשביל חולה דיש לומר דהזוהר בזה לשיטתו דרשב"י סבר בגמרא דסנהדרין דבן נח מצווה על הכישוף כו' אבל אנו הא קיימא לן דלא כרשב"י א"כ אין רק איסור אמירה ואיסור דתמים תהיה כמו לשאול בכלדיים אולי בחולה שרי בפרט לחולה שיש בו סכנה ומכל מקום שומר נפשו ירחק מהם עיין שם.⁶¹⁶

האיסור לדרוש במכשפים בשביל חולה שיש בו סכנה איננו כה חד-משמעי, אך ודאי ש'משכנות יעקב' אומר שלא פוסקים כרשב"י בנושא זה, בניגוד לשיטת הזוהר.

⁶¹² 'שו"ת חת"ם סופר', חלק 'יורה דעה', תשובה רלג.

⁶¹³ על מסורת ל"ג בעומר וקברו של רשב"י במירון עיינו: אברהם יערי, "תולדות ההילולה במירון", **תרביץ**, ל"א (תשכ"ב), עמ' כח-ל; בועז הוס, "מקום קדוש, זמן קדוש וספר קדוש: השפעת ספר הזוהר על מנהגי העלייה לרגל למירון וחגיגות ל"ג בעומר", **קבלה**, ז (תשס"ב), עמ' 237-256; חיים סיימונס, "עלייה לקברי צדיקים בחודש אייר", **סיני**, קח (תשנ"א), עמ' פו-פט; נפתלי טוקר, "ל"ג בעומר – מועד קטן שעניניו גדולים וסודותיו עמוקים", **שנה בשנה** (תשס"ג), ועוד.

⁶¹⁴ גם בחלקים האחרים רא"א עצמו לא מצטט מספר הזוהר אלא רק כמובאה בתוך דברי אחרים, וגם זאת רק שלוש פעמים בחלק 'אבן העזר', וכן שלוש פעמים בלבד בחלק 'יחושן משפט'.

⁶¹⁵ רמ"א, יו"ד, קעט א.

⁶¹⁶ 'פתחי תשובה', יו"ד, קעט ס"ק ב.

ב. בסימן שסז ס"ק ב רא"א כותב בשם ה'נודע ביהודה': 'עי' בתש' נר"ב תנינא חלק א"ח ס"י ק"ט שנשאל אם הולכים בעת צרה להתפלל על קברי צדיקים אם נכון ליקח עמהם ס"ת לבית הקברות'. אביא כאן את תמצות השאלה שנשאל ה'נודע ביהודה':

ואשר שאלתם אם הוא עת צרה כמו שהיה בימים הסמוכים עצירת גשמים והיה עת צרה גדולה אם טוב לילך לבית הקברות לבקש רחמים שם ולקחת עמהם ספר תורה שמה. ויש בכם דעות חלוקות. שהרוצים לעשות כן מביאים ראיה מספר הזוהר פרשת אחרי, שעל ידי כן מתעוררים נפשות המתים הקבורים שם ומודיעים להקבורים בחברון ומעוררים רחמים.⁶¹⁷

ועונה ה'נודע ביהודה':

אבל מה שפשוט אצלכם שמצד הזוהר נכון לעשות כן לא כן הוא, והאמת שאני אין לי עסק בנסתרות והלואי שאוכל לצאת ידי חובתי בתלמוד ופוסקים הנחוצים למעשה והם חיינו ובהם נהגה. אבל כיון שראיתם דברי הזוהר שם הלא מבואר שאם חס ושלום הספר ההוא חסר אות אחת גורמים רעה גדולה ואם כן אפוא איה אצלנו ספר תורה שיהיה בדוק בחסירות ויתירות... ולכן חלילה לעשות כן ותוכלו להרבות תפלות בקשות בבכי ושברון לב ורחמנא לבא בעי ויציל נפשותינו מכל צרות ויחיש לשועתנו בקרוב.

ה'נודע ביהודה' מציין שהוא לא מתעסק בלימוד ספר הזוהר ולא ב'נסתרות', ומוסיף וטוען כי השואלים לא הסיקו את המסקנה ההלכתית הנכונה מדברי הזוהר, שהרי גם לפי דברי הזוהר עדיף שלא להביא ספר תורה לבית הקברות, בניגוד להבנת השואלים. וכך מסכם זאת רא"א ב'פתחי תשובה' שם:

והשיב דמדברי התלמוד והפוסקים אין מפורש אם באחיזה לחוד יש גם כן איסור, אלא שלשונו של הרמב"ם בהלכות ס"ת משמע לאיסור. ועכ"פ חלילה לעשות כן דמבואר בזוהר פ' אחרי שאם ח"ו הספר ההוא חסר אות אחת גורמים רעה גדולה ח"ו וא"כ הרי אין לנו ס"ת שיהא בדוק בחסרות ויתרות עיין שם.

ג. רק פעם אחת בחלק 'יורה דעה' ניתן לראות שרא"א מפנה למקור המביא את ספר הזוהר ונותן לו משקל בעניין הפסיקה ההלכתית.⁶¹⁸ בעל ה'חוות יאיר' נשאל: 'שאלה נשאלתי אם כי יקרא קן ציפור לפני איש בשדה אם מחויב על כל פנים לזקוק לה לשלח את האם או רשאי לילך לדרכו דלא אמרה רחמנא שלח תשלח רק באם ירצה ליקח הבנים'.⁶¹⁹ לאחר דיון קצר בדעות הראשונים הוא מגיע למסקנה:

ונחזור לענין השאלה אם מחויב להיטפל? נראה דדקדוק נכון הוא מה שיש **לדקדק מגמרא** יכול יחזור בהרים וכו' דמוכח דכי יקרא מיהת **מחויב ליטפל**, **והכי מסתבר לטעם שכתב בזוהר שהוא כדי שהעוף אם העופות תצטער ותפרח**

⁶¹⁷ 'שו"ת נודע ביהודה', מהדורא תנינא, 'אורח חיים' סימן קט.

⁶¹⁸ 'פתחי תשובה', רצב ס"ק א, שם מפנה רא"א לדברי ה'חוות יאיר'.

⁶¹⁹ 'שו"ת חוות יאיר', סימן סז.

ממקום למקום לבקש את בני' וע"י כך יתגלגלו רחמי המקום ב"ה על בניו שבגלות.⁶²⁰

ההוכחה ההלכתית היא מהגמרא, אך ה'חוות יאיר'⁶²¹ מביא את הזוהר כ'תנא דמסייע' לעניין זה, וזוהי הפעם היחידה (בחלק 'יורה דעה') שאנו רואים הפניה של רא"א לצירוף ספר הזוהר כסניף לסוגיה תלמודית.

לסיום נושא זה עלינו לברר את הנקודה הבאה: כפי שצינו לעיל, כל חמשת המקורות שהביא רא"א מכוונים לדבר אחד. האם בכל פעם שמביא רא"א מספר מקורות ללא פירוט, הוא מביע עמדה מסויימת? האם תמיד כל המקורות המובאים ללא פירוט יכונו אותנו לפסיקה החלטית בנושא מסוים? נראה כאן דוגמאות שלא כך הם פני הדברים:

בסימן נה מפנה ה'פתחי תשובה' למספר ספרי שו"ת ללא כל פירוט על תוכן דבריהם. הבסיס לדיון הם דברי הרמ"א בסעיף ה על שבר בגוף העוף שלא ניתן לראותו מבחוץ: 'נתפשט המנהג באלו המדינות להטריף כל שבירה בעצם במקום שאם נחתך טריפה, ואף אם עור ובשר מקיפין אותו מכל צדדיו ואין שם נקב כלל, מכל מקום המנהג להטריף'. רא"א בס"ק טו מזכיר ארבעה ספרי שו"ת ללא פירוט תוכן דבריהם: 'עין בזה בתשובת באר עשק סימן ס"ח, ובתשובת חכם צבי סי' נ"ח, ובתשובת מטה יוסף ח"ב סימן י"ז, ובתשובת שמש צדקה חלק יו"ד סי' כ"ו'. ארבעת החיבורים מדברים על מקרה שהיה שבר בתרנגולת שחזר ונקשר מתחת לבשר, ולא יצאה העצם לחוץ. וכך מופיע ב'באר עשק', סימן ס"ח:⁶²² 'תרנגולת שנמלחה ונתבשלה עם בשר עגל, וכשהיו אוכלין אותה מצאו עצם הקולית שלה שנשבר וחזר ונקשר...שודאי עור ובשר חופין את רובו...חוששים שמא יצאתה חוץ פעם אחת דרך נקב קטן...או לא'. תשובתו היא לאסור: 'יפה עשה כבוד תורתו שאסר את הבשר כולו עם התרנגולת מפני ספק טריפה, שמא יצא העצם לחות וספק דאורייתא לחומרא'.

לעומת זאת, המקור השני אליו מפנה רא"א הוא שו"ת ה'חכם צבי' (53) בסימן נ"ח המתירחם לאותו הנושא: 'בענין נשבר העצם במקום שעושה אותה טריפה וחזר ונקשר... ואין ריעותא בעור ובשר כלל', כותב ה'חכם צבי':

דודאי מהר"י קארו מתיר בפה מלא בספרו הארוך והקצר בעור ובשר שלם ואין בהם שום ריעותא...נראה לעניות דעתי דיש מקום טוב ושיטה מרווחת להקל במקום שאין ריעותא בעור ובשר כלל והם שלמים ובריאים מכל צד וכדברי המקילים האחרונים.

⁶²⁰ שם.

⁶²¹ למרות דבריו של ה'חוות יאיר' בסימן ר"י לעיל, הרי שיש בשו"ת 'חוות יאיר' כחמישים הפניות לספר הזוהר.

⁶²² נכתב על ידי שבתי באר, ויצא לאור בוונציה בשנת תל"ד.

ההפניה השלישית היא ל'מטה יוסף'⁶²³ בחלק ב סימן יז אשר נוקט בשיטת ביניים: 'היכא דנקשר זה על גב זה, מאחר דהמהרי"ק אוסר... וגם הב"ח סבירא ליה דאין להתיר אלא בהפסד מרובה, הכי נקטינן'. ו'שמש צדקה' (156) בחלק 'יורה דעה' סימן כ"ו מחמיר בפשיטות: 'אין לנו להקל כנגד המחמירים במקום שכך נהגו... ועוד אף לדברי המקילים בנידון דידן יש להחמיר'. במקרה זה רא"א מביא רשימת מקורות ללא פירוט, וכמעט לכל מחבר ישנה דעה הלכתית אחרת בנושא, ולא ניתן להסיק מהי דעתו של רא"א.

נראה דוגמה נוספת לכך שגם כאשר רא"א מביא את רשימת המקורות בלבד, ללא פירוט וסיכום הדברים, הוא לא פוסק לכיוון מסוים: בסימן מ ס"ק א רא"א מפנה אותנו לארבעה מקורות הדנים בשאלה על משרתת שניקתה תרנגולת ומצאה אותה חסרת לב, כאשר באותו הזמן החתול הסתובב כל הזמן לידה כדי לאכול את שאריות הבשר. האם ניתן להכשיר תרנגולת כזו ולתלות שהלב נפל מידיה והחתול אכל אותו בלי שהיא הבחינה? שלושה מבעלי התשובות המובאות מתירים את התרנגולת לאכילה: 'חכם צבי' (53) בסימן עד, 'פנים מאירות' (126) בחלק א' סימן כג, ו'שאילת יעב"ץ' (148) בחלק א' סימן קכא, ואילו אחד, שו"ת מהר"ם זיסקינד (83) בסימן לג טוען שזו טריפה גמורה. כלומר, רק המעיין לעומק במקורות שאליהם מפנה רא"א יוכל ללמוד את כיווני הפסיקה השונים.

לעומת שתי הדוגמאות שראינו לעיל אביא דוגמה נוספת שבה רא"א מפנה לרשימת מקורות, וכולם פוסקים להלכה את אותה הדעה: ב'פתחי תשובה', סימן ס"ב ס"ק א, הדיון נסוב סביב השאלה האם ניתן להושיט לבן נח אבר מן החי.⁶²⁴ כל ארבעת החכמים אליהם מפנה רא"א - אוסרים: 'פרי מגדים' (133), 'פני אריה' (131) בסימן עד, 'זכרון יצחק' (50) בסימן קח, ו'בית אפרים' (25) בהקדמתו לחלק 'יורה דעה' (כאשר 'זכרון יצחק' מקל מעט באומרו ש'אם הוא יכול להגיע לבשר בעצמו, הרי שאפשר להושיט').

מן האמור לעיל ראינו שכאשר רא"א מביא ב'פתחי תשובה' רשימת מקורות ללא פירוט תוכן התשובות, לא ניתן להסיק מהי דעתו בנושא. לעיתים הוא מפנה את המעיין למקורות שכולם מצביעים על כיוון הלכתי מסוים, ולעיתים הוא פורס בפנינו קשת של דעות, בלי שנוכל לדעת מהי דעתו.⁶²⁵

מסקנה זו עומדת בסתירה לדבריו של רא"א בהקדמתו: בהקדמה הוא אומר שכאשר מביא רק מקורות ללא פירוט, הכוונה היא שזהו רק פלפול בעלמא. ואילו כאן ראינו שישנם מקרים שבהם ישנה מחלוקת הלכתית בין המקורות, ולא רק דיון עקרוני ומפולפל בנושא המדובר, ורא"א מפנה לדעות חלוקות בלי לכתוב מהי הכרעתו.

⁶²³ נכתב על ידי יוסף בן חיים משה נזיר, ויצא לאור בקושטא בתצ"ד.

⁶²⁴ איסור אכילת אבר מן החי הוא אחת משבע המצוות שגם מי שאינו יהודי מחוייב בהן. הדיון ההלכתי בשו"ע נסוב בשאלה אם בהושטת המאכל האסור לבן נח, היהודי עובר על 'לפני עיוור לא תתן מכשול' או שמא ציווי זה מתייחס רק ליהודים.

⁶²⁵ עוד בנושא זה עיינו לקמן בפרק 'בירור מגמתו של הספר: פסיקה או הנגשת המקורות הרבים לפוסקי ההלכה', עמ' 166.

ט.2.ג. התייחסותו של רא"א לעוזבי הדת' (=משכילים?)

מכיוון שרא"א היה בעיקרו מאסף של חיבורים הקודמים לו, קשה מאוד להסיק כיצד התייחס לאירועים ולתופעות שונות שהתרחשו בעולם הסובב אותו. לעיתים ניתן לשער מתוך פסיקותיו העצמאיות את דעתו בנושא מסוים, למשל כפי שראינו בנושא כיבוד אב, אך ברוב המקרים פסיקותיו מפוזרות לאורך הספר ולא מסודרות לפי נושאים כך שקשה להתחקות אחר דעתו.

ייתכן שאפשר לעקוב אחר הלך מחשבתו ודעותיו בנושאים שונים על פי **תדירות העיסוק וכמות המקורות** שמביא בנושא ספציפי, בעיקר כשאנו משווים זאת לאינטנסיביות העיסוק באותו הנושא בספרים אחרים ובפרט בספרי המאספים הדומים לו. אם נמצא שעסק בנושא מסוים באופן חריג: מבחינת כמות התשובות שמביא, אורך הדיון, הכנסת הנושא במקומות שלכאורה אינם קשורים וכיוצא באלה, הרי נדע שנושא זה העסיק אותו רבות,⁶²⁶ ואולי אף נוכל למצוא קו מאפיין בפסיקותיו בנושא המדובר.

בפרק שלפנינו נבחן, על פי בדיקת שכיחות העיסוק בנושא מסוים, את התייחסויותיו של רא"א לאנשים שהפסיקו לשמור מצוות באופן מלא או חלקי. בשפת ההלכה אנשים הקרויים 'מומרים' אינם רק אותם יהודים שהחליפו את דתם בדת אחרת, אלא באותם שמקפידים פחות בשמירת המצוות. ולכן נוכל למצוא כינויים, כגון מומר לתאבון⁶²⁷ ומומר להכעיס, מומר לחלל שבת בפרהסיא, מומר לדבר אחד,⁶²⁸ ועוד.

בחלק 'אבן העזר' רא"א מרבה להשתמש בביטוי 'עוזב דת' וממעט להשתמש במילה 'מומר' (ונטיותיו, כגון: 'מומרת' ו'המיר').⁶²⁹ אנו נתייחס **לכל** המופעים של המילים הללו בחלק זה.

⁶²⁶ וכמוכן גם להפך - אם נמצא שהתעלם מנושא מסוים המופיע בשו"ע ובספרי המאספים והתשובות, הרי שנוכל לשער שהתעלם במכוון, וננסה למצוא את הסיבה לכך. ⁶²⁷ עיינו למשל שו"ע, יו"ד, ב ב: 'מומר אוכל נבלות לתיאבון, ישראל בודק סכין ונותן לו, ומותר לאכול משחיטתו אפילו ישחוט בינו לבין עצמו, והוא שיודעין בו שיודע הלכות שחיטה'. כלומר, ידוע לנו שהוא אינו מקפיד על כשרות המאכלים, אך לא מדובר על יהודי שהמיר את דתו, ובכל זאת השו"ע קורא לו 'מומר'. (ונקודה חשובה נוספת היא שנפסק להלכה שסומכים על שחיטתו).

⁶²⁸ עיינו למשל 'פתחי תשובה', יו"ד, רנא ס"ק א: 'ותמיהא לי על תשובת חות יאיר סימן קל"ט שכתב בדבר יהודי גנב מפורסם שנתפס וייסרוהו יותר מדי דודאי צריכין להשתדל בהוצאות ולהצילו, ואין לומר הואיל שדרכו בכך הוי מומר לדבר אחד, דמה בכך הא לא הוי מומר להכעיס'. השו"ע שם פסק שעברין להכעיס בדבר אחד אין לפדותו אם נשבה, ורא"א מתפלל על ה'חוות יאיר' שאומר שחייבים להשתדל בפדיון גנב יהודי שנתפס, והוא לא נחשב כמומר להכעיס בדבר אחד (גניבה). שוב אנו רואים שאדם נתפס בעבירה אחת וכבר נקרא בשם 'מומר'.

⁶²⁹ בפרק על תיאור הדפוסים כתבתי שבמהדורה השנייה לחלק 'יורה דעה' (תרי"ב) המילה 'עוזב דת' החליפה את המילה 'מומר' בעקבות דרישות הצנזורה, אך אינני סבור שבחלק 'אבן העזר' (שהודפס ב-1861 בפרוסיה) זאת הסיבה, משום שהמילה 'מומר' להטיותה השונות מופיעה כ-25 פעמים בחלק 'אבן העזר', והביטוי 'עוזב דת' - מופיעה 140 פעמים. כך שקשה לחשוב שהצנזורה פספסה כמעט 20 אחוזים מההופעות של המילה אותה הייתה אמורה לצנזר. וכן מכיוון שכל הדפוסים עד ימינו שלנו: לבוב תרל"ה, לבוב תרל"ו, וילנא תרל"ט וכיו"ב (כולל מהדורת פריעדמאן), לא ראו לנכון לתקן את הניסוח 'עוזב דת', בעוד שבחלק 'יורה דעה' המדפיסים המאוחרים יותר (וילנא תר"ל) תיקנו את

כשאנו מעיינים ב'פתחי תשובה' על חלק 'אבן העזר', ניתן לראות עשרות מקרים שבהם הוא מתייחס בדבריו ל'מומרים' ול'עוזבי דת'. ב'שולחן ערוך' וברמ"א⁶³⁰ בחלק 'אבן העזר' ישנם 27 סעיפים המתייחסים להלכות שונות ביחס למומרים. לעומת זאת, ב'פתחי תשובה' בחלק זה ישנם יותר מ-50 סימנים קטנים המתייחסים לנושא. **כלומר, ישנם עשרות מקרים שרא"א החליט להתייחס לנושא של המומרים, על אף שבדברי ה'שולחן ערוך' אינם מוזכרים.** האם עובדה זו יכולה לשפוך אור מסוים על התייחסותו ליהודים אלה?

כפי שאמרנו בפרק ג לעיל, גם ההשוואה בין ספרי המאספים השונים יכולה לתרום להבנת התמונה הכוללת. מיד נשווה את היקף העיסוק של רא"א בנושא המומרים לעומת היקף דבריו של ה'באר היטב' בנושא.⁶³¹

נראה שכאשר ה'שולחן ערוך' (או הרמ"א) עוסקים בענין מומרים, ישנם סעיפים ספורים בלבד (מצאתי 11) **שבהם גם ה'באר היטב' וגם ה'פתחי תשובה' מתייחסים לנושא:** סימן א סעיף י; סימן ד סעיף יט; סימן ז סעיף יא; סימן יז סעיף ג; סימן יז סעיף ו; סימן מד סעיף ט; סימן נ סעיף ה; סימן קכט סעיף ה; סימן קכט סעיף ט; סימן קמא סעיף לב; סימן קנז סעיף ד.

ישנם סעיפים ב'שולחן ערוך' שבהם ישנה התייחסות מפורשת לנושא עוזבי הדת, **כאשר ה'פתחי תשובה' מתייחס ומביא מקורות הדנים בעניין, אך ה'באר היטב' לא מתייחס לנושא:** (בכל מקרה כתבתי את המסקנה ההלכתית של רא"א באותיות מודגשות).

הסימן והס"ק	ב'שולחן ערוך'	'פתחי תשובה'
יז קסח	האשה נאמנת לומר מת בעלי כשיש שלום ביניהם ובעולם. רמ"א: והמיר בעלה, והעידה שמת – לא תנשא.	האם עוזב דת הוא קטטה. (מחלוקת) האם נאמנת כשאמרה קברתיו. (נאמנת)
יז קסט	כנ"ל.	אשה שאמרה שהיתה נשואה ומת בעלה והביאה עד שקר – והתיר לה להנשא.
קכט יב	מומר צריך לכתוב שמו וכל שום וחניכה שיש לו.	פרטים שונים כיצד לכתוב.
קמ יב	מומר שנותן גט לאשתו.	מומר שיש לו שני שמות צריך שני גיטין – לחומרא.

הנוסח והחזירו את המילה 'מומר' למקומה. (יש להעיר שמהדורת 'מכון ראש פינה' שינתה את כל הפעמים בהם כתוב 'עוזב דת' למילה 'משומד' דבר שוודאי לא היה באף מהדורת דפוס).

⁶³⁰ לא חילקתי בין פסיקות השו"ע לרמ"א בנושא זה משום שאין זה רלוונטי לענייננו. העיקר הוא העיסוק בדיני המומרים המופיע בהלכות והתייחסותו של רא"א אליהן.

⁶³¹ מכל ספרי המאספים שאותם הוא מציין בהקדמתו לחלק 'אבן העזר', בחרתי להשוותו ל'באר היטב' משום שישערי תשובה' נכתב רק על 'אורח חיים'. 'לקט הקמח' ו'פנים חדשות' הם ספרים קצרים מאוד המביאים רק כמה עשרות בודדות של תשובות, ואילו 'הכנסת הגדולה' לא מסודר במדויק לפי הסימנים בשו"ע (אלא לפי הטור ודיבורי המתחיל בבית יוסף). לכן נוח הרבה יותר לבדוק את הספר המופיע לצידו של ה'פתחי תשובה' ושמסודר באותו האופן על פי סדר הסימנים והסעיפים ב'שולחן ערוך'. כך שהיסוד להשוואה שלנו הוא ה'באר היטב', המופיע בדפוסים לצידו של ה'פתחי תשובה', ומסכם גם הוא הרבה מדברי האחרונים על השו"ע.

הסימן והס"ק	ב'שולחן ערוך'	'פתחי תשובה'
קמ יג	החכם אומר למומר שאשתו מותרת לכל אדם.	זכות לאשה שהמומר מגרש אותה.
קעג ט	רמ"א - מי שיש לו אשה שנשתמדה - צרתה צריכה חליצה.	אם נפלה לפני יבם משומד - יש להקל.

בסעיפים הללו ה'שולחן ערוך' מתייחס לענייני 'עוזבי הדת', רא"א מרחיב את היריעה, אך ה'באר היטב' לא נדרש לנושא זה כלל.

הנקודה המעניינת ביותר היא הסעיפים שבהם ה'שולחן ערוך' (או הרמ"א) עוסקים בעניין כלשהוא ללא קשר לענייני מומרים, ואילו רא"א מוסיף מובאות העוסקות בעוזבי הדת, כלומר, במקומות רבים רא"א כתב דין שקשור למומרים, למרות שה'שולחן ערוך' והרמ"א לא עסקו בזה כלל:

הסימן והס"ק	ב'שולחן ערוך'	'פתחי תשובה'
ו ז	מהי זונה?...בת ישראל שנבעלת לאדם שהיא אסורה להינשא לו איסור השווה לכל.	האם בעילת מומר פוסלת לכהונה, למסקנה - מתיר.
יג י	אשה שנתגרשה ויצא קול פיסול על הגט והצריכה גט אחר- מחלוקת האם להמתין ג' חודשים מהגט הראשון או השני.	עוזבת דת שמזכה לה בעלה גט, וחזרה לדת ישראל. האם מחכה ג' חודשים משעה שהגיע הגט לידה או לשליח - לחומרא.
יז ט	רמ"א: אשה בזמן הזה לא נאמנת בפני בעלה: האומרת גרשתי - בגלל חוצפה ועזות כיום.	סיפור על אשה שטוענת בפני בעלה שעזב דת שהוא גרש אותה - מסתפק אם להתיר.
יז סה	אם שמע מערכאות של עובדי כוכבים שאמרו: הרגנו פלוני, אינם נאמנים, שהם מחזיקים ידי עצמם בזה להתפאר...	האם ישמעאלים נאמנים לומר שמת עוזב דת, כי ייתכן שברח מהם ורוצה לחזור והם מוציאים עליו שמועה. יש מחמירין ויש מקילין.
יז פה	רמ"א: אדם שאמר שאיש מת, ולא אמר שם עירו, אע"פ שידועים שמת אדם בשם זה - לא נאמן.	מקרה על כתב שבא מזולצבאך על עוזב דת שמת בשם מאיר וועלי מהעיר אמבורג - יש להקל בעוזב דת כשלא כתוב שם האב.
יז קע	הלכו למדינה אחרת, ויש עד אחד שמעיד שמת - לא תנשא.	אם הבעל עוזב דת - יש מקום להקל בעד אחד.
קכ יג	בגט נהגו לכתוב את שם האב עפ"י המגרש עצמו.	האם עוזב דת נאמן על שם אביו, חותנו וכיו"ב - להקל בשעת הדחק.
קכ טו	בשעת סכנה כותבים ונותנים גט אע"פ שאין מכירים.	עוזב דת = שעת סכנה, ולקולא.
קכה י	ניתן לתקן גט בשעת הדחק.	עוזב דת = שעת הדחק, ולקולא.
קכז ו	אם הגט לא נמסר ביום הכתיבה - אין תקנה להכשירו.	במקום עיגון כעוזב דת שנשאחר בנתינה מיום הכתיבה הסומך על המקילים - לא הפסיד.
קמ ב	אשה עושה שליח לקבלה.	אשה צריכה לייחד שליח לקבלה, כשלא מייחדת ניתן להקל בעוזב דת.

הסימן והס"ק	ב'שולחן ערוך'	'פתחי תשובה'
קמ ה	האיש לא יכול לעשות שליח לרעתה, אפילו כשתובעת להתגרש.	אשה שמינתה שליח להביא- באשת מומר זה תופס. כשמת השליח יש לסמוך שמגורשת מיד – לקולא .
קמ ח	אשה שנאסרת על בעלה – מזכה לה גט ע"י אחר.	דיון על אשה שזינתה תחת בעלה והיא עוזבת דת.
קמא יב	אם אבד שטר הרשאה וזהו שעת הדחק – השליח נותן בלא הרשאה.	גט של עוזב דת ששליח הביא ללא הרשאה – ייתכן שזה גט פסול – לחומרא .
קמא נט	מותר לבטל גט רק בפניה או בפני השליח. בדיעבד ביטול בפני שניים מועיל.	ניתן להשביע עוזב דת שלא יבטל את הגט- לקולא
קמא עב	אדם נעלם בספינה או תחת מפולת וכד' ויש גט ביד שליח – ספק מגורשת.	במקרה של עוזב דת בלא בנים שנעלם במלחמה ויש לו אח – מתיירים את אשתו בגט שביד השליח ובחליצה.
קמה ט	שכיב מרע שנתן גט לאחר שיזכה לאשתו ומת – ספק מגורשת ולא חולצת ולא מתייבמת.	יבם משומד היא מגורשת ולא צריכה חליצה כי זכות הוא לה .
קמט ב	המגרש את אשתו ובועלה בפני עדים – מקודשת לו.	עוזב דת שאמר בפני עדים שבוועל אשה לשם קידושין – חוששים לכך – חומרא .
קנו כב	זקוקה ליבם שנתעברה ממישהו אחר חולצת ולא מתייבמת.	פנויה זקוקה שנתעברה – אם היבם הוא עוזב דת – ניתן לפוטרה בלא חליצה – לקולא .
קנז י	לא היה מוחזק באחים ואמר יש לי אחים – נאמן.	איש שאחרי הרבה שנים אמר שהיתה לו אשה בפולין והיא נשתמדה ויש לה בן – פטורה אשתו הנוכחית מהיבום .
קסט לד	צריך שיכוונו היבם והיבמה שתהא מותרת לזר בחליצה זו.	דיון על חליצת משומד – שלא מתכוון לכך.
קעג ה	מי שזינתה אשתו בעדים וברצון – היא וצרתה פטורות מייבום והחליצה.	אשה שנשתמדה ומת בעלה ונישאה לערבי ורצתה לחזור ונישאה ליהודי וגילתה שיש לבעלה אח קטן – חייבת חליצה, ולחומרא .

בכל המקרים הללו רא"א שותל תשובות ודיונים בענייני מומרים למרות שה'שולחן ערוך' והרמ"א לא מזכירים נושא זה כלל.

כשמשווים ממצאים אלו לדבריו בחלק 'יורה דעה' מבחינים בהבדל: שם רא"א מתייחס 25 פעמים לנושא המומרים (וב'שולחן ערוך' ישנם סך הכול 36 אזכורים בנושא, כלומר מספר האיזכורים ב'פתחי תשובה' יורד יחסית למספרם ב'שולחן ערוך', בעוד שב'אבן העזר' הוא כמעט כפול ממספר האזכורים שב'שולחן ערוך'). ב-22 מהפעמים בהם מתייחס רא"א לנושא זה בחלק 'יורה דעה', הוא מביא זאת כהערה על ה'שולחן ערוך' או הרמ"א

העוסקים בנושא זה. רק בשלושה סימנים קטנים הוא מתייחס לענייני מומר ללא קשר לדברי השולחן ערוך.⁶³²

נובע מדברינו הוא שרא"א הרבה לעסוק במובהק בנושא יהודים שהפסיקו לשמור תורה ומצוות ברמות שונות דווקא בחלק 'אבן העזר' יותר מאשר בחלק 'יורה דעה' (על אף שב'שולחן ערוך' וברמ"א יש פחות התייחסויות לנושא זה בחלק 'אבן העזר'), וכן בהשוואה לחיבור הדומה וששאב ממנו השראה, ה'באר היטב', אשר מתייחס רק פעמים ספורות לנושא ולא מרחיב בכך כלל.⁶³³

[נוסף על המקרים שצינו בטבלאות נראית מגמה של פסיקה שעליה הצביע רא"א בהקדמתו לחלק 'אבן העזר'. ניתן להבין שם מתוך דבריו שהוא מנסה להקל, ומצטט מקורות שיסייעו לפוסקים להכריע לכיוון המקל.⁶³⁴ ניתוח המקרים בטבלאות מעלה כי ברוב רובם של המקרים הוא מביא תשובות הנוטות להקל או מקל בעצמו, כאשר הכוונה היא שבמקרים שיש חשש לעיגון הרי שתמיד ינסה ללכת לקראת האישה כדי שתצא ממצב העיגון אליו היא עלולה להגיע. ואילו רק בפעמים בודדות הוא מביא תשובות הפוסקות לחומרא ומשאיר את האישה במצבה העגום - ללא יכולת להינשא ולהינתק מבעלה הקודם (או מזיקת ייבום)].

עד כאן הצגנו בפני הקורא את התופעה. עתה נרד לעומקה: **מדוע רא"א הרבה לעסוק בנושא זה מעבר לדברי השולחן ערוך' והרמ"א, הרבה יותר מה'באר היטב', דווקא בחלק 'אבן העזר'?** מה גרם לרא"א להרחיב את היריעה בנושא המומרים דווקא? האם בתקופתו בליטא היו הרבה יותר מקרים של עוזבי דת שעזבו את נשותיהם או שהיה חשש שיעגנו אותם? ברצוני לפרוש כאן הצעה שנראית מאוד הגיונית בעיניי, אך ייתכן שנצטרך להשאירה בגדר השערה בלבד.

להבנת השערה זו נצטרך להכיר את הרקע ההיסטורי בנושא 'עוזבי הדת' בתקופתו של רא"א:

תנועת ההשכלה היהודית באירופה⁶³⁵ ראשיתה בגרמניה במחצית המאה ה-18,⁶³⁶ והמשכה באימפריה הרוסית בסוף המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19. בתקופה זו בליטא

⁶³² שלושת הסימנים הם: א ס"ק ה: לגבי שחיטת מומר האם נפסלת למפרע וכן באיזה סוג של מומר מדובר (מומר לתיאבון או מומר להכעיס); קס ס"ק א: האם עוברים על 'לפני עיוור' כשלוים או מלוים למומר בריבית; רנב ס"ק י: האם חובה לפדות מומר בכדי דמיו או אולי ביותר מכדי דמיו.

⁶³³ בדקתי גם את ה'טורי זהב', שאיננו ספר מאסף אלא נושא כלים 'קלאסי'. מכל פרשני השו"ע שמופיעים 'על הדף' הוא היחיד שמפרש גם את חלק 'יורה דעה' וגם את חלק 'אבן העזר', ולכן בדקתי דווקא אותו. בחלק יו"ד הוא מתייחס 22 פעמים לענייני מומרים, ובחלק 'אבן העזר' – 20 פעמים. מתוך כל ההתייחסויות בחלק 'אבן העזר' 15 מתוכן קשורות לדברי השו"ע או הרמ"א המדברים על מומרים, ורק בחמישה מקרים הוא מתייחס לנושא זה ללא הזכרת העניין בשו"ע: סימן יז סעיף טו; סימן כח סעיף לא; סימן קכה סעיף יז; סימן קכט סעיף יג; סימן קמה סעיף ז.

⁶³⁴ עיינו בפרק 'הנטייה להקל', עמ' 48-49.

⁶³⁵ ביבליוגרפיה בנושא ניתן למצוא בשמואל פיינר, "תנועת ההשכלה במזרח אירופה – מבחר ביבליוגרפיה מוער", בתוך: **הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה** (בעריכת עמנואל אטקס), ירושלים, תשנ"ג, עמ' 465-475, שם הוא מפנה גם

ההשכלה הייתה נחלת בודדים בלבד, אך פעולתה גברה בשנות העשרים והשלושים של המאה ה-19, והתרחבה מאוד בשנות ה-40⁶³⁷ עם קבלת החוק שהורה על הקמת מערכת בתי ספר ממשלתיים ליהודים (ב-1844),⁶³⁸ ועם הקמת בתי המדרש לרבנים (ב-1847) בוילנא, ז'יטומיר, מינסק ועוד.⁶³⁹ היו גוונים שונים בין המשכילים, מתונים ורדיקליים,⁶⁴⁰ וכמובן שהיו כאלה שהיו גם בעד תיקונים בהלכה ובמסורת ישראל.⁶⁴¹ הרבנים והציבור נלחמו בתנועה זו,⁶⁴² ונראה שברמה הציבורית מאבקם אכן צלח, כי התנועה באזור וילנא בפרט וברוסיה בכלל לא צברה תאוצה וכמעט שלא השפיעה במרחב הציבורי, כדבריו של מיכאל מאיר:⁶⁴³

ואולם בתי כנסת 'מתוקנים' מן הסוג המתואר מעולם לא יצאו מגדר חריגים ברוסיה, תופעה שולית במסגרת הקהילה היהודית העצומה של מדינה זו...
אך התברר שבתי המדרש הללו⁶⁴⁴ לא היו מסוגלים למלא את ייעודם כמוסדות להכשרת רבנים. יהודים מסורתיים התייחסו אליהם בחוסר אמון, אם לא בעוינות גלויה...⁶⁴⁵

ייתכן שהסיבות החשובות ביותר לכך שרעיונות הרפורמה ומוסדותיה לא נקלטו בקנה מדה רחב ביהדות רוסיה היו נעוצות מחוץ לקהילה... כתוצאה מכך

למאמרים ביבליוגרפיים נוספים, וכן בתחילת מאמרו של עמנואל אטקס, "פרשת 'ההשכלה מטעם' ברוסיה", בתוך: **הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה** (בעריכת עמנואל אטקס), ירושלים, תשנ"ג, עמ' 167-169.

⁶³⁶ לרקע ההיסטורי עיינו במיכאל מאיר, **בין מסורת לקדמה: תולדות תנועת הרפורמה ביהדות**, ירושלים, תש"ן, עמ' 24-33.

⁶³⁷ על ההתפתחות של ההשכלה בוילנא בתחילת המאה ה-19 והתבססותה בשנות ה-40 ראו מרדכי זלקין, **בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה ה-19**, ירושלים, תש"ס, עמ' 63-65; מיכאל סטניסלבסקי, "התחלותיה של ההשכלה ברוסיה", בתוך: **הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה** (בעריכת עמנואל אטקס), ירושלים, תשנ"ג, עמ' 126-166; עמנואל אטקס, פרשת 'ההשכלה מטעם' (ה"ש 128), עמ' 169-189.

⁶³⁸ ראו מרדכי זלקין, בעלות השחר (ה"ש 637), עמ' 193-203, וכן שמואל פיינר, **מלחמת תרבות: ההשכלה היהודית במאה ה-19**, ירושלים, תש"ע, עמ' 197.

⁶³⁹ ראו עזריאל שוחט, **מוסד 'הרבנות מטעם' ברוסיה**, חיפה, תשל"ו, עמ' 16-21; יהודה סלוצקי, "בית המדרש לרבנים בוילנא", **העבר**, ז' (תש"ך), עמ' 29-48.

⁶⁴⁰ עיינו שמואל פיינר, מלחמת תרבות (ה"ש 638), עמ' 231-232, (וכן בפרק החמישי, השישי והשביעי) על הסוגים השונים של המשכילים.

⁶⁴¹ עיינו למשל ביהודה סלוצקי, **תנועת ההשכלה ביהדות רוסיה**, ירושלים, תשל"ז, עמ' 92-95, וכן שמואל פיינר, מלחמת תרבות (ה"ש 638), עמ' 242-246.

⁶⁴² עיינו מרדכי זלקין, "בית המדרש לרבנים בוילנא – בין דימוי למציאות", בתוך: **גלעד – מאסף לתולדות יהדות פולין** (בעריכת עמנואל מלצר ודוד אנגל), תל אביב, תשנ"ה, עמ' נט-עב, וכן מרדכי זלקין, בעלות השחר (ה"ש 637), עמ' 274-288, פיינר, מלחמת תרבות (ה"ש 638), עמ' 190-200. אטקס, פרשת 'ההשכלה מטעם' (ה"ש 635), עמ' 185-189. וכן בתשובות שמביא שמואל שילה, "המלחמה ברפורמה בתשובות חכמי פולין ורוסיה במאה הי"ט", **דיני ישראל**, כ-כא (תש"ס-תשס"א), עמ' 425-428.

⁶⁴³ מיכאל מאיר, **בין מסורת לקדמה** (ה"ש 636), עמ' 228-232.

⁶⁴⁴ הכוונה לבתי המדרש לרבנים בוילנא ובז'יטומיר.

⁶⁴⁵ על היחס העוין של הרבנים והציבור לבתי המדרש לרבנים עיינו עזריאל שוחט, "יחס הציבור אל הרבנים חניכי בית המדרש לרבנים", בתוך: **הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה** (בעריכת עמנואל אטקס), ירושלים, תשנ"ג, עמ' 240-268; ובשירן י' פריז, **נישואים וגירושים בחברה היהודית באימפריה הרוסית**, ירושלים, תשע"ג, עמ' 143-148.

הרפורמה הדתית ברוסיה לא התקדמה מעבר למספר מוסדות שוליים וכמה הצעות תיאורטיות, שכונתן היתה רצויה,⁶⁴⁶ אך הגשמתן לא היתה מעשית.

רא"א לא היה צריך להתייחס בחיבורו לשאלות שרבני מערב אירופה התייחסו כגון שינויים בתפילה ובצורת בתי הכנסת,⁶⁴⁷ שינויים בצורת הובלת המת בלוויה⁶⁴⁸ ועוד, משום ששינויים אלה לא צברו תאוצה בסביבתו. אך משנות ה-40 ואילך ההשכלה מתחילה להשפיע ברמה האישית: אנשים 'עוזבי דת' קיימים במרחב הציבורי וגם בסביבתו של רא"א שהושפעו מהרוחות החדשות שנשבו,⁶⁴⁹ וכך נשים מצאו את עצמן נעזבות על ידי אותם משכילים ונחשבו עגונות, משום שלא תמיד ניתן למצוא את המשכיל שעזב את אשתו, ולעיתים הוא גם מסרב לתת גט או לחלוץ. כדוגמה נציג את דבריו של מנדלי מוכר ספרים: 'שניהם (=שני בתי המדרש לרבנים) היו מקלט לבני עניים, לבחורים שחיו חיי צער בישיבות, **לחתנים מתגנבים ובורחים מבית חמיהם, לאברכים מואסים בנשיהם ועוזבים אותן ואת ילדיהן** וכיוצא בהם'.⁶⁵⁰ גם זלקין⁶⁵¹ מתאר את הנידוי החברתי ובדידותו של המשכיל ואת המתחים בתוך המשפחה על רקע זה שהובילו לעזיבת הנשים. לדוגמה: 'כה שבעה ברעות נפשי, עד אשר נשאתי אשה, אז שתיתי את קבעת כוס התרעלה, **ערום באתי בית חותני וערום יצאתי משם**, ולא היה לי אל מי לנוס לעזרה'.⁶⁵² ועוד: 'איש היה בעיר דובנא צבי גרינבוים שמו. הלכו בני עירו בחמת קרי ויכו בחרפה לחיו, ויחדלו לתת לחמו...ויברח גרינבוים קאמענצה...גם ספר כריתות שלח לאשתו ויחדש כנשר נעוריו'.⁶⁵³

למציאות הזו מתייחס רא"א. נראה שבשנים שבהם כתב את חלק 'אבן העזר' רבו המקרים הללו וכשהוא רוצה לתת כלי עזר בידי הפוסק ולפרוס לפניו את היריעה - הוא מביא מקרים רבים מהשו"תים שהיו לפניו על נושא 'עוזבי הדת'. הפוסקים שלפניו התייחסו כמובן למקרים שקרו קודם לכן ובמציאויות אחרות, אך רא"א הביא את הדברים על מנת שלפוסקים בדורו הדנים במקרים של אותם שעזבו את נשותיהם יהיו

⁶⁴⁶ ניתן לשים לב שהמחבר מביע את דעתו האישית בנושא.

⁶⁴⁷ עיינו למשל במיכאל מאיר, בין מסורת לקדמה (ה"ש 636), עמ' 224 ובהערות 39 ו-40, וכן באברהם מאיר הברמן, "בעיית העוגב בבתי הכנסת ותשובתו של הרב יעקב חי ריאקאנטי ליעקב הירץ בער, אביו של גיאקומו מאירבר בענין זה", **תצליל**, יח (תשל"ח) עמ' 21-25; חיים חמיאל, "מקור תרגום וחינוך בתפילה", בתוך: **עיתורים – פרטי עיון והגות לכבוד משה קרונה**, ירושלים, 1986, עמ' 195-240; משה סמט, "השינויים בסדרי בית הכנסת – עמדת הרבנים כנגד ה'מחדשים' הרפורמים", **אסופות – ספר שנה למדעי היהדות**, ה (תשנ"א), עמ' שמה-תד. לתשובות המעטות של חכמי פולין ורוסיה בעניין זה עיינו בשילה, המלחמה ברפורמה (ה"ש 642), עמ' 429-431.

⁶⁴⁸ עיינו בשילה, המלחמה ברפורמה (ה"ש 642), עמ' 431-432 לגבי מקורות האוסרים נשיאת מת בלוויה באמצעות עגלה.

⁶⁴⁹ ראו סיפורים אצל חייקל לונסקי, **גאונים און גדולים פון נאענטן עבר**, וילנא, תרצ"א, על האם שחרדה שמא בנה השתמד (עמ' 92-93), וכן שרא"א לא רצה לתת סמיכה לתלמיד שתוכו לא היה כבדו, ובסוף רמז בכתב הסמיכה על כך שאותו התלמיד אינו ראוי לרבנות (עמ' 96-97).

⁶⁵⁰ מתוך הסיפור 'עמק הבכא' של מנדלי מוכר ספרים. מובא בעזריאל שוחט (ה"ש 632), עמ' 22-23.

⁶⁵¹ ראו זלקין, בעלות השחר (ה"ש 637), עמ' 87-91.

⁶⁵² שם, עמ' 90.

⁶⁵³ שם, עמ' 87.

תקדימים נגישים אליהם יוכלו לפנות ועליהם יוכלו לסמוך. כעת נוכל להבין מדוע ההתייחסות למקרים אלו רבה יותר בחלק 'אבן העזר' מאשר בחלק 'יורה דעה': חלק 'אבן העזר' יצא לאור בשנת 1861, כאשר לפחות חלקו נכתב בשנות ה-40, בעוד שחלק 'יורה דעה' נכתב בשנות ה-30 ובתקופה זו ההשכלה עדיין לא השפיעה כל כך במרחב הציבורי. כך גם ניתן להסביר את ההרחבה היתירה של ה'פתחי תשובה' בנושאים אלו מעבר ל'באר היטב'. ה'באר היטב' התמודד עם מציאות אחרת (אמצע המאה ה-17),⁶⁵⁴ ואילו ר"א התמודד עם מצב שבו עיגון של נשים בעקבות עזיבת הדת היה הרבה יותר נפוץ.

ייתכן שזו הייתה אחת הסיבות שבשנת 1856 בחר ר"א לגור דווקא באוטיאן, עיר שדה קטנה ולא מפורסמת, למרות המשכורת הנמוכה: 'אוטיאן איז א קליין שטעטלעלע מיט פרומע יידן',⁶⁵⁵ ואולי זו גם הסיבה שלא רצה לעבור ולשמש רב בעיר פוניבז',⁶⁵⁶ על אף שפרנסי העיר הציעו לו משכורת גדולה הרבה יותר, משום שבפוניבז' נפתח בית ספר משכילי ראשון בשנת 1852.⁶⁵⁷

מפניע לגלות שעל אף שספרו התקבל מאוד בכל החוגים השמרניים, וכפי שנראה בהמשך גם גדולי החסידים העריכו את ר"א מאוד, הרי שממקורות שונים ניתן להבין שהמשכילים ראו בו דווקא אילן להיתלות עליו, וראו בו רב 'מודרני'. נקרא למשל את דברי ההספד שכבר הובא קודם מעיתון 'המגיד':⁶⁵⁸

והנה מלבד גדלו בתורה ויראתו הטהורה היה פלא יועץ וחכם מחוכם ושאלו עצה מפיו מרחוק ומקרוב ועצתו היתה אמונה - כהדת כהדעת היו אהובות בעיניו. 'אך אוילים המה' (אמר אלי בחורף העבר) האומרים כי האמונה והתבונה אינן יכולות לדור במדור אחד, זו לעומת זו אל הוכיח, והבועט באחת לעולם לא יצליח.

הכותב⁶⁵⁹ רצה להדגיש את השילוב של 'הדת והדעת' אצל ר"א, ורצה לומר שר"א טען שאין להסתפק ב'אמונה' בלבד, אלא גם 'בתבונה'.

דוגמה נוספת היא עדותו של יהודה לייב (ליאון) רבינוביץ, נכדו (בנה של שיננה מושה, בתו) של ר"א. נכד זה למד רפואה והנדסה, והיה ידוע כמשכיל וכמומחה גדול בשפה העברית.⁶⁶⁰ וכך מתוארת דרכו של ליאון רבינוביץ' בביוגרפיה הנזכרת:⁶⁶¹

⁶⁵⁴ ראו לעיל בפרק 'בדיקת שימושו במאספים קודמים ובהשפעתם על דרך חיבורו' לגבי זיהויו של ה'באר היטב', עמ' 51 הערה 225.

⁶⁵⁵ בתרגום חופשי: 'אוטיאן הייתה עיירה קטנה עם יהודיים דתיים' מתוך לונסקי, גאוניס און גדולים, ה"ש 649) עמ' 91.

⁶⁵⁶ ראו זלקין, בעלות השחר (ה"ש 637), עמ' 67.
⁶⁵⁷ עיינו לונסקי, גאוניס און גדולים (ה"ש 649), עמ' 91-92, שטוען שסירב לקבל מינוי זה משום צניעותו.

⁶⁵⁸ עיינו לעיל בפרק 'תולדות חייו', עמ' 29.

⁶⁵⁹ חיים שלמה לבית הלוי איש אוטיאן.

⁶⁶⁰ ביוגרפיה עליו ראו בישראל איסר גולדבלום (פרח זהב), **אוצר הספרות – חלק ג: תולדות אנשי שם**, קראקא, תרמ"ט-תר"ן, עמ' 63-67. מחבר הביוגרפיה ישראל איסר

בהיותו בעיר איישישאָק, כבר רכש לו ידיעה שלמה בכל הספרות העברית החדשה, והיה נודע בין מכיריו למליץ נשגב בלשה"ק. ורכים פנו אליו לבקש את קרבתו, ובחברתו הנעימה התענגו כל הצעירים דורשי שפתנו הקדושה וספרותה; ועל ידי דבריו הנמרצים, המלאים בקרת עזה על כל הבלי הפרושים, נסקחו עיני רבים לטאוס ברע ולבחור בטוב ולפתח כשרונותיהם, ורכים מהם יצאו טאפלה לאור גדול, והחלו אח"כ לשקוד על ספרי חכמי ישראל וחכמי אוה"ע. ועל ידי זה, העיר עליו חמת הכוערים בעם, ורדפוהו על צוארו, עד כי נאלץ היה, הוא ובני חברתו המשכילים, לצאת את העיר. — אחרי עזבו את

בכתבה בענייני מדע שפרסם רבינוביץ' תחת הכותרת 'הכל בירושה', בעיתון 'המליץ'⁶⁶² בחודש ינואר 1888, הוא הוסיף הערה בשולי הדברים:

ופה מקום אתי להגיד, כי יותר ממה שלמדתי שפת עבר ממלמד, למדתי מפי אמי. היא למדה אותי כתבי הקודש עם ביאור הרמבמ"ן,⁶⁶³ כי ידיה רב לה גם בשפות העמים. ואתם החושבים כי כל המלמד תורה כאלו מלמדה תפלות, קחו נא מוסר מאביה הגאון בעל 'פתחי תשובה' שלא מנע בתו מן ההגיון, וכדאי הוא בעל 'פתחי תשובה' לסמוך עליו בדבר שיש בו הפסד מרובה כזה.⁶⁶⁴

נכדו של רא"א, מעיד על אמו שלמדה מאביה את כתבי הקודש. בתקופה בה לימודים לנשים בכלל ולימודי קודש בפרט היו בבחינת 'בל יראה ובל ימצא', רא"א לימד את בתו תורה, וייתכן שאף את כתבי משה מנדלסון, שנחשב בעיני רבים כאבי תנועת ההשכלה היהודית.

השאלה שנשארה בלתי פתורה היא: האם בגלל כוחו והשפעתו ניסו יהודים 'משכילים' להפוך את רא"א לאחד משלהם כדי לקבל 'גושפנקא' רבנית, או ייתכן שהיו לרא"א נטיות 'מודרניות', ולמרות זאת הוא התקבל בעולם הרבנות והפסיקה?

סיכום

מגמתו העיקרית של רא"א הייתה לאסוף תשובות רבות ולהציג בפני הקורא. אך מפרק זה עולה שניתן להבחין בכיוונים ובמגמות שונות של פסיקת הלכה בדבריו, הן בצורה מפורשת והן בצורה נסתרת בין השורות.

גולדבלום (1863-1925) התפרסם כביבליוגרף וכחוקר כתבי יד עתיקים. את מחקריו על כתבי היד בספריות השונות פרסם תחת השם 'אפ"ז בקביעות בעיתונות התקופה: 'המליץ', 'המליץ' 'הצפירה' ועוד.

⁶⁶¹ שם, עמ' 64.

⁶⁶² על עיתון זה ראו באתר האינטרנט 'עיתונות יהודית היסטורית', בתוך הדף של העיתונות הסרוקה באתר הספריה הלאומית:

<http://www.jpress.org.il/publications/HMZ-he.asp>

⁶⁶³ פענוח ראשי התיבות הוא ר' משה בן מנחם, כאשר הכוונה היא למשה מנדלסון.

⁶⁶⁴ רבינוביץ' ליאון, הכל בירושה, 'המליץ', 19.1.1888, עמ' 39.

פסיקותיו המפורשות יבואו בדרך כלל **כהסקה** מתוך הדברים שהביא מחיבורים שונים, וכן כפסיקות עצמאיות **המוסיפות** על הדברים שהובאו, **החולקות** עליהם או **מכריעות** בין דעות שונות. לעיתים רחוקות יש גם **פסיקות ייחודיות** שלו אשר מתייחסות לעניין ללא קשר לחיבורים הקודמים אותם הוא מביא.

כפי שראינו, אפשר גם לנסות ולהבין את התייחסותו לנושאים מסוימים שהעסיקו אותו לפי:

א. עיסוק רב בנושא מסוים, יחסית לפוסקים ופרשנים אחרים. ב. חידושים ופסיקות ייחודיות בנושא ספציפי. ג. הבאת מקורות (ללא סיכום הדברים) המצביעים על כיוון הלכתי מסוים.

מכל האמור בפרק זה ניתן לראות את רא"א לא רק כאוסף, מסכם, עורך ומצטט מספרים שונים, אלא גם מחדש חידושים הלכתיים, מסיק ומוציא פסקי הלכה מתוך מקורות קודמים, הוא מעז לחלוק על קודמיו, ולא פוחד להכריע במחלוקות. רא"א הוא פוסק שמתייחס למציאות החיים שמסביבו והמציאות אף משפיעה עליו ועל פסיקותיו.

אולי עובדות אלו מסבירות את היחס המיוחד לו זכה הספר 'פתחי תשובה'.⁶⁶⁵ בנוסף לשימוש כמראה מקום וכ'פרויקט השו"ת' הקדום, ומלבד יכולתו לסכם את המקורות בצורה טובה היורדת לעומקם של דברים, הריהו גם פוסק הלכה שמחדש, חולק ומכריע, (הן בצורה מפורשת והן בצורה נסתרת), דבר שכפי הנראה הוסיף למעמדו ולהתקבלותו בקרב הלומדים והפוסקים.⁶⁶⁶

---

⁶⁶⁵ עוד עיינו בפרק 'התקבלותו של החיבור', עמ' 181-204.

⁶⁶⁶ ונזכיר את דברי החזון אי"ש והרב מטשעבין שהבאנו במבוא (הערה 10), על הערכתו כפוסק ולא דווקא כמעתיק.

פרק י – בירור מגמת הספר : פסיקה או הנגשת המקורות הרבים לפוסקי ההלכה

אחת השאלות המרכזיות שעלינו לשאול היא האם לספר 'פתחי תשובה' ישנה מגמה ברורה לפסוק הלכה מתוך כל המקורות והתשובות שהוא מביא. או שמא עניינו הוא להיות מעין אנציקלופדיה של מקורות המסודרת לפי סימני השולחן ערוך, על מנת להקל על פוסקי ההלכה ומורי ההוראה להגיע למקורות, ולספר אין שאיפה לפסוק בעצמו.

מתוך דברי החוקרים המעטים העוסקים במהות הספר 'פתחי תשובה' בפרט, וביספרי ליקוטים מתוך שאלות ותשובות לפי סדר הטור והשולחן ערוך⁶⁶⁷ באופן כללי, ניתן להבין גישות הפוכות לגבי שאלה זו. אלון קובע:

'כעבור זמן מסוים התחילה ספרות שלימה של נושאי כלים... עיקר המגמה היתה ליקוט החומר המצוי בספרות השו"ת... יש לציין שבמידה מסוימת עלה בידה של ספרות זו של נושאי כלים למלא תפקיד חשוב נוסף, והוא מיונו של של חלק ניכר של החומר הגנוז בספרות השו"ת לפי סדר העניינים שבשולחן ערוך, ודבר זה מקל על המעיין ועל הדיין...'⁶⁶⁸

בנושא זה אלון לא מרחיב דווקא על ה'פתחי תשובה',⁶⁶⁹ אך טוען שבאופן כללי מטרת ספרות זו היא **ללקט את החומר, ולהוות עזר לרבנים ולפוסקים בכך שהתשובות מסודרות לפי סדר השו"ע, והוא אינו מזכיר שמטרת ספרים אלו לפסוק הלכה.**

לעומת זאת, מתוך דבריו של טשרנוביץ' משמע שמגמת הספר היא גם להכריע:

'ואמנם גם בעלי שו"ת [=שערי תשובה] וגם פ"ת [=פתחי תשובה] עשו בדרך כלל מלאכה גדולה לשכלל את השו"ע ולעשותו לכלי שימוש לכל מורי הוראה בזמננו.... הגדולים שברבנים מוצאים לפנייהם מפתח מצוין שיכולים ממנו לבדוק בכל שו"ת... ולהכריע את פסק ההלכה, והבינונים שבהם יכולים לסמוך על מסקנות הדינים על פי מה שהכריעו בעלי שו"ת ופ"ת מבלי לכת ולחפש'⁶⁷⁰

לדעתו, **על ידי סיכום ותמצות התשובות רא"א הכריע הכרעות הלכתיות**, כך שהרבנים⁶⁷¹ יכולים לסמוך על מסקנותיו ולפסוק הלכה לפי מסקנות אלו.

כאמור, בפרק זה ננסה לעסוק באופן ישיר בשאלה האם מטרתו של רא"א היא לפסוק הלכה או להוות ספר מפתח העוזר לרבנים ולפוסקים להגיע אל המקורות, ולא יותר.

⁶⁶⁷ כך אלון קורא לספרי המאסף של התשובות כגון: הכנסת הגדולה, פנים חדשות, לקט הקמח וכיו"ב, ראו באלון, המשפט העברי, עמ' 1193.

⁶⁶⁸ אלון, שם, עמ' 1194.

⁶⁶⁹ ישנה הרחבה מסוימת על החיבור 'שערי תשובה', שכאמור היווה מודל לרא"א. עיינו שם עמ' 1201.

⁶⁷⁰ טשרנוביץ', תולדות הפוסקים, עמ' 330.

⁶⁷¹ ראוי לציין שהוא מיעד את מקנות רא"א רק לרבנים 'בינוניים', בעוד שהגדולים בודאי יתייחסו אל ה'פתחי תשובה' כספר מפתח, ויעיינו במקורות עצמם.

מתוך עיון בסעיף הראשון של ה'פתחי תשובה' בחלק 'יורה דעה', שהובא בתחילת פרק ז' לעיל,⁶⁷² נראה שקשה מאוד לדעת מהי דעתו של רא"א בנושאים הנידונים. הוא מביא שתי דעות לגבי דין מאכל שנשחט בידי שוחט ללא קבלה (כאמור: 'שמלה חדשה' אוסר אף בדיעבד, ו'ברית אברהם' מתיר), וכן שתי דעות לגבי שחיטה ביום טוב על ידי מי שלא שחט מעולם ('חוות יאיר' מתיר, ו'שבות יעקב' אוסר). אך רא"א אינו מכריע, ולא כותב לקוראים את הכרעתו. דוגמאות נוספות:

1. בהמשך סימן א', בסעיף י"ב, כותב ה'שולחן ערוך': 'השוחט בפני עדים בהמה לגוי, וכשבא ישראל לקנות ממנה אמר: לא תקנה ממני כי לא שחטתיה, אינו נאמן, ומיהו לדידה אסירא דהא שויא אנפשיה חתיכה דאיסורא'. פירוש הדברים הוא שלשוחט שטען שלא שחט יש איסור לאכול את הבהמה, אך היהודי שבא לקנות רשאי לאכול ממנה. ועל דברים אלו מביא ה'פתחי תשובה':

אינו נאמן – עיין באר היטב סימן קטן ל"ח.⁶⁷³ וכתב התבואות שור דהוא הדין אם יש לתלות שאומר לא שחטתיה שלא יקניט להעובד כוכבים וכדומה **יש לאסור** אף שאומר לא שחטתי כלל, והביא הפרי מגדים וכתב **שיש להחמיר**, אכן בשו"ת ברית אברהם חלק יו"ד סי' י"ג השיג עליו והעלה **דאין להחמיר** בזה עיין שם.⁶⁷⁴

גם כאן אי אפשר לדעת מהי דעתו של רא"א. במקרה שהשוחט אמר שלא שחט כי פחד מהגוי הוא מביא את ה'תבואות שור' (168) וה'פרי מגדים' (133) שמחמירים, ולעומתו את ברית אברהם (13) שמקל, אך לא ברור לנו מה הייתה דעתו של רא"א.

2. בהלכות גילוח, סימן קפא ס"ק ו, לאחר שהזכיר את מנהגו של האר"י שלא להתגלח כלל, כותב הרא"א: '**ועיין בתשובת שמש צדקה (156) חלק יורה דעה סימן ס"א ובתשובת דברי יוסף (35) סי' לו, לענין אם מחויבים החכמים לכוף ולהכריח למי שאינו נוהג כן עיין שם**'. עיון בשני המקורות מעלה שהם נשאלו שאלה דומה מאוד, אך התשובות היו הפוכות לגמרי:

השאלה	שמש צדקה סימן סא	דברי יוסף סימן לו
	שאלוני אנשי מדינות איטליאה של יון המתגוררים בעיר ואם סאלוניקי רבתי במדות ודעות, אם טוב עושים בתוך עמם תופסי התורה היושבים	מעשה שהיה כך היה: מפראנקיאה הלכו סוחרים לסלוניקי להסתחר...ומן היום אשר באו שם הורו להם חכמי העיר לנהוג ולעשות כאנשי עירם בין

⁶⁷² עיינו בעמ' 102.

⁶⁷³ ה'באר היטב' מביא את דברי הש"ך והט"ז שלכאורה יכול היה לומר מיגו - שיכול לומר שהוא טריפה, אז יאמינו אם אמר שלא שחט, אך הם דוחים זאת כי זה מיגו במקום עדים, אך אם אומר לא שחטתי כראוי - יהיה נאמן כי העדים לא יכולים להעיד על כך.

⁶⁷⁴ 'פתחי תשובה', יו"ד, א ס"ק יז.

	<p>על מדין להגזים ולאיים עליהם שפאת זקנם לא יגלחו עוד במספריים כמנהג הקדום, ושם לא יצמיחו ויגדלו הזקן כנהוג ביניהם, ירדפום עד חרמה ויגרשום מן הארץ או יבדילום מתוך העדה. ואם באולי החכמים השלמים ההם יוציאו את מחשבתם מן הכח אל הפועל, ויגזרו עליהם ככל האלות הברית, מה יהיה משפט הנרדפים עפ"י הדין הגמור ומכירי האמת?</p>	
<p>מסקנת התשובה</p>	<p>אין כח ביד שום ב"ד לכופם ולהכריחם להחמיר בדבר שהקלו בו אבותיהם ואבות אבותיהם.</p>	<p>דחייבים האורחים ההולכים לשם לגדל זקנם כפי מנהג העיר ואסור להם לשנות מפני המחלוקת.</p>

ה'שמש צדקה' ו'דברי יוסף' חיו באותה התקופה באיטליה, ושניהם נשאלו מהי דעתם על חכמי סלוניקי שרצו להכריח את התושבים הזמניים בעיר שלא לספר כלל את הזקן, בעוד שהאורחים התנגדו. מתברר שכל אחד פסק ההיפך מהשני.⁶⁷⁵ רא"א מביא את דעת שניהם כפי שציטטנו לעיל: 'ועיין בתשובת שמש צדקה חלק יורה דעה סימן ס"א ובתשובת דברי יוסף סי' לו, לענין אם מחויבים החכמים לכופ ולחמיר למי שאינו נוהג כן'. כמי פוסק רא"א? לא ניתן לדעת לפי דבריו. הוא רק מפנה אותנו אל המקורות שמגיעים למסקנות הפוכות, והוא לא מביע דעה אישית בנידון.

3. בדן העמדה בקיבה⁶⁷⁶ כותב הרמ"א: 'עור הקיבה, לפעמים מולחים אותו ומייבשין אותו, ונעשה כעץ, וממלאים אותו חלב, מותר; דמאחר שנתייבש הוא כעץ בעלמא, ואין בו לחלוחית בשר'.⁶⁷⁷ ב'פתחי תשובה' כתוב:

עיין באר היטב ס"ק כ"ז שהוא הדין שאר מעיים כו' אבל בשר יבש כעץ אוסר, והוא הדין עור הקיבה בבישול יש לאסור דמתרכך, והוא הדין ע"י שריה מעת לעת יש להחמיר, ודוקא ע"י מליחה או כשיעור על האש הוא דמותר, פמ"ג... אמנם בתשובת תפארת צבי הנ"ל מבואר דלא כהפמ"ג אלא דגם בשר יבש אינו אוסר, וגם מבואר דאף ע"י שריה מעת לעת נמי שרי, וכן מבואר בתשובת נודע

⁶⁷⁵ כל אחד הכריע לפי שיקוליו: ה'שמש צדקה' טוען שזהו רק מנהג לחומרא ואין כוח לבית הדין לכופ על אורחים לנהוג לחומרא, ואילו 'דברי יוסף' דן בסוגיית 'מקום שנהגו': כוחם של מנהגי המקום וכפיייתם על האנשים שבאים לגור בו.

⁶⁷⁶ כדי להפוך חלב לגבינה היו מעמידים אותו בתוך קיבה של בהמה כדי שהאנזימים יכנסו לתוך החלב ויקרשו אותו לגבינה. המקור ההלכתי לכך הוא במשנה, חולין, ח ה ובבבלי, חולין, קטז ע"ב.

⁶⁷⁷ רמ"א, יו"ד, פז י.

ביהודה חיו"ד ריש סי' כ"ו אלא שכתב שם דזה דוקא בבשר בחלב דכיון שנתייבש מקודם הבשר לא נשאר בו טעם לאסור החלב ולא חל עליו שם בשר בחלב אבל בשר איסור לא נפקע ממנו שם איסור ע"י שנתייבש עיין שם. וגם בזה חולק עליו בתשובת תפארת צבי שם עיין שם. ועיין בש"ך לקמן סי' קי"ד ס"ק כ"א בענין הכרכום שכתב דאף אם ימצא חוט בבשר יבש לית לן בה כמו בעור הקיבה ע"ש מבואר דלא כהפמ"ג וגם דלא כהנו"ב וכן מבואר בתשובת שבות יעקב ק"ב סי' ע.⁶⁷⁸

נסכם את דעות האחרונים שמביא רא"א בטבלה הבאה :

בעלי הדעה	כשהדבר יבש מותר להעמיד ב:	כשהדבר יבש אסור להעמיד ב:
באר היטב בשם פרי מגדים (133)	מעיים עור הקיבה שנמלח עור הקיבה שהיה שיעור על האש	בשר בהמה עור קיבה בבישול עור קיבה בשהייה מעת לעת
תפארת צבי (160) (וכן ש"ך ושבות יעקב)	בשר בהמה עור קיבה בשהייה מעת לעת	
נודע ביהודה (108)	בשר בהמה כשרה	בשר בהמת איסור

רא"א מביא מחלוקת משולשת לגבי העמדה בבשר בהמה יבש (פרי מגדים – אוסר, תפארת צבי – מתיר, נודע ביהודה – מְקַל בבהמה כשרה, ומחמיר בבהמת איסור), וכן שתי דעות שונות לגבי העמדה בעור קיבה במשך 24 שעות (פרי מגדים – אוסר, תפארת צבי – מתיר), אך מתוך לשונו של רא"א אי אפשר להסיק כמי הוא סובר.

מהדוגמאות שהבאתי ראינו שדרכו של רא"א ברבים מן המקרים היא לפרוס לפני הלומד את היריעה ולאפשר לו את כח ההכרעה. רא"א לא מבקש להכריע במקום הפוסק. מטרתו לתת לו את הכלים ולרכז את המקרים התקדימיים כדי שיוכל להתמודד עם המקרה שהובא לפניו, בלי להתאמץ ולהשיג את הספרים, וללא צורך ללמוד מחדש את כל הפלפולים ונפתולי התשובות שעוסקות בנושא. הסיכום מוגש לפוסק על מגש של כסף, מתומצת הלכה למעשה, כאשר הוא משאיר בידי הפוסק את הכוח והסמכות להכריע.

גם בהקדמותיו הוא מציין שזו הייתה מטרת הבאת התשובות :

אפס כי הדינים שנתחדשו בספרי השו"ת אינם מסודרים, והמה באו מפוזרים בתוך כמה וכמה ספרים, ולעת המצטרך ילאה המעיין למצוא מבוקשו ולבוא אל העניין, על כן חשק ורצון נפלא נתעורר בקרבי ודברתי אני אל לבי, כי טוב הדבר ללקט אורות ללקוט שושנים ששונים הלכות ודינים, ולקרבם אחד אל אחד...על

⁶⁷⁸ 'פתחי תשובה', יו"ד, פז ס"ק כא.

קוטב האמת מיוסדים, וזה לבד די לפני **לסדר קיצור פסקי דינים היוצאים מתוך דבריהם**...לסדר אותם יחד דבר דבור על אופניהם. והיו הדברים קרובים נכוחים וטובים אל המתאווים **לשנות דרך קצרה, ונקל עוד מזאת על המורה**, כי יפתחו לו שערי אורה...דרך פתחי למצוא דברי חפץ ודיה שעתו.⁶⁷⁹

ניתן להוכיח את הטענה בצורה משכנעת מתוך דבריו בהלכות טריפות. ה'שולחן ערוך' כותב על סימנים שונים בריאה שניתן להכשיר בהם את הבהמה:

ריאה שניקבה במקום חיתוך האונות בגב האונא כנגד הדופן, ודופן סותמתה בסרכא בבשר שבין הצלעות או בבשר ובעצם, כשרה; אבל אם היא סרוכה לעצם לבדו, טריפה. וכן הדין בכל השלם שכנגד האונות למעלה עד הערוגה, כשרה.⁶⁸⁰

הרמ"א שם מעיר הערה לגבי הפסיקה האשכנזית:

הגה: ולדין אין נפקותא בחילוקים אלו, גם בכל החילוקים אשר יתבארו עד סוף הסימן, כי כבר נהגו באלו הארצות להטריף הכל ואין לשנות, כי מנהג קדמונים הוא באשכנז וצרפת שאנו מבני בניהם.⁶⁸¹

הרמ"א טוען שכל ה'קולות' שמביא ה'שולחן ערוך' אינן רלוונטיות לגבי בני אשכנז, כי הם נהגו להטריף כמעט⁶⁸² כל סירכא בריאה. רמ"א מביא תשובות של חכמים מבני עדות ספרד, ומסיים את הסעיף במה שקשור לעניינו:

רובה במכה – עיין בתשובת מהרי"ט (76)...וכן הורה אביו הרב המבי"ט⁶⁸³ ז"ל בכיוצא בזה עיין שם. **ודע כי מה שכתבתי בזה אף דלדין אין נפקותא כמו שכתב הרמ"א סעיף י"ח, כתבתי בשביל גלילות אחרות הנוהגים כפסק הרב המחבר ז"ל.**⁶⁸⁴

למרות שאין נפקא מינא הלכתית לדעתו, והוא עצמו לא פוסק כך כלל, הוא החליט להביא את דברי המהרי"ט והמבי"ט עבור בני עדות ספרד שאינם פוסקים לפי הרמ"א, אלא כדברי ה'שולחן ערוך'. כלומר, כפי שציינו, אין מטרתו לפסוק, אלא לפרוס את היריעה בפני הלומדים והפוסקים, ולתת להם את הכלים על מנת שיוכלו להכריע על אף שהוא עצמו לא סובר כך להלכה.⁶⁸⁵

⁶⁷⁹ מתוך הקדמת ה'פתחי תשובה' לחלק 'אבן העזר'.

⁶⁸⁰ 'שולחן ערוך', יו"ד, לט יח.

⁶⁸¹ רמ"א, שם.

⁶⁸² עיינו שם ברמ"א באילו מקרים האשכנזים כן נהגו להקל.

⁶⁸³ ר' משה בן יוסף מיטראני, צפת, 1500-1580, אביו של המהרי"ט.

⁶⁸⁴ 'פתחי תשובה', יו"ד, לט ס"ק כה.

⁶⁸⁵ גם במקרים נוספים רמ"א מביא תשובות המציאות פסיקה נפרדת לספרדים ולאשכנזים. עיינו למשל חלק 'אבן העזר', א ס"ק כט, שם דן האם חרם דרבינו גרשום לגבי נשיאת אשה שנייה חל אלף שנים בלבד או שאין לו הגבלה. הוא מביא את דעת מהר"ם אלשקר (מספר 12 בטבלת המקורות ל'אבן העזר', המופיעה בנספח ב) בסימן צ"ה שכותב: 'ובענין תקנת רבינו גרשום, מה שכתב שלא היתה תקנתו אלא עד אלף הששי כבר

כפי שהזכרתי בפרקים הקודמים ישנם סעיפים בהם רא"א מביע את דעתו ופוסק בצורה מפורשת בנושא המדובר, ועל כך הוא גם כותב בהקדמה: 'וכתבתי בכמה מקומות דברים מחודשים אשר הוספתי מדעתי... ואת הכל באגודה אחת אגדתי עם דברי הגאונים בעלי התשובות אשר הבאתי'.⁶⁸⁶ אך ברוב המקרים הוא משאיר את ההכרעה פתוחה ומציג את הדעות השונות.

נבחן את דבריו בהקדמתו לחלק 'אבן העזר' ונראה גישה שונה לסיבה שלא רצה להכריע בין הדעות השונות:⁶⁸⁷

והגם **שלא זכיתי שתהא בי היכולת לילך בגדולות** לשמוע בלימודים במעשה חידודים, לחדש מדעתי דברים חמודים, ולבנות מגדלים בפלפולים גדולים, אני במיעוט חלקי שמח ומשתעשע... וערבה לי לייגע להבין דבריהם⁶⁸⁸ הקדושים הישרים והנכוחים מאילו הייתי מחדש חידושים ציצים ופרחים... ומעתה לא יעלה בלבבי שום מורד, **כי אינני רק כמראה מקום וכמורה דרך**... גם קצת נופך משלי הוספתי... אמנם לא באתי לסתור או לבנות כי אם לעורר לב המעיין עליהם, ואף במקום שעמדתי בתימה על דבריהם לא הייתה כוונתי להשיג ולפרוץ חומת אבניהם... רק הודעתי שלפי קוצר דעתי לא הבנתי דבריהם העמוקים.

ניתן להבין מדבריו שרא"א נרתע מלפסוק. אולי מתוך צניעות יתירה שהייתה בו, אולי משום שחשב שאין לו 'כתפיים רחבות' מספיק, ואולי פחד לקחת אחריות. בכל אופן מדבריו אלו אנו למדים שלא שש להכריע בין חכמים שקודמים לו, ולכן זו הצורה שבחר לערוך את הדברים – פריסת היריעה לעיני הלומד, ללא הכרעה ברוב המקרים.

ידע כבוד תורתו שרוב הגלות לא קבלוה עליהם מעולם לא אז ולא היום כגון בגלילות ספרד ובמערב ובכל המזרח ויש מקומות שקבלו אותה עליהם אפילו עד הזמן הזה ונהגו בה עד היום לפיכך כל המקומות שקבלו אותה עליהם עד היום הרי היא לדידהו כאלו היא תוך זמנה לכל עניינה, וכן ב'אבן העזר' סימן קכו ס"ק כב לגבי כיצד לכתוב בגט את המילה פיטורין עם שני יו"ד או רק עם היו"ד השנייה, מובא ב'פתחי תשובה' בשם הספר גט פשוט (מספר 21 בטבלה שם): 'ובסוף העלה **דלה ספרדים הנוהגים** לכתוב פיטורין בב' יודין אם כתב הסופר חסר יוד ראשונה ועדיין לא נמסר הגט ביד האשה יש לכתוב גט אחר בב' יודין... וה"ה **לבני אשכנז דנהגו** לכתוב פיטורין חסר יוד ראשונה אם כתבו מלא יש לכתוב גט אחר אם אינו שעת הדחק...', אך בתשובות אלה הוא מביא את דעת חכמי ספרד וגם את דעת חכמי אשכנז, ואילו בסעיף המצוטט בגוף העבודה הוא מביא את דעת חכמי ספרד בלבד.

⁶⁸⁶ מתוך הקדמת ה'פתחי תשובה' לחלק 'יורה דעה'. כאן הוא מציין שכתב את דעותיו כשהן משולבות בתוך דברי התשובות שמביא כפי שראינו בפרקים הקודמים.

⁶⁸⁷ דברים דומים הוא גם כתב בהקדמתו ל'יורה דעה'.

⁶⁸⁸ של הפוסקים הראשונים והאחרונים.

שער חמישי : השפעה

לפני שאסקור את התקבלותו של החיבור 'פתחי תשובה', אי אפשר להתעלם מחיצי הביקורת שפוסקי הלכה רבים הפנו כלפי ספרי הליקוטים בכלל, וכלפי 'פתחי תשובה' בפרט. הסוגה הספרותית של מחברים האוספים ומסכמים חיבורים שקדמו להם נתקלה ביחס אמביוולנטי מצד פוסקי ההלכה.⁶⁹⁰ מצד אחד, מדובר בכלי עזר מצוין לכל רב ומורה, שמסייע לפוסקי ההלכה על ידי הנגשה, תמצות וסידור דברי הפוסקים שלפניהם. מאידך, נימות ביקורתיות שונות נשזרו בדברי הפוסקים נגד ספרי מלקטים, וכבר הזכרנו את הביקורות המפורסמות כנגד היד החזקה לרמב"ם, וכנגד ה'שולחן ערוך' של ר' יוסף קארו.⁶⁹¹ בפרק זה אציין את נקודות הביקורת העיקריות נגד סוגה זו שכתבו פוסקים מהמאה ה-18 ואילך. נחלק את הביקורות ביחס לשני סוגים: ספרים מסכמים וספרים מאספים.⁶⁹²

יא.1. הביקורות על הספרים המסכמים

ספר מסכם הוא ספר שמתמצת ומסכם את ההלכות שנובעות מספר מסוים או מהנהגות וסיכומי דרשות של רב גדול, כאשר בספר המסכם לא מופיעים כל המקורות והדיונים שקדמו לפסיקה.

ר' יעקב עמדין מתח ביקורת על הספרים המסכמים (המלקטים):

ואגב אודיעך לשמרך מטעות עצומה בענין זה מצאתי לאחד מן המלקטים שרובו של בעלי בתים במדינה זו מתנהגים אחריו בלי פקפוק. ולא יחושו לשאול לחכם בדבר הנזכר בו הוא ס' קיצור של"ה⁶⁹³ בהל' פסח בדין החלה כתב שאם נשכח מליקח חלה מעיסה א' ואינו יודע איזו היא וכו' יטול חלה מא' על הכל בלא ברכה עד כאן. ונכשל בטעויות גדולות, כי ברור הוא לכל בר בי רב דחד יומא, שאין יכול להפריש מא' על הכל... והרי זו טעות כפולה. ועוד בו שיבושים באותה ההג"ה. מכאן תוכחה ואזהרה למורה מתוך ספרי ליקוטים כאלה, שמחבריהם לא הגיעו להוראה (והיודע מה שהי' בלבם יבין הסבה הקרובה שלא יסכימו להלכה אפי' להוראה)

⁶⁸⁹ תודתי נתונה לרב יואל עמיטל משיבת שעלבים שהפנה אותי לחלק מן המקורות בנושא זה.

⁶⁹⁰ ולא רק מצדם: גם החוקרים מראים אמביוולנטיות כלפי ספרי מאספים. ראו לעיל בנספח לפרק ג': 'מבנה ההקדמות לחיבור: בעיות העריכה וההשוואה לאנציקלופדיה העברית', עמ' 63.

⁶⁹¹ עיינו בפרק 'פסיקה לאור מקרים תקדימים (שו"תים) לעומת קודיפיקציה (ספרי פסק והלכה)', עמ' 46 ובהערה 200 שם.

⁶⁹² הספר 'פתחי תשובה' שייך לשני סוגי ספרי המלקטים: המסכמים והמאספים, משום שהוא גם אוסף חומרים מחיבורים קודמים, וגם מסכם (ולא מצטט) את דבריהם, ולכן חיצי הביקורת המושמעים לגבי שני סוגי הספרים מופנים גם אליו.

⁶⁹³ הכוונה היא לספר 'קיצור הלכות השל"ה', שכתב יחיאל מיכל בן אברהם סג"ל עפשטיין אשכנזי, פפד"מ, תפ"ד (1724).

בדברים פשוטים, פתיים אהבו פתי, עיין בחתימת הקדמת בעל הס' הנ"ל. ומפני שדנתיו בשוגג לפי שזיכה להמון עם בדברי תוכחותיו ובקרבו ישים ארבו ושם בסתר. ולא הכשיל בו את הרבים אף אני אחפה עליו ואכסהו ולא אפרסמהו) ולא ידעו במה יכשלו בחשכה יתהלכו והדולים מים מתוקים מבארות הפוסקים בכל אשר יפנו ישכילו ובברכת טוב יתברכו. ואם יעזרני צורי אעבור על דבריהם ואבדוק אחריהם להסיר מכשול מדרך עמנו. והי' ה' עמנו ועמך, וירבה שלומך. כנפש הטרוד יעבץ ס"ט.⁶⁹⁴

ר' יעקב עמדין מבקר כאן בחריפות את ספר 'קיצור הלכות השל"ה', ויוצא נגד הרבים שנשמעו לפסקיו ללא הזדקקות למורה הוראה מוסמך. מעניין שר' יעקב עמדין לא מציג ביקורת רק על ההלכה הספציפית שבה הוא דן, ואף לא מסתפק בביקורתו על הספר הנידון. הוא לומד בניין אב מטעות כפולה זו ומבקש מכל מורי ההוראה לא לפסוק מתוך ספרים מלקטים בכלל, וזאת משום שלטענתו מסכמי הספרים 'לא הגיעו להוראה', והם לא מכוונים להלכה.

מהי אותה הסיבה שבעטייה מחברי הקיצורים לא מכוונים להלכה? ר' יעקב עמדין רצה להסתיר אותה מעיני כל, משום שבכל אופן יש למחבר הספר זכויות בכך שהוא דרש דברי תוכחות ומוסר לעם, ולכן היעב"ץ לא פרסם את דבריו המוטעים ברבים. כדי לרמוז לנו על הדבר שהעלה את חמתו, היעב"ץ הפנה אותנו לסוף הקדמת הספר 'קיצור הלכות השל"ה', ששם כתוב:

ויען אשר נתחברו חבורים חדשים מקרוב באו אחר שנדפס הספר הנחמד הנ"ל ונמצאו והוזכרו בהם כמה הנהגות טובות שראויים ג"כ להודיע להמון עם ובפרט שהגאון החסיד מהר"ר ישעיה זצ"ל נתגדל בקהילות גדולות וחשובות ולא נודע לו מהנהגות רעות שהתנהגו בישובים על כן לא זכרם ולא כתבם על כן אמרתי בלבי לא אכחד מלעשות כרי לזכותם ויזכו ע"י הספר הזה לראות פני מלך משי"ח האמ"תי וגם יזכו אל ימו"ת המשיח ולזכות לרב טוב הצפון לצדיקים לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו.⁶⁹⁵

ברור הוא שר' יעקב עמדין חשד במחבר הספר בשבתאות (אמונה במשיח השקר שבתאי צבי).⁶⁹⁶ זו הסיבה שמחבר הספר לא מכוון להלכה, והוא פתי שאוהב פתי וכיו"ב. ומכיון שמחבר הספר לא מפרסם עובדה זאת ברבים, ולא מנסה לשכנע אנשים נוספים בכך, מסכים ר' יעקב שלא לפרסם זאת ברבים. נשים לב שר' יעקב הרי לא ביקר רק את מחבר ספר זה, אלא שמתוך דבריו משתמע שכל כותבי הקיצורים בתוך תוכם מאמינים בשבתאי צבי!

⁶⁹⁴ שו"ת, שאלת יעב"ץ (148), חלק א סימן קלד.

⁶⁹⁵ 'קיצור הלכות השל"ה', יחיאל מיכל בן אברהם סג"ל עפשטיין אשכנזי, פפד"מ, תפ"ד.
⁶⁹⁶ מלחמתו של ר' יעקב עמדין בתופעת השבתאות ובמחברי ספרים שנחשדו בכך (בעיקר בר' יונתן אייבשיץ) ידועה ומפורסמת. ביבליוגרפיה בנושא זה עיינו גרשום שלום, מחקרי שבתאות (ההדיר יהודה ליבס), תל אביב, תשנ"ב, עמ' 680.

רב גדול נוסף, האדר"ת,⁶⁹⁷ שפעל בסוף המאה ה-19, מביע את דעתו על ספרי הסיכומים :

אמנם ראיתי בלקוטי מהרי"ל⁶⁹⁸ קרוב לסוף הלכות הגעלה שכתב: "אמר מהר"ש שמה"ר אייזיק ז"ל אמר שאין להגעיל לפסח כלים המשוקדים שקורין גישמעלצט או גיבלעכמולט... ואם כי דברי בעלי הלקוטים אינם מוחזקים בעיני מאז,⁶⁹⁹ אך כל רבותינו האחרונים ז"ל לא דקדקו אחריו.⁷⁰⁰

האדר"ת מעביר ביקורת על 'ספר לקוטי מהרי"ל' למרות שבהקדמה כותב המחבר: 'ולי ברור בודאי שלא גרעתי ושלא הוספתי על דבריו אשר כתבתי משמו כאשר הדין נותן, דחלילה וחס חס וחלילה להדיוט כמוני לשנות דברי הגאון'. האדר"ת מוסיף וטוען בהכללה כי לא 'מוחזקים בעיניו' ספרי הליקוטים. בדומה ל'שאלת היעב"ץ', גם האדר"ת רואה לנכון להזכיר לנו מהי דעתו על כל ספרי הסיכומים לאחר שציטט תשובה ספציפית מספר מסוים, על אף שנראה מדבריו שלא יפסוק כנגדו משום ששאר האחרונים לא התנגדו. הוא לא מסביר מהי הסיבה לכך, אלא רק טוען שאינו סומך על ספרים אלו. מובן שהסיבה שהאדר"ת לא אהב ספרים אלו איננה שייכת לעולם השבתאות, שהרי פעל מאוחר יותר, בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20.

יא.2. הביקורות על הספרים המאספים⁷⁰¹

הספרים המאספים הם חיבורים אשר אוספים מקורות הלכתיים שונים. לאחר תמצות, סיכום ועריכה מאגדים אותם לספר אחד המסודר לפי נושאים. תחת כל סוגיה מופיעים כל המקורות שקשורים אליה. דוגמה לספר מאסף הוא ה'פתחי תשובה'.

ר' יעקב ריישר מותח ביקורת על ספרי המאספים :

ואל תשגיח כלל בדברי באר היטב ולא טוב דיבר בזה וכיוצא בזה לכתוב לשון מדברת גדולות כאלה על הגהו' רמ"א... ושרי ליה מאריה לספר הלז שהטיח

⁶⁹⁷ הרב אליהו דוד רבינוביץ'-תאומים (אדר"ת), ליטא-ירושלים (1843-1905).

⁶⁹⁸ הכוונה היא לספר הידוע כ'ספר מהרי"ל' לר' יעקב מולין, מאבות מנהג אשכנז. את הספר כתב תלמידו אלעזר זלמן משוטיגווערא (סנט גואר), והוא יצא לאור בסביונטה, איטליה, בשנת שט"ז (1556). וכך כותב בהקדמה הנקראת 'מעלת הספר ויסודו': 'ואבאר... המנהגים אשר ראיתי נוהג הותיק יקר התפארת... מופת הדור מורנו הר"ר יעקב בן מה"ר משה הלוי ז"ל... וגם הדרשות אשר שמעתי מפיו דורש למועדים רשמים'. על הספר ראו בהרחבה בישראל מרדכי פלס, **ספר מהרי"ל [=מנהגי מהרי"ל]**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ה.

⁶⁹⁹ אין הכוונה מאז שקרה אירוע מסוים, אלא מאז ומעולם.

⁷⁰⁰ אליהו דוד רבינוביץ'-תאומים, **שו"ת מענה אליהו**, אור עציון, תשס"ג, סימן צו.

⁷⁰¹ שמחה עמנואל, בספרו **שברי לוחות - ספרים אבודים של בעלי התוספות**, ירושלים, תשס"ז, מצביע על כך ששורשי הסוגה הזו היא בבעלי התוספות בצרפת ובגרמניה: 'בעלי התוספות... מלקטים ומסכמים שקיבצו לחיבור אחד את כל ספריהם של הדורות הקודמים, ונתנו ללומדים חיבור אחד שבו פירושים הרבה' (עמ' 7).

דברים נגד רמ"א בכדי, כלל הדבר אם תראה בספרי הלקוטים כאלו שום פסק
נגד הש"ע אל תסמוך עליהם כי לאו בר סמכא הם.⁷⁰²

באותו אופן שאמרנו קודם – הוא מצטט דוגמה ספציפית בתוך ספר ליקוטים מסוים
(ה'באר היטב') שהוא סובר שהיא מוטעית, ומכאן מסיק שכל הספרים הללו בעייתיים
משום שאינם ברי סמכא. הרב ריישר גם מוסיף בעניין אחר:

ודע שאין דעתי נוחה באלו ספרי לקוטים של אחרונים כמו לחם הפנים⁷⁰³ וגן
נטע⁷⁰⁴ ובאר היטב⁷⁰⁵ כי לא הטיבו אשר דיברו שהם רק כמעתיקים מספר אל
ספר לבדוק בחורים וסדקים כל מקום שימצאו איזה חומרא מציאה הוא בידם
להעתיקם ואל תסמוך עליהם כלל כי די לנו החומרות שהחמיר רמ"א ושאר
גדולי האחרונים אשר בידם להכריע אבל בעלי ליקוטים אלו לאו דסמכא אינן כי
אין בידם הכרע להכריע מדעת עצמן או מדעת הפוסקים הלכה כמאן וכ"ש להקל
אין שומעין להם ולא נאה להם חיבורים כאלה אם לא שהם מפורסמים למומחין
שהומחו רבים עליהם כמו בעל פנים חדשות וכנסת הגדולה ולקט הקמח וכה"ג
(=כנסת הגדולה).⁷⁰⁶

ביקורתו של ה'שבות יעקב' חריפה כנגד ספרי הליקוטים.⁷⁰⁷ הוא מכליל את הספרים 'לחם
הפנים', 'גן נטע', וה'באר היטב' ברשימת הספרים שאינם ברי סמכא להכריע, מכיוון שהם
מעדיפים להעתיק חומרות ללא כל צורך. לעומת זאת הוא טוען שישנם ספרי ליקוטים
'שהם מפורסמים למומחין שהומחו רבים עליהם' כגון 'כנסת הגדולה', 'פנים חדשות'
ו'לקט הקמח',⁷⁰⁸ שעליהם ניתן לסמוך.⁷⁰⁹

⁷⁰² שו"ת 'שבות יעקב' (147), חלק ג סימן מא.

⁷⁰³ 'לחם הפנים השלם על שו"ע יורה דעה', משה יקותיאל קופמן בן אביגדור כ"ץ,
פירדא, תצ"ח (1738).

⁷⁰⁴ נתן בן אברהם איגר, שו"ע או"ח עם קיצור דינים של גן נטע, פראג, תנ"ה (1695).

⁷⁰⁵ ר' יעקב רישר אינו מתייחס ל'באר היטב' שנמצא בידינו, אלא לספרו של ר' ישעיה בן
אברהם על אורח חיים שהודפס לראשונה בדפוס משה דייאש, אמסטרדם תס"ח (1708),
ולאחר מכן בהוצאות נוספות ב-1716, 1724 ו-1725. מאז הופעת ה'באר היטב' של ר'
יהודה מטיקטין בשנת תק"ב (1742), נדחה ספרו של ר' ישעיה, הוא נדפס עוד פעמיים
(1743, 1764), ומאז נעלמו עקבותיו. ר' יעקב רישר נפטר בשנת 1733, וכל שאר ספרי 'באר
היטב' שסקרנו בפרק (עיינו עמ' 51 הערה 225), וגם אלו שלא נמצאים בסקירה שם –
עדיין לא יצאו לאור כשכתב את ביקורתו. עיינו ביחאל דוב ולר, "מהדורות באר היטב
לשו"ע", בתוך: קובץ תורני 'זכור לאברהם', חולון, תשנ"ב, עמ' קיב-קכב.

⁷⁰⁶ שו"ת 'שבות יעקב', חלק ג סימן צח.

⁷⁰⁷ למרות דברי הביקורת, ה'פתחי תשובה' מביא עשרות הפניות ל'שבות יעקב' חלק ג,
בעיקר בחלק 'אבן העזר'.

⁷⁰⁸ פירוט עליהם נמצא בפרק 'בדיקת שימוש במאספים קודמים ובהשפעתם על דרך
חיבורו', עמ' 50-51.

⁷⁰⁹ בהקדמתו ל'אבן העזר' רא"א מזכיר שהשתמש בספרים אלו כדגם לחיבורו.

גם ה'נודע ביהודה' (108) מבקר את ספרי הליקוטים :

ועל דבר אשר נשאל שאשה אחזהו צירים וחבלים וסברה שהגיע עת לדתה ושלחה אחר המילדת כו' כבר דבר עמי בזה המנוח הגאון מוהר"ר מאיר פישלס זצ"ל והוריתי להיתר ומה לנו בדברי קצת לקוטי המתפשטים למצוא חומרות חדשות ובעל נחלת שבעה (109) בתשובה סימן ז' מחמיר בזה ולא משגיחין בדבריו ובחלומותיו... וכל זה נראה לעניות דעתי פשוט ולא ישגיח באלו הליקוטים כלל יהי להם אשר להם.⁷¹⁰

ה'נודע ביהודה' מדבר על תופעת ההחמרה של בעלי הליקוטים, וטוען שה'נחלת שבעה' מחמיר (בהשפעתם) שלא לצורך.

דברי ביקורת על ספרי המלקטים נשמעו גם מפי פוסקי הלכה אחרים שחיו לאחר רא"א ועד ימינו. הרב יחיאל יעקב וינברג מביא בספרו מספר מכתבים שכתבו אליו רבנים שונים בנושא פינוי עצמות מתים. המכתב השני הוא מאת הרב חנוך הענאך אייגש⁷¹¹ שנרצח על ידי הנאצים בוילנא. בהקדמה למכתב כותב הרב וינברג :

אני נותן מכתב זה בשלימותו כדי לעשות זכר לנשמתו של אחד מגדולי הדור האחרון, המנוח הקדוש ז"ל, שנרצח ע"י הנאצים הטמאים בשעת הטבח בוילנא. הי' אהובי וידידי הגדול והחלפנו מכתבים זה עם זה (אבלח"ט) בדברי תורה, והם נאבדו עם יתר כתבי בברלין. הגר"ח אייגש זצ"ל הי' גאון מקורי הן בבקיאותו והן בחריפותו כחד מקמאי ממש, וחבל שלא נספד כהלכה ואף לא נעשה לו זכר כראוי לגאון הדור שכמותו. ומפאת ענוותנותו הגדולה והתרחקותו מריב המפלגות ומהשתייכות לאחת מהן, לא זכה אף בחייו לאותו פרסום עולמי שהי' ראוי לו. ספרו הגדול מרחשת מעיד על גאונותו המקורית. הוא לא הזדקק הרבה לספרי האחרונים, ואף לא הצטרך להם. בכוח בקיאותו וחריפותו המקוריות עמד בעצמו על כל דבר ולא הלך בדרכי המחברים המלקטים והמהפכים בספרי האחרונים ומנצלים אותם לשם חידושיהם כביכול. תנצב"ה.⁷¹²

מתוך ההספד הקצר עולה כי הרב וינברג לא כיבד את ספרי המלקטים משום שהם מנצלים חידושים של אחרונים שהצליחו לדלות מתהום הנשייה ומפיקים ממנו כביכול חידוש עצמאי משלהם.

הרב וואזנר מותח ביקורת שונה על ספרים מסוג זה, וכותב: 'הנה מעודי אין דעתי נוחה בדרך אלה שמאספים מכל הספרים כל צדדי הספיקות ועושים מזה אוסף גדול של

⁷¹⁰ 'נודע ביהודה תנינא', קונטרס אחרון סימן קט"ז. מופיע גם בשו"ת 'תשובה מאהבה' (165) סימן קט"ז.

⁷¹¹ מחבר הספר 'מרחשת'. ראש רבני וילנא לאחר פטירתו של ר' חיים עוזר גרודז'נסקי (1864-1941).

⁷¹² הרב יחיאל יעקב וינברג, שו"ת שרידי אש – חלק ב, ירושלים, תשכ"ג, סימן ק – פינוי עצמות מתים מכתב ב עמוד תרסו.

ספקות עד שאי אפשר כבר לבא להלכה ברורה.⁷¹³ לדעתו ספרי המאספים לא עוזרים לפוסק להורות הלכה אלא דווקא מקשים עליו להגיע להחלטה ברורה, משום שהם מעלים ספיקות המובאות בספרים, וכך אי אפשר להגיע לפסיקה חד משמעית.

הרב הרצל יהודה הנקין מעיד על בעיה נוספת בספרי המלקטים:

ויש להעיר שבאנציקלופדיה תלמודית כרך ט' ערך 'הלל' הערה 412 ציינו למקורות שאין להם שום קשר לנושא, ונראה שהעתיקו המראה מקומות שבהוצאת אלפנביים בלי לעיין במקורות וטעו בין סימן שמ"ז לשמ"ח עיין שם, והא ראייה כי במראה מקומות לסימן שמ"ח נדפס בטעות ארחות חיים הלכות חנוכה סימן ו' וצריך להיות סימן י' וטעות זו הועתקה באנציקלופדיה תלמודית.⁷¹⁴

ומכאן מגיע למסקנה 'ולכן מצוה לפרסם שאין לסמוך על ספרי ליקוטים וקיצורים להלכה למעשה עד אשר יעויין בגוף הספרים',⁷¹⁵ כלומר, רבים מספרי המאספים ליקטו את דבריהם ממקומות שונים בלי לבדוק את מקור הדברים, ולכן עלולים להוביל לטעויות. גם כאן מקיש הרב הנקין מטעות אחת בספר אחד לכלל ספרי הסוגה.

יא.3. הביקורת על ה'פתחי תשובה'

ישנן גם ביקורות דומות המופנות ישירות לספר 'פתחי תשובה'. עוד בימי חייו של רא"א כבר שמו לב לבעייתיות שבספר מאסף, שלא תמיד בודק את המקורות שמביא. אחד הפוסקים הראשונים המתייחסים לספר 'פתחי תשובה' הוא ר' יצחק אייזיק חבר בספר השו"ת שלו, 'בנין עולם':⁷¹⁶

בעזהש"י יום ד' לסדר והארכת ימים תר"ג (1843) לפ"ק טיקטין יע"א.

תשובה: לכבוד ידידי הרב הגדול חו"ב ומפורסם מוהר"ר משה צבי נ"י, רב דק"ק וויסאקי דמאזי,

מכתבו בא אלי לנכון כהיום ומחמת דטרדנא טובא לא אוכל לבוא בארוכה ובאתי להשיב בקצרה...ממה שמצא מעלתו בבאר היטב וגם בס' פתחי תשובה הנדפס מחדש שכתבו בשם תשובת נחלת שבעה ותשובת חינוך בית יהודה לאסור...הנה אין דרכי לסמוך על הקיצורים מבלי לשום לב למקורם של דברים

⁷¹³ הרב שמואל הלוי ואזנר (נולד בתרע"ד), שו"ת שבט הלוי, חלק י, בני ברק, תשס"ב, סימן קד.

⁷¹⁴ הרב הרצל יהודה הנקין, שו"ת בני בנים, ירושלים, תשמ"א, סימן ז.

⁷¹⁵ שם, בהערה בסוף הסימן.

⁷¹⁶ ר' יצחק אייזיק חבר, 1789-1853, רב בקהילות ליטא. ספר השו"ת שלו, 'בנין עולם' יצא לאור בווארשה ב-1851. עיינו גם רבנותינו שבגולה – דברי ימיהם של גאוני ישראל בדורות האחרונים – חלק א, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 9-14.

וספר שו"ת נחלת שבעה לא ראיתי רק השגתי תשובת חינוך בית יהודה וראיתי שם ודבריו אינם מוכרחים שם לאסור.⁷¹⁷

אנו רואים שהרב חבר, שהיה מבוגר מרא"א בכשנות דור, לא סמך על ספרי קיצורים בכלל ועל דברי רא"א בפרט, אלא רצה לבדוק את הדברים במקורם. ואכן, לאחר שבדק את דברי 'חינוך בית יהודה' הבין אותם אחרת מכפי שרא"א הבין.

נקודת ביקורת נוספת מובאת על ידי הרב שלמה זלמן אויערבאך :

גם ראיתי בהגהות גדולי הקודש לבעל הדעת קדושים⁷¹⁸ שמביא בסי' שכ"ג את דברי היעב"ץ וכתב: "לפום חורפא לא עיין בה ואין לחוש לדבריו, הגם שראיתי בפת"ש שמביא דברי השאילת יעב"ץ ולא חלי ולא הרגיש זהו דרך המלקטים שלא בהשגחה.⁷¹⁹

הביקורת כאן היא כלפי היעב"ץ שלא עיין מספיק, וגם כלפי בעל ה'פתחי תשובה' שלא עיין היטב. אנו רואים שוב שגם הוא הכליל את כל המלקטים, שזוהי דרכם ללקט בלא השגחה, דהיינו בלא עיון מספיק, לאחר שמצא דופי רק במקרה אחד מסוים ב'פתחי תשובה'.

הרב רחמים חי חיותה מג'רבה מביע את דעתו על ספרי המאספים ובכללם 'פתחי תשובה' :

וכן הפתחי תשובה שהביא דברי הנודע ביהודה אין ראיה דדעתו כן, משום דלא נחית לדינא רק לאסיפה בעלמא כל שלא גילה דעתו לדינא. וכחאי גוונא כתב הרב טהרת המים⁷²⁰ מערכת פ' אות רע"ו דהפוסקים המאספים הכנסת הגדולה והרב יד אהרן וכיוצא שמביאים סברא מספרי הפוסקים אין ראיה דדעתם כן וכן בספר באר היטב, עיין שם ועיין עוד שם באות רנ"ו והכי נמי יש לומר בפתחי תשובה.⁷²¹

הרב חיותה מצטט את דעתו של בעל 'טהרת המים', ושניהם טוענים שלא ניתן לדעת מעצם הבאת המקורות הקדומים מה סוברים המאספים, וה'פתחי תשובה' בכללם, אלא אם כן פסקו במפורש, כי מטרת הספרים לא הייתה לפסוק אלא לאסוף בלבד.⁷²²

⁷¹⁷ ר' יצחק אייזיק חבר, שו"ת בנין עולם, חלק יו"ד סימן ל.

⁷¹⁸ את הספר 'דעת קדושים' כתב הרב אברהם בן דוד ווארמאן מבוטשאטש (1776-1840). הספר יצא בכמה חלקים בשנות ה-90 של המאה ה-19, על חיבור זה נכתבו הגהות בשם 'גידולי קודש' מאת אורי פייבל הלוי אב"ד בראדשין.

⁷¹⁹ הרב שלמה זלמן אויערבאך (1910-1995), שו"ת מנחת שלמה – חלק א, ירושלים, תשמ"ו, סימן ס.

⁷²⁰ הרב אברהם בן נחמן הכהן מסלוניקי, טהרת המים, ליוורנו, תרל"ט.

⁷²¹ שו"ת 'שמחת כהן', 'יורה דעה', חלק א סימן לד.

⁷²² ובדומה לכך נמצא למשל ב'שו"ת ישמח לבבי' של הרב ישועה שמעון חיים עובדיה ממרוקו (1872-1952), חלק יו"ד סימן מה: 'עוד זאת אודיע לידידי להתלמד במקום אחר שאין לסמוך על ספרי הליקוטים לומר שכל מה שהביאו בליקוטים שכן הוא דעתם... שאין דעתם אלא לאסוף ולצבור ספרי הפוסקים המפוזרים אחת הנה ואחת הנה, זולת במקום

באופן חד יותר מעיר הרב בן ציון חי עוזיאל שביהן כרב הראשי לישראל: 'וכאן אני מוצא צורך להעיר תשומת לב, על אזהרתם של רבותינו הקדמונים **שאסרו לפסוק** הלכה מספרי המאספים שהם מכוונים רק למפתח ומראי מקומות'.⁷²³ הוא מתבטא באופן חריף ביותר ואומר שלא רק **שלא ניתן לדעת** מה דעתו של המאסף מתוך המובאות שמביא, אלא שזאת הסיבה שבגללה אף **אסור לפסוק** מתוך ספריו.⁷²⁴

נקודת ביקורת אחרונה אביא ממאמר שהתפרסם בעיתון 'המליץ',⁷²⁵ בשנת 1901, שם מבכה הסופר יוסף קונטורשצ'יק⁷²⁶ את ידיעותיהם של הבאים להיבחן לסמיכה לרבנות:

עתה אם יתרוקן כסא אחד הרבנים, יפרו וירבו על מקומו רבנים כארבה לרוב... ולמרבה הפלא הוא כי רוב הקנדידטים האלה המה עוד צעירים לימים, אשר יחלב אמם לא יבש עוד מעל שפתותיהם. מי ילד אלה? מאין באו? ואיה הכשירו עצמם לרעות צאן קדושים?... עתה די לו לאיש צעיר לשנן בע"פ את לוח המפתחות לכל השו"ת שערך הגאון בעל ה'פתחי תשובה', ועד מהרה ימצא לו 'פטיש החזק' מאנ"ש של אדמו"ר שליט"א אשר יסמוך ידיו עליו... והנה רב חדש, ורבנים כאלה יציצו בין לילה ככמהין ופטריות.⁷²⁷

כותב המאמר, שאיננו פוסק הלכה, מתייחס ל'פתחי תשובה' כאל 'לוח מפתחות לספרות השו"ת', ומסביר שספר כמו זה גורם לאנשים ללמוד פחות ברצינות ולא להעמיק במקורות, מכיון שהם חושבים שהכל מסוכסם להם על ידי רא"א. לא זאת אלא אף זאת: כך מוסמכים רבנים אשר יודעים לדקלם היכן כתובים המקורות, אך אינם תלמידי חכמים.

שגילו דעתם דהכי סבירא להו, וכן כתב הרב חיד"א גופיה בספר חיים שאל ח"א סי' ח' על ספרו ברכי יוסף שאין לסמוך על סברות שמביא בשם הפוסקים בספרים הנזכרים יעויין שם. ומזה תקיש לכל בעלי אסופות דוק ותשכח'.

⁷²³ 'שו"ת משפטי עוזיאל', כרך ב, 'יורה דעה', סימן מח (ב).
⁷²⁴ איסור זה נלקח ברצינות על ידי עורכים ואספנים למיניהם בשנים האחרונות, והם מרבים לכתוב שלא לסמוך על דבריהם הלכה למעשה, אלא לבדוק בתוך המקורות עצמם. יש בי הרושם כי בזמנים עברו כשמחבר ביקש מקוראיו שלא לפסוק הלכה מתוך ספרו, הדבר נבע מתוך **צניעות יתירה** שהייתה בו כי חשב **שעדיין לא הגיע להוראה** (ראו את דבריו של רא"א בהקדמתו המובאים בעמ' 118; 167). בספרי האספנים החדשים הסיבה שכתבו שלא לסמוך על דבריהם היא **בגלל האיסור שקיים לפסוק לפי ספר מאסף, והפחד של הכותב להכריע**, ולא מתוך ענווה. למשל, הרב ד"ר אברהם שטיינברג, עורך האנציקלופדיה הרפואית-הלכתית כותב כך: 'אין מגמת הדברים לפסוק ולהכריע הלכה למעשה, אלא רק למסור ולהביא את כל הדעות ומקורותיהם כמות שהם. ידוע מפי סופרים וספרים שאין לסמוך על ספרי ליקוטים וקיצורים הלכה למעשה, עד שיעיין בגוף הספר ורק על פי פוסק מובהק'. (אברהם שטיינברג, "מאמרים תמציות וסקירות בנושאי הלכה ורפואה", **אסיא**, מה-מו, (תשמ"ט), עמ' 131).

⁷²⁵ על עיתון זה ראו באתר האינטרנט 'עיתונות יהודית היסטורית', בתוך הדף של העיתונות הסרוקה באתר הספריה הלאומית:

<http://www.jpress.org.il/publications/HMZ-he.asp>

⁷²⁶ מחבר הספר 'מצהרים חלדי' (ספור... יסודותו בקורות היהודים ברומניה בימי הצורך בראטיאנו), ברדיצ'ב, תרנ"ד.

⁷²⁷ יוסף קאנטארשטיק, "גלים באגם", 'המליץ', 1901.11.22, עמ' 2.

יא.4. סיכום

נסכם את דברי הביקורת מן המאה ה-18 ואילך על ספרי המאספים בכלל, ועל 'פתחי תשובה' בפרט:

1. מחברי ספרי הליקוטים אינם ברי סמכא, ואינם יודעים להכריע ולפסוק הלכה מתוך ספרי הפוסקים שהם מביאים.
  2. מחברים ספרי הליקוטים מביאים חומרות יתירות שלא לצורך.
  3. המחברים של ספרים מאספים רק מנצלים את דברי האחרונים כדי להראות שכביכול הם עצמם מחדשים.
  4. ספרי מאספים מבלבלים את מורי ההלכה בכך שמביאים ספיקות רבים, ורק מקשים על ההכרעה בפסיקה.
  5. המאספים, ובכללם ה'פתחי תשובה', לא מעיינים מספיק, לא משגיחים לדייק בדברי הפוסקים, ומעתיקים ללא בדיקת הדברים במקור.⁷²⁸
  6. לא ניתן לדעת מה דעתם להלכה של מחברי הספרים, כי הם מאספים בעלמא, ומכיוון שכך, אף אסור לפסוק מתוך דבריהם.
  7. ספרים מסכמים כאלו גורמים לתלמידים צעירים שלא ללמוד ברצינות ולחשוב שהם יודעים את כל פרטי ההלכות מן הספר המסכם, והם נסמכים לרבנות ללא ידע מספיק.
- למרות כל האמור לעיל, וכפי שנראה בפרק הבא, הרי שהספר 'פתחי תשובה' התקבל בהדרגה ולבסוף התקבל אצל כל פוסקי ההלכה.

---

⁷²⁸ בנושא זה ראו דוגמאות נוספות בספרו של דניאל שפרבר, נתיבות פסיקה, ירושלים, תשס"ח, בפרק 'בורות ופחתים' – סכנת הלימוד והפסיקה ללא בדיקה שיטתית של המקורות, עמ' 129-53.

פרק יב – התקבלותו של החיבור

יב.1.א התקבלותו אצל פוסקים מבוגרים מרא"א

הראשון שהכיר בגדולתו של הספר 'פתחי תשובה' ושל מחברו רא"א היה למרבה ההפתעה דווקא רב מעדת החסידים, ר' מנחם מענדל שניאורסון, האדמו"ר השלישי של חב"ד⁷²⁹ שכוונה גם ה'צמח צדק' (להלן: צ"צ).⁷³⁰ הוא נולד בשנת 1789, והיה מבוגר מרא"א בכ-25 שנה. בתשובותיו על חלק 'יורה דעה' הוא מפנה את הקוראים פעמים רבות לעיין בספר 'פתחי תשובה' (שחובר כשרא"א היה בשנות העשרים המוקדמות לחייו). את תחילת יצירת הקשר ביניהם אולי ניתן לייחס למסע שערך הצ"צ בערי ליטא בשנת תקצ"ח (1838).

בחיבור 'אלה תולדות' שחיבר האדמו"ר האחרון של חב"ד,⁷³¹ והמתאר בקצרה את תולדות חייהם של אדמו"רי החסידות, כתוב:

על פי בקשת אנ"ש, מבקר בשנת תקצ"ח בפלכי מאהילוב, מינסק ווילנא וחוזר דרך פלך וויטבסק. בנסיעתו זו נפגש גם עם גדולי המנגדים, ומאז היו באים בשאלות ותשובות ושקלא וטריא, וזה גרם אשר שקטה המחלוקת של המנגדים.⁷³²

נראה שפגישתם של רא"א והצ"צ הייתה בשנת תקצ"ח (1838), כשנתיים לאחר יציאתו לאור של 'פתחי תשובה' על 'יורה דעה', ומאז מזכיר הצ"צ את 'פתחי תשובה' בתשובות רבות.⁷³³ את הערכתו של ה'צמח צדק' לרא"א ניתן לראות מתוך המכתב שבו שואלים את הצ"צ אודות שוחט שנחשד בטעויות רבות בכתובת סת"ם – האם יש לחשדו גם לגבי שחיטותיו:

מכתבם ע"י המוכ"ז הגיעני נדון השו"ב. והגם כי דברי הרב הגאון בעל פתחי תשובה שי' ומה שהסכים עמו הה"ג מהר"א מווילקאמיר⁷³⁴ שי' אין צריך הסכם ידי. עכ"ז אמרתי ג"כ למלאות רצונם להשיב כי נכון לפי עניות דעתי גם כן. והוא כי הנה משורת הדין פשוט שאף החשוד בכתובות סת"ם אינו חשוד לדין

⁷²⁹ היה נכדו של ר' שניאור זלמן מלאדי, ה'אדמו"ר הזקן', וירש את כס האדמו"רות לאחר פטירתו של דודו 'האדמו"ר האמצעי' (שהיה גם חותנו).

⁷³⁰ ישנם ספרים אחדים בשם 'צמח צדק' שחברו על ידי אישים שונים בשם מנחם מענדל. המשותף להם הוא ש'מנחם מענדל' בגימטריה שווה 'צמח צדק', כאשר על פי המסורת למשיח קוראים 'מנחם' (בבלי, סנהדרין צה ב), והפסוק שרומז על ימות המשיח אומר: 'בְּיָמֵי הָהֵם וּבָעֵת הַהִיא אֶצְמִיחַ לְדוֹד צִמְח צְדָקָה וְעֵשָׂה מְשֻׁפָּט וְצִדְקָה בְּאֶרֶץ'. (ירמיהו לג טו).

⁷³¹ עשה זאת על פי בקשת חותנו, הרבי הרי"צ, בשנת תשי"ה, עוד לפני שהוכתר לאדמו"ר.

⁷³² מנחם מענדל שניאורסון, 'אלה תולדות', בתוך: שו"ת צמח צדק חלק או"ח, ברוקלין, תשי"ה², ללא ציון עמוד.

⁷³³ לצערנו, בספר השו"ת 'צמח צדק' המכתבים מופיעים ללא ציון תאריך, כך שאי אפשר לקבוע באיזו שנה נכתבה כל תשובה. הצ"צ נפטר בשנת 1866, אך חלה בשנת 1860 ומאז כמעט ולא כתב תשובות.

⁷³⁴ רבי אהרן מווילקאמיר (1785-1859) היה רבה של קהלת המתנגדים בוילקאמיר משנת 1811 עד פטירתו. היה ידוע שהתנגד נחרצות לחסידות.

שו"ב כמו שהחשוד על השביעית אינו חשוד על המעשרות...לכאורה יש לפקפק כיון שהיה פושע בכתובת סת"ם שמא גם בהשחיטה אין לו דין והרבה יראת שמים צריך וכו' הנזכר שם...אך זה היה מקום לומר בסתם איש שאין אנו יודעין מה טיבו. אבל בנדון זה האיש המופלא ר' גרשון שו"ב. שמבואר בכתב יד הרב הרב הגאון בעל פתחי תשובה שיחיה שהעידו עליו לפניו כי הוא איש כשר וירא שמים ושום שמץ דבר לא נשמע עליו אף בקלה מן הקלות. ובענין שו"ב לא נמצא עליו שמץ דבר רק אדרבה ע"צ ההידור והיופי כאשר העיד עליו הרב ומו"צ דאושפאלי וא"כ אין להמשיך עליו שום חששא מחמת הפשיעה שבעניני כתיבת תו"מ...וא"כ אין לחוש עליו בעניני שו"ב רק שנכון ודאי לא להיות לו עוד עסק בכתובת תו"מ כלל. לכן נראה נכון כפסק הרב הה"ג בעל פתחי תשובה ש' שהסכים לו ג"כ הרב הה"ג מוילקאמיר ש' ואף שאינם צריכים להסכמתו.⁷³⁵

למרות הפרש הגילאים הגדול הצ"צ טוען שרא"א אינו זקוק להסכמות ממנו, וסומך בעיניים עצומות על עדותו בנושא הכשרות של אותו שוחט. נראה להלן דוגמאות נוספות שבהן הצ"צ סמך מאוד על רא"א כמביא וכמסכם תשובות וכצינור אמין ומדויק:⁷³⁶

1. שו"ת 'צמח צדק', חלק 'יורה דעה', סימן לו: 'כן כתב בספר פתחי תשובה שם סק"ח⁷³⁷ בשם ה'נודע ביהודה' (108) חלק יורה דעה סי' י"ב...אנו רואים שהצ"צ סמך על סיכומו של רא"א, ולכן ציין את המקור מתוך ה'פתחי תשובה', ולא ישירות מן ה'נודע ביהודה'.

2. שו"ת 'צמח צדק', חלק 'יורה דעה', סימן כ: 'ולדינא נראה להורות כמו שכתב בשו"ת חינוך בית יהודה (54) סי' ל"א. ואף שהפרי מגדים (133) סוף סימן ל' החמיר בזה מכל מקום בתשובת שבות יעקב (147) חלק ב' סי' ס"ה היקל ביותר מהחינוך בית יהודה כמו שכתב בפתחי תשובה... ההפניה איננה לשו"ת שבות יעקב, אלא ל'פתחי תשובה' שמסכם את דעותיהם של ה'שבות יעקב' וה'חינוך בית יהודה' ומגיע למסקנה שהאחד מקל יותר מהשני⁷³⁸ – ועל סיכום זה סמך הצ"צ.

3. שו"ת 'צמח צדק', חלק 'יורה דעה', סימן כד: 'ועיין בפתחי תשובה סימן מ"ד סק"ז⁷³⁹ שנדפס מחדש אחר זמן רב שכתבתי קונטרס זה הביא תשובת יריעת האוהל (67) דסבירא ליה כמהרש"ל להקל'. הצ"צ לא מבקש מהקורא לעיין בשו"ת יריעת האוהל,

⁷³⁵ שו"ת 'צמח צדק', יורה דעה חלק א, וילנא, תרל"ד, סימן רמט.

⁷³⁶ ישנן דוגמאות רבות נוספות שבהם סמך על דבריו כמוסר אמין: למשל סימן לט בשם תשובת 'חוט השני', סימן מ' בשם תשובת 'תולדות יצחק'.

⁷³⁷ ה'פתחי תשובה' שם מתמצת את דברי ה'נודע ביהודה' ולא מצטט אותם: 'ועיינו בתשובת נוי"ב חלק יו"ד סימן יב שכתב דאנן קיי"ל כשיטת הב"י והרמ"א והש"ך שזה מיקרי סירכא תלויה ממש ע"ש'.

⁷³⁸ וכך מופיע ב'פתחי תשובה' בסימן ל ס"ק ב: 'ועיינו בתשובת שבו"י (=שבות יעקב) ח"ב סימן ס"ה שדעתו כדעת המקילין, העיד כן בשם חמיו הגאון מהר"ש ז"ל וכל ביתו ונכדיו הגאונים הורו להתיר, ולא כמ"ש בתשובת חינוך בית יהודה שיש ליזהר לכתחילה שלא לקנות אווזין כאלה דהיא חומרא יתירה'.

⁷³⁹ ב'פתחי תשובה' שלפנינו זה מופיע בס"ק ח.

אלא בפתחי תשובה שהביא אותו. כלומר הצ"צ סמך על סיכומיו של רא"א שהם טובים ואמינים.

מדוע הצ"צ לא הפנה את קוראיו לספר המקורי, אלא לספר 'פתחי תשובה'?

ניתן להעלות את הסברה האומרת כי הספר 'פתחי תשובה' היה בידיו של הצ"צ ולכן מפנה דווקא אליו, בעוד שהספרים האחרים לא היו בנמצא. אך ברור שגם הספרים האחרים היו בידיו שכן פעמים רבות הוא מפנה אליהם בתשובותיו.⁷⁴⁰

ייתכן לשער כי הספר 'פתחי תשובה' היה נפוץ בידי הקוראים יותר מאשר ספרי השו"ת מהם הביא תשובות, ולכן הפנה אותם לחיבור זה ולא לחיבורים המקוריים. אם כך הוא הדבר הרי שזו עדות על תפוצתו המרשימה של הספר, כאשר תוך מספר שנים הפך להיות נפוץ יותר מאשר ספרו של ה'נודע ביהודה'.

ההשערה הנראית לי כסבירה ביותר היא שלמרות הפרשי הגילאים הגדולים הצ"צ סמך מאוד על רא"א כצינור בהבאת המקורות ובסיכומם.

כמו כן נראה בדבריו של הצ"צ שעצם הבאת הדברים ב'פתחי תשובה' נותן לתשובות תוקף:

1. שו"ת 'צמח צדק', חלק 'יורה דעה', סימן קלב: 'ושוב ראיתי כן בחכמת אדם (56) כלל צ"ט סעיף ג' וזה לשונו ונראה לי שהוא הדין נשים...תלין במצוי עד כאן לשונו. **הביאו הפתחי תשובה סי' ק"צ ס"ק ג'.**⁷⁴¹
הצ"צ מצטט מתוך דברי החכמת אדם, ומציין בסוף שרא"א הביא אותו גם כן. מדוע נזקק הצ"צ לכתוב שגם 'פתחי תשובה' הביא זאת? כנראה **שעצם העובדה שהדעה הובאה בספר פתחי תשובה – נתנה תוקף ומעמד מיוחד לדעה זו.**

2. שו"ת 'צמח צדק', חלק 'יורה דעה', סימן רלא: 'ובשו"ת נודע ביהודה מהדורה תניינא חלק יורה דעה סי' קצ"ג גבי גיזת בכור שנתערב בשאר צמר התיר למוכרן לאינו יהודי. ולא לחוש שמא ימכרנו לישראל משום דס"ל שבנדון שלו יש כמה טעמים להקל בתערובות לגמרי יעויין שם. **הובא בספר פתחי תשובה על יו"ד סי' ש"ח.**
הצ"צ מפנה את הקורא להסתכל ב'נודע ביהודה', אך מוסיף ומעיר כי תשובה זו הובאה גם ב'פתחי תשובה'. מדוע? נראה שעצם ההופעה ב'פתחי תשובה' נותנת חשיבות לתשובה המובאת.

3. בתשובה נט מביא הצ"צ את דברי ה'גבעת שאול' (34) בסימן ו': 'וכתב גם כן אאזמו"ר ז"ל בסי' כ"ד ס"ק ל"ו וסמך רמ"א על זה להתיר החלב והביצים כו' שאינן בחזקת איסור כד כאן לשונו, **וכן מפרש בתשובת גבעת שאול סי' וא"ו.**⁷⁴² כלומר, הצ"צ ראה את

⁷⁴⁰ ל'נודע ביהודה' הצ"צ מפנה ישירות בסימנים ח, כ, מב ועוד. ל'שובות יעקב' בסימנים: יא, כה, נו ועוד. לשו"ת 'יריעת האהל' אין הפניות נוספות.

⁷⁴¹ בדפוסים שלנו סימן זה מופיע בס"ק ד.

⁷⁴² שו"ת 'צמח צדק', יו"ד, חלק א, סימן נט.

תשובת 'גבעת שאול' המקורית, ובכל זאת בסוף התשובה הוא כותב: **'כן פסק בשו"ת גבעת שאול סי' וא"ו הביאו בפתחי תשובה ראש סימן נ"ה'**.⁷⁴³ שוב ראינו שהצ"צ כתב שהדעה הובאה ב'פתחי תשובה' כדי לתת תוקף לתשובת ה'גבעת שאול', וזו הסיבה שהוא מציין שה'פתחי תשובה' הביא אותה.

נקודה מעניינת היא שאין לנו עדות שהצ"צ סמך על רא"א כפוסק, כי הוא מזכיר את הספר 'פתחי תשובה' כמביא ספרים אך לא מצאתי בשום מקום שהצ"צ מזכיר את דעותיו העצמאיות של רא"א.

ברור הוא שהערכתו של הצ"צ ל'פתחי תשובה' הייתה גדולה, ולא רק בגלל למדנותו, אלא גם בגלל צדיקותו הרבה.⁷⁴⁴ מתאר זאת חייקל לונסקי:

ניט נאר מתנגדים, נאר אויך זייער פיל חסידים פלעגן פארן צו אים נוד עצות, און אז מען פלאגט זיי פראגן: 'סטייטש, איר קענט דאך בעסער פארן צו אייער רבין דעם גרויסן גאון און צדיק ר' מנחם מעדעלע פון לובאוויטש', פלעגן זיי ענטפערן, אז דאס האט זיי טאקע זייער גרויסער רבי געהייסן פארן צום פ"ת, זאגנדיק, אז זיי דארפן זיך ניט מטריח זיין און מרבה בהוצאה זיין צו פארן אזש צו אים נאך עצות אין לובאוויטש, ווען זיי האבן נאענט לעבן זיך אין אוטיאן אזא גרויסע גאון, חכם און צדיק דעם פ"ת, ר' מענדעלע האט זייער געהאלטן פון פ"ת, ער דערמאנט אים פיל מאל אין זיין ספר שאלות ותשובות 'צמח צדק'.⁷⁴⁵

ישנן עוד התייחסויות בודדות בלבד ל'פתחי תשובה' בספרי שו"ת מאת חכמי החסידים בני דורו של הצ"צ. האדמו"ר הראשון לבית צאנז⁷⁴⁶ מעיד בתשובה משנת תרכ"ז שסמך על רא"א כמאסף אמין ומוסמך: 'וכמבואר בהרבה תשובות עיין בפתחי תשובה שנדפס מחדש על אה"ע [סי' יא ס"ק ו] מביא כמה תשובות בזה',⁷⁴⁷ וכן בשו"ת של ר' שלמה דרימר,⁷⁴⁸ מחסידות רוז'ין: 'וראיתי בספר פתחי תשובה (יו"ד סי' קנא) כתב בשם תשובת אמונת שמואל (סי' יד) שפקקו על דברי רמ"א'.⁷⁴⁹

⁷⁴³ שם.

⁷⁴⁴ עיינו בחייקל לונסקי, 'גאונים און גדולים פון נאענטן עבר', וילנא, תרצ"א, עמ' 92-99, שם הוא מביא כמה סיפורים על צדיקותו של רא"א ועשיית המופתים שלו.

⁷⁴⁵ שם, עמ' 92. **בתרגום חופשי לעברית**: לא רק מתנגדים, אלא גם הרבה חסידים היו נוסעים אליו לעצות. וכששאלו אותם: 'הרי אתם יכולים לנסוע לרבי הגדול, הגאון והצדיק ר' מנחם מענדל מלובביץ', הם ענו שבאמת הרבי הגדול אמר לנסוע ל'פתחי תשובה', וחוף מזה הם לא צריכים לטרוח ולהרבות בהוצאות כדי לנסוע לעצות ללובביץ' כשיש להם קרוב להם באוטיאן גאון גדול, חכם וצדיק – ה'פתחי תשובה'. ר' מענדעלע [=ר' מנחם מענדל] החזיק מאוד מה'פתחי תשובה', והוא מזכיר אותו פעמים רבות בשו"ת שלו 'צמח צדק'.

⁷⁴⁶ ר' חיים הלברשטאם, 1793-1876.

⁷⁴⁷ שו"ת 'דברי חיים', לבוב, תרל"ה, 'אבן העזר', חלק ב, סימן ח.

⁷⁴⁸ רבה של סקולא, מחבר הספר 'ישרש יעקב', 1800-1873.

⁷⁴⁹ ראו שלמה דרימר, 'שו"ת בית שלמה', לעמבערג, תרל"ז, חלק 'אורח חיים', סימן לח, ומופיע שם שוב בסימן קי. שתי התשובות הן מחודש שבט, שנת תרל"א (1871).

אך ישנם פוסקים בני הדור שקדם לרא"א המתייחסים בצורה זהירה יותר לספר 'פתחי תשובה'. כבר הבאתי בפרק הקודם את ביקורתו של בן דורו של הצ"צ, הרב אייזיק חבר, על שיטת העבודה של רא"א:

בעזה"ש יום ד' לסדר והארכת ימים תר"ג (1843) לפ"ק טיקטין יע"א... וגם בס' פתחי תשובה הנדפס מחדש שכתבו בשם תשובת נחלת שבעה ותשובת חינוך בית יהודה לאסור... הנה אין דרכי לסמוך על הקיצורים מבלי לשום לב למקורם של דברים וספר שו"ת נחלת שבעה לא ראיתי רק השגתי תשו' חינוך בית יהודה וראיתי שם ודבריו אינם מוכרחים שם לאסור.⁷⁵⁰

אנו רואים בתשובה משנת 1843, שאכן הרב חבר מתייחס בחשיבות לדבריו של רא"א למרות שהרב חבר היה מבוגר ממנו בהרבה, אך הוא מותח ביקורת על דבריו ולא מקבל אותם כמובן מאליו.

יב.1.ב. התייחסותם של בני דורו של רא"א

כפי שראינו לעיל, הספר המצוטט ביותר ב'פתחי תשובה' (בחלק 'יורה דעה') הוא שו"ת 'חת"ם סופר'. 'חת"ם סופר' נפטר בשנת 1839, ובנו ר' אברהם שמואל בנימין ירש את מקומו בראשות הישיבה בפרשבורג וכיהן בתפקיד זה עד למותו בשנת 1871. תשובותיו כונסו לספר בשם 'כתב סופר', שיצא לאור בארבעה כרכים משנת 1873 ואילך. ה'כתב סופר' לא מרבה להביא את ה'פתחי תשובה' בתשובותיו, אך כאשר הוא מזכיר אותו נוכל להבחין שה'כתב סופר' מתייחס לחיבור 'פתחי תשובה' באמביוולנטיות. מצד אחד הוא רואה את התקבלותו של הספר ואת חשיבותו לעולם פסיקת ההלכה, ומאידך הוא מרשה לעצמו לערער על הבנותיו ופסיקותיו של רא"א. נענין בשאלה שמובאת לפנינו משנת 1871: הדיון הוא לגבי שמירת הטריטוריה של ארבעת המינים, שה'חת"ם סופר' ניסה להחמיר ולומר שיש להיזהר ולא לשים אותם בשבת במים יותר מ-24 שעות ברציפות, כדי שלא יהיה להם דין 'כבוש', אך רבים ובכללם רא"א תמחו עליו, שהרי דין זה לא שייך בלולב, הדס וערבה, אלא רק בדברי מאכל, וכותב בעל ה'כתב סופר':

והנה ראיתי במכתבך ראייה שניה מדברי סופרים, דברים היוצאים ממש ספרא רבה דישראל בספרא דבי רב רבנן כבוד קדושת אבא מאור הגולה זצ"ל מה שכתב על דרך אגב בחתם סופר חיו"ד ססי' פ"א שיש לנהוג בחג שחל בשבת להוציא הלולב והמינים בתוך מעת לעת מן המים שלא יופסלו ע"י כבישה, ורבים ראו וכן תמחו דלא נמצא ענין כבישה רק בדבר מאכל לענין איסור והיתר, ולענין מצוה באתרוג שהוא דבר מאכל, אבל בלולב ומינים באגודה אחת אין טעם וריח שיפסול בהם כבישה או בישול, ועכשיו הראה לך אחד מתלמידנו הרבני האברך המופלג בתורה ויראה מו"ה אליעזר בלום יחי', כי תמיה זו תמיה של קיימא היא לדורות כי באה בדפוס בפתחי תשובה החדשות סי' פ"ז,⁷⁵¹ והוא גילה לך סוד זה כי

⁷⁵⁰ ר' יצחק אייזיק חבר, 'שו"ת בנין עולם', חלק יו"ד סימן ל.

⁷⁵¹ הכוונה היא להדפסה השנייה של 'פתחי תשובה', 'יורה דעה', משנת 1852, שם מצוטט ה'חת"ם סופר'.

רבים הקמים מאז בתמיה רבה, ואתה מזקנים התבוננת וטרחת לקיים מילי דאבוהא אבוהון דכולהון ת"מ תורת משה אבינו רועינו רבינו זצ"ל ונפשך איותה לשמוע דעתי בזה.⁷⁵²

ה'כתב סופר' מעיד על השפעתו הרבה של רא"א: הוא מבין שמה **שנדפס בספר 'פתחי תשובה' נשאר וקיים לדורות, וכבר אי אפשר לפקפק בזה**. כלומר, אם ב'פתחי תשובה' מובאת תמיהה על ה'חת"ם סופר', הרי שכל הפוסקים יקבלו את הדעה כנגד ה'חת"ם סופר'. ולכן הוא מציין 'כי רבים הקמים מאז בתמיה רבה', כאשר הכוונה היא שמאז שרא"א הדפיס את תמיהתו זו ב'פתחי תשובה', רבים המצטרפים לתמיהה זו על דברי ה'חת"ם סופר'. בהמשך התשובה מנסה ה'כתב סופר' להגן על פיסקו של אביו מפני תמיהתו של רא"א.

בתשובה הבאה מתייחס ה'כתב סופר' לדברי ה'ים של שלמה' (64) שאומר שאם בהמה אינה יולדת זהו סימן טריפה, אך אם היא מתעברת הרי שברור שאינה טריפה,⁷⁵³ ואילו ה'כתב סופר' מנסה להוכיח שגם אם היא מתעברת – עדיין ייתכן שתהיה טריפה. לאחר דיון ארוך הוא כותב: 'אבל לפי שיטת יש"ש **וכן הוא משמעות כל הפוסקים והסכים עמו ג"כ הפ"ת להלכתא** ליכא ראיה לפי דברינו'.⁷⁵⁴ ה'מכה פטיש' של הראיה לטובת היש"ש זו לא העובדה ש'כן משמעות כל הפוסקים', אלא ש'הסכים עמו ג"כ הפ"ת להלכתא'.

אביא כאן מקרים שבהם ה'כתב סופר' אינו נרתע מביקורת ישירה כלפי דברי רא"א: א. שו"ת 'כתב סופר', חלק 'אורח חיים', סימן לה: 'אבל במחילת כבוד בעל פתחי תשובה שגגה יצאה מלפניו ואין כאן רוח קושיא'. ב. שו"ת 'כתב סופר', חלק 'אבן העזר', סימן כב: 'ומצאתי אחר כך שכבר פתח בקושיא זו בפתחי תשובה סי' ט"ו, ומה שכתב שם לדחות...ומכל מקום יש בו דוחק'.

את היחס המורכב לדברי ה'פתחי תשובה' ניתן גם לראות אצל חכם אחר בן דורו: הנצי"ב מוולוז'ין.⁷⁵⁵ להלן אציג דוגמאות שבהן הוא מבקר את דבריו של רא"א: א. שו"ת 'משיב דבר', חלק ב סימן מז: 'ראיתי בפתחי תשובה שהביא בשם שו"ת שמש צדקה (156), דגם בעניי עירו קודמין לת"ח, והיה הדבר תמוה בעיני, וראיתי בגוף שו"ת שמש צדקה...במי שרוצה לקמץ מעניי עירו ולשלוח לת"ח, בזה כתב דעניי עירו קודמין, אבל אם הת"ח לפניו בזה ודאי מודה דת"ח קודם'. ב. שו"ת 'משיב דבר', חלק ד סימן סא: 'והפ"ת שהביא לשון הגמ' לא באר יפה'. ג. שו"ת 'משיב דבר', חלק ד סימן מג: 'והפ"ת הביאו בס"ק ל"ח אבל לפי הנראה לא ראה בגוף הספר⁷⁵⁶ ע"כ לא הביאו בביאור יפה וגם שלא במקומו'.

⁷⁵² שו"ת 'כתב סופר', חלק 'אורח חיים', סימן קכב.

⁷⁵³ עיינו י"ם של שלמה, חולין, פרק 'אלו טריפות' סימן פ.

⁷⁵⁴ שו"ת 'כתב סופר', חלק 'יורה דעה', סימן כט.

⁷⁵⁵ הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, ראש ישיבת וולוז'ין, 1817-1893. כתב את 'העמק דבר' – פירוש לתורה, 'העמק שאלה' – פירוש לשאלות של רב אחאי גאון, ועוד. תשובותיו מרוכזות בספר השו"ת 'משיב דבר'.

⁷⁵⁶ הכוונה היא לספר 'בית שמואל'.

כלומר, הנצי"ב טוען שרא"א לא הבין נכון את דברי ה'שמש צדקה', ה'בית שמואל', ואף לא את דברי הגמרא.

מאידך נראה דוגמאות שמוכיחות שגם הוא סומך על רא"א כמוסר נאמן ומדויק:
א. שו"ת 'משיב דבר', חלק ד, סימן עד: 'וזהו באמת דעת התשב"ץ שהביא בפ"ת (סי"ז) ס"ק קע"ג'.
ב. שו"ת 'משיב דבר', חלק ד, סימן טז: 'והנה לענין נאמנות האשה לומר שנאנסה, כבר אזלי בה נמושי⁷⁵⁷ והובא בפ"ת אבן העזר (סי' ס"ח).'
כלומר, הנצי"ב כותב שאין צורך לחפש את בעלי הדעות עצמם, שהרי רא"א כבר עשה עבודה זו.

נמצאנו למדים שלדעת הנצי"ב מוולוז'ין יש לדון כל מקרה לגופו. יש פעמים שרא"א עושה את מלאכתו נאמנה כאשר הוא מסכם את דברי קודמיו, אך לא ניתן לסמוך על כך בעיניים עצומות, ויש לבדוק את סיכומיו ומקורותיו, כי לעיתים נמצא שהבנתו את המקורות לא מדויקת. **אך גם הנצי"ב מבין שהדברים המובאים על ידי רא"א ב'פתחי תשובה' נותנים תוקף וחשיבות למקור, ולכן חשוב לציין שהמקור נכתב גם ב'פתחי תשובה':**

א. שו"ת 'משיב דבר', חלק ב סימן ה: 'כמו שכתב שו"ת ברית אברהם והובא בפ"ת (סי' י"ח).'
ב. שו"ת 'משיב דבר', חלק ב, סימן לג: 'וכן כתב הגאון בנודע ביהודה ק' והובא בפ"ת (סי' קפ"ד).'
ג. שו"ת 'משיב דבר', חלק ב, סימן סג: 'וכמו שכתב בשו"ת חות יאיר והוא בפ"ת'.

פן נוסף של התייחסות לרא"א ניתן לגלות אצל חכם נוסף בן דורו, ר' יצחק אלחנן ספקטור⁷⁵⁸, אשר מתייחס גם לדעותיו העצמאיות ולפסיקותיו של רא"א, ולא רואה בו רק מאסף:

א. שו"ת עין יצחק' חלק א, 'יורה דעה', סימן ט: 'וראיתי ביו"ד סי' ל"ט בפתחי תשובה ס"ק י"ב **שכתב להסתפק ולהכריע** דבעגלים וכו' לא מהני אף בניתקת ע"י הגבהת אצבע וכו'. ולפי עני"ד נראה דיש להקל בזה'.
ב. שו"ת עין יצחק' חלק א, 'אבן העזר', סימן כז: 'ולכן שפיר **הקשה הפתחי תשובה** בס"ק מ"ד על הקהלת יעקב במש"כ לדון כן'.
ג. שו"ת עין יצחק' חלק א, 'אבן העזר', סימן מז: 'וראיתי בפתחי תשובה סי' מ"ז ס"ק ב' **שהעיר על דברי הפני יהושע** מדברי הרמ"א דסוף סי' מ"ז דבאמרה נתקדשתי לפלוני לא מהני אמתלא ונשאר בצ"ע'.

⁷⁵⁷ על פי הגמרא במסכת בבא מציעא כא ב: 'מאימתי כל אדם מותרים בלקט – משילכו בה הנמושות', כלומר הזקנים. אמנם שם הכוונה לזקנים בגיל, ואילו כאן הוא מתכוון לזקנים שקנו חכמה.
⁷⁵⁸ רבה של קובנה, 1817-1896. כתב כמה ספרי שו"ת: עין יצחק, נחל יצחק ובאר יצחק.

בדוגמאות אלו הרב ספקטור התייחס גם **ללמדנותו** של רא"א, ובעצם אנו רואים כאן התייחסות ראשונה לדעותיו של רא"א, ולא רק קבלה או שפיטה של הבאת המקורות שלו.

יב.1.ג. התקבלותו במסורת הפסיקה הספרדית

בניגוד לארצות אשכנז, 'פתחי תשובה' נהיה לפוסק חשוב אצל חכמי עדות ספרד רק בתקופה מאוחרת יותר. כפי שראינו, פוסקים אשכנזים המבוגרים מרא"א בעשרות שנים ושייכים לדור שלפניו כבר הכירו בגדולתו, והתייחסו אל חיבורו בפסיקותיהם. לעומת זאת, לא מצאתי כל אזכור של 'פתחי תשובה' בחיבוריהם של חכמי ארצות המזרח בני דורו של הצ"צ:

1. 'נכח השולחן' - מאת ר' חיים מרדכי לבטון מחלב (סוריה) 1760-1869 (נדפס באיזמיר ב-1869).
2. 'מר ואהלות' - מאת ר' אברהם בן יצחק ענתיבי מחלב 1765-1858.
3. 'חיים ביד' - מאת ר' חיים פלאג'י מאיזמיר 1788-1868.
4. 'ויקרא אברהם' - מאת ר' אברהם חיים בן מסעוד אדדי חי בטרפולי ובצפת 1801-1874.
5. 'יורו משפטיך ליעקב' - מאת ר' יעקב אבוהצירא ממרוקו 1806-1880.

בכל ספרי התשובות האלו שחוברו על ידי חכמי המזרח מהדור שקדם לרא"א אין כלל התייחסות ל'פתחי תשובה', על אף שהחיבור יצא לאור בשנת 1836. השאלה העולה היא מדוע לא הזכירו חכמים אלו כלל את 'הפתחי תשובה'? האם משום שלא ראו לנכון להתייחס למאסף התשובות הצעיר מליטא, אשר עדיין לא קנה את פרסומו וחשיבותו בעולם הרבנות והפסיקה, או אולי משום שהחיבור פשוט לא הגיע לידיהם?

נראה שהתשובה טמונה ברמת תפוצתו של הספר. בעוד שבאירופה באמצע המאה ה-19 פעלו בתי דפוס גדולים ומבוססים במקומות שונים (וילנא, ז'יטומיר, לעמבערג) שאף רבו על זכויות ההדפסה של 'פתחי תשובה',⁷⁵⁹ יש להניח שחיבור זה כלל לא היה מוכר בקהילות המזרח, שהרי מהדורות צילום עדיין לא הומצאו,⁷⁶⁰ ובתי דפוס לא היו כדי להדפיס חיבור זה: במרוקו פעל בית דפוס בפאס בין השנים רע"ז-רפ"ה (1517-1525), אך נסגר בגלל מחסור בנייר. מאז לא היו בתי דפוס במרוקו כלל עד שנת 1865, כשנפתח בית הדפוס הערבי הראשון. עיתון אחד בעברית וספרים עבריים בודדים הודפסו בשנות ה-90 של המאה ה-19, ואילו בית הדפוס העברי הראשון נפתח רק ב-1919 בקזבלנקה.⁷⁶¹ בארם

⁷⁵⁹ ראו לקמן בפרק 'הויכוח על הדפסת הספר', עמ' 191-192.

⁷⁶⁰ השו"ע החל להיות נפוץ במהדורות צילום רק לאחר שנת תרע"א (1911), עיינו בהקדמת מהדורת פריעדמאן, עמ' 51.

⁷⁶¹ ראו: אליהו רפאל מרציאנו, **ספר בני מלכים - תולדות הספר העברי במרוקו משנת רע"ז עד שנת תשמ"ט**, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 11-16; יוסף תדגי, **הספר והדפוס העברי בפאס**, ירושלים, תשנ"ד. עמ' 84-86.

צובא הוקם בית הדפוס הראשון בשנת תרכ"ה (1865),⁷⁶² וגם בבגדד הוקם בית דפוס רק בשנת תרכ"ו (1866).⁷⁶³ בצפת, לאחר רעידת האדמה הגדולה בשנת 1837, נסגר בית הדפוס (היחיד) של ישראל ב"ק, ורק בשנת 1863 הוקם בית דפוס שהספיק להדפיס 8 ספרים בלבד, עד שנסגר בשנת 1866.⁷⁶⁴ יערי מתאר⁷⁶⁵ שבתחילת דרכם היו בתי דפוס אלו מכוונים לספק את צרכי השוק המקומי, ורק לעיתים רחוקות הדפיסו ספר מפורסם על מנת למכרו בקהילות נוספות במזרח.

מכיון שכך, בעוד שבקהילות אירופה חיבורו של רא"א עשה רושם גדול, ואף פוסקים מבוגרים ממנו בשנות דור נושאים ונותנים בדברי ה'פתחי תשובה', הרי שבקהילות רבות בארצות המזרח הספר לא היה מוכר, ולכן אין התייחסות של חכמי הדור אל ה'פתחי תשובה'.

אחד הראשונים מבין חכמי הספרדים המתייחס בדבריו לפתחי תשובה הוא בן דורו של רא"א, הרב עבדאללה סומך⁷⁶⁶ בספרו 'זבחי צדק' – ספר הלכות על סדר 'שולחן ערוך' חלק 'יורה דעה'.⁷⁶⁷ גם ספרו של הרב סומך היה מאסף שליקט תשובות ממקורות שונים והכניס אותן לחיבורו. הוא מזכיר עשרות פעמים את ה'פתחי תשובה'.⁷⁶⁸ הרב סומך בא ממשפחה עשירה מאוד, והוא השיג תרומות להקים ולקיים את 'מדרש אבו מנשי', שהיה מעין בית מדרש לרבנים בבגדד. בית מדרש זה נתמך על ידי הגביר יחזקאל בן ראובן מנשה ובניו. הבן מנשה הקים בניין חדש לישיבה, וכן קנה ספרים רבים בשביל התלמידים,⁷⁶⁹ וכן קנה יחד עם תורמים אחרים ספרים רבים. ספריה זו נשרפה כליל בשנת 1937.⁷⁷⁰ ייתכן שעותקים של השולחן ערוך עם ה'פתחי תשובה' הגיע לשיבתו של הרב סומך, וזו הסיבה שהוא ידע על החיבור, הכיר בגדלותו, והרבה להביאו בספריו. יש לציין כי המהדורה שהייתה בידיו של הרב סומך היא המהדורה הראשונה משנת תקצ"ו (או הדפסה חוזרת שלה), ולא הדפוס השני משנת תרי"ב. נוכחתי לגלות שבכל פעם שהוא מפנה ל'פתחי תשובה', הוא מציין את הסימן לפי המהדורה הראשונה (איות הסימנים הקטנים שונה עקב ההוספות של חיבורים נוספים על ידי רא"א במהדורה השנייה).

הרב סומך תמיד מביא את דברי רא"א כצינור. כלומר, הוא מביא שו"ת וכותב שהוא גם מופיע ב'פתחי תשובה', אך אינו מציין את דעותיו העצמאיות של רא"א. אנו רואים כאן

⁷⁶² אברהם יערי, **הדפוס העברי בארצות המזרח – חלק ראשון**, ירושלים, תרצ"ז, עמ' 31.
⁷⁶³ יערי, **הדפוס העברי בארצות המזרח – חלק שני**, ירושלים, ת"ש, עמ' 10; מאיר בניהו, **ספרים שנתחברו בבבל וספרים שנעתקו בה**, ירושלים, תשנ"ג, עמ' יט.

⁷⁶⁴ יערי, שם, חלק ראשון, עמ' 14-16. וכן בחלק שני עמ' 104.

⁷⁶⁵ יערי, שם, בהקדמה, ובעמ' 35.

⁷⁶⁶ בגדאד, 1899-1813. כתב גם את שו"ת 'זבחי צדק' ועוד, רבו של ר' יוסף חיים מבגדאד- ה'בן איש חי'. עוד עליו ראו אברהם בן-יעקב, **תולדות הרב עבדאללה סומך**, ירושלים, תש"ט.

⁷⁶⁷ יצא לאור בבגדד בדפוס חוצין בשנת תרנ"ט.

⁷⁶⁸ מעניין שהספר פתחי תשובה מופיע בספרו בראשי התיבות פת"ת, בניגוד לצורה המקובלת בארצות אשכנז - פ"ת. הצורה המקובלת על ידי הפוסקים בימינו היא - פת"ש.

⁷⁶⁹ הקמת הבניין והספרייה בשנת 1866, ויש מקדימים זאת לשנת 1854, עיינו באברהם בן יעקב, **תולדות הרב עבדאללה סומך**, ירושלים, תש"ט, עמ' 17 ובהערה 3.

⁷⁷⁰ שם, עמ' 14-24.

רב נוסף שסומך על ה'פתחי תשובה' כמקור מהימן לציטוט והבנת חיבורים אחרים, ללא צורך לבדוק את המקור,⁷⁷¹ אך לא ברור מהי דעתו של הרב סומך על רא"א כפוסק עצמאי.

לאחר שדפוס וילנא של ה'שולחן ערוך' התקבל בכל תפוצות ישראל, הרי שחכמים ברחבי תבל עסקו בכל נושאי הכלים המודפסים על הדף, ולכן גם ה'פתחי תשובה' הפך להיות חלק מן השיג והשיח ההלכתי הן כמביא מקורות והן כפוסק עצמאי.⁷⁷²

יב.1.ד. ה'פתחי תשובה' הופך למקור עצמאי

בדברי הצמח צדק והנצי"ב מוולאז'ין שהבאנו לעיל ראינו שהם הזכירו מקורות שונים וטרחו לציין שגם רא"א מביא אותם ב'פתחי תשובה', ואפילו במקומות שברור לנו שהיה בידיהם הספר המקורי. תופעה זו של הבאת מקור תוך כדי ציון שהוא מוזכר גם ב'פתחי תשובה' נמצאת אצל פוסקים רבים מאוד מהמאה ה-19 ועד ימינו, ואביא מספר דוגמאות מעניין זה:

1. שו"ת 'רבי עזריאל הילדסהיימר',⁷⁷³ חלק ב, סימן סט: 'ועי' מש"כ הרב גט מקושר'⁷⁷⁴ שהביאו פתחי תשובה לסדר גטין אות ה' לתרץ סתירה בדברי הרמ"א'.
2. שו"ת 'רב פעלים',⁷⁷⁵ חלק א, 'יורה דעה', סימן ט: 'וגם מדברי הגאון נודע ביהודה (108) מהדורא תניינא סי' ט"ז, שהביאו פתחי תשובה, שיצא לחלק בדבר חדש לא יעלה מזור'.
3. שו"ת 'משנה הלכות',⁷⁷⁶ חלק יד, סימן קעז: 'ועיין רמ"א שם ס"ג ובפת"ש אות ב' ובחתם סופר (59) סי' קל"א הביאו פת"ש'.
4. אנציקלופדיה תלמודית, הערות כרך יח, [טביעות קול (טביעות עינא דקלא)] טור תקעט: 'עבודת הגרשוני (118) סי' קי, הביאו פת"ש חושן משפט ראש סימן ר"פ'.

כל הפוסקים הללו טרחו לציין את המקור ממנו הדברים נלקחו, אך גם הוסיפו שהמקור שהפנו אליו מופיע גם ב'פתחי תשובה'. כלומר, זו תופעה הרווחת בכל הספרות הרבנית מהמאה ה-19 ועד ימינו.

⁷⁷¹ ראו למשל בסומך עבדאללה, **זבחי צדק**, בגדד, תרנ"ט, חלק א, סעיף קב: 'מ"מ כתב הגאון פת"ת ס"ק יד (בדפוסים שלנו זה מופיע בסעיף יז, בגלל ההוספות של המהדורה השנייה), דהרי ברית אברהם יו"ד סי' יג השיג על התבואות שור והעלה דאין להחמיר בזה. וספר ברית אברהם ז"ל אינו מצוי אצלנו, והדין עמו'. הרב סומך מקבל את דברי רא"א כצינור מהימן ומוסמך.

⁷⁷² טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, עמ' 313 מתאר זאת כך: 'הדפסת פירוש ידוע עם חיבור מקובל, עושה את הפירוש מקובל כהחיבור עצמו: לדוגמה פירש"י על החומש נתקבל ונתקדש כהתורה עצמה, התוספות על הגמרא נעשו למוד מקובל ביחד עם הגמרא על ידי זה שנדפסו ביחד בכל הדפוסים... והוא הדין למהרש"א ולמהר"ם... שלמודם נעשה קבוע הודות לחבורם בהדפסת הש"ס, וכך היה עם חבור שערי תשובה ופתחי תשובה עם השו"ע ביחד'.

⁷⁷³ רבה של איזנשטאט וברלין, 1820-1899. ספרו הודפס בתל אביב, תשכ"ט.

⁷⁷⁴ מס' 22 בטבלת המקורות לחלק 'אבן העזר', עמ' 219 לקמן.

⁷⁷⁵ ר' יוסף חיים מבגדד, 1835(?) - 1909. הספר יצא לאור בירושלים, תרס"א.

⁷⁷⁶ הרב מנשה קליין, 1925-2012, רב קהילת אונגוואר בניו יורק. הספר יצא לאור בניו יורק, תש"ס.

תופעה מעניינת נוספת היא שפוסקים רבים מצטטים את דברי ה'פתחי תשובה' כאילו הוא עצמו כתב אותם, ולא כמצטט מאחרים. כלומר, בכתבם תשובה או חוות דעת הלכתית הם מפנים את הקורא לספר 'פתחי תשובה' כמקור ממנו הם לקחו את הדברים, אך אינם מזכירים כלל את העובדה שהמקור הוא בעצם חיבור אחר ממנו מביא רא"א את דבריו, ואציג כמה דוגמאות:

א. שו"ת 'אבני צדק'⁷⁷⁷ סימן פ': 'וזה יש ללמוד ממה שכתב הפתחי תשובה סימן קפ"ח סק"ז'⁷⁷⁸ אהא שכותבים שם נכרי...עין שם'. עיון שם מעלה כי ה'פתחי תשובה' מצטט מתוך הספר 'גט מקושר'⁷⁷⁹, אך הרב טיטלבוים בחר לכתוב זאת בשם ה'פתחי תשובה'.

ב. בשו"ת 'אבני חשן'⁷⁸⁰ בתשובה משנת תרנ"ז כותב: 'ועיין שם בפתחי תשובה ס"ק ז'⁷⁸¹ שכתב וז"ל דכ"ש אם נמצא בועות בריאה של אווזות והם ודאי ניכרים מעבר לעבר...עכ"ל'. בעיון ב'פתחי תשובה' מגלים כי רא"א ציטט זאת במדויק מתוך דברי 'חינוך בית יהודה' (54), סימן ל.

ג. שו"ת 'משנה הלכות', חלק ד סימן קמה: 'ועיין בפת"ש'⁷⁸² שכתב דאפילו גילה דעתו בפירושו. ציטוט זה מובא בפת"ש במדויק מדברי מהר"ל אבן חביב (79).

ד. שו"ת 'אבן ישראל':⁷⁸³ 'ועיין בפתחי תשובה יורה דעה סי' שכח סק"א הביא שם עצה זו לברך 'ויברך דוד', אלא מוסיף שם שיאמרו גם הפסוק השני. עצה זו היא של ה'פרי תבואה' (129) שמביא ה'פתחי תשובה' שם.

ה. פסקי דין רבניים, מאגר מקוון,⁷⁸⁴ פסק דין קנב: 'ולכאורה יש לדון, כאשר מדובר בחיוב לזון את הילדים שמעל גיל שש, חיוב מדין צדקה, אף על האם מוטל חיוב זה אם יש באפשרותה ויש לה ממון שלה, כחיוב צדקה לשאר קרובים, ואולם עיי' פת"ש ס"ק א'. הרכב בית הדין בגזר דינו ציין את דברי ה'פתחי תשובה' שלא מחייב את הקרובים לזון את הילדים מעל גיל שש, אך רא"א בסעיף הנזכר מצטט את דברי שו"ת 'חוט השני' (51) בלבד, ולא מוסיף דבר מעבר לכך. חברי בית הדין בחרו לציין את ה'פתחי תשובה' ולא להפנות ישירות למקור, שו"ת 'חוט השני'.

מתופעות אלו, המשותפות, כאמור, לפוסקים שונים עוד מהמאה התשע עשרה ועד ימינו, אנו יכולים לשער מספר השערות. האחת, מכיוון שהספר 'פתחי תשובה' הודפס בצמידות ל'שולחן ערוך' הרי שהוא נגיש יותר ומצוי בספריות, בבתי כנסת ובבתי פרטיים הרבה

⁷⁷⁷ הרב יקותיאל יהודה טיטלבוים, 1893-1808, רבה של סיגעט בהונגריה. הספר יצא לאור בלבוב, תרמ"ה.

⁷⁷⁸ זו כנראה טעות דפוס: בדפוס שלנו זה מופיע בחלק 'אבן העזר', סימן קכח ס"ק טז.

⁷⁷⁹ מס' 22 בטבלת המקורות לחלק 'אבן העזר', עמ' 218 לקמן.

⁷⁸⁰ הרב שלמה בן נתן מיללער, רבה של סעטשין, הונגריה. הספר יצא לאור בפאקש, תרע"א.

⁷⁸¹ בדפוס שלנו זה מופיע בחלק יו"ד, סימן מג ס"ק ח.

⁷⁸² 'פתחי תשובה', יו"ד, שסג ס"ק ב.

⁷⁸³ הרב יעקב ישראל פישר, 'אבן ישראל', ירושלים, תש"ס.

⁷⁸⁴ פסקי הדין הרבניים, מתוך הפסקים שניתנו בבתי הדין השונים בארץ ישראל משנת תשי"ב (1952) ואילך.

יותר מספרי השו"ת המוזכרים בו. לנגד עיני הפוסק עמד הספר 'שולחן ערוך' עם 'פתחי תשובה' ושם הוא עיין, ולכן לעיתים הזכיר שהמקור מופיע גם ב'פתחי תשובה', וגם לא תמיד זכר להביא דבר בשם אומרו וציטט את המקור כדבריו של רא"א עצמו. כמובן שבדרך כלל חיבור זה גם נמצא יותר בהישג יד של הלומד, ומכיוון שהפוסקים מעוניינים להציג מקור נגיש לדבריהם – הם מפנים את הלומד אל ה'פתחי תשובה'. ניתן להניח שגם בתחילת המאה העשרים ואחד, למרות הנגישות הגבוהה של הספרים, בספריות, במחשבים ובמאגרי מידע, עדיין פוסקי ההלכה מוצאים את ה'פתחי תשובה' כמקור נוח וקל לשימוש, ולכן גם פוסקי זמנינו מעדיפים להפנות אליו.

מכל האמור לעיל בפרק זה נראה גם לומר כי הסיבה שהפוסק מפנה לפתחי תשובה היא מכיוון שעצם האזכור ב'פתחי תשובה' נותן לפוסק את הגב ההלכתי שעליו ניתן להסתמך. שהרי ראינו שאף כאשר יש בידי הפוסק את המקור – הוא מפנה ל'פתחי תשובה'.⁷⁸⁵ וכן כאשר כל המקורות נגישים, הפוסקים מציינים בכל זאת שהמקור מופיע גם (או רק) ב'פתחי תשובה'.

לסיכום: ה'פתחי תשובה' הפך מכלי האוסף מקורות ומציע אותם לפני המשתמש למקור בפני עצמו, לא רק בפסקיו שלו ובדעותיו העצמאיות, אלא עצם העובדה שהוא מביא את הדברים, נותנת להם את הסמכות. מפני שרבים מהפוסקים סומכים על דבריו בלא בדיקה במקור עצמו,⁷⁸⁶ מציינים שהמקור מובא גם ב'פתחי תשובה', ואף מצטטים דברים שמקורם בחיבורים קודמים כאילו רא"א עצמו אמרם.

יב.2. החיבור כעסק כדאי

יב.2.א. הוויכוח על הדפסת הספר

ניתן להיווכח באופן חד ביותר כיצד הספר 'פתחי תשובה' התקבל אצל הפוסקים והלומדים מן המקור הבא. הרב יוסף שאול נתנזון, רבה של למבערג (לבוב), מחבר ספר השו"ת הידוע 'שואל ומשיב', נדרש לשאלה של זכויות יוצרים והוצאה לאור:

ודרך אגב אסמוך בזה מה שכתב אודות הסכמות וגזירות שגוזרין הרבנים על הדפסות והמדפיסים פורצים בה ואמרתי... **ביום א' וישלח תרכ"א י"א כסליו** וזה לשונו: מכתבו הגיעני ואשר פסק בדבר אשר תבע ר' א"י מדפיס מלבוב⁷⁸⁷ את ר' יוסף הירש באלאבאן⁷⁸⁸ מק' (?) בדבר הדפסת הש"ע יו"ד עם הפמ"ג וחוו"ת דעת ופתחי תשובה שמדפיס ר' יוסף צבי... ובא כעת לבאר טעמו והנה החל על דבר הפתחי תשובה שטען רא"י שקנה הזכות מאת המחבר ועל זה השיב מעלתו שמה מכר ראשון לשני כל זכות שיבא לידו וכאן המחבר עצמו אין לו כח וזכות בזה

⁷⁸⁵ עיינו לעיל בדברי הצמח צדק המביא את דברי הגבעת שאול'. עמ' 182-183.

⁷⁸⁶ וראו לעיל בביקורת על כך בפרק ה'ביקורת על הפתחי תשובה', עמ' 177.

⁷⁸⁷ ר' אברהם יוסף בן אהרון מדפיס, בעל בית דפוס ידוע בעיר לבוב.

⁷⁸⁸ גם משפחת באלאבאן היתה בעלת בית דפוס ידוע בעיר לבוב.

מאחר שבהדפסה ראשונה שנת תקצ"ו לא נזכר שום איסור ואם היה נזכר איסור היה אפשר לדון שיש איסור עד כלות זמן שגבל ואף לאחר שנמכר הספרים אבל אם לא נזכר שום זמן אין מקום לאיסור כלל... וגם אין הספרים שוים שהמחבר הדפיס ש"ע קטנים עם באר היטב ופתחי תשובה⁷⁸⁹ וזה הדפיס גדולים ואיש שיש לו הש"ע גדולים לא ירצה לקנות הש"ע הגדולים בשביל הוספת הפ"ת לבד ולא ברי היזיקא ובפרט שכבר מכר המחבר הספרים...

והנה כל דבריו תמוהים דזה ודאי **שספר חדש שמדפיס מחבר וזכה שדבריו מתקבלים על פני תבל** פשיטא שיש לו זכות בזה לעולם והרי בלאו הכי אם מדפיסים או מחדשים איזה מלאכה אינו רשאי אחר לעשות בלא רשותו... שאת אומרת דבשלו אדם רשאי לגזור שלא ידפיסו עולמית בלתי רשותו או בא כחו רק שאדברא המחבר בעצמו רוצה שידפיסו ספריו אחר שיזכה למכור ספריו ומבקש שיפוצו דבריו ע"פ תבל אבל אם באמת מחבר ספר הנצרך כעין ספר פ"ת שרבו הקונים מפני שהוא מלוקט מהרבה ספרים והמורים צריכים לו כי אתו כולי עלמא ושיילי בקצורו פשיטא שיש כח בידו ומה שכתב שהמחבר לא כתב איסור הנה אף אם לא הי' כתוב איסור הי' אסור להשיג גבולו.⁷⁹⁰

ר' יוסף צבי באלאבאן טען שמכיוון שאזלה המהדורה הראשונה של השולחן ערוך עם הפתחי תשובה, ואין על הספר שום סימון של זכויות יוצרים – הרי שלכל אחד יש זכות להדפיסו, בפרט כאשר הוא רוצה להוציא ספר בפורמט אחר: 'שולחן ערוך' עם מפרשים רבים. ולעומתו טען ר' אהרון מדפיס שהוא קיבל את הזכות להדפסה מאת המחבר, ולכן רק לו יש את הזכות להוציא. כלומר, עוד בחייו של רא"א (שנת 1860) המדפיסים רבו על הזכות להוציא את חיבורו לאור, כי כנראה שתפוצתו הייתה רבה, והייתה כדאיות כלכלית להדפיס חיבור זה.

פסיקתו של הר' נתנזון מלמדת גם היא על חשיבותו של הספר ועל תפוצתו: 'זכה שדבריו מתקבלים על פני תבל', 'ספר הנצרך כמו פתחי תשובה שרבו הקונים... והמורים צריכים לו'. כלומר, בשנת 1860 הספר נפוץ מאוד, רבים על הזכות להדפסתו, וגם תלמידי חכמים גדולים מכירים בחשיבותו ובערכו של החיבור.

יב.2.ב. מכירת עזבונו של ר' יוסף מזאבלודאווא

ה'פתחי תשובה' הפך למעין מותג, שרבים רוצים להתפאר בהילה שאפפה אותו. ראינו כבר לעיל את המשכילים שראו בו 'אחד משלהם',⁷⁹¹ וכן את המדפיסים שהבינו את הפוטנציאל העסקי הטמון בספר.

⁷⁸⁹ השו"ע שנדפס עם ה'באר היטב' וה'פתחי תשובה' זכה לשם 'שולחן ערוך הקטן' - משום ש ה'באר היטב' מסכם להלכה את דברי הפרשנים הקלאסיים של השו"ע. עיינו לעיל בפרק 'בדיקת שימוש במאספים קודמים ובהשפעתם על דרך חיבורו', עמ' 51.

⁷⁹⁰ 'שו"ת שואל ומשיב', מהדורה א, חלק א סימן מד.

⁷⁹¹ עיינו בפרק 'התייחסותו של רא"א לעוזבי הדת', עמ' 161-162.

לאחר מותו של ר' יוסף מזאבלודאווא⁷⁹² ניסו בניו למכור את הספרים הרבים שהיו בספרייתו, וכך הם פרסמו בעיתון הצפירה, בשנת 1886:

יש אתנו הח"מ למכור ספרים ישנים עתיק ומין⁷⁹³ ספרי שו"ת ראשונים ואחרונים, ספרי דרוש ומחקר, ומפרשים על ש"ס בבלי וירושלמי מגדולי המפרשים ז"ל. בס"ה נמצאים 1500 עקזעמפלארען אשר השאירם לנו במותו אבינו...הר"ר יוסף זי"ע אב"ד זאבלודאווא...ופוקו חזו מאי דהעיד על ספרי אבינו ז"ל הגאון בעל הפתחי תשובה בהקדמתו לחלק אבן העזר וז"ל: 'ברם זכור אותו האיש לטוב ה"ה כבוד ידידי הרב המאור הגדול המפורסים ערוגת הבשם כש"ת מוה' יוסף נ"י אב"ד זבלודאווא אשר לו ספרים הרבה יותר מלכל הרבנים שבגבולינו וכל אשר שאלו עיני לא אצל ממני, לכן בכל לבי אברכהו ולעד אזכרהו'.⁷⁹⁴

כמעט 20 שנים לאחר מותו, כשהיורשים רוצים למכור את ספריו של ר' יוסף מזאבלודאווא, הם מסתמכים על דבריו של הפתחי תשובה על ספרייתו, ואותם מפרסמים בעיתון. כנראה שבני ר' יוסף מזאבלודאווא חשבו שזו הדרך הנכונה למכור את הספרים: פרסום שמו של בעל הספר 'פתחי תשובה' ייתן להם את התנופה העסקית המיוחלת.

דוגמה נוספת ניתן להביא מהמודעה הבאה שפורסמה בשנת 1901:⁷⁹⁵

---

⁷⁹² על ספרייתו של ר' יוסף מזאבלודאווא ראו בפרק 'מניין השיג רא"א את הספרים', עמ' 82-83.

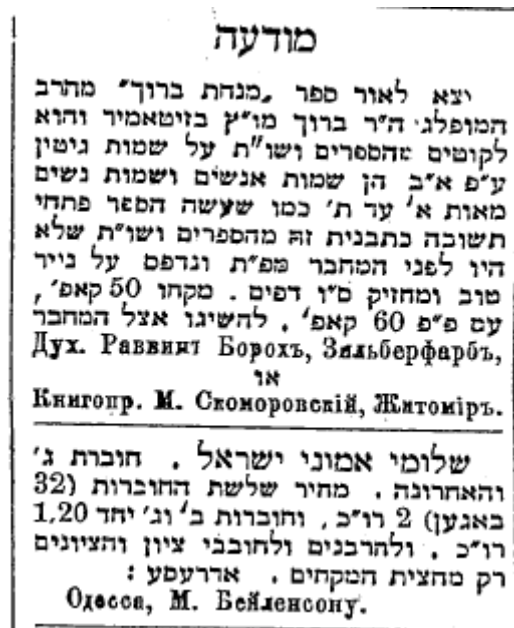
⁷⁹³ כנראה שהכוונה ליעתיקי יומין.

⁷⁹⁴ הודעות, הצפירה, 1.6.1886, עמ' 4. מתוך אתר עיתונות יהודית היסטורית של הספריה הלאומית:

<http://www.jpress.org.il/Default/Skins/TAUHe/Client.asp?Skin=TAUHe&enter=true&sPublication=HZF&Publication=HZF&Hs=advanced&AW=1371732212437&AppName=2>

⁷⁹⁵ מודעה, הצפירה, 21.5.1901. מתוך האתר של עיתונות יהודית היסטורית של הספריה הלאומית:

<http://www.jpress.org.il/Default/Skins/TAUHe/Client.asp?Skin=TAUHe&enter=true&sPublication=HZF&Publication=HZF&Hs=advanced&AppName=2&AW=1371735201373>

המחבר של הספר 'מנחת ברוך' מנסה למכור את ספרו, ולכן מודיע בעיתון שספרו הוא במבנה שדומה ל'פתחי תשובה'.

יב.3. ההולכים בדרכו של ה'פתחי תשובה'

מחברים רבים ניסו ללכת בדרכו של רא"א, לאסוף תשובות מספרים שונים ולסדרם על סדר ה'שולחן ערוך'.

יב.3.א. 'דלתי תשובה'

כבר הזכרנו לעיל⁷⁹⁶ את הספר 'דלתי תשובה' על חלק 'יורה דעה' שהודפס בשנת 1890 על ידי יעקב בן דוד ווילנצ'יק, וציטטנו את הדברים שכותב בהקדמתו בה הוא מתאר את דרכו של הספר: 'בס' יכנסו כל הדינים המחודשים מגאוני קמאי ובתראי, בין אותם שהיו בזמן הפ"ת ולא הובאו בספרו, ובין אותן שנתחדשו אחריו עד היום הזה'.⁷⁹⁷ **ניתן לראות שנקודת ההתייחסות שלו היא הספר 'פתחי תשובה' (ולא ספרי הליקוטים האחרים), הן מצד המשימה שלקח על עצמו שהיא אותה המשימה של רא"א, והן מצד התוכן הכולל דברים שלא מובאים בפתחי תשובה.**

גם מההסכמות לספר זה ניתן להסיק על התקבלותו של ה'פתחי תשובה': הנצי"ב מוולוז'ין בהסכמתו לספר 'דלתי תשובה' כותב: 'בהיותי בוילנא בא לפני הרב הגאון חריף ובקי מהור"ר יעקב נ"י אב"ד דק"ק פיקעלי, והראה חזותו לפני שהוא מדפיס חיבור יקר על יו"ד מכונה בשם דלתי תשובה כעין הפתחי תשובה, היינו שמביא משו"ת שלא ראה

⁷⁹⁶ בפרק 'מניין השיג רא"א את הספרים', עמ' 83-84.

⁷⁹⁷ יעקב בן דוד ווילנצ'יק, 'דלתי תשובה', וילנא, תר"ן, עמוד השער.

בעל פ"ת...⁷⁹⁸, גם הרב מלכיאל צבי טננבוים⁷⁹⁸ כותב בהסכמתו: 'והוא ספר כולל כמה חידושי דינים על כל היו"ד וקראו בשם דלתי תשובה מלוקט מכמה ספרי הגאונים ז"ל הקדמונים אשר השמיטם הגאון בעל פ"ת ז"ל, או שלא שזפתו עיני הבדולח לראותם, וגם מכמה ספרי הגאונים ז"ל האחרונים שנתחברו אחר חיבור הפ"ת'. כלומר, גם כותבי ההסכמות מביאים את ה'פתחי תשובה' כנקודת ההתייחסות שלהם. בהמשך ההקדמה לספר כותב ר' יעקב ווילנצ'יק:

על כן כל איש נלבב תוכה עליו להלל ולשבח ולתת אלפי תודות להראשונים והאחרונים ששמו זאת על לבם, ועשו זכר לתשובות הגאונים, ולקטו אורות מתלמי שדויתיהם, ויוחקו בספר למזכרת נצח, פסקי הדינים אשר חדשו והעלו ברוב עמל ויניעה, הלכה ומורין כן, כמו ספר עקרי דינים, לקט הקמח, יד אפרים, שערי תשובה, גליון רש"א, ועוד מחברים רבים אשר דרכו בדרכיהם, והאחרון הכי נכבד, הוא הגאון בעל פ"ת ז"ל אסף וליקט ג"כ שו"ת רבים, וכתב בספר וחתם את פסקי דינים ויהי לתועלת גדול.⁷⁹⁹

הוא משבח מאוד את ספרי הליקוטים, אך מעיד שהגדול מכולם הוא בעל ה'פתחי תשובה', ומוסיף שספר זה הוא בעל תועלת מרובה. ניתן לסכם שתי נקודות עיקריות העולות מכאן:⁸⁰⁰

א. שמו של החיבור 'דלתי תשובה' מעיד על הקשר הברור לחיבור 'פתחי תשובה', זהו ניסיון לשחזר את ההצלחה של ספר שמלקט, ולכן קרא לו המחבר בשם שמזכיר מאוד את הספר המקורי המוצלח.

ב. ההערכה הגדולה שנתנו ל'פתחי תשובה' הן מחבר הספר (שקורא לו הנכבד ביותר מבין המלקטים), והן נותני ההסכמות, שכולם יחד דברו על החשיבות של הליכה בדרכו של רא"א, (ולא של שאר ספרי המסכמים), ולקחו את ה'פתחי תשובה' כנקודת ההתייחסות שממנה יש להתחיל וללקט את התשובות הנוספות.

יב.3.ב. 'דרכי תשובה'

חיבור נוסף ההולך בדרכו של 'דלתי תשובה' והתפרסם אצל פוסקי ההלכה הרבה יותר ממנו הוא 'דרכי תשובה' של הרב צבי הירש שפירא ממונקאטש, הונגריה.⁸⁰¹ גם הוא ערך חיבור דומה על חלק 'יורה דעה', בהקדמתו כתב: 'אשר אספתי חבילות חבילות, הלכות קטנות עם גדולות, ודרכתי במסילות ישרים, בין כמה מאות ספרים, חדשים גם ישנים,

⁷⁹⁸ רבה של לומז'ה, מחבר ספר השו"ת 'דברי מלכיאל', נפטר ב-1910.

⁷⁹⁹ בהקדמה לספר 'דלתי תשובה'.

⁸⁰⁰ וכמובן, עולה הנקודה של הספרים שהיו בידו של רא"א, וכבר התייחסנו לכך בהרחבה לעיל בפרק ה.3.

⁸⁰¹ האדמו"ר השני בחסידות מונקאטש, 1850-1913. ראו דוד כהנא, "מאמר צבי תפארת", בתוך: בית שלמה, אורשיווא, תרפ"ח (1928), עמ' סה-עב.

למיניהם שונים, מגדולי אשכנזים וספרדים, הוצאתי דברים נחמדים, והלכתי נתיבות, בהמון ספרי תשובות.⁸⁰²

גם הוא מזכיר בהמשך את ספרי המאספים השונים,⁸⁰³ אך ההתייחסות הרחבה ביותר היא לחיבור 'פתחי תשובה': 'ואחריהם קם ונתעודד הה"ג בעל פתחי תשובה, עשה לנו חטיבה, קיבץ חידושי דינים, על שלשת חלקי ש"ע האחרונים, הרבה עשה ועלתה בידו יך שרשיו כלבנון, ישלח פארותיו, ילכו יונקותיו, בא עד השלשה, אבן הראשה'.⁸⁰⁴

גם בחיבור 'דרכי תשובה' בעלי ההסכמות מזכירים את ה'פתחי תשובה' כנקודת ההתייחסות:

א. ר' יצחק אלחנן ספקטור:⁸⁰⁵ 'כולל הרבה דינים המובאים בתשובות האחרונים אשר יצאו על פני תבל אחרי ספר פתחי תשובה'.

ב. ר' יצחק אהרן סג"ל איטינגא מלבוב:⁸⁰⁶ 'כל הדינים הנמצאים בספרים בתשובות בענייני איסור והיתר אשר יצאו לאור אחרי ספר פתחי תשובה'.

ג. הרב שלמה הכהן מוילנא:⁸⁰⁷ 'כי הוא חיבור חמיד⁸⁰⁸ ונחמד מאד כולל כמה תשובות האחרונים אשר נדפסו אחר חיבור פתחי תשובה'.

כמו בספר 'דלתי תשובה', שמו של החיבור, וגם העובדה שהמחבר וכותבי ההסכמות מנסים לתאר את הספר כממשיך דרכו של 'פתחי תשובה' דווקא, מעידים על התקבלותו הרבה של ה'פתחי תשובה'.

אציין שני היבטים נוספים לגבי ה'דרכי תשובה':

א. הרב שפירא, מחבר 'דרכי תשובה', הדפיס את חיבורו בצמידות ל'שולחן ערוך' עם 'באר הגולה', 'באר היטב' ו'פתחי תשובה'.⁸⁰⁹ כלומר, הרב שפירא בחר להדפיס את ה'שולחן ערוך' דווקא בפורמט הכולל את נושאי הכלים הללו, ולא את הש"ך והט"ז למשל.

⁸⁰² ר' צבי הירש שפירא, הקדמת המחבר 'דרכי תשובה', וילנא, תרנ"ב.

⁸⁰³ 'כנסת הגדולה', החיד"א, 'עקרי הד"ט' (ר' דניאל טיראני), 'פנים חדשות' ו'לקט הקמח'.

⁸⁰⁴ בהקדמה ל'דרכי תשובה'.

⁸⁰⁵ רבה של קובנה, 1817-1896.

⁸⁰⁶ יש מקורות שמופיע בשם 'עטינגר'. שימש כרב העיר לבוב מ-1888 ועד 1891. עיינו עוד בשלמה באבער, **אנשי שם**, קראקא, תרנ"ה, עמ' 123-124.

⁸⁰⁷ וילנא, 1828-1905, עיינו עוד ב**רבותינו שבגולה: דברי ימיהם של גאוני ישראל בדורות האחרונים – חלק ראשון**, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 46-49.

⁸⁰⁸ כך מופיע בדפוס.

⁸⁰⁹ בניגוד ל'דלתי תשובה' שהודפס כחיבור עצמאי, ללא קשר לשו"ע ונושאי כליו. כנראה שצורת ההנגשה הנוחה סייעה ל'דרכי תשובה' להתקבל אצל הפוסקים.

ב. לאחר מותו של הרב שפירא, המשיך בנו⁸¹⁰ את דרכו והוציא לאור את חלק ו ואת חלק ז של 'דרכי תשובה'. בהקדמתו הוא מציין, שגם אביו דקדק בלשונו כפי שכתב בעל ה'פתחי תשובה':

דרכי ה'פתחי תשובה' בכמה מקומות כתב בספר פלוני 'עייין'. את מקומו ציין. ולא כתב מה נאמר שמה. אזלין בתר טעמא. אשר ביאר שם בהקדמה – עיין עליו בנואמו. ונימוקו עמו. כי הרבה פעמים שכתב בספר או בשו"ת הנזכר אך לפלפולא בנה סוללה. ולהלכה לא העלה.⁸¹¹ וכן כיוצא מכללו לא יצא. ובדרך זה דרך גם אאמו"ר הגאון הצדיק זצלה"ה המחבר בדרכי תשובה.⁸¹²

יב.ג. 'אוצר הפוסקים'

גם לחלק 'אבן העזר' ניסו לחבר המשך והרחבה. הזכרנו לעיל את 'אוצר הפוסקים'⁸¹³ שהוא אוסף גדול מאוד של שו"תים על חלק 'אבן העזר'. וכך כותב הרב הרצוג, הרב הראשי לישראל בפתיחה למפעל העצום:

עמד הגאון ר' אברהם צבי אייזנשטדט ז"ל וחיבר את ספרו 'פתחי תשובה', על סדר השו"ע וכל רב מורה ודיין מישראל יודע להעריך ולהוקיר את פעלו הרב והעצום, אבל הפ"ת בכל תועלתו הרבה איננו נותן סיפוק מלא, ובעיקר, מפני שהספרים שנמצאו במחיצתו אינם אלא חלק, וחלק לא גדול, מהאוצר הענקי של אותה הספרות העולה לאלפי ספרים ולרבבות תשובות. ועדיין מורגש מאד הצורך באוסף תמציתי של השאלות והתשובות, מעין פתחי תשובה רבתי ואם כי בדורותינו אלה הגדילו לעשות באותו הכיוון הגאון רבי חיים חזק'י מדיני ז"ל והגאון רצ"ה שפירא ב'דרכי תשובה' על יור"ד ורבים נהנו ורבים נהנים מאוד תורתם הגדול, **הרי מהנסיון הארוך שלי למדתי שעדיין יש ויש מקום לאוסף בצורתו, כתבניתו וכדמותו, של הפתחי תשובה על סדר השולחן ערוך.**⁸¹⁴

מדברי הרב הרצוג ניתן לראות את ההערכה הגדולה למפעלו של רא"א. גם הנחיצות שבדבר לפוסקי ההלכה, שאינם מוצאים את ידיהם ורגליהם במרחב העצום של ספרות השו"ת, ובעיקר הוא מדגיש את צורת העבודה של האיסוף והתמצות, שהיא הטובה ביותר שקיימת, ולדעתו יש ליצור אוסף חדש בצורתו ובתבניתו של ה'פתחי תשובה'.

⁸¹⁰ האדמו"ר השלישי ממונקאטש, הרב חיים אלעזר שפירא, 1871-1937.

⁸¹¹ על פי ההקדמה של 'פתחי תשובה' לחלק 'יורה דעה': 'בכמה מקומות כתבתי עיינו בספר פלוני סימן פלוני ולא כתבתי מה הוא כותב, שם תדעו בטח כי אין שם דבר חדש הנוגע לעניין ההוא להלכה אך לפלפולא בעלמא. ובמקום שכתבתי עיינו בספר פלוני לענין אם היה כך וכך מהו הדין ולא כתבתי מסקנתו להלכה הוא מחמת שהוא מסופק שם ולא העלה דבר ברור'. עיינו לעיל בפרק 'ההקפדה והדיוק בניסוח', עמ' 101.

⁸¹² חיים אלעזר שפירא, **דרכי תשובה**, מונקאטש, תרע"ה, אקדמות מילין (הקדמה לספר).

⁸¹³ בפרק 'מניין היו לרא"א את הספרים' לעיל עמ' 84-85.

⁸¹⁴ פתיחת הרב יצחק אייזיק הרצוג, **אוצר הפוסקים**, כרך א, ירושלים, תש"ז.

יב.4. גניבות ספרותיות⁸¹⁵ – העתקת קטעים מההקדמה

עדות נוספת על התקבלותו הרבה נוכל ללמוד מהעובדה הבאה. מחברים רבים אשר כתבו את ספריהם לאחר הדפסת ה'פתחי תשובה', העתיקו חלקים נרחבים מהקדמת הספר, והדפיסו אותה כהקדמה לספרם שלהם. מדובר על מחברים שונים ממקומות שונים שהעתיקו (כמעט) מילה במילה מתוך הקדמותיו של רא"א, אפילו שספרם עוסק בנושאים אחרים לגמרי מאשר ה'פתחי תשובה'. אדגים זאת בהשוואת הטקסטים:⁸¹⁶

---

⁸¹⁵ ספר שלם הקדיש נחום רקובר לנושא זכויות היוצרים: **זכות היוצרים במקורות היהודיים**, ירושלים, תשנ"א, אך בעיקר התייחס לזכויות הדפוס, ופחות בענייני הגניבות הספרותיות. בנושא גניבות של תוכן הספרים עיינו בשמואל אשכנזי, 'הגונב מן הספר', **ישורון**, כה (תשע"א), ירושלים וניו יורק, עמ' תרעה-תרצ.

⁸¹⁶ ישנם גם ספרים נוספים שציטטו מהקדמתו של רא"א ולא הבאתי כאן, כגון שמואל שו"ב, **קהלת שמואל**, פיוטערקוב, תרע"ד (1914); מרדכי שמואל בן ישראל הלוי צודקביץ, **אבני שהם**, לודז', תרפ"ה (1925).

<p>הקדמת 'פתחי תשובה' לחלק 'יורה דעה':</p>	<p>'תפארת בחורים' – משה זילבערבלאט, ורשה, תרס"ד (1904), ספר חינוך ומוסר:</p>	<p>'ציון לנפש שלמה' – שלמה זלמן ב"ר אפרים, חידושים על הירושלמי, וילנא, תרמ"א (1881):</p>	<p>'לקוטי הוראות' – משה בן יהושע פרידמאן, הודפס בז'יטומיר, תרס"ג (1902):</p>
<p>אמר המחבר הסבה אשר עוררתני לחבר זה הספר ולהפיצו בישראל איננה קנאת סופרים כי תזוח דעתי ועיני תרום, להיות נמנה את נבונים חוברי חיבורים, ראשי אבות ישראל יושבי נטעים וגודרי גדרים, המאכילים מפרי תנובתם ומרווים מיין חכמתם המשמח אלקים ואנשים, איש איש כפי ברכתם ברובי תורותם ובדעתם ימלאו חדרים, כי הלא ערכי נפשי יודעת מאד ואיך במזימה זו אתגאה בקהל רב.</p>	<p>אמר המחבר. הסבה אשר עוררני לחבר זה הספר ולהפיצו בישראל איננה קנאת סופרים תרבה חכמה כי תזוח דעתי ועיני תרום, להיות נמנה את נבונים חוברי חיבורים ראשי אבות נוטעי נטעים וגודרי גדרים המאכילים מפרי תנובתם ומרוים מיין חכמתם המשמח אלקים ואנשים כי הלא ערכי נפשי יודעת מאד ואיך במזימה זו אתגאה בקהל רב,</p>	<p>אמר המחבר הסבה אשר עוררני לחבר זה הספר איננה קנאת סופרים להיות נמנה את נבונים חוברי חיבורים ראשי אבות ישראל יושבי נטעים וגודרי גדרים, המאכילים מפרי תנובתם ומרוים מיין חכמתם המשמח אלקים ואנשים, איש איש כפי ברכתם ברובי תורותם ובדעתם ימלאו חדרים. כי משיג אני בעצמי מעוט ידיעתי וקוצר השגתי...</p>	<p>אמר המחבר זעיר שבחברייא הסבה אשר עוררני לחבר את הספר הזה, ולהפיצו בישראל אינה קנאת סופרים כי תזוח דעתי ועיני תרום להיות נמנה את נבונים חוברי חיבורים, ראשי אבות ישראל יושבי נטעים וגודרי גדרים, המאכילים מפרי תנובתם, ומרווים מיין חכמתם המשמח אלהים ואנשים,</p>

'לקוטי הוראות'	'ציון לנפש'	'תפארת בחורים'	הקדמת 'פתחי תשובה' לחלק 'יורה דעה':
<p>כי הלא ערכי יודעת נפשי מאוד, ידעתי כי לא הגעתי אפילו לרועה צאן אף כי כל כבוד איש אך כצל עובר ועוף הפורח. נוסף לזה הלא נהפוך הוא מן הקצה הלא ידוע דרך רוב אנשי המוננו כי בוז יבוזו לכל מחברת חדשה תהי מה.</p>	<p>ואם אומר אך עשרתי מצאתי און ידעתי בי לא הנעתי אפילו לרועי צאן אף כי כל כבוד איש אך כצל עוף הפורח ותפארתו רק אפס ותוהו ואת הכל ישא רוח</p>	<p>ידעתי מך ערכי ומקומי, כי לא הגעתי אפילו לרועי צאן...אף כי כל כבוד איש אך צל אליל כצל עוף הפורח, ותפארתו רק אפס ותוהו ואת הכל ישא רוח. נוסף לזה הלא נהפוך הוא מן הקצה אל הקצה. הלא ידוע דבת אנשי המונינו על ספרים חדשים אשר חברו גדולי זמנינו חכמי חרשים ובודאי יהתלו על חברי זה באמרם איך ישתרר זעיר הזבובים קצוץ הכנפים, הגם שאול בנביאים כמנהג רוב בני אדם בזמנינו כי בוז יבוזו לכל מחברת חדשה תהי מה ויתעוללו ויתגוללו על מחברה יהי מי ואיך תקו נפשי לקנות שם ותהלה בארץ...</p>	<p>ואם אומר אך עשרתי מצאתי און, ידעתי כי לא הגעתי אפילו לרועי צאן. אף כי כל כבוד איש אך צל אליל כצל עוף הפורח. ותפארתו רק אפס ותוהו ואת הכל ישא רוח. נוסף לזה הלא נהפוך הוא מן הקצה אל הקצה הלא ידוע דרך רוב אנשי המוננו כי בוז יבוזו לכל מחברת חדשה תהי מה. ויתעוללו ויתגוללו על מחברה יהי מי. איך תקו נפשי לקנות שם ותהלה בארץ...</p>

'לקוטי הוראות'	'ציון לנפש'	'תפארת בחורים'	הקדמת 'פתחי תשובה' לחלק 'יורה דעה':
<p>אך הסבה אשר האמיתית עוררני לזה כי זה לי זמן רב אשר רעיוני על משכבי עלו כבר הרבה משני חיי כלעומת שבאו כן הלכו למו קל מני רץ רצו...</p>	<p>אך הסבה האמיתית כי עלו על רעיוני הלא חרוצים ימי אנוש ומספר חדשיו חצצו מי ירפא את אשר מחצו ומה יתרון לאדם בכל עמלו כל ימי חיי הבלו אם לא יעשה זכרון לפועלו אשר חק עולם יהי לו וגם כי ירדם בקבר דעת שפתיו ברור מללו</p>		<p>אך הסבה האמיתית אשר עוררתני לזה, כי זה לי זמן רב אשר רעיוני על משכבי עלו הלא חרוצים ימי אנוש ומספר חדשיו חצצו. כבר הרבה שנים משני חיי כלעומת שבאו כן הלכו למו קל מני רץ רצו. מי ירפה את אשר מחצו. ומה יתרון לאדם בכל עמלו. כל ימי חיי הבלו. אם לא יעשה דבר טוב זכרון לפעלו. אשר חק עולם יהיה לו. וגם כי ירדם בקבר דעת שפתיו ברור מללו...</p>

'לקוטי הוראות'	הקדמת 'פתחי תשובה' לחלק 'יורה דעה':
<p>והנה באמת דעתי היה עוד להתעכב מלדפוס ספרי זה כי בודאי יהתלו על חבורי זה כאמרם איך ישתרר זעיר הזבובים קצוץ הכנפים הגם שאול בנביאים במנהג רוב בני אדם בזמנינו כמבואר למעלה. עכ"ז הצבתי עצמי כמטרה לחץ אמרתי יעבור עלי מה...וגם בראותי כי צדיקי דורנו נתנו תעודתם והסכמתם על הדפסת ספרי אמרתי אקוה לה' שלא אכלם ח"ו בעיני ה' ואדם בחבורי זה ובפרט גם פה לא עשיתי מאומה בחבורי משלי אפס ממקום קדוש יהלכו,</p>	<p>ואף כי אמנם אנכי ידעתי דבת רבים על ספרים חדשים. אשר חיברו גדולי זמננו חכמי חרשים. ובודאי יהתלו על חיבורי זה באמרם איך ישתרר זעיר הזבובים קצוץ הכנפים. הגם שאול בנביאים כמנהג רב בני"א בזמננו כמובא למעלה ועכ"ז הצבתי עצמי כמטרה לחצי המורים אמרתי יעבור עלי מה ואני לשם שמיים כוונתי ובפרט שגם פה לא עשיתי עיקר חיבורי משלי, אפס ממקום קדוש יהלכו דברי הגאונים חכמי הדורות....</p>
<p>לכן באתי לבקש מכל רואי חבורי זה לדוני לכף זכות שלא עשיתי זאת לפסוק מזה לבד שום דבר הלכה רק עשיתי זאת כמו מראה מקום בלבד. ואם אחר העיון והחקירה תראו אשר ח"ו טעיתי ושגיתי באיזה מקום, לא תמהרו לשפוך באש חמה קנאת גבר, כי שגיאות מי יבין...</p>	<p>ובצדק תשפטוני ולכף זכות תדיינוני כי נקל לאיש כמוני להלכד במלכודת השגיאה ורשת זו טמונה לנפש נאנחה תחת בגידת הזמן...אך אחת שאלתי אותה אבקש, אל תמהרו לשפוך כאש חמה קנאת גבר להרוס את דברי עד אשר תחקרון מילים. ואם אחר החקירה והעיון תראו אשר טעיתי ושגיתי. אנשי חסד יודיעום לי בעודני חי...</p>

'תפארת בחורים'	הקדמת 'פתחי תשובה' לחלק 'אבן העזר':
<p>ועליתי השערה שערי קרית ספר וירדתי לגנים ללקוט שושנים משו"ת ראשונים ואחרונים וגם מהרבה ספרים שונים, ובעמק דבריהן העמקתי ובמים אדירים צללתי ואשכחנא מרגניתא ובידי העליתי ומנחת אומר הבא מן החדש הקרבתי. ואם כי אז צעיר לימים הייתי משנתי כ"ב⁸¹⁷ ונקי שנית. ובעיני ראיתי אשר חסד השי"ת גבר עלי ואימץ זרועי והיה לי למושיעי להוציאו לאור כיד ה' הטובה ונקרא בשם פתחי תשובה, וזכיתי לסדר פ"ת על השלחן הטהור פתורא דדהבא,</p>	<p>ועליתי השערה שערי קרית ספר וירדתי לגנים ללקוט שושנים משו"ת ראשונים ואחרונים וגם מהרבה ספרים שונים ובעומק דבריהם העמקתי, ובמים אדירים צללתי ואשכחנא מרגניתא ובידי העליתי, ומנחת אומר מן הבא מן החדש הקרבתי ואם כי אז צעיר לימים הייתי משנתי כ"ב ונקי שנית, ובעיני ראיתי אשר חסד השי"ת גבר עלי ואימץ זרועי והיה לי למושיעי להוציאו לאור כיד ה' הטובה ונקרא בשם פתחי תשובה, וזכיתי לסדר פ"ת על השלחן הטהור פתורא דדהבא,</p>
<p>ות"ל נתקבל בעיני חכמי הדור באהבה וחבה, ופתי פת עני ערבה להם כלחם חשוב הראוי לעלות על שלחן שרים...</p>	<p>ות"ל נתקבל בעיני חכמי הדור באהבה וחבה, ופתי פת עני ערבה להם כלחם חשוב הראוי לעלות על שלחן שרים...</p>
<p>ובכן אודה לאל הודאה על העבר אביעה רננות, ששם חלקי מיושבי בהמ"ד ולא מיושבי קרנות, ובדרך אמת הנחני, כי מיום עמדי על דעתי, חמודי התבל מאסתי, הבלי הזמן והצלחותיו פגעיו ומלחמותיו, אחרי גוי השלכתי, ובצל החכמה חמדתי וישבתי, בארבע אמות של הלכה הלכתי...</p>	<p>אברך את ה' אשר יעצני ובדרך אמת הנחני כי מיום עמדי על דעתי חמודי תבל מאסתי, הבלי הזמן והצלחותיו פגעיו ומלחמותיו אחרי גווי השלכתי, ובצל החכמה חמדתי וישבתי, בד' אמות של הלכה הלכתי...</p>

⁸¹⁷ משה זיבערבלאט מציין שהיה בן 22 כשהוציא לאור ספר זה, כמו שכותב רא"א. לא עלה בידי לברר את הדברים. לפי ההסכמות לספר ברור שהיה צעיר לימים, אך גילו המדויק לא מצוין. יתכן שאכן היה בן 22, או אולי העתיק את דברי רא"א בלי לשים לב.

סיכום, נספחים, ביבליוגרפיה

עניינה של עבודה זו הוא חיבורו הגדול של ר' אברהם צבי איזנשטט, ה'פתחי תשובה'. רא"א אסף אלפי תשובות ממאות ספרי שו"ת וסידר אותן על פי סדר הסעיפים ב'שולחן ערוך', אך החיבור נכתב רק על שלושה מחלקיו: 'יורה דעה', 'אבן העזר' ו'חושן משפט'. עקב גודלו העצום של החיבור מחקר זה עסק בעיקר בחלק 'יורה דעה' שיצא לאור בשנת תקצ"ו, 1836 (ובמהדורה שנייה בשנת תרי"ב, 1852), אך ישנן גם נגיעות בחלקים האחרים. עיקר העבודה עוסק בשני כיוונים בו בזמן: תוכן הספר ודרך כתיבתו.

מסקנות המחקר:

רקע: בין כותבי הביוגרפיות של רא"א ישנן דעות חלוקות לגבי שנת לידתו ושנת פטירתו. המסקנה שהעליתי היא ששנת פטירתו הייתה 1868. מקור הבלבול היה כנראה כיתוב לא ברור על מצבתו. מכיוון ששם כתוב שהיה בן 53 במותו, הרי שהדבר ההגיוני ביותר הוא שנולד בשנת 1815.

בניגוד לחלק מכותבי הביוגרפיות על רא"א התברר שסבו מצד האב היה משה איזנשטט מבריסק ולא בעל ה'פנים מאירות' (126), שחי בדורות קודמים יותר, וסבו מצד האם היה נפתלי הירץ מביאליסטוק. על אביו ומשפחתו יש בידינו ידיעות מעטות בלבד.

בהקדמותיו לחלקים 'יורה דעה' ו'אבן העזר' רא"א פורס בפנינו את המטרות והרקע לכתיבת הספר, את דרך הפעולה ואת הבעיות שהיו לו בזמן האיסוף והעריכה של המקורות: החוסר בספרים, שיטת העריכה, לשון וסגנון, אירועים שהשפיעו על כתיבתו, הצורך בתמצות המקורות ועוד. על פי דבריו הוא מעדיף את הפסיקה מתוך ספרות השאלות והתשובות, על פני פסיקות מתוך ספרי קודפיקציה ופירושים, משום שבספרי השו"ת יש מקרים רבים, והתשובות כתובות הלכה למעשה וכך הפוסק יוכל למצוא מקרה תקדימי המופיע בתשובות קודמות. דרך זו של עריכה היא גם דרכו של החיבור 'שערי תשובה' על חלק 'אורח חיים', שנכתב על ידי ר' חיים מרדכי מרגליות והושלם בידי אחיו, אפרים זלמן, ורא"א ביקש להמשיך את פעלם לחלקים האחרים של ה'שולחן ערוך'. מטרתו הייתה לפרסם תשובות שונות מספרים רבים על מנת להנגיש לפוסק ההלכה את הדברים, ובכך להוות כלי עזר בפסיקה. בדרך דומה הלכו גם חיבורים נוספים שנכתבו לפניו: 'כנסת הגדולה', 'לקט הקמח', 'פנים חדשות', ו'באר היטב'. נקודת ההתייחסות של רא"א ברבים מסעיפי הספר היא אל שני ספרי ה'באר היטב': של ר' זכריה מענדל מבעלז, ושל ר' יהודה אשכנזי מטיקטין. באופן עקבי סעיפים רבים ב'פתחי תשובה' מתחילים בהפניה לדברי שני מחברים אלה. רא"א סומך על סיכומיהם, דן בדבריהם ואף מבקר אותם.

איסוף: על מנת לעיין בספרים רבים השתמש רא"א בין השאר בספריתו של ר' יוסף מזאבלדאווא, שספרייתו הידועה שימשה תלמידי חכמים ואף את המדפיסים מוילנא. מיפיתי את רשימת המקורות שאותם הביא בהקדמתו לחלק 'יורה דעה': בדקתי מי המחבר של כל ספר, מתי והיכן חי, שנת ההוצאה ומקום ההוצאה הראשונה ומספר השימושים והאיזכורים של כל חיבור ב'פתחי תשובה'. התברר שהספר שמופיע הכי הרבה

פעמים בחלק זה הוא שו"ת 'חת"ם סופר'. רא"א הפנה את המעיינים בספרו כמעט **לכל תשובותיו** של ה'חת"ם סופר' בחלק 'יורה דעה'. הסיבות לכך הן הערכתו הגדולה לאיש עצמו, וכן הרצון להכניס את תורתו של ה'חת"ם סופר' לחכמי ליטא, שסגנון לימודם היה שונה בתכלית משיטת הלימוד באוסטרו-הונגריה.

בנוסף לחיבורים הרשומים ברשימת המקורות, רא"א הפנה את הלומדים לכ-50 חיבורים שלא הזכיר אותם ברשימתו בהקדמה, כאשר לכל חיבור כזה יש הפניות מעטות בלבד. רובם ככולם של חיבורים אלו נכתבו על ידי חכמים מאזור טורקיה-יוון, שחיו מסוף המאה ה-16 ועד אמצע המאה ה-18. הסיבה לעובדה שלא הזכיר אותם נעוצה כנראה בעובדה שרא"א לא הייתה נגישות אל ספרים אלו. מכיוון שהספרים לא שכו דרך קבע בספרייתו, הרי שעדיין בהם לזמן מועט בלבד, ולבסוף כאשר כתב את רשימת הספרים, לא הבחין בהם בסקירה הסופית של החיבור, והם נשמטו מזכרונו.

רא"א לא הפנה את המעיינים לכל התשובות מכל הספרים שאסף, אלא דלה את התשובות שבהן טעם ההלכה וסיבתה מביא להבנה מחודשת או למקרה מיוחד שיש לו נפקותא הלכתית.

עריכה: לאחר בחינת תשובות רבות הסקנו כי רא"א לא ציטט את התשובות שהביא אלא תמצת אותן והביא את סיכומן לעיני המעיינים. ראינו שבכל סעיף קטן של 'פתחי תשובה' יש תשובות שונות הקשורות לסעיף ב'שולחן ערוך', אך הן לא בהכרח קשורות אחת לשנייה, כאשר הקרובות יותר לדין ה'שולחן ערוך' יובאו בתחילת הסעיף, ולאחריהן – תשובות הקשורות לדין ה'שולחן ערוך' בצורה עקיפה יותר.

כאשר ב'פתחי תשובה' מסוכמים דברי מחבר המביא דברי חכם קדום יותר, הרי שרא"א טורח ובודק גם את 'המקור של המקור', ולעיתים הוא מצא שבעל התשובה לא ציטט במדויק או הבין בצורה שגויה את דברי החכם הקדום.

רא"א משתמש בניסוחים קבועים ביחס למקורות שהביא (שכתב, שפסק, שהורה, מבואר שם), והצלחנו להבין מהו שימושו של כל ביטוי שהוא מציין. מתוך דבריו בסעיפים השונים משתמע שערך את הספר בתכנון מדוקדק: בדק היטב את הכתוב, עיין שוב במקורות ושינה את הבנתו, הפנה את המעיינים מסעיף לסעיף וכיו"ב.

מכיוון שהוא מפנה את הקוראים מחלק 'יורה דעה' (במהדורה שנייה, 1852) לחלק 'אבן העזר' (1861), ומחלק 'אבן העזר' לחלק 'חושן משפט' (1871), למדנו שהחיבורים המאוחרים נערכו מספר שנים לפני שיצאו לאור, ורא"א שמר אותם באמתחתו בגלל גזירת הדפוס ברוסיה ומשום שלא חשב שהוא מספיק בקי וראוי לפרסם ספר זה.

לגבי סדר עריכת המקורות בכל סעיף: הסקנו שבראשית הדברים רא"א הפנה את המשתמשים ל'באר היטב', ולאחריו לדברי הש"ך והט"ז, ורק לאחר מכן לשאר המקורות שברשימתו. כאשר המקורות העוסקים בנושא הקרוב לדברי ה'שולחן ערוך' והרמ"א יובאו בתחילה, ולאחריהן יצינו המובאות שלהן יש פחות קשר לדברי ה'שולחן ערוך'. בתוך כל נושא סדר המקורות הוא על פי רוב כרונולוגי, וכן במקומות בהם רא"א מפנה לרשימת מקורות בלבד ללא פירוט התוכן – הם יסודרו מן המוקדם אל המאוחר.

פסיקה: רא"א לא הרבה להביע את דעותיו העצמאיות בנושאים ההלכתיים בחיבורו, אך ישנם סעיפים בהם הוא מביע את דעתו או פוסק באופן מפורש. דבריו הם חיזוק לדברי המחברים שמפנה אליהם על ידי הבאת הוכחות לדברים, הסקת מסקנות הלכתיות מדבריהם על אף שלא כתבו כך במפורש, ואף חידוש הלכות הנובעות מדבריהם. לפעמים רא"א הביע דעה המנוגדת לדעת המחברים, או הכריע בין שתי דעות, ומדי פעם הוסיף הלכה מחודשת בלא התייחסות לדברי הקודמים לו.

לעיתים ניתן גם להבין בין השיטים את הלך הרוח ההלכתי שלו בנושאים שונים: א. על ידי איזכור מקורות הנוטים לכיוון הלכתי מסוים ללא פירוט התוכן, כדוגמת היחס ללימוד קבלה. ב. על ידי ריבוי העיסוק (יחסית למחברים אחרים) בנושא ספציפי, והתייחסותו לבעיות בנות הזמן כדוגמת היחס לעוזבי הדת'. ג. על ידי פסיקות מחודשות המבטאות יחס מיוחד לנושאים ולאירועים משמעותיים בחייו כדוגמת מצוות כיבוד אם.

למרות האמור לעיל העלינו שאין מגמת החיבור לפסוק הלכה, אלא לפרוס את המקורות בפני הרבנים והפוסקים על מנת שיהיו נגישים לפניהם כשהם באים לדון ולהכריע. ניתן להוכיח זאת מכך שרא"א מפנה לפסיקות של חכמי ספרד שלא נוהגות במקומו, ומהעובדה שמפנה למקורות מנוגדים ואינו מכריע, ואף מניסוחיו אי אפשר להסיק מהי דעתו בנידון.

התקבלות: תלמידי חכמים בני המאה ה-18 ואילך מתחו ביקורת על הסוגה של ספרי המאספים בכלל ועל ה'פתחי תשובה' בפרט: כותבי חיבורים אלו אינם ברי סמכא לפסוק; מביאים חומרות שלא נצרכות; מנצלים את דברי האחרונים כדי להראות כביכול שהם עצמם מחדשים; מרבים להעלות ספיקות כך שאי אפשר להכריע; אינם מדייקים בדברי הפוסקים ומעתיקים ללא בדיקת המקורות; וכל מהות ספרים אלו היא לאסוף, ולא לפסוק, ולכן אין באפשרותנו לדעת מה רצו לפסוק, ולכן אין להכריע על פיהם.

על אף הביקורות הרי שהחיבור 'פתחי תשובה' התקבל בכל תפוצות ישראל בצורה מרשימה. חיבורו על 'יורה דעה' שהודפס כשהיה בן 22 התקבל אצל פוסקי הלכה מבוגרים ממנו, וכן אצל פוסקים בני דורו, שלצד הכרה בגדלות החיבור גם מעבירים עליו ביקורות שונות. מאוחר יותר החיבור התקבל אצל חכמי עדות המזרח, כפי הנראה לאחר שה'שולחן ערוך' שהודפס בוויילנא וכלל את ה'פתחי תשובה', נפוץ גם בארצות אלו. עם השנים החיבור התקבל כמקור רציני, אמין ומוסמך, עד כדי כך שפוסקים רבים חשים שאין צורך להזכיר את מקור הפסיקה בחיבורים קודמים אלא רק לציין את ה'פתחי תשובה' (שמפנה בדבריו לאותם המקורות).

ניתן ללמוד על התקבלותו הרבה של החיבור מהוויכוח על זכויות ההדפסה שלו בשנת 1860, מציון שמו של רא"א כממליץ בעת מכירת הספרים מספרייתו של ר' יוסף מזאבלודאווא, ממחברי הספרים הרבים המציינים שהם מנסים ללכת בדרכו, ומההעקות הרבות של ההקדמות לחיבור.

נספח א: ה'ספרים המאספים' החדשים – שלוש הערות ביקורת על פרויקט השו"ת

בשנים האחרונות הולכות ותופסות תוכנות מחשב ותוכנות אינטרנטיות את מקומם של ה'ספרים המאספים'. החידושים הטכנולוגיים באים לידי ביטוי בשני תחומים עיקריים: כמות החומר העצום שבמאגר המידע (בעיקר על ידי סריקה), ותוכנות החיפוש.⁸¹⁸ כעת אסקור את מאגרי המידע שבהם השתמשתי רבות במחקר זה:

א. אתר האינטרנט Hebrewbooks:⁸¹⁹ אתר אינטרנטי חינמי שסרק מעל 50,000 כותרים בנושאי יהדות,⁸²⁰ ותוכנות החיפוש שלו פשוטה וכוללת חיפוש לפי כותר, לפי מחבר וחיפוש טקסט בתוכן הספרים. החיסרון של האתר הוא שפעמים רבות התוכנה 'מפספסת' את מילת החיפוש בגלל בעיות טכניות בסריקה, למשל כאשר בטקסט הסרוק האותיות שבורות ולא ברורות, או שהדפים מלוכלכים.

ב. אוצר החכמה:⁸²¹ תוכנה זה מתהדרת בכותרת 'הספרייה היהודית הממוחשבת הגדולה בעולם' ובה יש מאגר של כ-65,000 ספרים סרוקים.⁸²² תוכנת החיפוש כאן טובה הרבה יותר מהאתר Hebrewbooks, ובכל גרסה מעדכנים שיפורים נוספים.⁸²³ החידוש הגדול בתוכנה זו היא בטכניקה של מציאת מילות החיפוש, וכך מתארים זאת כותבי התוכנה:

בתחילת הפרויקט לא עלה על דעתנו כלל ליצור מנוע חיפוש בטקסטים, שהרי מדובר בספרים מצולמים ולא בטקסטים מוקלדים. אמנם חודשים ספורים לפני השקת הפרויקט עלה בדעתנו לפענח את התמונות לטקסטים בתוכנת OCR, ללא שום הגהה, ולבנות מנוע חיפוש על הטקסט שיתקבל.⁸²⁴ כידוע למבנינים תוצאות הפענוח של תוכנת OCR אינה מדויקת ולוקה בטעויות רבות. בייחוד בספרים ישנים שהאותיות שבורות והדפים מוכתמים ומחוררים. אבל...אנחנו לא נציג את הטקסטים בפני המשתמש אלא את התמונה בלבד, ורק נסמן על גבי התמונה את אזור תוצאת החיפוש. כלומר, מאחרי כל דף מצולם יש לנו את הטקסט השייך לו ובמקום להציג את הטקסט, נציג את התמונה השייכת לטקסט.⁸²⁵

כלומר, החידוש הגדול הוא הצגת הטכניקה של תמונת הדף המצולם ומתחתיה טכניקת פענוח הטקסטים OCR, וכאשר מקלידים מילת חיפוש – מה שמופיע זו התמונה של הטקסט ולא הטקסט המופענח. התוצאה היא שאף אם תוכנת פענוח הטקסט לא מפענחת

---

⁸¹⁸ אינני מתיימר לבקר את התיכונות ואת תוכנות החיפוש. המבט הוא של חוקר המשתמש בתוכנות אלו ככלי עזר למחקר.

⁸¹⁹ האתר נבנה על ידי חיים רוזנברג, בהוצאת The Society for Preservation of Hebrew Books, Brooklyn, New York.

⁸²⁰ 51,489, נכון לחודש אוקטובר 2013.

⁸²¹ נבנה על ידי ארז סלע ודוד סופר, הוצאת 'אור החכמה', ירושלים.

⁸²² 64,080, נכון לאוקטובר 2013.

⁸²³ עיינו ב'מדריך למשתמש' המופיע בלשונית עזרה <הצג עזרה.

⁸²⁴ זו השיטה שבה עובדת התוכנה Hebrewbooks.

⁸²⁵ מתוך 'הוראות הפעלה לתוכנות 'אוצר החכמה', גרסה 8.0.

כראוי, ולו היינו משתמשים בה לא היינו מגיעים לתוצאה הרצויה, הרי שמכיון שאנו רואים את התמונה, אף אם האותיות שבורות ומקולקלות, הרי שיש סיכוי גדול הרבה יותר שהגענו למקום הנכון.

ג. פרויקט השו"ת

הספרים בפרויקט השו"ת אינם סרוקים, אלא מוגהים ומוקלדים. זהו פרויקט הדורש זמן, דיוק, מאמץ וכסף רב, וכרגע יש במאגר כאלף ספרים.⁸²⁶ יתרונה הגדול של תוכנה זו הוא ברמת הדיוק שלה⁸²⁷ ובתוכנת החיפוש המעולה.⁸²⁸ התוכנה קיבלה את פרס ישראל לתרבות תורנית לשנת תשס"ז,⁸²⁹ דבר המעיד כאלף עדים על חשיבותה, ייחודה והצלחתה של תוכנה זו.⁸³⁰ מאמרים שונים נכתבו על השיטה הייחודית באחזור המידע⁸³¹ וכן מאמרי ביקורת על יתרונותיה וחסרונותיה של תוכנה זו באופן כללי בדגש על שימושיה ללומד ולחוקר.⁸³²

במסגרת מחקר זה, פרויקט השו"ת היה לעזר רב, וספק אם היינו יכולים להגיע למסקנות ולתובנות שונות במחקר לולא השימוש בכלי עזר חשוב זה. אך הביקורות שהוזכרו לעיל על ספרי המאספים רלוונטיים גם לפרויקט השו"ת. חוסר בדיקת המקורות, אי דיוק בפרטים, וטעויות טכניות שונות מקשים על המשתמש להגיע לתוצאות הרצויות, ועלולת לגרום לטעויות בשטח המחקרי ובתחום פסיקת ההלכה.

---

⁸²⁶ 990 כותרים בגירסא 20+ (חוץ מהאנציקלופדיה התלמודית).
⁸²⁷ אך כמו בכל הקלדה, תמיד ניתן לגלות טעויות של מקליד או מגיה. עיינו גם בביקורתו של מאיר בר אילן על גירסה 3 של הפרויקט:
<http://faculty.biu.ac.il/~barilm/shoot3.html> בפרק 'האם המחשב טועה?'. ובביקורת על גירסה 5: <http://faculty.biu.ac.il/~barilm/shoot5.html> בסוף הפרק 'המאגרים': כמותם ואיכותם.
⁸²⁸ ישנן גם תוספות, כגון מילון ארמי-עברי, ביוגרפיות, נושאים בשו"ת, הפניות לכתבי עת.
⁸²⁹ המפתחים הם פרופ' אביעזרי פרנקל ממכון ויצמן, ופרופ' יעקב שוויקה מאוניברסיטת בר אילן.

⁸³⁰ לנימוקי השופטים לפרס עיינו ב: <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/PrasIsrael/Tashsaz/HashutProject/nmk.htm>

⁸³¹ ראו: Yaacov Choueka, "Against all Odds: The Amazing but Most True Story of Aviezri Fraenkel and his Special Favorite: The Responsa Project, or the Multi-Faceted Contributions of Aviezri Fraenkel to Information Retrieval and the Related Areas", *The Electronic Journal of Combinatorics*, 8 (2) (2001), #14, pp. 1-10; Yaacov Choueka, "Computerized Full-Text Retrieval Systems and Research in the Humanities: The Responsa Project", *Computers and the Humanities*, 14 (3) (1980), pp. 153-169; and *the Humanities*, 14 (3) (1980), pp. 153-169. - פרויקט השו"ת ומציאת מידע בעידן הדיגיטלי, גלילאו, 89 (ינואר 2006), עמ' 52-56.

⁸³² ראו מאמרו של אביעזרי פרנקל, "פרויקט השו"ת: עבר, הווה - וגם עתיד?", **דיני ישראל**, יט (תשנ"ח), עמ' 270-253. וכן: **מנחם סליי**, "מחקר המשפט באמצעות המחשב: פרויקט שו"ת", **דיני ישראל**, ד (תשל"ג), עמ' 233-245; וכן במאמרו של מאיר בר אילן המצויינים לעיל בה"ש 827.

נביא מספר דוגמאות מתוך מחקרנו על ה'פתחי תשובה':

א. דילוג 'מחמת הדומות' על סעיף שלם: ביורה דעה' סימן קעח יש 2 סעיפים קטנים ב'פתחי תשובה'. בפרוייקט השו"ת מופיע רק הסעיף הקטן הראשון (ס"ק א). מהי הסיבה שב'פרוייקט השו"ת' מופיע רק סעיף אחד מתוך השניים? נראה שהסיבה לכך ברורה. בדף ה'שולחן ערוך' בהוצאת וילנא תר"ס, שזהו המקור שבו השתמשו אנשי 'פרוייקט השו"ת',⁸³³ ה'פתחי תשובה' מסתיים במילה המקשרת לעמוד הבא: 'איסור'.

פתחי תשובה
קעח (א) לא יביא פת שלמה. ע"י מחקרת דוד"ל ח"ל סימן ר"ל מ"ט כה:
איסור

כך מופיע ב'פתחי תשובה' בסימן קעח ס"ק א (דפוס וילנא, תר"ס).
המילה המקשרת לעמוד הבא היא 'איסור'.

בעמוד זה נגמר סימן קעח ומתחיל קעט, כאשר ישנה הפרדה ברורה באמצע העמוד בין שני הסימנים. המילה הראשונה של ה'פתחי תשובה' בסעיף קטן ב בסימן קעח היא 'איסור', אך המילה הראשונה בה פותח רא"א את סימן קעט היא 'דאסור'. הסורק טעה ודילג על החלק הראשון של העמוד, נשמט ממנו שיש גם סעיף קטן ב לסימן קעח, ועבר ישר לסימן קעט. התוצאה היא שס"ק ב בסימן קעח לא מופיע בפרוייקט השו"ת גרסא 20.

⁸³³ ב'רשימת ספרים ומהדורות' בפרוייקט השו"ת מצוין כי ה'פתחי תשובה' לחלק 'יורה דעה' נלקח ממהדורת ירושלים, תשכ"ו, ומהדורה זו היא צילום של מהדורת וילנא תר"ס.

[illegible]

תום המים חקיה אסור לשאול דבני אהל **היזמי** (א) רב' ירמ' הל' משנת זכר

דברים חייבים ומחייבים

מלא לרעות ולזנוב דאס זינט

ב' י' האומר פתי נפלה מפי או ממלי מידי או בני קורא לי מאחרי או שצרי

הגה [ח] י"א (ב) אם אינו אומר הטעם למה מצוה לשחוט החרגנולה (ד) חלל אומר (ז) סתם שחטו

הנה (ג) [א] אם הנליח אחר זה ג' פעמים או לא (ב"י בשם רש"י) ה' [י] וכן מותר לומר לחינות

הסוכן והמכירה והטעם המורכב מכל ילדיו: (הדבר) מורכב בו. משמם דעת הרב והפוסקים לחפץ נעם.

[א] ענין זה . פסוקים הללו ב' נעדרתם ועם נחמתי דרשנו חזקו ב' שכל קדמוניו

וְעַבְדִּי וּבְשִׁבְעָה סֵל' תִּזְנֶה שְׂמֹאדִיד בָּהֶם : [ח] יִצְחָק בֶּן' בִּן חֲמֵד מִסְבִּיל' מִן

פתחי תשובה באר היומר

התולדי ע"י כיסוף חו. מחרוזת ודוח רחוק ודואר אלגמ חמא -

בעמוד שלפנינו מופיע סעיף קטן ב' בסימן קעח הפותח במילה 'איסור', ואילו סימן קעט פותח במילה

'דאסור'. מראו מורו ושהסורה נועה ודילו וישר לסימו העט. והשמינו את ח"ה ר סימו העט

215

ב. אי-בדיקת המקורות: כפי שראינו בפרק הביקורת על ספרי המאספים, אחת מנקודות הביקורת שעלתה היא שהמאסף לא בדק יפה במקור אלא העתיק מתוך מי שמצטט באופן לא מדויק.⁸³⁴ גם בפרויקט השו"ת לא הקפידו לבדוק במקור עצמו. דוגמאות:

1. חוסר בדיקת ההפניות ב'קשורים': אחד ממכשירי העזר של הפרויקט הוא הקישורים וההפניות המובאים בתוך הטקסט. למשל: בתוך הטקסט של התלמוד הבבלי ישנן מילים מודגשות אשר לחיצה עליהן פותחת הפניה לפוסקי הלכה⁸³⁵ שפסקו כאותו המאמר בתלמוד⁸³⁶ וכן קישור לסוגיות קרובות.

בבבלי חולין לא ע"א ישנו דיון בנושא האם אשה שהכריחו אותה לטבול מותרת לבעלה.⁸³⁷ הלחיצה על המילה 'מותרת' תפתח חלון שבו קישור לרמב"ם הלכות מקוואות פרק א הלכה א.⁸³⁸ דברי הרמב"ם שם: 'כל הטמאין בין אדם בין כלים בין שנטמאו טומאה חמורה של תורה בין שנטמאו בטומאה של דבריהן אין להן טהרה אלא בטבילה במים הנקוין בקרקע'. כמובן שאין קשר בין אשה שהוכרחה לטבול לבין הלכה זו ברמב"ם. היה צריך להפנות לאותו הפרק אך להלכה ח: 'כל הטובל צריך להתכוין לטבילה ואם לא נתכוין עלתה לו טבילה לחולין, אפילו נדה שטבלה בלא כוונה כגון שנפלה לתוך המים או ירדה להקר הרי זו מותרת לבעלה, אבל לתרומה ולקדשים אינה טהורה עד שתטבול בכוונה'.

כפי הנראה, אנשי הפרויקט העתיקו את ההפניה מהמודפס ב'עין משפט נר מצוה', כאשר שם יש טעות בדפוס ובמקום הלכה ח כתבו הלכה א,⁸³⁹ וכך העתיקו זאת לתוכנה, והקישור מוביל אותנו למקום לא נכון, כך שחוקרים ומעיינים לא יכולים למצוא את פסיקת ההלכה המתאימה בנושא.

2. חוסר דיוק בפתיחת ראשי תיבות: בשו"ת 'בן ימין' של הרב רחמים חיים יהודה ישראל⁸⁴⁰ מובאת תשובה של הרב בן ציון ג'וקריל.⁸⁴¹ אנשי הפרויקט השתמשו במהדורה של מכון 'נחלת ישראל' קרית ספר תש"ס. בסימן נ הם כותבים בשם ה'פתחי תשובה': 'וראיה לזה ממה שכתב הר' **פתחי תשובה** בסי' ל"ו סק"ב דאף אם נגלד כולו אם לא בדקוהו מאיזו סיבה דכשרה כיון דבש"ס לא הצריכו בדיקה אלא הגאונים, ומשום ספיקא לא החמירו אלא לכתחילה אבל בדעבד לא, עיי"ש.⁸⁴²

⁸³⁴ ראו בפרק 'היחס והביקורת כלפי ספרי המלקטים', את דברי הרב הנקין, עמ' 177, ואת דברי הרב אויערבאך, עמ' 179.

⁸³⁵ על פי רוב מדובר בהפניות ל'יד החזקה' לרמב"ם ולישולחן ערוך'.
⁸³⁶ בדומה ל'עין משפט נר מצוה' של ר' יהושע בועז (איטליה, המאה ה-16) המודפס בצידו של דף התלמוד הבבלי ה'קלאסי'.

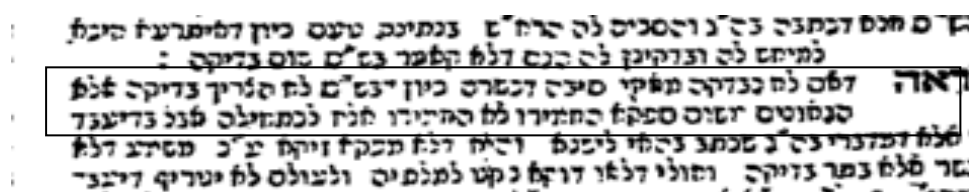
⁸³⁷ דיון בנושא זה, אך בהקשר אחר מופיע לעיל עמ' 87.
⁸³⁸ וגם לשו"ע, יו"ד, קצח מח.

⁸³⁹ מובן שמקור טעות הדפוס הוא כתב רש"י שבו האות ח"ת והאות אל"ף דומות מאוד.
⁸⁴⁰ רודוס, יוון, 1815-1892.

⁸⁴¹ חתנו של הרב חיים פלאגי, איזמיר, טורקיה.
⁸⁴² רחמים חיים יהודה ישראל, **שו"ת בן ימין**, קרית ספר, תש"ס, סימן נ, עמ' רח.

בדיקה קצרה מעלה כי בפתחי תשובה במקום הנזכר לא מופיע דבר מהמצוטט כאן. כיצד כתבו בפרוייקט השו"ת דבר שכלל לא מופיע במקור? בהוצאה הראשונה של שו"ת בן ימין משנת תרנ"ו מופיע 'וראיה לזה ממה שכתב הפ"ת בסי' ל"ו סק"ב'. במהדורת 'נחלת ישראל' טעו ופתחו את ראשי התיבות כ'פתחי תשובה' בעוד שהספר הנכון הוא 'פרי תארי'.⁸⁴³ אנשי פרויקט השו"ת בחרו להשתמש במהדורת 'נחלת ישראל' שפענחו את ראשי התיבות בצורה שגויה. שו"ע כותב בסימן ל"ו סעיף ב': 'אפי' נגלד קרום העליון כולו כשרה אלא שצריכה בדיקה'. ב'פרי תארי' שם כותב: 'ונראה דאם לא נבדקה מאיזה (?) סיבה דכשרה כיון דבש"ס לא הצריך בדיקה אלא הגאונים משום ספיקא החמירו, לא החמירו אלא לכתחילה אבל בדיעבד לא'. זהו הציטוט שמובא בשו"ת בן ימין בשם ה'פרי תארי', כאשר המהדורה החדשה פתחה את ראשי התיבות כ'פתחי תשובה',⁸⁴⁴ ולכן טעו וכתבו בפרוייקט השו"ת בלא לבדוק את המקור.

זהו הציטוט של החיבור 'פרי תארי' על השולחן ערוך, מהדורת וינה תק"ע, סימן לו סעיף קטן ב. אלו המילים שבפרוייקט השו"ת הובאו בשם ה'פתחי תשובה', אך למעשה הם דבריו של ה'פרי תארי'.

ג. חוסר ציון המהדורות: נקודה חשובה ביותר בדפוסים השונים של ה'פתחי תשובה' היא ציון המהדורות. ההוספות במהדורה השנייה (תרי"ב) מצויינות בדפוסים בסוגרים מרובעים, וההוספות של המהדורה השלישית (תר"ל), בתוך סוגריים מרובעים בתוספת כוכבית. בפרוייקט השו"ת לא הבחינו, והקלידו את ההוספות משנת תרי"ב וההוספות משנת תר"ל באותו הפורמט – בסוגריים מרובעים וללא כוכבית, וכך אי אפשר לדעת מה נוסף במהדורה השנייה ומה במהדורה השלישית. אביא דוגמה אחת המבהירה את החשיבות הרבה שיש להבחנה בין המהדורות השונות: בחלק 'יורה דעה' מודפסות שלוש הפניות לחלק 'חושן משפט' של 'פתחי תשובה',⁸⁴⁵ אשר יצא לאור בשנת תרל"א. ההפניות הן מהמהדורה השלישית (שהודפסה בשנת תר"ל) של חלק 'יורה דעה', והן מופיעות בדפוסים בסוגריים מרובעים וכוכבית. בפרוייקט השו"ת הפניות אלה מופיעות בסוגריים מרובעים ללא כוכבית, כך שעלול החוקר לחשוב כי כבר במהדורה השנייה בשנת תרי"ב, החיבור על 'חושן משפט' היה ערוך בידיו של רא"א – כעשרים שנה לפני שיצא לאור. מידע

⁸⁴³ פירוש על השו"ע של הרב חיים בן משה אבן עטר, הודפס בווינה תק"ע.

⁸⁴⁴ לדוגמאות לפיענוח בלתי נכון של ראשי תיבות ראו: Jacob Z. Lauterbach, "Abbreviations and Their Solutions", *Studies in Jewish Bibliography and Related Subjects*, New York, 1929, pp. 141–149. לשתי דוגמאות נוספות ראו דניאל שפרבר, נתיבות פסיקה (ה"ש 728), עמ' 123–124, וכן בפרק "בורות ופחתים" על סכנת הלימוד והפסיקה ללא בדיקה שיטתית של המקורות, עמ' 129–53.

⁸⁴⁵ ההפניות הן בסימנים: ר"ז ס"ק יא; רסד ס"ק יב; שה ס"ק ז.

נספח ב': טבלת המקורות לחלק אבן העזר

	שם הספר	המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים	הופעות	הערות
1	שו"ת בצלאל אשכנזי	בצלאל אשכנזי	מצרים, ארץ ישראל	1520?-1594	ונציה 1595	שיטה מקובצת	2	
2	בגדי ישע	שמואל בן יוסף הלוי	ביאליסטוק, ליטא		וילנא 1844		12	
3	גליא מסכת	דוד בן משה	נוברדוק	1778-1838	וילנא 1845		30	
4	שו"ת מהרי"ל	יעקב בן משה הלוי מולין	מגנצא, וורמיזא	1360-1427	ונציה 1549		53	
5	שו"ת מהרי"ק	ר' יוסף קולון	צרפת, איטליה	1420-1480	ונציה 1519		108	
6	שו"ת מהרי"י וויל	ר' יעקב בן יהודה וויל	גרמניה	נפטר ב- 1456?	ונציה 1549	מהרי"י	43	
7	שו"ת מהרי"י ברונא	ר' ישראל מברונא	רגנסבורג	1400?-1480	סלונקי 1798		1	
8	שו"ת מהרי"י מינץ	יהודה בן אליעזר הלוי	פאדובא, איטליה	1408-1508?			62	נדפס בסוף שו"ת מהרי"ם פאדובה
9	שו"ת מהרי"ם מבריסק	מהרי"ם פדוואה	בריסק	1796-1855	1839		41	ראו גם מס' .40
10	שו"ת מבי"ט	ר' משה מטרנאני	צפת	1500-1580	ונציה 1630		43	
11	שו"ת רמ"א	ר' משה איסרליש	קראקא, פולין	1520-1572	קראקא, 1540		13	
12	שו"ת מהרי"ם אלשקר	משה אלשקר	ספרד, יוון, מצרים, ארץ ישראל	1466-1542	סביוניטה, 1553		34	
13	שו"ת מנחת עני	סיני בן אלעזר ספיר	ברעזין		ורשה 1847		18	פעם אחת ביו"ד, סי' ק"ה סקל"ה.

	שם הספר	המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים	הופעות	הערות
14	שו"ת מים חיים	חזקיה דה סילוה	ירושלים	1695-1656	אמסטרדם 1730	פרי חדש	17	מופיע בסוגריים.
15	שו"ת קהלת יעקב מהגאון דקארלין	יעקב בן אהרן ברוכין	קארלין	נפטר ב- 1844	וילנא 1847	כתב גם את משכנות יעקב	19	הובא לדפוס על ידי בנו, סענדר.
16	שו"ת מהר"ש זלמן זצ"ל מלאדי	ר' שניאור זלמן	לאדי	1812-1745	זייטומיר 1847	בעל התניא	18	
17	שו"ת שארית יהודה	יהודה ליב מיאנוויש	יאנוויש	נולד 1750?	וילנא 1841		1	אחיו של רש"ז מלאדי.
18	ספר אבני מילואים	אריה לייב בן יוסף הכהן הלר		1813-1745	זולקווא 1826	בעל קצות החושן	16	על 'אבן העזר'.
19	אורים ותומים	ר' יונתן אייבשיץ	פראג	1764-1690	קרלסרוא 1775		3	
20	אמתחת בנימין	בנימין וואלף פרידבורג			אלטונא 1770		5	פירוש על המשנה.
21	גט פשוט	משה אבן חביב	סלוניקי, ירושלים	1696-1654	קושטא 1719			מצוין בר"ת: ג"פ
22	גט מקושר	אריה לייב צונץ	פלוצק, פולין	1833-1768	ורשה 1812		100	
23	גבורת אנשים	שבתאי כהן	ליטא, פולין	1662-1621	דעסוי 1697	ש"ך	11	
24	ספר המקנה	פנחס הלוי הורביץ	פפד"מ	1805-1731	אופיבאך 1801		51	
25	ספר הפלאה	פנחס הלוי הורביץ	פפד"מ	1805-1731	אופיבאך 1786	בעל ההפלאה	20	
26	הגהות רעק"א כ"י	ר' עקיבא איגר	אוסטריה, פולין	1837-1761	1869			לפני שהודפס - בכתב יד.

	שם הספר	המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים	הופעות	הערות
27	ספר היד החזקה	יהודה קאלישער	ליסא, פולין	1822-1750	ברעסלויא 1820		2	
28	זכור לאברהם	אברהם אלקלעי	בולגריה, צפת	1811-1750	סלונקי 1798		13	
29	ט"ז אה"ע	דוד הלוי סגל	פולין	1667-1586	לובלין 1646	ט"ז		
30	טיב קדושין	אריה לייב צונץ	פלוצק, פולין	1833-1768	ורשה 1855		16	מס' 22.
31	טיב גיטין	אפרים זלמן מרגליות	ברודי	1828-1762	קארעץ 1819		12	מחבר 'שערי תשובה'.
32	יד המלך	אלעזר בן ישראל לנדא	בראד	נפטר 1831	לבוב 1826		42	נכד ה'נודע ביהודה'.
33	יד אפרים	אפרים זלמן מרגליות	ברודי	1828-1762	1820		28	מחבר 'שערי תשובה'.
34	כרם שלמה	שלמה האאס	דרעזניץ	נפטר 1847	פרשבורג 1840		21	מופיע בסוגריים.
35	לבוש הבוץ	מרדכי יפה	צ'כיה, פולין	1612-1503	פראג 1609	בעל הלבושים		
36	מגן אברהם	אברהם אבלי גומבינר	פולין	1682-1637		מגן אברהם	39	נדפס עם השו"ע
37	משנה למלך	יהודה רוזאניס	קושטא	1727-1657	קושטא 1731		9	
38	מרכבת המשנה	ר' שלמה מחלם	חלם (חעלמא)	1717?- 1781	פפד"א 1751		3	
39	מראות הצובאות	משה זאב בן אליעזר יעבץ	טיקטין, גרודנו, ביאליסטוק,	1830-1768	גרודנו 1810		1	בנושא עגונות. כתב את 'אגודת אזוב'.
40	מקור מים חיים	יעקב מאיר פאדווא	בריסק, ליטא	1855-1796	1836		1	ראו גם מס' 9.

	שם הספר	המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים	הופעות	הערות
41	פני משה על הירושלמי	הרב משה מרגלית	קידאן	1780-1710	אמסטרדם 1755		16	נדפס עם הירושלמי
42	שער המלך על הרמב"ם	ר' יצחק נוניש בלמונטי	איזמיר	נפטר ב- 1774	שאלוניקי 1771		140	
43	מעין גנים	אליעזר שמואל די אבילה	מרוקו	1761-1714	ליוורנו 1806	רב אד"א	9	נכדו של ר' חיים בן עטר
44	שלמי שמחה על הרא"ש	יהודה לייב בר שמחה טיקטינר			וילנא 1806		1	
45	נתיבות המשפט	ר' יעקב לורברבוים	ליסא, פולין	1832-1770	זולקוה 1809		1	ראו מס' 49.
46	שב שמעתתא	ר' אריה לייב בן יוסף הכהן הלר	גליציה	1813-1745	לעמבערג 1798		3	מחבר 'קצות החושן'.
47	נודע בשערים	דברוש בן משה אשכנזי	סלונים, לובלין, פולין		ורשה 1859	לא מצאתי הפניות לספר זה		מופיע בסוגריים.
48	סמ"ק עם הגהות חדשות	ר' יצחק מקורביל	צרפת	נפטר ב- 1280			17	הגהות רבינו פרץ.
49	קהלת יעקב מהגאון דליסא	ר' יעקב לורברבוים	ליסא, פולין	1832-1770	יוזעפאף 1837	בעל הנתיות	53	
50	עצמות יוסף	יוסף בן יצחק אבן עזרא	סופיה בולגריה	1589-1506	סלוניקי 1601		3	על מסכת קידושין. כרוך בספר 'משא המלך'.
51	קצות החושן	ר' אריה לייב בן יוסף הכהן הלר	גליציה	1813-1745	חלק א 1788 חלק ב 1796	בעל הקצות	11	על 'חושן משפט'. וראו גם מס' 18 ו- 46.
52	תורת גיטין	ר' יעקב לורברבוים	ליסא, פולין	1832-1770	1813	בעל הנתיות	7	

	שם הספר	המחבר	מקומו	זמנו	הוצאה	כינויים	הופעות	הערות
53	עזרת נשים	משה בן שלמה אבן חביב	סלוניקי, ירושלים	1696-1654	קושטדינא 1730		6	ראו מס' .21
54	קרבן נתנאל	נתנאל וויל	פראג, קרלסרוא	1769-1687	קארלסרוא 1755		40	
55	תולדות אדם	ר' ירוחם בן משולם	צרפת, ספרד	1350-?1290	קושטא 1515		3	
56	עקרי דינים יו"ד	דניאל בן משה דוד טירני	איטליה	1814-1740	סדיליקוב 1835		4	
57	ש"ך חו"מ	שבתאי כהן	ליטא, פולין	1663-1622	אמסטרדם 1663	ש"ך		

בטבלה זו מצויינים כל החיבורים שמופיעים ברשימה שבתחילת המהדורה הראשונה של חלק 'אבן העזר' (יהאנסבורג, תרכ"א), למעט אותם מקורות שכבר הופיעו בטבלת המקורות של חלק 'יורה דעה'.

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים:

אייזענשטיין, אוצר ישראל	אייזענשטיין, יהודה דוד, אנציקלופדיה אוצר ישראל, ניו יורק, תרס"ו.
אלון, המשפט העברי	אלון, מנחם, המשפט העברי, ירושלים, תשמ"ח.
גליק, תשובות	גליק, שמואל, קונטרס התשובות החדש – אוצר ביבליוגרפי לספרות השאלות והתשובות מראשית הדפוס ועד שנת תש"ס, כרכים א-ד, ירושלים ורמת גן, תשס"ו-תשע"א.
הערשבערג, יזכור	הערשבערג, אברהם שמואל, יזכור בוק, ניו יורק, תש"ט.
הקדמת מהדורת פריעדמאן	דביר, חיים, הקדמה לחלק 'אבן העזר', בתוך שלחן ערוך אבן העזר (בעריכת אברהם קבלקין), מהדורת פריעדמאן, ירושלים, תשס"ח.
ויכלדר, ספר פתחי תשובה	ויכלדר, בצלאל, 'ספר פתחי תשובה', בתוך: קובץ תורני 'זכור לאברהם', חולון, תשנ"ה, עמ' קסו-קצג.
וינוגרד, אוצר הספר העברי	וינוגרד, ישעיהו, אוצר הספר העברי, ירושלים, תשנ"ד.
טשרנוביץ, תולדות הפוסקים	טשרנוביץ, חיים (רב צעיר), תולדות הפוסקים, חלק שלישי, ניו יורק, תש"ח.
חאנעס, תולדות הפוסקים	חאנעס, שמעון משה, תולדות הפוסקים, ורשה, תרע"א.
מארקוויץ, שם הגדולים	מארקוויץ, משה, 'שם הגדולים השלישי', וילנא, תר"ע.
פרידברג, בית עקד ספרים	פרידברג, חיים דב, בית עקד ספרים, ג, תל אביב, תשי"א-תשט"ז.

ביבליוגרפיה נוספת:

שו"תים וספרות האחרונים:⁸⁴⁸

אבן עטר, חיים בן משה, פרי תאר, וינה, תק"ע.

אויערבאך, שלמה זלמן, שו"ת מנחת שלמה, חלק א, ירושלים, תשמ"ו.

⁸⁴⁷ את האיזכורים המופיעים מספר פעמים כתבתי ברשומות הביבליוגרפיות בצורה המקוצרת, ואילו מקור ביבליוגרפי המופיע פעם אחת נכתב כאן ובגוף העבודה ברישום הביבליוגרפי המלא.

⁸⁴⁸ בגוף העבודה כתובים פרטיהם של המקורות לחלק 'יורה דעה' בפרק ג של המבוא, לרשימת 'הספרים החסרים' בפרק ה.2, ולטבלת המקורות לחלק אבן העזר בנספח ב, ולכן אינם מפורטים שוב ברשימה הביבליוגרפית.

איגר, נתן בן אברהם, **שו"ע או"ח עם קיצור דינים של גן נטע**, פראג, תנ"ה.

ברלין, נפתלי צבי יהודה, **משיב דבר**, ורשה, תרנ"ד.

בר ששת, יצחק, **שו"ת הריב"ש**, קונשטנטינה, ש"ז.

גרודז'נסקי, חיים עוזר, **שו"ת אחיעזר**, וילנה, תרפ"ב.

מודינא, יהודה אריה, **ארי נוהם**, לייפציג, ת"ר.

דלמדיגו, אליהו, **בחינת הדת**, באסיליאה, שפ"ט.

דנציג, אברהם, **חיי אדם**, וילנא, תק"ע.

דרימר, שלמה, **שו"ת בית שלמה**, לעמבערג, תרל"ז.

הילדסהיימר, עזריאל, **שו"ת עזריאל הילדסהיימר**, תל אביב, תשכ"ט.

הכהן, אברהם בן נחמן, **טהרת המים**, ליורנו, תרל"ט.

הלברשטאם, חיים, **שו"ת דברי חיים**, לבוב, תרל"ה.

הלוי, שמואל, **בגדי ישע**, וילנא, תר"ד.

הלפרין, יעקב בן אלחנן, **נחלת יעקב**, פאדובה, שפ"ב.

הלר, יחיאל בן אהרן, **עמודי אור**, קניגסברג, תרט"ו.

הנקין, הרצל יהודה, **שו"ת בני בנים**, ירושלים, תשמ"א.

הרצוג, יצחק אייזיק (עורך), **אוצר הפוסקים**, א, ירושלים, תש"ז.

ואזנר, שמואל הלוי, **שו"ת שבט הלוי**, חלק י, בני ברק, תשס"ב.

ווארמאן, אברהם בן דוד, **דעת קדושים**, תל אביב, תשי"ט.

וילנצ'יק, יעקב בן דוד, **דלתי תשובה**, וילנא, תר"ן.

וינברג, יחיאל יעקב, **שו"ת שרידי אש**, חלק ב, ירושלים, תשכ"ג.

זילבערבלאט, משה, **תפארת בחורים**, ורשה, תרס"ד.

זכות, אברהם, **ספר יוחסין**, קראקא, ש"ס.

חאגיז, משה בן יעקב, **לקט הקמח**, אמסטרדם, תס"ז.

חבר, יצחק אייזיק, **שו"ת בנין עולם**, ורשה, תרי"א.

חיותה, רחמים חי, **שו"ת שמחת כהן: יורה דעה**, חלק א, ברכיה, תש"ס.

חיים, יוסף, **שו"ת רב פעלים**, ירושלים, תרס"א.

חן טוב, גרשון, **מנחה חדשה**, ורשה, תרל"ד.

טיטלבוים, יקותיאל יהודה, **אבני צדק**, לבוב, תרמ"ה.

ישורון, יצחק בן אברהם חיים, **פנים חדשות**, ונציה, תי"ח.

יפה, מרדכי, **לבוש מלכות – אורח חיים**, פראג, שס"ט-ש"ע.

ישראל, רחמים חיים יהודה, **שו"ת בן ימין**, קרית ספר, תש"ס.

לוריא, שלמה, **ים של שלמה**, קראקא, שצ"ג.

למפרונטי, יצחק, **פחד יצחק**, ונציה, תק"י.

מדיני, חיים חזקיה, **שדי חמד**, ניו יורק, תשכ"ב.

מולין, יעקב, **שו"ת מהרי"ל**, ירושלים, תש"ס.

מיללער, שלמה בן נתן, **אבני חשן**, פאקש, תרע"א.

נזיר, יוסף בן חיים משה, **מטה יוסף**, קושטא, תצ"ד.

נתנזון, יוסף שאול, **שו"ת שואל ומשיב**, מהדורה קמא, למבערג, תרכ"ה.

סגל לנדא, יחזקאל, **חידושי הצ"ח השלם**, ירושלים, תשמ"ט.

סופר, אברהם שמואל בנימין, **שו"ת כתב סופר – חלק אורח חיים**, פרשבורג, תרל"ג.

ספקטור, יצחק אלחנן, **שו"ת באר יצחק**, קניגסברג, תרי"ט.

ספקטור, יצחק אלחנן, **עין יצחק**, וילנא, תרמ"ט.

עובדיה, ישועה שמעון חיים, **ישמח לבב**, ג'רבה, תשי"ב.

עוזיאל, בן ציון חי, **שו"ת משפטי עוזיאל**, תל אביב, תרצ"ה-ת"ש.

עפשטיין-אשכנזי, יחיאל מיכל בן אברהם סג"ל, **קיצור הלכות השל"ה**, פפד"מ, תפ"ד.

פישר, ישראל יעקב, **אבן ישראל**, ירושלים, תש"ס.

פרידמאן, משה בן יהושע, **ליקוטי הוראות**, זייטומיר, תרס"ג.

פרידמאן, שמואל, **שאלת דוד**, פיטרקוב, תרע"ג.

צודקביץ', מרדכי שמואל בן ישראל הלוי, **אבני שהם**, לודז', תרפ"ה.

ציוני, אהרן זעליג בן נפתלי, **שו"ת ציוני**, וילנא, תרל"ה.

קאליר, אלעזר בן אלעזר, **אור חדש**, פפד"א, תקל"ו.

קופמן, משה יקותיאל בן אביגדור כ"ץ, **לחם הפנים השלם על שולחן ערוך יורה דעה**, פיורדא, תצ"ח.

קליין, מנשה, **משנה הלכות**, ניו יורק, תש"ס.

קאראסיק, דובער, **שולחן ערוך עם פירוש 'פתחי עולם'**, וילנא, תרס"א.

רבינוביץ'-תאומים, אליהו דוד, **שו"ת מענה אליהו**, אור עציון, תשס"ג.

שו"ב, שמואל, **קהלת שמואל**, פיוטערקוב, תרע"ד.

שניאורסון, מנחם מנדל, **שו"ת צמח צדק: יורה דעה**, חלק א, וילנא, תרל"ד.

שפירא, אלעזר חיים, **דלתי תשובה**, חלקים ו-ז, מונקאטש, תרע"ה.

שפירא, צבי הירש, **דלתי תשובה**, וילנא, תרנ"ב.

שם משפחה לא-ידוע, שלמה זלמן בר אפרים, **ציון לנפש שלמה**, וילנא, תרמ"א.

ספרות מחקר

אברמס, דניאל, "זוהר, ספר, ו'ספר הזוהר' – לתולדות ההנחות והציפיות של המקובלים והחוקרים", **קבלה**, יב (תשס"ד), עמ' 201-232.

אופנהיימר, אהרן, **עם הארץ – פרק בתולדות החברה היהודית מימי התעצמותה של ממלכת-החשמונאים ועד סוף תקופת התנאים**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ג.

אטקס, עמנואל, "פרשת 'ההשכלה מטעם' והתמורה במעמד תנועת ההשכלה ברוסיה", בתוך: **הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה** (בעריכת עמנואל אטקס), ירושלים, תשנ"ג, עמ' 167-216.

איזנברג, יהודה, **ספרות השאלות והתשובות: מבחר מספרות השאלות והתשובות לתקופותיהן**, ירושלים, תשנ"ב.

אלון, מנחם, **מפתח השאלות והתשובות של חכמי ספרד וצפון אפריקה**, כרך א, ירושלים, תשמ"א.

האנציקלופדיה העברית, מבוא, א, ירושלים ותל אביב, תש"ט.

אנציקלופדיה תלמודית, א, ירושלים תש"ז.

אנציקלופדיה תלמודית, 'בן פקועה', ג, ירושלים, תשי"א, עמ' שסז-שעד.

אנציקלופדיה תלמודית, 'טביעות קול', הערות כרך יח, ירושלים, תשמ"ו, טור תקעט.

ארליך, ישראל, **ספר יעקב לסלוי – שער ג: העלילה על מדפיסי ש"ס סאלוויטה**, תל-אביב, תשמ"ה, עמ' 246-252.

אשכנזי, שמואל, "הגונב מן הספר", **ישורון**, כה (תשע"א), עמ' תרעה-תרצ.

בוקסבוים, יוסף, "זר זהב על שולחן ערוך יורה דעה", **מוריה**, שנה 20 גליון א-ב, כסלו תשנ"ה, עמ' כט-לב.

ביכלר, אברהם, **עם הארץ הגלילי**, תרגם י' אלדד, ירושלים, תשכ"ד.

בן יעקב, אברהם צבי, "איזנשטט", **האנציקלופדיה העברית**, ב, ירושלים ותל אביב, תשי"א.

- בניהו מאיר, **ספרים שנתחברו בבבל וספרים שנעתיקו בה**, ירושלים, תשנ"ג.
- בראדט, אליעזר יהודה, "ציונים ומילואים למדור 'נטעי סופרים'", **ישורון**, כד (תשע"א), עמ' תכ-תעא.
- ברויאר מרדכי, **אוהלי תורה – הישיבה, תבניתה ותולדותיה**, ירושלים, תשס"ד.
- ברקוביץ, חיים, "המנהג במשנתו ההלכתית של הרב יאיר חיים בכרך", בתוך: **מחקרים בתולדות יהדות אשכנז – ספר יובל לכבוד יצחק (אריק) זימר**, (בעריכת גרשון בקון, דניאל שפרבר, אהרן גימאני), רמת גן, תשס"ח, עמ' 29-56.
- ברמה, מרב, **לדרכו של החפץ חיים בספר משנה ברורה**, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשס"ח.
- גולדבלום (פרח זהב), ישראל איסר, **אוצר הספרות – חלק ג: תולדות אנשי שם**, תרמ"ט-תר"ן, עמ' 63-67.
- גולדראט, אברהם יהודה, "על מפרשי השו"ע – ספרי 'באר היטב' לחלק יו"ד", **תגים**, ב (תשל"א), עמ' 5-30.
- גולדראט, אברהם יהודה, "על מפרשי השו"ע – ספרי 'באר היטב' לחלק 'אורח חיים'", **תגים**, ג-ד (תשל"ב), עמ' 24-39.
- גולדראט, אברהם יהודה, "על מפרשי השו"ע – באורי 'באר היטב' לחלק 'חושן משפט'", **תגים**, ה-ו (תשל"ה), עמ' 11-24.
- גולדשטיין, משה, "מאמר שבע קהילות", בתוך: **השר רבי צבי פנקס** (בעריכת הרב יהודה איסר אונטרמן), 1955, עמ' קנו-קפב.
- גלינסקי, יהודה דב, **ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14 – אספקטים היסטוריים, ספרותיים והלכתיים**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשנ"ט.
- גליק, שמואל, **אשנב לספרות התשובות**, ניו יורק וירושלים, תשע"ב.
- גרינשפן, נחמן שלמה, **משפט עם הארץ בספרות ההלכה בכל תקופותיה**, ירושלים, תש"ז.
- גריס, זאב, **ספר סופר וסיפור בראשית החסידות**, תל אביב, תשנ"ב.
- גריס, זאב, **הספר כסוכן תרבות**, תל אביב, תשס"ב.
- דינור, בן-ציון, "דמותה ההיסטורית של היהדות הרוסית ובעיות החקר בה", **ציון**, כב (תשי"ז), עמ' 93-118.
- הברמן, אברהם מאיר, "בעיית העוגב בבתי הכנסת ותשובתו של הרב יעקב חי ריאקאנטי ליעקב הירץ בער, אביו של ג'יאקומו מאירבר בענין זה", **תצליל**, יח (תשל"ח), עמ' 25-21.
- הוס, בועז, "הופעתו של ספר הזוהר", **תרביץ**, ע (תשס"א), עמ' 507-542.
- הוס, בועז, "מקום קדוש, זמן קדוש וספר קדוש: השפעת ספר הזוהר על מנהגי העלייה לרגל למירון וחגיגות ל'ג בעומר", **קבלה**, ז (תשס"ב), עמ' 237-256.

וונדר, מאיר, "רבי חיים מרגליות אב"ד דובנא בעל ה'שערי תשובה', **אורייתא**, יג (תשמ"ג), עמ' קיט-קכב.

ויכלדר, בצלאל, "נקודות הכסף לבעל הש"ך", בתוך: **קובץ תורני 'זכור לאברהם'**, חולון, תשנ"ג, עמ' סח-פד.

וולף, ג'פרי, "בית הכנסת באשכנז: בין דימוי להלכה", **כנישתא**, 2 (תשס"ג), עמ' ט-ל.

ולר, יחיאל דוב, "מהדורות באר היטב לשו"ע [א]", **ישורון**, יז (תשס"ו), עמ' תתכה-תתלז.

ולר, יחיאל דוב, "מהדורות באר היטב לשו"ע [ב]", **ישורון**, יט (תשס"ז), עמ' תתלה-תתנז.

ולר, יחיאל דוב, "מהדורות באר היטב לשו"ע", בתוך: **קובץ תורני 'זכור לאברהם'**, חולון, תשנ"ב, עמ' קיב-קכב.

ולר, יחיאל דוב, "ספר כנסת הגדולה על אורח חיים", בתוך: **קובץ תורני 'זכור לאברהם'**, חולון, תשנ"ד-תשנ"ה, עמ' עז-פד.

זהבי, יקותיאל צבי, **מהחת"ם סופר ועד הרצל: תולדות חיבת ציון וראשית הציונות בהונגריה, טרנסילבניה, סלובקיה, רוסיה הקרפטית, צפון יוגוסלביה ובורגנלנד: משנת תקנ"ט (1799) עד תרס"ד (1904)**, ירושלים, תשכ"ו.

זלקין, מרדכי, "בית המדרש לרבנים בוילנה – בין דימוי למציאות", בתוך: **גלעד – מאסף לתולדות יהדות פולין** (בעריכת עמנואל מלצר ודוד אנגל), תל אביב, תשנ"ה, עמ' נט-עב.

זלקין, מרדכי, **בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה ה-19**, ירושלים, תש"ס.

זלקין, מרדכי, "עיר של תורה – תורה ולימודה במרחב העירוני הליטאי במאה התשע עשרה", בתוך: **ישיבות ובתי מדרשות** (בעריכת עמנואל אטקס), ירושלים, תשס"ז, עמ' 16-131.

חלמיש, משה, "לשם יחוד וגלגוליו בקבלה ובהלכה", **אסופות – ספר שנה למדעי היהדות**, י (תשנ"ז), עמ' קלה-קנט.

חמיאל, חיים, "מקור תרגום וחידוש בתפילה", בתוך: **עיטורים – לכבודו של משה קרונה**, ירושלים, 1986, עמ' 195-240.

טוקר, נפתלי, "ל"ג בעומר – מועד קטן שעניניו גדולים וסודותיו עמוקים", **שנה בשנה**, מג (תשס"ג), עמ' 57-78.

יודלוב, יצחק, **דגלי מדפיסים**, ירושלים, תשס"ב.

יערי, אברהם, **הדפוס העברי בארצות המזרח**, חלק א, ירושלים, תרצ"ז

יערי, אברהם, **הדפוס העברי בארצות המזרח**, חלק ב, ירושלים, ת"ש.

יערי, אברהם, "תולדות ההילולא במירון", **תרביץ**, ל"א (תשכ"ב), עמ' כח-ל.

כהן, בועז, **קונטרס התשובות: ביבליוגרפיה של ספרות השו"ת בצרף מבוא על ערכן לתולדות ההלכה וההתפתחות המשפט העברי**, אשדוד, תשנ"ח.

כהנא, יצחק זאב, **מחקרים בספרות התשובות**, ירושלים, תשל"ג.

כהנא, מעוז, **מפראג לפרשבורג, כתיבה הלכתית בעולם משתנה, מ'הנודע ביהודה' אל ה'חת"ם סופר' 1730-1839**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, תש"ע.

כ"ץ, אליעזר, **החת"ם סופר**, ירושלים, 1960.

לויפר, יעקב, **משונצינו ועד וילנא – תולדות הדפסת התלמוד**, ירושלים, תשע"ב.

ליבס, יהודה, "זוהר וארוס", **אלפיים**, 9 (תשנ"ד), עמ' 67-119.

ליבס, יהודה, "הזוהר כרנסנס", **דעת**, 46 (תשס"א), עמ' 5-11.

ליכטנשטיין, משה, "בין שני הרים: עולמו הלימודי של הרב עמיטל", בתוך: **לעבדך באמת – לדמותו ולדרכו של הרב יהודה עמיטל** (בעריכת ראובן ציגלר וראובן גפני), ירושלים, 2011, עמ' 127-136.

לנדוי, בצלאל, "דפוסים עבריים מפורסמים", **מחניים**, קו (תשכ"ו), עמ' קיח-קכג.

מאיר, יונתן, "גנזי שלום", **תרביץ**, עח, חוברת ב (תשס"ט), עמ' 255-270.

מאיר, מיכאל, **בין מסורת לקדמה: תולדות תנועת הרפורמה ביהדות**, ירושלים, תש"ן.

מרציאנו, אליהו רפאל, **ספר בני מלכים – תולדות הספר העברי במרוקו משנת רע"ז עד שנת תשמ"ט**, ירושלים, תשמ"ט.

סולוביצ'יק, חיים, **שו"ת כמקור היסטורי**, ירושלים, תשנ"א.

סטניסלבסקי, מיכאל, "התחלית של ההשכלה ברוסיה", בתוך: **הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה** (בעריכת עמנואל אטקס), ירושלים, תשנ"ג, עמ' 126-166.

סיימונס, חיים, "עלייה לקברי צדיקים בחודש אייר", **סיני**, קח (תשנ"א), עמ' פו-פט.

סלוצקי, יהודה, "בית המדרש לרבנים בוילנה", **העבר**, ז (תש"ד), עמ' 29-48.

סלוצקי, יהודה, **תנועת ההשכלה ביהדות רוסיה**, ירושלים, תשל"ז.

סליי, מנחם, "מחקר המשפט באמצעות המחשב: פרויקט שו"ת", **דיני ישראל**, ד (תשל"ג), תל אביב, עמ' 233-245.

סמט, משה, "השינויים בסדרי בית הכנסת – עמדת הרבנים כנגד ה'מחדשים' הרפורמים", **אסופות – ספר שנה למדעי היהדות**, ה (תשנ"א), עמ' שמה-תד.

סמט, משה, **החדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה**, ירושלים, תשס"ה.

עמינוח, נח ויוסף ניצן, **גדולי האחרונים**, ירושלים, תשס"א.

עמנואל, שמחה, **שברי לוחות – ספרים אבודים של בעלי התוספות**, ירושלים, תשס"ז.

ערוסי, רצון, "דרכים בחקר ההלכה ובבירורה", **תחומין**, ב (תשמ"א), עמ' 518-520.

פוקס, אברהם, **ישיבות הונגריה בגדולתן ובחורבןן**, ירושלים, תשל"ט.

פיינר, שמואל, "תנועת ההשכלה במזרח אירופה – מבחר ביבליוגרפיה מוער", בתוך: **הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה** (בעריכת עמנואל אטקס), ירושלים, תשנ"ג, עמ' 475-456.

פיינר, שמואל, **מלחמת תרבות: ההשכלה היהודית במאה ה-19**, ירושלים, תש"ע.

פלאי, משה, **עטרה ליושנה: המאבק ליצירת יהדות ההשכלה**, בני ברק, תשע"ב.

פלס, ישראל מרדכי, **ספר מהרי"ל [=מנהגי מהרי"ל]**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשס"ה.

פרידברג, חיים דב, **תולדות הדפוס העברי בפולניה**, תל אביב, תש"ל.²

פריז, שירן י', **נישואים וגירושים בחברה היהודית באימפריה הרוסית**, ירושלים, תשע"ג.

פרנקל, אביעזרי, "פרויקט השו"ת: עבר, הווה – וגם עתיד?" **דיני ישראל**, יט (תשנ"ח), עמ' 270-253.

צור, אורן, "לכל שאלה תשובה – פרויקט השו"ת ומציאת מידע בעידן הדיגיטלי", **גלילאו**, 89 (2006), עמ' 56-52.

קאן, פנחס, "לקורות בית הדפוס של ראם בוילנא", **קריית ספר**, יב (תרצ"ה-תרצ"ו), עמ' 115-109.

קלמן, תרצה יהודית, **השימוש בפוסקים אשכנזים בספר בית יוסף: הלכות נידה וטבילה כמקרה מבחן**, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון, תשע"ב.

קמרט, יובל (עורך), **יודאיקה לקסיקון**, ירושלים, 1976.

ראדנער, דוד, "שני צנתרות הזהב, לתולדות הרה"ג ר' שמואל ובנו ר' מתיתו שטראשיין", בתוך: **כנסת הגדולה (תולדות אנשי שם)** (בעריכת יצחק סובאלסקי), ורשה, תרנ"א, עמ' 26-22.

רקובר, נחום, **אוצר המשפט – מפתח ביבליוגרפי למשפט העברי**, חלק ראשון, ירושלים, תשל"ה.

רקובר, נחום, **זכות היוצרים במקורות היהודיים**, ירושלים, תשנ"א.

שוחט, עזריאל, **מוסד 'הרבנות מטעם' ברוסיה**, חיפה, תשל"ו.

שוחט, עזריאל, "יחס הציבור אל הרבנים חניכי בית המדרש לרבנים", בתוך: **הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה** (בעריכת עמנואל אטקס), ירושלים, תשנ"ג, עמ' 268-240.

שור פרידה, **מ'ליקוטי שושנים' ועד 'בריגדת הנייר': סיפורו של בית עקד הספרים ע"ש שטראשון בוילנה**, תל אביב ואריאל, תשע"ב.

שטיינברג, אברהם, "מאמרים תמציתיים וסקירות בנושאי הלכה ורפואה", **אסיא**, מה-מו (תשמ"ט), עמ' 131.

שטמפר, שאול, **הישיבה הליטאית בהתהוותה**, ירושלים, תשס"ה.

שילה, שמואל, "המלחמה ברפורמה בתשובות חכמי פולין ורוסיה במאה הי"ט", **דיני ישראל**, כ-כא (תש"ס-תשס"א), עמ' 419-433.

שלום, גרשם, **מחקרי שבתאות** (ההדיר יהודה ליבס), תל אביב, תשנ"ב.

שפירא-כהנא, מנחם נחום, **אוצר השאלות ותשובות: מפתח ענייני כולל לספרי השאלות ותשובות מחתימת התלמוד עד זמננו**, ירושלים, תשנ"ו-תשס"ו.

שעוועל, חיים דב (מגיה), **רבינו בחיי: ביאור על התורה**, ירושלים, 1991¹⁰.

שפרבר, דניאל, **נתיבות פסיקה**, ירושלים, תשס"ח.

שפיצר, שלמה, "על פעילות ה'פנים מאירות' בשבע הקהילות", **צפונות**, שנה ג, גליון ב (תשנ"א), עמ' פג-פז.

שפירא, אהרון (עורך), הקדמה **לשלחן ערוך השלם – חלק יורה דעה**, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 94.

תא שמע, ישראל משה, "הגר"א ובעל 'שאגת אריה', ה'פני יהושע' וספר 'ציון לנפש חיה'", **סידרא**, טו (תשנ"ט), עמ' 181-191.

תדגי, יוסף, **הספר והדפוס העברי בפאס**, ירושלים, תשנ"ד.

תלמי, אפרים ומנחם תלמי, **לקסיקון ציוני**, תל אביב, 1977.

Choueka, Yaacov, "Computerized Full-Text Retrieval Systems and Research in the Humanities: The Responsa Project", *Computers and the Humanities*, 14 (3) (1980), pp. 153-169.

Choueka, Yaacov, "Against all Odds: The Amazing but Most True Story of Aviezri Fraenkel and His Special Favorite: The Responsa Project, or the Multi-Faceted Contributions of Aviezri Fraenkel to Information Retrieval and the Related Areas", *The Electronic Journal of Combinatorics*, 8 (2) (2001), pp.1-10.

Ginsburg, Saul M., *The Drama of Slavuta*, Lanham, MD, 1991.

Katz, Jacob, "Towards a Biography of the Hatam Sofer", in: *Profiles in Diversity: Jews in a Changing Europe, 1750-1870* (ed. Frances Malino and David Jan Sorkin), Detroit, 1998, pp. 223-266.

Lauterbach, Jacob Z., "Abbreviations and Their Solutions", in: *Studies in Jewish Bibliography and Related Subjects in Memory of Abraham Solomon Freidus*, New York, 1929, pp. 141-149 (photographic reprint: Westmead, England, 1969).

Meyer, Michael A., *Response to Modernity: A History of the Reform Movement in Judaism*, Detroit, 1995.

Twerski, Isadore, "Law and Spirituality in the Seventeenth Century: A Case Study in R. Yair Bacharach", in: *Jewish Thought in the Seventeenth Century* (ed. Isadore Twerski and Bernard Septimus), Cambridge, MA, 1987, pp. 447-467.

ביוגרפיות וספרי זכרון

אוצינסקי, לוי, **נחלת אבות**, וילנא, 1894.

אזולאי, יוסף חיים דוד (החיד"א), **שם הגדולים**, ליוורנו, תקל"ד.

איזנשטאט, ישראל טוביה, **דעת קדושים**, פטרבורג, תרנ"ז-תרנ"ח.

באבער, שלמה, **אנשי שם**, קראקא, תרנ"ה.

באבער, שלמה, **קריה נשגבה-זאלקווא**, קראקא, תרס"ג.

בן-יעקב, אברהם, **תולדות הרב עבדאללה סומך**, ירושלים, תש"ט.

גרינבוים, ישראל אברהם, **ספר חכמי פולין**, ירושלים, תשס"ט.

גרינוואלד, יקותיאל יהודה, **מצבת קודש**, ניו יורק, תשי"ב.

דובנוב, שמעון, **פנקס ועד הקהילות בליטא**, ברלין, תרפ"ה.

הלחמי, דוד, **חכמי ישראל – תולדות חייהם של חכמי ישראל באלף השישי**, בני ברק, תשנ"ד.³

וונדר, מאיר, **אלף מרגליות**, ירושלים, תשנ"ג.

וונדר, מאיר, **אנציקלופדיה לחכמי גליציה**, ירושלים, תשמ"ו.

טוראל-גוטליב יעקב (מתרגם), **זאבלאדוב: דפים מתוך 'יזכור בוך' (ארגנטינה 1961)**, תל אביב, תשמ"ז.

טרויב, דוד יצחק, "יידישער חנוך אין אוטיאן אין אנהויב פון 20-טן יארהונדערט", בתוך: **יזכור בוך אוטיאן און אומגעגנט** (בעריכת פרומע מלמד), תל אביב, תשל"ט.

יברוב, צבי, **מעשה איש**, בני ברק, תשנ"ט.

כהן, בערל, **ליטע בוך איינס**, ניו יורק, 1951.

כהנא, דוד, "מאמר צבי תפארת", בתוך: **בית שלמה**, אורשיווא, תרפ"ח (1928), עמ' סה-עב.

לויין, דב (עורך), **פנקס הקהילות**, כרך ליטא, ירושלים, תשנ"ו.

לונסקי, חייקל, **גאונים און גדולים פון נאענטן עבר**, וילנא, תרצ"א.

מרגליות מרדכי, אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, "מאיר איזנשטט", ד, תל אביב, תש"י, עמ' 1011-1013.

ספיר, אייזיק לייב, **שרגי טובא**, וילנא, תרס"ט.

פויגעל, מרדכי צבי, **קונטרס מבוא השערים**, ירושלים, תשמ"ג.

צוקרוב, שלמה, **ספרות ההלכה**, ניו יורק, תרצ"ב.

צינוביץ, משה, **אישים וקהילות**, תל אביב, תש"ן.

צעסלער, שמואל, יוסף רעזניק ויצחק צעסלער – עורכים, **זאבלודאווע יזכור בוך: די געשיכטע פון דער יידישער קהילה זאבלודאווע פון איר בראשית ביז איר פארטיליקונג דורך די נאצישע רוצחים**, בואנוס איירס, 1961.

רבין, דב, "תולדות עדת ישראל בהורודנא (גרודנא)", **אנציקלופדיה של גלויות**, ט, ירושלים, תשל"ג.

רבינוביץ-תאומים, אליהו דוד, **סדר אליהו**, ירושלים, תשמ"ד.

רוזנטל, שלמה חיים, **שר התורה**, ירושלים, תשס"ט.

שטרן, אברהם, **מליצי אש**, כרך ב, ניו יורק, תשל"ה.

שמואלי-שמוש, נחמה, **זאבלודוב** (בעריכת יעקב טוראל גוטליב), כפר חב"ד, תשמ"ז.

שמולוויטש, יי (עורך ראשי), **דער ביאליסטאקער יזכור בוך**, ניו יורק, תשמ"ב.

שניאורסון, מנחם מענדל, "אלה תולדות", בתוך: **שו"ת צמח צדק חלק או"ח**, ברוקלין, תש"ה².

שפירא, אפרים בנימין, **תולדות ה'שערי תשובה'**, ירושלים, תשס"א.

ללא ציון מחבר, **דרכה של האנציקלופדיה העברית**, תל אביב, תשכ"ה.

ללא ציון מחבר, **רבותינו שבגולה**, חלק א, ירושלים, תשנ"ו.

ללא ציון מחבר, **רבותינו שבגולה**, חלק ב, ירושלים, תשנ"ח.

Birnbaum, Eduard, *Die Graeber unserer Lieben in: Festschrift zum 200 jaehrigen Bestehen des Israelitischen Vereins f. Krankenpflege und Beerdigung Chevra Kaddisha zu Koenigsbert*, Koenigsbert, 1904.

כתבות בעיתונות

בית לוי, חיים שלמה, הודעה, '**המגיד**', 9.12.1868, עמ' 45.

הודעות, '**הצפירה**', 1.6.1886, עמ' 4.

הודעות מהמדפיסים ראם, '**המגיד**', 28.12.1870, עמ' 400.

מודעה, 'הצפירה', 21.5.1901.

קאנטארשטשיק, יוסף, "גלים באגם", 'המליץ', 22.11.1901, עמ' 2.

רבינוביץ, ליאון, "הכל בירושה", 'המליץ', 19.1.1888, עמ' 39.

מקורות ממוחשבים

אילן יוחסין של בעל הפתחי תשובה מצד אמו, באתר האינטרנט 'תולדות ושורשים בעם ישראל': http://toladot.blogspot.com/2011/01/blog-post_07.html

אתר האינטרנט <http://www.hebrewbooks.org>

אתר האינטרנט www.daat.ac.il

אתר האינטרנט עיתונות יהודית היסטורית <http://www.jpress.org.il>

אתר האינטרנט של הספרייה הלאומית:

<http://web.nli.org.il/sites/nli/hebrew/pages/default.aspx/>

אתר רמב"י – רשימת מאמרים במדעי היהדות:

http://aleph.nli.org.il/F?func=find-b-0&local_base=rmb01&con_lng=heb

בר אילן, מאיר, פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן, גירסא 3, בתוך אתר האינטרנט של הסגל האקדמי באוניברסיטת בר-אילן, <http://faculty.biu.ac.il/~barilm/shoot3.html>, 1995.

בר אילן, מאיר, פרויקט השו"ת גירסא 5, בתוך אתר האינטרנט של הסגל האקדמי באוניברסיטת בר-אילן, <http://faculty.biu.ac.il/~barilm/shoot5.html>, 1997.

הקשר המשפחתי שבין הש"ך ל'פנים מאירות', בתוך אתר האינטרנט 'תולדות ושורשים בעם ישראל': http://toladot.blogspot.com/2011/04/blog-post_25.html

נימוקי השופטים לקבלת פרס ישראל התשס"ז באתר משרד החינוך, <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/PrasIsrael/Tashsaz/HashutProject/nmk.htm>

רקובר, נחום, סדנאות במשפט עברי בנושא לשון הרע, תשס"ו 2006, מהדורה אינטרנטית, <http://www.mishpativri.org.il/researches/mekorotlashonhara.htm>

תוכנת החיפוש האינטרנטית של 'אוצר הביבליוגרפיה העברית':

<http://www.hebrew-bibliography.com>

תקליטור אוצר החכמה גירסא 8.0

תקליטור השו"ת של אוניברסיטת בר אילן גרסא +20